

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

גיליון מיוחד בנושא עבודות שקופות
עורכות אורחות: חנה הרצוג ועמית קפלן

פתח דבר

מאמרים

חנה הרצוג

לחשוב מחדש את מושג העבודה: שפה, ידע ומגדר

יעל חסון

עדיין שקופות: מגמות והתפתחויות בהערכת תרומתן של עבודות ללא שכר לכלכלה

מירי אנדבלד ועמית קפלן

מחיר השקיפות: הערך הכספי של העבודה שלא בשכר – מבט משווה

חיה שטייר

אי־שוויון בתוך המשפחה בעבודה בשכר ובעבודה שאינה בשכר של בני זוג: האם מדיניות משפחתית משפיעה?

עינת לביא

משמעות השניניים באחריות המדינה לאזרחיה עבור עובדות השירותים החברתיים: פרקריות במגזר הציבורי וההכרח לספק עבודה שקופה

סיגל נגרי־רון

מה שרואים מכאן לא רואים משם: מבט משולי שוק העבודה

הילה כהן־ניסן ומיכל פרנקל

רובין הוד וסופרוומן: מגדורן של עבודות שקופות בעידן הארגון תומך המשפחה

מהא כרכבי סבאח

המשאבים שלה או המשאבים שלו? חלוקת העבודה הביתית במשפחות פלסטיניות בישראל

יהודית חסידה

גוונים של עבודה שקופה: תפיסות של עבודות הבית בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות

ניצה ברקוביץ ושלומית מנור

"הסתבת הפעילה" ו"האם הטובה": סבתות ישראליות בין משפחתיות לניאו־ליברליזם

עמית קפלן, סוזי בן דורי וחנה הרצוג

למגפה יש מגדר: עבודה שקופה בראי מחקרים בתקופת הקורונה

ביקורות ספרים

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Special Issue on Invisible Work

Guest Editors: Hanna Herzog and Amit Kaplan

Introduction

Articles

Hanna Herzog

Rethinking the Concept of Work: Language, Knowledge and Gender

Yael Hasson

Still Invisible: Trends and Developments in the Evaluation of the Contribution of Unpaid Work to the Economy

Miri Endeweld and Amit Kaplan

The Price of Invisibility: The Monetary Value of Unpaid Work – A Comparative Examination

Haya Stier

Inequality in the Family in Paid and Unpaid Work: Do Family Policies Matter?

Einat Lavee

The Meaning of Changes in The State's Responsibility for Its Citizens for Women Workers in the Social Services: Precarity in the Public Sector and The Coercion to Provide Invisible Work

Sigal Nagar-Ron

Things Seen from Here are Not Seen from There: Observations from the Margins of the Labour Market

Hilla Cohen-Nissan and Michal Frenkel

Robin Hood and Superwoman: The Gendering of Invisible Work in the Era of the Family-Friendly Organization

Maha Sabbah Karkabi

His or Her Resources? The Division of Housework in Palestinian Families in Israel

Yehudit Chassida

Colors of 'Invisible Work': Perceptions of Housework among Breadwinner Ultra-Orthodox Women in Israel

Nitza Berkovitch and Shlomit Manor

The "Active Grandmother" and The "Good Mother": Israeli Grandmothers between Familism and Neo-Liberalism

Amit Kaplan, Suzy Ben Dori and Hanna Herzog

The Pandemic is Gendered: 'Invisible work' in Sociological Research during Covid-19

Book Reviews

Volume 23 No. 2 • November 2022

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علمية لأبحاث المجتمع في إسرائيل

عدد خاص حول موضوع الأعمال غير المأجورة

محركات ضيوف: حانا هرتسوغ وعميت كابلان

المقدمة

المقالات

حانا هرتسوغ

إعادة النظر في مفهوم العمل: اللغة والمعرفة والجنس

ياغيل حسون

تقييم المساهمة الاقتصادية للعمل غير المأجور: اتجاهات وتطورات

ميري إنديبيلد، عميت كابلان

ثمن الشفافية: القيمة المالية للعمل غير المأجور – نظرة مقارنة

حايا شطاير

انعدام المساواة داخل الأسرة: بين العمل المأجور وغير المأجور

عينات لفيه

بين انعدام الاستقرار في القطاع العام وضرورة توفير عمل غير مأجور: مسؤولية الدولة تجاه مواطنيها العاملين في الخدمات الاجتماعية

سيغال نجار- رون

ما يُرى من هناك لا نراه من هنا: نظرة على هامش سوق العمل

هيللا كوهين نيسان، ميخال فرينكل

روبن هود والمرأة الخارقة: جندرة الوظائف غير المأجورة في العصر الداعم للأسرة

مها كركبي صباح

تقسيم المهام المنزلية داخل العائلات الفلسطينية في إسرائيل

يهوديت حسيديا

ظلال من العمل غير المأجور: تصورات الأعمال المنزلية لدى النساء اليهوديات المتشدات

نيتسا بيركوفيتش وشلوميت مانور

”الجدّة النشطة“ و”الأم الصالحة“: الجدات الإسرائيليات بين الأسرة والنيلبيرالية

عميت كابلان، سوزي بن دوري، حانا هرتسوغ

جندرة الوباء: العمل الشفاف خلال جائحة الكورونا

مراجعة الكتب

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית, המכון למחקר חברתי
(ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
והמכון לחקר החברה והכלכלה ע"ש דוד הורוביץ

עורכת: אלכסנדרה קלב

עורך מדור ספרים: תום פסח

רכזת מערכת: דנה שי

מספר ISSN: 1565-1495

חברי/ות המערכת:

אביהו שושנה, אריז' סבאע'ח'ורי, אריקה וויס, גיל אייל, גילי דרורי, גלית אילון, דפנה הירש,
הדס מנדל, יהודה שנהב'שהרבני, יצחק ששון, יריב פניגר, ניצה ברקוביץ', נסים ליאון, עדי מורנו

עוזרי/ות המערכת:

שבט אילת, רוני וובר, ניר ימיני, אפרת ירדאי, גלעד כהן, צופיה מאלב,
רסמיה מסארווה, הדס נור, שחר שלוח

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית – כתב עת לחקר החברה בישראל,
החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון,
בית הספר ללימודי חברה ומדיניות, אוניברסיטת תל אביב
טל': 03-6408964 | פקס: 03-6409215
אתר סוציולוגיה ישראלית: www.israeli-sociology.sites.tau.ac.il
דואר אלקטרוני: socis@tauex.tau.ac.il

עריכה לשונית: לידר ארצי

עימוד: ספי סיני

תרגום לערבית: אריס בשארה

© סוציולוגיה ישראלית 2022

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

גיליון מיוחד בנושא עבודות שקופות

עורכות אורחות

חנה הרצוג ועמית קפלן

כרך כ"ג

גיליון מס' 2

תשפ"ג, נובמבר 2022

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת חצי־שנתי שנוסד בשנת 1998 ומוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, אגב הפניית המבט אל ישראל ואל חומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, מאמרי סקירות תחום, מסות ודימונים העוסקים בנושאים העומדים על סדר היום הסוציולוגי בישראל, ותגובות על מאמרים שהופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזוה עתה ראו אור והם עשויים לתרום להבנת החברתי בישראל.

עורכת: אלכסנדרה קלב

עורך מדור ספרים: תום פסח

רכות מערכת: דנה שי

הנחיות להגשת כתב יד לשיפוט:

- מערכת "סוציולוגיה ישראלית" מזמינה מאמרים אמפיריים, ממגוון מתודולוגיות ובעלי תרומה תאורטית ואמפירית מובחנת, לסוציולוגיה הישראלית בפרט ולסוציולוגיה בכלל.
- מערכת כתב העת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו בעברית או בכל שפה אחרת. אין לשלוח לשיפוט מאמרים שפורסמו בכתב עת אחר, בכל שפה.
- מאמרים שיתקבלו לשיפוט במערכת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על ידי קוראים מומחים.
- אורכו של כתב היד המוגש לשיפוט לא יעלה על 9,000 מילים, כולל הערות שוליים ורשימה ביבליוגרפית מלאה.
- כתב היד ייפתח בעמוד שער ובו כותרת כתב היד בעברית ובאנגלית, שמות המחברים, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי או מקצועי של הכותבים. שמות הכותבים לא יופיעו בחלקים אחרים של כתב היד.
- על כתב היד לכלול תקצירים בני כ־150 מילה בעברית ובאנגלית, המפרטים את שאלת המחקר, שיטת המחקר, ממצאים ותרומת המחקר. וכן, יש לציין 4 מילות מפתח, לכל היותר.
- כתב היד יוגש בפורמט Word, פונט David, גודל 12, רווח כפול.
- טבלאות וגרפים יצורפו בגוף כתב היד במקום שבו הם אמורים להופיע, ובפורמט שניתן לעריכה. בנוסף, יש לצרף תמונות ותרשימים המופיעים בגוף כתב היד גם בנפרד, בפורמט תמונה.
- אזכור מקורות קודמים של מחברי/ות כתב היד בתוך כתב היד יעשה בגוף שלישי בצירוף אזכור מתאים. מקורות אלו יופיעו ברשימה הביבליוגרפית כרגיל.
- על רשימת המקורות להיכתב על פי כללי ה־APA, בתוספת שמות פרטיים מלאים של כותבי המקורות.
- במקרה של קבלה לפרסום, יהיה באחריות הכותבות/ים לערוך את ההפניות לרשימת המקורות עם קישורים פנימיים.
- כתב היד חייב להיות בעברית. כתב יד באנגלית יישקל רק במקרים יוצאי דופן, ואם יאושר לפרסום יהיה על המחברים לדאוג לגרסה עברית שלו.
- אין להגיש כתב יד שנמצא תחת שיפוט בכתב עת אחר.
- יש להגיש את כתב היד באמצעות הדוא"ל, לכתובת: socis@tauex.tau.ac.il

תוכן העניינים

6	פתח דבר חנה הרצוג ועמית קפלן, עורכות אורחות	
		מאמרים
12	לחשוב מחדש את מושג העבודה: שפה, ידע ומגדר	חנה הרצוג
33	עדיין שקופות: מגמות והתפתחויות בהערכת תרומתן של עבודות ללא שכר לכלכלה	יעל חסון
53	מחיר השקיפות: הערך הכספי של העבודה שלא בשכר – מבט משווה	מירי אנדבלד ועמית קפלן
76	אי־שוויון בתוך המשפחה בעבודה בשכר ובעבודה שאינה בשכר של בני זוג: האם מדיניות משפחתית משפיעה?	חיה שטייר
99	משמעות השינויים באחריות המדינה לאזרחיה עבור עובדות השירותים החברתיים: פרקריות במגזר הציבורי וההכרח לספק עבודה שקופה	ענת לבאי
120	מה שרואים מכאן לא רואים משם: מבט משולי שוק העבודה	סיגל נגר־רון
142	רובין הוד וסופרוומן: מגדורן של עבודות שקופות בעידן הארגון תומך המשפחה	הילה כהן־ניסן ומיכל פרנקל
162	המשאבים שלה או המשאבים שלו? חלוקת העבודה הביתית במשפחות פלסטיניות בישראל	מהא כרכבי סבאח
184	גוונים של עבודה שקופה: תפיסות של עבודות הבית בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות	יהודית חסידה
203	”הסבתא הפעילה” ו”האם הטובה”: סבתות ישראליות בין משפחתיות לניאו־ליברליזם	ניצה ברקוביץ ושלומית מנור
225	למגפה יש מגדר: עבודה שקופה בראי מחקרים בתקופת הקורונה	עמית קפלן, סוזי בן דורי וחנה הרצוג

ביקורות ספרים

237

פתח דבר | תום פסח, עורך מדור הספרים

239

מיכל פרנקל על
להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל
(דוח מסכם)
עמית קפלן, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן,
רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ

242

דלית שמחאי על
חילונית מאמינות: סוציולוגיה של אמונה בנוף החילוני בישראל
הגר להב

245

ליאת דאודי על
רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזציה במדרנה המאוחרת
ארי אנגלברג

248

אדנה זאודו גביינש על
דורות של תקווה: מסורת והעברה בין־דורית עם העלייה מאתיופיה
נעמי שמואל

252

דנה גרוסוירט קחטן על
הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים
זאב לרר

255

לימור פומרנץ־זורין על
חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאליםות הצבאית בחברה בישראל
עפרה בן ישי ויגיל לוי (עורכים)

258

מירב אמיר על
חוק חי: שיטור וריבונות תחת כיבוש
אילת מעוז

261

מוזנה עוייד־בשאהר על
שפה מחוץ למקומה: אוריינטליזם, מודיעין, והערבית בישראל
יונתן מנדל

264

חן משגב על
'ארכאולוגיה' של כתובת: בית, היסטוריה ובעלות בתכנון העיר
הישראלית־פלסטינית
טובי פנסטר

268	עודד היילברונר על להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן גיא מירון
272	תמר ברקאי על Compliance and Resistance Within Neoliberal Academia: Biographical Stories, Collective Voices Susan Gair, Tamar Hager and Omri Herzog
275	אילן תלמוד על Sociological Theory for Digital Society: The Codes that Bind Us Together Ori Schwarz
277	English Abstracts
286	الملخصات العربية
293	Instructions for Authors
294	تعليمات للمؤلفين

פתח דבר

רק רציתי להגיד שאם עושים רשימה ונותנים שמות לכל המשימות האלה, ושמים ביחד את הכול באיזשהו משרד לדוגמה או ארגון לדוגמה ונותנים שמות לכל המשימות השקופות האלה, ונחבר בין המשימות לאנשים, ונחשוף את כל המשימות השקופות, המקום ייפול הוא לא יתפקד [צוחקת]. הוא פשוט לא יעבוד. (אלינור, עו"ד, נשואה ואם לשניים, תלמידת דוקטורט. בתוך קפלן ואחרות, 2020, עמ' 40)

ציטוט זה הוא אחד מני רבים המסמנים עבודה שקופה. המושג עבודה שקופה נטבע על ידי ארלין קפלן-דניאלס כבר בשנת 1987, אך בישראל הוא לא זכה לדיון מחקרי וציבורי. פער זה והיעדר ההמשגה למגוון עצום של פעולות שנעשות בעיקר על ידי נשים, בישראל ובחברות רבות בעולם, ללא הכרה וללא תגמול – והשאיפה לשנות מצב זה – הם העומדים בבסיס פרויקט "עבודות שקופות", שראשיתו בקבוצת דיון שהתקיימה במכון ון ליר בירושלים בשנים 2015-2016 בהובלתן של חנה הרצוג ונעמי חזן. בקבוצה לקחו חלק חוקרות וחוקרים ממגוון התמחויות, ממוסדות אקדמיים וממוסדות מדינתיים (המוסד לביטוח לאומי ובנק ישראל)! המטרה הראשונה בפרויקט הייתה להבין ולהנכיח את התופעה ולהדגיש את חשיבותו של מושג העבודה השקופה. הדיון העלה את הסוגיה על סדר היום המחקרי והעיוני, ובעקבותיו נערך מחקר בתמיכת המוסד לביטוח לאומי. נקודת המוצא במחקר הייתה שכדי להבין מהי עבודה שקופה, יש להבין תחילה את המשמעויות שמעניקים לה נשים וגברים ממגוון מיקומים חברתיים בחברה הישראלית. את המחקר ערכו עמית קפלן ומהא כרכבי סבאח בשותפות עם צוות המחקר של מרכז שוות במכון ון ליר – הדס בן אליהו, רונה ברייר-גארב ושמרית סלונים (קפלן וכרכבי סבאח, 2017).

בהמשך למחקר זה, שהתבסס על ראיונות קבוצתיים והתמקד בעבודה שקופה במרחב הביתי, החלטנו להרחיב את היריעה ולבחון כיצד עבודות שקופות מהוות חסם לקידום נשים בשוק העבודה. המחקר החדש, שהתבסס על שילוב בין שיטות מחקר שונות (מחקר איכותני באמצעות ראיונות קבוצתיים ומחקר כמותני באמצעות סקר) והובל על ידי עמית קפלן, טלי פפרמן ושמרית סלונים, פורסם בשנת 2020 תחת הכותרת "להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל" (קפלן ואחרות, 2020).² באותה שנה פרסמה רונה ברייר-גארב מאמר על עבודה שקופה בכתב העת *מפתח* (ברייר-גארב, 2020). עבודה שקופה הוספה כקטגוריית מדידה במדד המגדר של מרכז

1 החוקרות והחוקרים שהשתתפו בקבוצה: חנה הרצוג, נעמי חזן, הדס בן אליהו, רונה ברייר-גארב, עמית קפלן, אראלה שדמי, יעל חסון, יערה בוקסבאום, נטע ארנן-שושני, מירי אנדרבלד, עינת אלבין, סמאח סלאימה, סיגל נגרון, נדב פריץ-וייסוידובסקי, הדס מנדל, ענת הרבסט-דבי, מירי רוזמרין, אסנת פלד-לוי, יהודית חסידה, לינוי עספיר, ליאורה רופמן, עינת לביא. אנחנו מודות לכולן ולכולם על התרומה החשובה לדיון ולמחקר בנושא.

2 המחקר נערך בתמיכת משרד המדע והיישומים שהיה שותפות לו הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר-גארב וגל ליפשיץ. מאמרים נוספים שהתפרסמו בעקבות פרויקט זה: ברייר-גארב, 2020;

שוות וכן באוסף מחקרים ודוחות במרכז יודעת – מרכז ידע דיגיטלי בראשותה של הדס בן אליהו. המושג נכנס ללקסיקון של חוקרות ישראליות והוטמע גם באמצעי התקשורת, כפי שניכר מן השיח על עבודה שקופה בעת הקורונה (ראו למשל אמר, 2021).

גיליון הנושא נולד מתוך מחשבה ומחקר משותפים של הפרויקט הרחב הזה על עבודות שקופות, ומרבית המאמרים שתמצאו בו קשורים למחשבה משותפת זו. עם זאת, הבחירה לערוך גיליון שעוסק בעבודה שקופה נבעה מרצוננו להפנות את מבטו של המחקר אל ביטוייה המגוונים של זו במיקומים שונים בחברה הישראלית. המאמרים בגיליון עוסקים בהמשגות של עבודה שקופה, בקשרים ההדדיים והמורכבים בין עבודה שקופה לאופני ההמשגה שלה במדידה ובמדיניות, במופעה השונים במרחב הציבורי, במרחב הפרטי וביניהם, ובמיוחד במגוון הרחב של מופעי העבודה השקופה בקבוצות שונות בחברה הישראלית. אנו מודעות לכך שגם המבטים המוצגים בגיליון זה הם חלק מהתמונה, ומזמנים מחקרים על מגוון מופעים נוספים של עבודה שקופה. הגיליון נפתח במאמרים שמציעים מבטים כלליים, מקרו-חברתיים, על עבודה שקופה, ולאחריהם אנו מפנות את המבט אל עבודה שקופה במרחב הציבורי. החלק האחרון של הגיליון מציג ביטויים של עבודה שקופה במרחב הביתי במגוון קבוצות בחברה הישראלית.

בשנת 1958 נערכה בחיפה תחרות בעלת הבית הישראלית (ראו איור 1). התנאי להשתתפות בתחרות היה "כל אישה שהיא עקרת בית עצמאית". "האם הנך עובדת נוסף לעבודתך בתור עקרת בית?", נשאלו הנשים שעמדו בתנאי זה ומילאו את הטופס. השאלה עצמה, המניחה כי עקרות בית היא עבודה, חושפת את עומקן של ההבניות החברתיות בנוגע למושג העבודה, ואילו התנאי להשתתפות בתחרות חושף את מגדרה. החיבור ההדוק כל כך בין שני אלה, טענה קפלן-דניאלס (1987, Kaplan-Daniels), הוא אחד הבסיסים להבנת מושג העבודה השקופה. בהמשך לכך, במאמר הפותח את הגיליון מציעה חנה הריצוג לחשוב מחדש את משמעות מושג העבודה. היא מתחקה אחר העולמות החברתיים המשתנים המגולמים במושג זה באמצעות מסע אטימולוגי אל משמעויות המושגים work ו-labour בעברית ובאנגלית. המאמר, הבוחן את מקומן של נשים בעולמות העבודה, מחלץ את קולן המושקף ומציג את חלקן בהגדרה מחודשת של מושג העבודה. בין השאר מתאר המאמר את המעבר מתפיסתה של העבודה כעונש וכסבל לתפיסה שלפיה העבודה היא מרכיב בסיסי בהגדרה ובמימוש אנושיותן של נשים, כחלק בלתי נפרד מההגדרה של חברה. חשיבותן של המשגות והשפעתן על חיי היומיום של נשים בכל העולם באות לידי ביטוי במאמרה של יעל חסון, המציג סקירה עדכנית של הספרות הבינלאומית העוסקת במדידה ובהערכה של עבודות שקופות. מאמרה של חסון עומד על היעדרן של העבודות השקופות ממערכת החשבונאות הלאומית ומחישוב התוצר המקומי הגולמי, על המשמעויות החברתיות והכלכליות הכרוכות בכך. חסון דנה במחלוקות הנוגעות לשילובה של עבודה שקופה במדדים כלכליים קיימים וכן בשימושים האפשריים במדדים כאלה כבסיס לעיצוב מדיניות. בתוך כך היא דנה גם באלטרנטיבה שמציעות כלכלניות פמיניסטיות – שילובן של עבודות שקופות במדיניות המקרו-כלכלית, ובמיוחד בהקשר של משברים כלכליים ובהם משבר הקורונה, המאיימים להרחיב את הפער המגדרי בביצוען של עבודות שקופות. מאמרו של מירי אנדבלד ועמית קפלן מציג את אחת התשובות שהתפתחה במחקר הפמיניסטי לעיוורון מגדרי זה ולהיעדר מדידה והערכה של עבודות שקופות בחישובים

תחרות בעלת הבית הישראלית 1958

בחסותו האדיבה של ראש עיריית חיפה מר אבא חושי
ובהשתתפות ארגוני נשים והמוכן למחקר חברתי שמושי

תנאי התחרות

- כל אשה שהיא עקרת בית עצמאית ונאיה להסתפק בתחרות.
- מטא את השאלון הגימן לתוך השלחי לפי המטבע. תחרות בעלת הבית*
- ת.ד. 199 ת.א. התאריך הסופי לתחרות השאלונים - 30.1.58.

שאלון

מלא את הפרטים לגד השאלות דלקמן:

שם פרטי שם המשפחה הכתובת:
1. מספר הילדים: (1) ילד הילדים (2) שנים (3) (4) שנים

2. האם הגד עובדת נוסף לעבודתך בתור
עקרת בית?

- א - לא
- ב - כן, בעסק נפרד
- ג - כן, עובדת סדירה
- ד - כן, עובדת בעבודה אחרת

★ ★ ★

3. כמה פעמים בשבוע יש לך קורא בבית?

- א - כל יום
- ב - 1-4 פעמים בשבוע
- ג - פעמים בשבוע
- ד - פעם אחת בשבוע
- ה - אין לי קורא בבית

4. כיצד את מתכננת את התקצוב החודשי?

- א - יש לי קצב שווה על כל חודש
- ב - אני מחזיקה רק את הנשים הנלווים על ההכנסה
- ג - אני מסתמרת עם כלי הבטח כרשמי על ההכנסה

5. הקוננה את לקחים ביחודי עורות וירקות?

- א - אני קונה מהם הישיר
- ב - פעמים קיבוצית אני קונה במוסד סביל
- ג - אני נפוצית לקנות ספירות וירקות הצונת.

6. לקחים מוסקיים בשוק מוצרים חרשים ושכלולים מוכנים נוחים. כיצד את שומרת חשבון לחירשים אלה?

- א - אני משלמת לקנות מוצרים חרשים ולוחמת כעצמי
- ב - לפני קניה המוצר הודיע אני מהיצאת עם מרשים שכבר התנוס בו.
- ג - בדרך כלל אני נמנעת מללנות מוצרים חרשים.

7. כשאת קונה כריות, לאיזה תכונה של הכנר את שומרת לב במיוחד?

- א - איכות
- ב - מחיר
- ג - אורך החשיבה
- ד - לסלון יפה.

8. כיצד את קובעת איכות המזון?

- א - בדרך כלל אני מנסה לל צאת המוכר
- ב - אני מבינה שמחיר המזון מראה גם על איכות
- ג - אני נפוצית בנזקת את המזון
- ד - אני מבינה בהצטרף של מפללים מסוימים
- ה - אני מתייצבת עם המרים.

9. כיצד את קובעת אם המזון מונחם או לא?

- א - אני מבינה את המרשים של חמירות דומה באותה חמרה.
- ב - אני מבינה את המרשים של חמרה מסוימת במסגרת חמרה
- ג - אני מנסה על צאת המוכר
- ד - אני מבינה במפלים מסוימים ובמחיריהם.

10. הרי שלשה תפריטים שונים. איזה מהם תבחרו כמתאים ביותר למשפחה עם ילדים?

- א - תפריט 1
- ב - תפריט 2
- ג - תפריט 3

11. החחירות את למקטים על אותו תפריט תוך שבוע אחר?

- א - כמעט תמיד
- ב - לפעמים
- ג - לפעמים עם שינוי על
- ד - אין לי שם רג.

12. כמה פעמים בשבוע את קוראת בעתון?

- א - כל יום
- ב - כמעט כל יום
- ג - כל יומי פעם-פעמיים בשבוע.

13. בא אורח לאירחת בחרים שלא ציפית לה. כיצד תכבדי את האורח באירחת חמה?

- א - אכסל דברי מה נוסף שאפשר להכניס במחירות
- ב - אפסית את מניח בני המסגרת
- ג - המדי יש לי דבר מה מוכו לקברים כאלה.

14. הרוצה את שבערך עיוני לך יותר כפנים רות ששק הבית?

- א - חיוני רוצה קישור י י י י י
- ב - ערצו חמירות המסגרת
- ג - אצנו וקופה לצוהרי.

15. מונח את חרשבת שמכירי החשיבים אותך לעקרת בית מושלמת?

- א - כי אני מקבלת אורחים יפה מאד
- ב - כי אצלי הבית חמיר מסודר
- ג - כי אציריח מחמרים
- ד - כי אני מפגינת בבשול
- ה - כי אני מפרגנת חובב את עמדות הבית
- ו - כי אני מפגינת בחסידות
- ז - כי מבינה יפה על צנן ליפתת צנן
- ח - כי אני יודעת לסלל בכניסת המזון.

16. באיזה מוסד הפרטים היית בחרת?

איור 1 (מתוך גבאי, 2018)

הרשמיים של הפעילות הכלכלית (התמ"ג). החוקרות אומדות באמצעות סימולציה את הערך הכספי של עבודה ביתית שקופה, הנעשית שלא בשכר, ובוחנות כיצד הוא בא לידי ביטוי ברמת המיקרו וברמת המקרו. הן מראות כי אילו נכללו שעות העבודה השקופה בחישובי התמ"ג הייתה תרומתן היחסית של נשים ושל קבוצות מוחלשות אחרות גבוהה מחלקן באוכלוסייה. מאמרו מציע גם הוא מבט ביקורתי על מושגים של תרומה, עבודה וחברה.

אחת הסוגיות המרכזיות בחקר עבודה שקופה היא המנגנונים החברתיים העשויים לערער את החלוקה המגדרית הלא שוויונית שלה ואת ההסדרים המגדריים שבבסיסה. בהקשר זה נכתב מאמרה של חיה שטייר, הבוחן בדרך השוואתית, באמצעות ניתוח סקרי ISSP שנערכו ב-30 מדינות, כיצד מרכיבים שונים של מדיניות משפחתית משפיעים על השקעת הזמן של נשים וגברים בשוק העבודה ובעבודות הבית, ומה השפעתם על מידת השוויון בין בני הזוג בשני התחומים. מחקרה של שטייר מצביע על הקשרים המורכבים בין רמת המיקרו לרמת המקרו, בין עבודה בשכר לעבודה שלא בשכר ובין המרחב הביתי למרחב הציבורי, ומבהיר את חשיבות ההבחנה בין סוגי מדיניות ואת יכולתם לערער הסדרים מגדריים קיימים.

שלושה מאמרים בגיליון עוסקים בעבודה שקופה במרחב הציבורי, נושא שקיבל תשומת לב מעטה בספרות המחקר, ומתייחסים להקשר הכלכלי הניאו-ליברלי המאפיין את שוק העבודה בישראל מאז שנות השמונים. מחקרה של עינת לביא מציב במרכז את השלכותיהן של רפורמות רווחה ורפורמות ניהוליות על עובדות ועובדים במגזר הציבורי. באמצעות ראיונות עומק עם עובדות ועובדים מתחומי הרווחה, הבריאות והחינוך, לביא חושפת את הטווח הרחב של משאבים בלתי פורמליים שעובדות ועובדים אלו נדרשים לספק. אספקת המשאבים האלה שקופה, מכיוון שאינה מוכרת ואינה מתוגמלת על ידי הארגון. לטענתה של לביא, היבטים פוגעניים ששויכו עד כה לתעסוקה פרקטית (רעועה) מחלחלים כך גם להעסקה ישירה במגזר הציבורי, והמשמעותיות המגדריות של הדבר עמוקות. מבט על שוליו של שוק העבודה מציעה סיגל נגרי-רון, שמחקרה מתמקד במרחב שכמעט לא נחקר בהקשר של עבודה שקופה: הלימודים האקדמיים וההכשרות המקצועיות. נגרי-רון משתמשת במושג העבודה השקופה ככלי אנליטי לזיהויים של מנגנונים מבניים שמשעתקים את מעמדן השולי של נשים מזרחיות בשוק העבודה בדרום הארץ. על בסיס שיטות מחקר מעורבות של סקר וראיונות עומק חוקרת נגרי-רון את מאמצייהן המתמשכים של נשים מזרחיות שחיות בערי פיתוח לרכוש השכלה אקדמית, לזכות בתעסוקה הולמת ולהפוך לאזרחיות שמפרנסות את עצמן ואת משפחותיהן, וחושפת את מנגנון שימור ההדרה בהצטלבות שבין אתנו-לאומיות, מגדר, מעמד ומרחב בישראל. ולבסוף, מאמרן של הילה כהן-ניסן ומיכל פרנקל בוחן הצטלבויות בעבודות שקופות שנעשות במרכזו של שוק העבודה הישראלי – בתעשיית ההייטק. כהן-ניסן ופרנקל מתייחסות לשני שיחים חברתיים: השיח על עבודות שקופות, והשיח הארגוני על שילוב בין עבודה למשפחה. על בסיס ראיונות עומק עם מנהלים ומנהלות בתעשיית ההייטק בישראל הן חושפות כיצד נשענים המרואיינים על שני השיחים בעבודת השילוב שלהם בין עבודה ומשפחה, מה המשמעות שהם מקנים לעבודה זו, וכיצד הם תובעים מאחרים להכיר בתרומת העבודה המבוצעת בשתי הספרות ומשנים את מפת השקיפות המבחינה בין עבודה שקופה לנראית. שלושה מאמרים בגיליון מוקדשים לעבודה שקופה במרחב הביתי בקבוצות שנחקרו פחות בהקשר זה: החברה הערבית הפלסטינית בישראל, החברה החרדית, וסבתות לנכדים ונכדות. המאמר של מהא כרכבי סבאח מפנה את הזרקור אל עבודות הבית ועבודות הטיפוּל במשפחות ערביות פלסטיניות בישראל. נקודת המוצא שלה היא שמדובר בחברה במעבר, שמתרחשים בה שינויים משמעותיים בהשכלה ובתעסוקה של נשים ובה בעת נשמרים בה הסדרים משפחתיים פטריארכליים. בהתבסס על נתוני הסקרים החברתיים

משנת 2009 ומשנת 2019 בוחנת כרכבי סבאח את הקשר בין ההשכלה היחסית של בני הזוג, מצב התעסוקה, גובה השכר ותפיסות מגדריות ובין חלוקת המטלות הביתיות והטיפול בילדים, ושואלת אם חלו שינויים בקשר הזה לאורך העשור הנחקר. ממצאיה מצביעים על הטרוגניות בקשרים אלו, על התקרבות דיפרנציאלית של משפחות לקראת שוויון מגדרי, ועל חשיבות חקר המשאבים והתפיסות בקרב נשים וגברים כאחד. מאמרה של יהודית חסידה חושף את ריבוי המשמעויות של מושג העבודות השקופות באמצעות שילוב בין מחקר איכותני וכמותני של עבודה שקופה בחברה החרדית. מחקרה מדגים את העבודה החברתית של שרטוט גבולות בין עבודה שקופה לנראית. לטענתה, מושג העבודה השקופה, שצמח מתוך תפיסה מערבית פמיניסטית, אינו עולה בקנה אחד עם תפיסת העולם החרדית, שלפיה ייעודן של נשים הוא לעסוק בתפקידי הבית והמשפחה; בחברה החרדית הישראלית האישה נתפסת כמפרנסת העיקרית, ואילו הגבר משקיע את מרב זמנו בלימוד גמרא. מהראיונות שחסידה עורכת עם נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות עולה כי הן נעות תדיר בין שיח דתי לשיח ניאוליברלי, ושיחים אלו, המבטאים תפיסות עולם מנוגדות, מעצבים את מידת השקיפות של עבודות הבית. המאמר השלישי במקבץ זה, מאמרו של ניצה ברקוביץ ושלומית מנור, מתרכז בעבודת הטיפול של סבתות – עבודה חיונית אך שקופה הן לקובעי מדיניות הן בשדה המחקר. לטענתן של ברקוביץ ומנור, מדיניות ניאוליברלית, שיוצרת גירעון טיפולי ואת הצורך בעבודת הסבתות, מוסיפה בכך נדבך לביסוס המשפחתיות בישראל; המשפחתיות בתורה פותרת את המדינה מהצורך בתמיכה במשפחות עם ילדים. על בסיס ראיונות עומק עם נשים יהודיות גמלאיות המטפלות בנכדים ובנכדות, הן מראות כי המפגש שבין הכוחות הכלכליים, האידיאולוגיות המשפחתיות והתפיסות האינדיווידואליסטיות יוצר מכלול סתירות, ואלה מאפשרות לסבתות לתמרן בין ציפיות שונות ולכונן את עצמן כסובייקטים פועלים ואף להכתיב את התנאים שבהם הן נענות לציפיות או דוחות אותן.

את נושא העבודה השקופה התחלנו לחקור כמה שנים לפני מגפת הקורונה, קבוצה של חוקרות שניסו להבין ולהנכיח את חשיבותה של התופעה ואת חשיבותו של המושג. ואז פרצה המגפה. מרבית המחקרים הכלולים בגיליון זה אמנם נערכו לפנייה, אך החוקרות כתבו את המאמרים גם במהלך הסגרים וביניהם, פעמים רבות ללא חדר משלהן, ללא דלת שאפשר לסגור. לקראת סיומו של גיליון הנושא ביקשנו להבין מה פורסם בספרות המחקר הסוציולוגית על עבודה שקופה במרחב הביתי בתקופת הקורונה, שאופיינה בטשטוש ההפרדה הפיזית בין עבודה לבית. המאמר הסוגר גיליון זה הוא מאמר סקירה של סוזי בן דורי ועורכות הגיליון, חנה הרצוג ועמית קפלן, הבוחן את המחקר על עבודה שקופה בשנתיים הראשונות של מגפת הקורונה. על בסיס סקירת מחקרים שפורסמו בכתבי עת מדעיים בין ינואר 2020 לינואר 2022, המאמר מציג את הסוגיות העיקריות שנחקרו בתחום העבודה השקופה במרחב הביתי ומשרטט את ההגיונות המארגנים של ספרות זו. הוא משתמש במושג רגע קריטי, הטומן בחובו אפשרויות לשינוי חברתי ובה בעת משמש ככלי מתודולוגי, כדי לבחון מה השתנה במחקר בשנתיים הראשונות של המגפה. הממצא הבולט הוא שאף שהקלפים עורבבו מחדש, הם חולקו בסופו של דבר באופן דומה. ראוי לציין שהמחקרים שסקרנו פורסמו בשנתיים הראשונות של הקורונה – הרגע הקריטי – ובהן לא חל שיבוש בסדר המגדרי של העבודות השקופות. אולם שינויי עומק בסדר חברתי

הם תהליך ארוך ופתלתל, ויש לקוות שמודעות גוברת, שיח ביקורתי ועשייה חברתית ופוליטית ברוח פמיניסטית וצדק חלוקתי יובילו לארגון מחדש של העבודה בכלל ושל העבודה השקופה בפרט.

אנו רוצות להודות למערכת כתב העת סוציולוגיה ישראלית על שיתוף הפעולה המעולה והפורה בעריכת גיליון זה ועל ההזדמנות להעלות על סדר היום של הסוציולוגיה בישראל את נושא העבודות השקופות: לאלכסנדרה קלב עורכת כתב העת, לדנה שי רכות המערכת, וללידר ארצי העורכת הלשונית. אנו מודות למעריכות ולמעריכים של המאמרים, שעשו עבודה מעמיקה שתרמה רבות לכל המאמרים ונשארו שקופים, כמיטב המסורת האקדמית.

חנה הרצוג ועמית קפלן
עורכות אורחות

מקורות

- אמר, ורד. (2021, 1 במרץ). לדיעת השרים: אין דבר כזה עבודה שקופה. גלובס.
בריר-גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. *מפתח*, 15, 79-100.
גבאי, נתי. (2018, 5 במרץ). והזוכה בתחרות עקרת הבית לשנת העשור היא... . הספרנים – בלוג הספרייה הלאומית.
קפלן, עמית, ומהא כרכבי סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דוח מחקר למוסד לביטוח לאומי. מכון ון ליר ומרכז שוות.
קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה בריר גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.
Kaplan, Amit. (in press). "Just let it pass by and it will fall on some women": Invisible work in the labor market. *Gender and Society*.
Kaplan, Amit, Maha Sabbah-Karkabi, & Hanna Herzog. (2020). "When I iron my son's shirt, I feel my maternal role": Making women's invisible work visible. *Journal of Family Issues*, 41(9), 1525–1545.
Kaplan-Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.

לחשוב מחדש את מושג העבודה: שפה, ידע ומגדר

חנה הרצוג*

תקציר. המאמר מציע לחשוב מחדש את משמעות מושג העבודה מתוך התחקות אחר העולמות החברתיים המשתנים המגולמים בו, דרך מסע אטימולוגי במשמעויות המונחים עבודה, labour ו-work. המאמר סוקר את מקומן של נשים בעולמות אלו, מחלף את קולן המושתק, ובוחר את קולן ואת חלקן בהגדרה מחדשת של מושג העבודה. המסע הגזרני (האטימולוגי) מבהיר כיצד דובר על עבודה והתארגן ידע על העולם החברתי, וכיצד מגדור של עולם העבודה שועתק או השתנה בהקשרים חברתיים והיסטוריים. אף שנתיבי המשמעות מגוונים ואינם בהכרח ליניאריים, אחד הממצאים הוא המעבר מתפיסת עבודה כעונש וכסבל לתפיסה שלפיה עבודה היא מרכיב בסיסי בהגדרה ובמימוש אנושיותן של נשים כחלק בלתי נפרד מהגדרתה של חברה.

מילות מפתח: עבודה, מגדר, ניתוח גזרני (אטימולוגי), לידה

"אלו המגדירים את משמעויות המילים מנהלים קרב אבוד, מפני שלמילים, כמו לרעיונות ולדברים שהן אמורות לבטא, יש גלגולים הסטוריים משלהן". כך כותבת ג'ואן סקוט בפתח מאמרה הקלאסי "מגדר: קטגוריה שימושית לניתוח היסטורי" (סקוט, 2007, עמ' 243), ומצטרפת למפנה הלשוני שבין מנסחיו הראשונים היה לודוויג ויטגנשטיין, באמירתו המפורסמת "גבולות שפתי משמעם גבולות עולמי" (ויטגנשטיין, 1995, עמ' 63).

השפה שאנו דוברות במחקר מבוססת על מיון קטגוריות חברתיות הנתפסות כעובדות חברתיות. הסימון, התיאור, המיון והייצור של קטגוריות לא רק ממסגרים תופעה, אלא גם מעניקים לה משמעות שמתמסדת ונתפסת כמובנית מאליה. המאמר מציע לחשוב מחדש את משמעות מושג העבודה מתוך התחקות אחר העולמות החברתיים המשתנים המגולמים בו, לשאול על מקומן של נשים בעולמות אלו, לחלף את קולן המושתק, ולתת קול לנשים בהגדרה מחדשת של העבודה.

המחקר הפמיניסטי מעמיד במרכזו את ההסדרים החברתיים והתרבותיים המגדרים, אך גם מבקש לערער על תפיסות מדעיות שהופכות אנשים לאובייקטים, למושאי מדידה, מבלי להביא בחשבון את ההסדרים והעולמות החברתיים המסתתרים מאחורי קטגוריות המדידה. בלב התפיסה הפמיניסטית עומדת ההבנה שנשים הן סובייקטים פועלים. ממקום זה נשים מבקשות לחשוב ולערער על המובן מאליו המשקף את התפיסות הדומיננטיות,

* פרופ' חנה הרצוג, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

** לדנה שי, רכזת מערכת סוציולוגיה ישראלית, תודה מקרב לב והערכה רבה על המקצועיות והסבלנות, על הושטת היד והעזרה בכל שלבי העריכה של חוברת זו, ובמיוחד על הטיפול ברשימת המקורות של מאמר זה. תודות רבות ללידר ארצי על העריכה הלשונית המעולה והקפדנית של המאמר.

לאתגר את ההסדרים הממגדרים ולחשוף את המשמעויות המשוקעות בלב מושג העבודה ובדרכי מדידתה, ולהכליל בו ובאופני מדידתו את ניסיון של נשים (ברנשטיין, 2001; הרצוג, 2009, 2021).

מושג העבודה הוא מושג מרכזי בשיח המודרני, אך הוא מלווה את החברה האנושית על גווניה לאורך ההסטוריה. דווקא בשל כך בחרתי לצאת למסע גורוני (אטימולוגי) המתחקה אחר מקורותיו ותולדותיו של מושג זה, במטרה לחשוף משמעויות שניתנו לו במהלך השנים וכדרך להבין הסדרים חברתיים שהתמסדו והשתנו. בשל מגבלות רוחב היריעה, המסע יהיה מקוצר וייעשה בקפיצות דרך.¹ עם זאת, אני מבקשת לשאול במהלכו האם נשים הודרו מתהליכי ההבניה החברתית של מושג העבודה או שולבו בהם, וכיצד; והאם השיחים הפמיניסטיים מערערים על משמעויות שהתמסדו, ואם כן – כיצד.

השימוש במושג "מסע" כמטפורה לכלי מתודולוגי מאפשר לי לערער על מבנים קשיחים של כתיבה אקדמית ממוסדת של תיאוריה, השערות, שיטות מחקר וממצאים. בפרפרזה על דברי סופר המסעות השווייצרי-צרפתי ניקולא בוקייה (1929-1998), המצוטט רבות בספרי הדרכה למסעות, חוויית המסע מובילה אותך אל מחוץ לרקע המוכר; נדמה לך שאת יוצאת למסע, אלא שהמסע יוצא וחודר אלייך. הוא מאפשר לך לגלות עולמות משמעות חדשים, לגלות דברים שלא ידעת או שלא חשבת קודם לכן כשדיברת עליהם. בלשונה של חנה נוה, שחקרה ספרות מסעות, המסע "מציע פרספקטיבות ודרכי התמודדות חדשות לנוסע שנכון להיפתח לפניהן" (נוה, 2002, עמ' 7).

בחרתי במהלך גורוני, המזוהה עם בלשנות וחקר מקורותיהן של מילים, התפתחותן והשתנותן ועם חקר של קשרים בין מילים ושל תופעות חברתיות שאליהן המילים מתייחסות. במהלך זה אני חורגת מהגבולות המסורתיים של ביתי האקדמי, הסוציולוגיה, ולכך יש כמה סיבות. האחת היא הביקורת שלי על ההבחנות בין תחומי הדעת, הדיסציפלינות, המקובלות כיום במדע. המושג discipline מהדהד הטלת משמעת, משמוע וגם ענישה (פוקו, 2015). כאשר אנו עוסקות בדיסציפלינות מדעיות, השאלה המתבקשת היא למי יש את הכוח להגדיר את הגבולות בין תחומי דעת – מה ומי מגדיר גבולות אלו; ויש לשאול גם מה תורם החיבור בין תחומי דעת. לכך מצטרפת סיבה שנייה, הקשורה בקודמתה, והיא ייחודו של השיח הפמיניסטי: הוא חוצה גבולות של תחומי מחקר, מנתח קשרים בין תחומי דעת ומצביע על קשרי גומלין בין היבטים שונים של החיים. וסיבה שלישית היא שהעמדה הפמיניסטית מבקשת לבחון באופן ביקורתי את עולם המושגים המקפלים בתוכם תפיסות ממגדרות שבאמצעותן חווים את המציאות, ובכלל זה גם את מחקר השפה. לא רק שהשפה העברית ממוגדרת ומבליעה מודלים של עולם (ברשטלינג, 2012), אלא שהמרחב הסמנטי של מילים מכיל אף הוא תפיסות ממגדרות – למשל בין גבר לגיבור, בין נקב לנקבה או בין בעל, בעלות ובעילה. השפה מקפלת בתוכה קשרים בין מילים והנחות ממוגדרות, ואלה מעצבים את הבנת העולם הסובב אותנו ואת העולם הפנימי, הדימויים העצמיים וחוויית הקיום הבסיסיות (רוזמין, 2018).

ההכרה שידע נוצר בתוך מערכות כוח ומשקף את יחסי הכוח בזמן נתון מאפשרת לטעון שהיכן שיש כוח יש התנגדות, ושכוח טמון גם גורם פרודוקטיבי ומשחרר. בתוך מערך

1 אני מודה לקוראות האנונימיות על הערותיהן. הן סייעו לי להבהיר את טיעוני ולחזקם במסגרת מגבלות המאמר האחד.

כוח טמונות אפשרויות לפתח אסטרטגיות של חתרנות, התנגדות ומחאה, וגם של ערעור על המרכיבים הנתפסים כמובנים מאליהם בחברה נתונה בזמן נתון. קבוצות שוליות או מוכפפות המודרות מהשיח, ובכלל זה נשים, יכולות לקחת חלק במערך של ידע/כוח, בין היתר באמצעות אתגור הידע עליהן ויצירת ידע משלהן כדי להביא לשינוי חברתי (הרצוג, 2021). ברוח זו אני מבקשת לעשות את המסע הגזרני סביב מושג העבודה.

מאחר שאינני בלשנית, המאמר מתבסס על מחקרים גזרניים של מושג העבודה ומשמעותה (מהלך שהוא חלקי, שכן מאמר מטבעו איננו יכול להכיל את כל מורכבות השדה והסתעפויותיו), על הגדרות מילוניות באנגלית ובעברית, וכן על מחקרים העוסקים בגלגולי המשמעויות החברתיות המיוחסות לעבודה ובהקשרי המשמעויות האלה. במהלך הגזרני אני מתמקדת במושג העבודה אך גם במחקרים העוסקים במשמעות המשתנה שלו, כדי לבחון את גלגוליו של המושג אך גם כדי לחלץ מתוך השפה מבט על הסדרים, גבולות ומשטרי דעת חברתיים המגולמים בשפה נתונה. הנחת המוצא של מהלך זה היא שהשפה היא חלק בלתי נפרד מהבנייתו של סדר חברתי, וכי היא מעוצבת על ידי עולמות חברתיים ומעצבת אותם. בעקבות סקוט, המצוטטת בפתח המאמר, טענתי היא שהאופן שבו אנו חוקרות, דוברות וחושבות עבודה אינו מנותק מתפיסות עומק לגבי מהותה של חברה ולגבי הסדרים חברתיים. עיון בהמשגות אלו מאפשר לבחון מחדש הגדרות קיימות ולחשוב על שפה ומושגים מנקודת מבט פמיניסטית.

עבודה: מרחב היסטורי-חברתי של משמעויות

מה מוגדר כעבודה? מה משמעותה ומשקלה הערכי, המשתנה עם השנים, בקרב תרבויות שונות? פטריק ג'ויס בספר *The Historical Meanings of Work* (Joyce, 1989) יוצא מנקודת המוצא שבה מושג העבודה הוא הבניה חברתית, ושואל אילו משמעויות מקבלת העבודה בחברות שונות, לא רק מערביות. הספר מבוסס בעיקרו על מחקרים אנתרופולוגיים וסוציולוגיים. המסע הגזרני של מאמר זה ייסוב בעיקרו סביב המילה "עבודה" בעברית וסביב המילים *work* ו-*labour* באנגלית, שהיא השפה האקדמית הרווחת במחקר על עבודה בעולם המערבי, ובמידה רבה היא השפה הדומיננטית בעידן הגלובלי.² בהקשר זה אני מבקשת להדגיש שתיים ממגבלות המסע במאמר זה. המאמר אינו עוסק בעברית, אשר עד לחקיקת חוק הלאום (19.7.2018) הייתה שפה רשמית בישראל, והוא גם אינו עוסק בהיבט ההשוואתי לעומת שפות אחרות.³ הבחירה להציג שני מסלולי ניתוח – של העברית ושל האנגלית – נובעת מכך שהמחקר הגזרני חוזר לא אחת למקורות התנ"כיים. תורמת לכך גם העובדה שהמאמר נכתב בעברית. אך בעיקר, הבחירה הזאת מאפשרת להצביע

2 אני מודעת לכך שהדומיננטיות של השפה האנגלית אינה נטולה תיטות תרבותיות וחברתיות. חלקן יהיו חלק מהדיון ואחרות דורשות דיון בשפות אחרות, שיבחן אם מושג העבודה משתנה בעידן של גלובליזציה ודומיננטיות של העולם ה"מערבי", וכיצד הוא משתנה.

3 רבקה בריוסף, ממניחות יסודותיה של הסוציולוגיה של העבודה בישראל ומי שכתבה חלק מהערך "עבודה" באנציקלופדיה העברית, מתייחסת שם למשמעות העבודה ולהערכתה במנעד רחב של חברות בתרבויות שונות, ובכלל זה החברה המערבית (בריוסף, תשל"ד).

על תופעות שמייחדות את החברה היהודית לדורותיה ובישראל, ולהראות כיצד השיחים המערביים הדומיננטיים וגם השיחים הפמיניסטיים מוטמעים בשפה ובמחקר, גם בישראל. עם זאת, אין ספק שנדרש מהלך כזה גם בחקר השפה הערבית בישראל. בחינתם של גזרונים מן העבר הרחוק מאפשרת לי להצביע על שינויים שחלו במשמעות מושג העבודה בהקשריו החברתיים, הכלכליים והפוליטיים ועל משמעויות שהתמסדו והפכו מובנות מאליהן בחלוף השנים. מבלי להתיימר לטעון שהסיפור המובא במאמר זה מקיף ומעמיק דיו, מהלך זה, כך אני מאמינה, מאפשר לי להאיר את טיבו ועומקו של האתגר הפמיניסטי לחשוב מחדש את מושג העבודה.

עבודה בעברית

המסע הגזרונים שלי מתחיל בתנ"ך, שאומץ גם על ידי הנצרות לצד הברית החדשה. בסיפור הבריאה נתפסות העבודה ומשמעותה כמרכיבים מרכזיים בהווה האנושית. בריאת העולם מתוארת כמלאכתו של האל, הבורא קודם כול את היקום ולאחר מכן את בני האדם (בראשית ב, ד-ז). כבר בתרבות היהודית-נוצרית הייתה משמעותו של מושג העבודה מורכבת וממוגדרת. סיפור הבריאה מציג שני הסברים לבריאתם של איש ואישה⁴, וגם שני הסברים לתפקידם בעולם: האדם נברא כדי "לעבוד את האדמה" (בראשית ב, ה), ואדם וחוה הוכנסו לגן העדן "לעובדו ולשמרו" (בראשית ב, טו). בסיפור השני הם היו פטורים לכאורה מעבודת האדמה, שכן יכלו לאכול מכל מה שהציע גן העדן למעט עץ הדעת טוב ורע. עבודת האדמה משמעה לפיכך הכרה בקדושת עבודת האל. ברגע שהופרה מצוות האל ונאכל פרי עץ הדעת, בא העונש. העבודה הפכה ממעשה של קדושה למעשה של חולין שנועד לקיים את צורכי היומיום, ולערך בפני עצמו. יש המפרשים את זאת כחובה ואת זאת כזכות (כהן, 1989, עמ' 54-60).

בספרות ההלכתית ובהגות הפילוסופית קיימים דיונים רבים העוסקים בסוגיית עץ הדעת ובמשמעות הבחירה לאכול מפריו. דיונים אלו נמצאים מחוץ לגבולותיו של מאמר זה. כאן אני מבקשת להתייחס להיבט אחד: מעץ הדעת אכלה חוה, והיא חלקה את פריו עם אדם, ושניהם נענשו. לפי הסיפור המקראי, הנחש הוא שפיתה את חוה והיא זו ששכנעה את אדם לאכול מן הפרי. יש המפרשים זאת כקלות דעת של האישה, ומכל מקום נהוג לפרש את המעשה כחטא של שניהם שחוה היא שגרמה לו. אני מבקשת להציע פרשנות פמיניסטית: לחוה היו הסקרנות, הרצון להבין מה עומד מאחורי האיסור, היוזמה וההעזה להפר את הצו האלוהי ולטעום מהפרי האסור. בזכות כל התכונות הללו היא ואדם זכו בדעת.

הגירוש מגן עדן מסמן את העבודה כעונש וכקושי. העבודה נכפית על בני אנוש. לעונש זה נלווית הבחנה מגדרית וחלוקת עבודה מגדרית: עונשו של אדם – "בזיעת אפך תאכל לחם" (בראשית ג, יט), ועונשה של חוה – "בעצב תלדי בנים" (בראשית ג, טז). עבודה עבור הגבר היא קושי ומאמץ, ואילו עבור האישה היא קושי וכאב הלידה. אלא שבצד עונשה של

4 האחד – "זכר ונקבה ברא אותם" (בראשית א, כז); האחר – האישה נבראה מצלעו של אדם. והסיבה: "ויאמר ה' אלוהים לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו" (בראשית ב, יח). וראו דיון מאיר עיניים של תמר אלאור (2007) בעבודותיה של שרי אורטנר על ההבחנה בין גברים לנשים ובהיררכיה הכרוכה בהבחנה זו.

האישה, "הרבה ארבה עצבונך והרונך", נלווה עונש נוסף: "ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך" (בראשית ג, טז). היינו, כבר בסיפור הבריאה סומנה היררכיה בין השניים. מושג העבודה נקשר בתנ"ך גם לעבודת האל, שהיא הפולחן, העלאת קורבנות ושמירת מצוות, אך גם קבלת מרות האל מול עבודה זרה. ולימים, "העבודה שבלב" פורשה כתפילה. בתפיסה המקראית, הביטוי עָבַד ה' מופיע בהקשרים שונים ומשוקעת בו היררכיה בין האל ובין מאמיניו, שהם עבדיו. תפיסה זו אומצה גם בנצרות. אי אפשר להתעלם מן העובדה שבעברית המילים עָבַד ועבודה מקורן באותו שורש, ומכך שהן משקפות מציאות היררכית. היחס בין האדם לאל בוראו הוא כיחס שבין עבד לאדון, בין עובד למעביד. העובד מחויב לעבודתו ולעשיית רצון מעבידו, בין מרצונו ובין שלא מרצונו. אין במקרא לשון אישה למילה עבד; היא מכונה שפחה אם היא נוכרייה, ואָמָה אם היא עבריייה.⁵ על פי הסיפור המקראי, שפחות ניתנו כפילגשים לאבות האומה כדי שתלדנה ילדים כאשר נשותיהם התקשו ללדת.⁶

לצד המילה עבודה מופיעים במקרא שני מונחים נוספים – עמל ומלאכה.⁷ מושג המלאכה מקבל משמעות של עשייה, אומנות, עיסוק, מקצוע. כבר בסיפור בריאת העולם נאמר שהייתה זו מלאכתו של האל, שיצר עולם חדש של צמחים ובעלי חיים – גן עדן – ופסגת היצירה, אדם וחיה. במקרא מקושרת המלאכה לעבודה גופנית (ויקרא כג, לו) וגם למלאכת הקודש של בניית המקדש (שמות לו, ד), היינו עבודת כפיים, עבודה גופנית, שהיא עבודה קשה. המונח עמל מופיע במקרא במשמעות של עבודה קשה הגורמת סבל. מונח זה מצוי גם בערבית, عَمِلَ (עָמַל), ואותו שורש משמש בערבית לציון צירי לידה (العَمَل), מופע המקביל לעונש שקיבלה חוה – בעצב תלדי בנים. עם זאת, לצד הקושי והכאב מהדהדים מושגים אלו גם משמעויות חיוביות של יצירה, בנייה, חידוש ויצירת חיים חדשים. על חוה נאמר שהיא אם כל חי.

בספרות חז"ל (מאה ראשונה עד המאה ה־7 לספירה) יש לא מעט דיונים במשמעות העבודה. אברהם ארזי (1964), למשל, סוקר את רעיון העבודה בספרות זו וטוען שהחכמים החשיבו את עמל הכפיים כערך אנושי וכמצווה, והם נסמכים על ניסוחים שונים במקרא. עם זאת, הוא מציין שבמקור היהודי הדתי התקיימה במשך דורות עמדה דואלית ביחס לעבודה, ובצד עבודת הכפיים התקיימה עבודת האל. הסוגיה נדונה בעולם היהודי הדתי עד לעידן המודרני ועד לעת כתיבתו של מאמר זה. תפיסת עבודת האל כעיון ולימוד תורה הלכה והתחזקה עם השנים, והיא נחשבת ראשונה במעלה לעומת העבודה היומיומית הנעשית מתוך צורך קיומי.

בדיונו הנרחב על מקומה של העבודה בעולם הישיבות מקדיש הרב שלמה אנסבכר לנשים הערת שוליים בלבד. לדבריו, נשים צריכות ללמוד רק את הדינים שעליהן לקיים

5 בשנות השישים פרסמה חברת שמן מוצר חדש – סבון ניקוי נוזלי שנקרא אמא. הסלוגן שפרסם את המוצר היה "כל אישה בוחרת אמא, כל אישה יודעת למה" – משמע, הניקיון הוא תפקידה של האישה.

6 הגר שפחת שרה ניתנה לאברהם; זלפה שפחת לאה ובלהה שפחת רחל ניתנו ליעקב.

7 חנה ארנדט בספרה המצב האנושי (2013) דנה בשלושה תחומים של חיי המעש – עבודה, מלאכה ופעולה. עבודה היא הפעילות המחזורית שנועדה במקורה לספק את צורכי הקיום ההכרחיים; מלאכה היא הפעילות שיוצרת חפצים שבאמצעותם נבנה עולם; ופעולה מתייחסת ליחסים בין בני אדם.

ואין להן מצוות לימוד לשם לימוד, אבל גברים, אפילו אם הם כבר בקיאים בתורה, עדיין נדרשים ללימוד לשמו (אנסבכר, תשס"ט, עמ' 94, הערה 1). בתפיסה דואלית זו משוקעת חלוקת תפקידים מגדרית והיררכית ברורה. עבודת האל הקודמת לעבודה לשם פרנסה הייתה נתונה לגברים לומדי תורה וגמרא, ואילו עבודת החולין, בין בבית ובין שמחוץ לבית, היא תפקידן של נשים. עמדה זו באה לידי ביטוי במלוא עוצמתה עם התמסדות והתרחבות החברה החרדית בישראל (אלאור, 1992, 2006).

ראוי להדגיש שהעמדה הזאת לא אפיינה את המסורת היהודית לדורותיה. הרמב"ם, שפעל במאה ה-12, הדגיש את חשיבותה של העבודה, וקבע שכל מלאכה מכבדת את עושה ועדיפה על פני הזדקקות לאחרים. לפי תפיסתו, העבודה היא מקור לפרנסה ולכבוד עצמי. עם זאת, חיים כהן (1989) מציין שלצד העמדה הגורסת כי "גדולה מלאכה שמכבדת בעליה" הרמב"ם מזכיר מלאכות שנחשבות לבזויות. "כל שעסקיו עם נשים סורו רע", ובין העוסקים בעבודות בזויות אלו הם צורפים – שעושים לנשים תכשיטים, סריקים – סורקי בדים לנשים, תמרוקאים – המוכרים קישוטים ובשמים לנשים, גרדיים – אורגים הרוקמים רקמות לנשים, ספרים, כובסים, בלנים המחממים מרחצאות של נשים, ובורסקאים שמעבדים עבורן עורות. האומנויות האלה בזויות הן ובחינת "סורן רע", כנראה מפני שהן מחייבות מגע מתמיד עם נשים (כהן, 1989, עמ' 55-56).

עם העליות הראשונות לארץ ישראל עלה מושג העבודה בשיח הציבורי וקיבל משמעות חדשה וחשובה בהוויית היישוב המתחדשת. כך כתב א"ד גורדון, פילוסוף ופועל חקלאי שהיה מייסד תורת מוסר שעוד בחייו כונתה "דת העבודה":

והדבר הראשון, הפותח בראשונה את לבי לחיים, אשר ידעתי כמוהם, היא העבודה. לא עבודה לשם מחייה ולא עבודה לשם מצווה. כי אם עבודה לשם חיים – עבודה, אשר אור חדש נוגה עליה. אשר ראיתה, והנה היא אחד מחלקי החיים, משורשיהם היותר עמוקים. ואני עובד. (גורדון, 1983, עמ' 176)

ערך עבודת הכפיים, העבודה היצרנית, היו חלק מתפיסת העולם של העליות הראשונות, תפיסה מהפכת לזו שהייתה מקובלת בחברה היהודית בגולה. העבודה קיבלה משמעות נוספת כבר בעלייה השנייה, כאשר דובר על כיבוש העבודה ועל עבודה עברית (שפירא, 1977). העבודה הפכה לכלי פוליטי להתחדשות לאומית ובה בעת שימשה לסימון הגבולות החברתיים בין יהודים לפלסטינים, וכן בין העולים יוצאי תימן ובין העולים בני העליות הראשונות ממזרח אירופה (Shafir, 1989). למרות הרעיונות הסוציאליסטיים על חלוקת עבודה שוויונית בחברה המתחדשת, הייתה העבודה ממוגדרת. ההפרדה בין הפרטי והביתי, שנחשבו לתחום הנשים, ובין הציבורי השייך לגברים – שהייתה תבנית חשיבה מערבית – אפיינה את כלל החברה והסדריה, ובכלל זה את החברה הקיבוצית (הרצוג, 1994; פוגל-ביזאוי, 2009; שילה וכ"ץ, 2011; Bernstein, 1987). מגדור זה ומאבק הנשים לשינוי זכה לעיון רחב במחקר. כאן אני מבקשת לציין שהתביעה האידיאולוגית לפרודוקטיביות, בלשון התקופה, ובהנגדה לעולם העיסוקים הלא פרודוקטיבי שאפיין את דפוסי העבודה שרווחו בקרב יהודים בגולה, לוותה בתפיסות היררכיות של סוגי עבודה ושל תרומתם לקולקטיב. תביעה זו השתלבה בחלוקת העבודה המגדרית: התחום הציבורי נחשב ליצרני (productive), ואילו התחום הביתי קושר עם ההמשכיות, ההולדה (reproductive) והחינוך.

עמדות אלו מחברות את גלגולו של מושג העבודה בעברית למשמעויות שהתמסדו בעולם המערבי, במיוחד בעידן המודרני, עם צמיחתו של הקפיטליזם והפיכתו לעיקרון גלובלי מארגן של כלכלה וחברה. עניין זה יידון בהמשך, לאחר מסע קצר בנבכי מושג העבודה באנגלית.

עבודה באנגלית

באנגלית המסע הגזרני מורכב יותר, שכן יש בשפה שני מונחים – labour ו-work. ההבחנה בין השניים אינה מילונית, ויש הטוענים שמעט מאוד דוברי אנגלית יכולים להסביר אותה וכי בפועל היא נובעת מתוך ההקשר (Frayssé, 2014, p. 469). בשל קיומם של שני מונחים וזה הדיון הגזרני לעיונים רבים, במיוחד לנוכח היותם מונחי מפתח בעידן המודרני בביקורת המרקסיסטית על הקפיטליזם, ולימים בשיח הפמיניסטי. ספרות המחקר עוסקת בכמה נתיבים שבהם ניתן לערוך את המסע, ובדיון הזה אתמקד בשני נתיבים אנליטיים. האחד הוא הנתיב הלשוני – ההתפתחות והגלגול הכרונולוגי הלשוני של המונחים labour ו-work; השני הוא הנתיב המדגיש את ההקשרים שבהם צמחו והשתנו מונחים אלו. הנתיב הכרונולוגי הלשוני מתחקה אחר גלגוליהם הנפרדים של שני המונחים האלה ובמקומות המפגש ביניהם. יואן בזין (Bazin, 2014) טוען שהמילים labour באנגלית ו-labour בצרפתית נגזרות מהפועל הלטיני laborare המוזכר בכתבים של מרקוס טוליוס קיקרו, שהיה מדינאי, סופר, פילוסוף ונואם רומי (106 לפנה"ס – 43 לפנה"ס). שם משמעותו היא לטפח, לקדם, לשפר, להתאמץ כדי להשיג משהו. לעיתים קרובות נלווה כאב לעשייה זו, ולא אחת ההתייחסות היא לעשייה כפויה.

מילונים שונים⁸ מציינים כי מאז 1200 המילה labour הופיעה במשמעות של מאמץ פיזי ושכלי וגם כשם עצם שמשמעו מטלה, פרויקט, תוצר העבודה. לקראת סוף המאה ה-14 החל המונח לתאר עבודה פיזית, עבודת כפיים, עבודה קשה. בסוף המאה ה-15 ובראשית המאה ה-16 התחזק ההיבט של תחושת הכאב והסבל והמילה נקשרה ללידה, למאמץ הכרוך בה ולסבל של צירי הלידה. בהקשר הקפיטליסטי, המובן של מעמד וגוף של עובדים החל להופיע ב-1839.

המילה work התפתחה בשלוש שפות פרוטו־גרמניות: בנורדית עתיקה – verk (כך באיסלנד, בשוודיה ובדנמרק), באנגלית עתיקה – weorc, ובגרמנית – werc, werth (Briggs, 2004). אחד המופעים הראשונים של המילה work באנגלית עתיקה, worc, הוא ב-Beowulf, אוסף אפי של סיפורי עם ושירה שנכתב בשלהי המאה ה-10 ואשר מתאר גבר, גיבור רב עוצמה, שנלחם במפלצות מרושעות.⁹ בתיאור עוצמתו והצלחתו מצוין שהוא מבחין בין worda ובין worca, היינו בין מילים למעשים. המונח worca, ובגרמנית werk, מצוין פעילות. במסורת המשפטית של ימי הביניים מחויבותו של אדם כלפי אדונו אינה מתבטאת רק במילים, היינו בהצהרת אמונים, אלא גם בפעולות, במעשים המעידים עליה (Frayssé, 2014, p. 475).

8 כך למשל במילון קולינס, במילון קיימברידג' ובמילון מרים ובסטר.

9 באפוס זה לא נעדר מקומה של אישה, אם המפלצת, הלוחמת כדי לנקום בדנים שהרגו את בנה גרנדל. האפוס תורגם לעברית; ראו ביוולף, 2008.

מקור לשוני נוסף הוא יוונית עתיקה. המילה *ergon* פירושה תוצאת פעולתו של העובד שהשלים עשייה אינטלקטואלית או חומרית. עקבות של מונח זה אפשר למצוא ביחידת המדידה של מאמץ פיזי, *erg*, וכן בשדה המחקר ארגונומיה, הנדסת אנוש, תחום ידע שעניינו חקר יחסי הגומלין בין אדם, סביבה ומוצרים טכנולוגיים (Briggs, 2004). נתיב המחקר השני, נתיב המשמעויות, עוקב אחר ההקשרים שבהם נעשה שימוש במונחים. בזין (Bazin, 2014) מציע הבחנה אנליטית בין הפן הלשוני החיובי של המושג ובין הפן האפל והשלילי שלו, המקשר אותו לשליטה ולכאב. במשמעות החיובית של *work* הדגש הוא על השלמת העבודה, היינו תוצר העבודה, בין שהוא אינטלקטואלי ובין שהוא חומרי. משמעות זו מתקשרת למקור הקדום *werg*, שפירושו להיות עסוק, ליצור, וגם למקור היווני *erg*.

לעומת זאת, המילה *labour* בלטינית ובאנגלית, *ponos* ביוונית, *arbeit* בגרמנית ו-*travail* בצרפתית קשורות כולן במאמץ ובכאב (Frayssé, 2014, pp. 476-478). בצרפתית מקור המילה הוא *tripalium*, כלי מתכת ששימש אמצעי לריסון ולהגבלת תנועה של בעלי חיים וכן להענשת עבדים שסירבו לציית או ניסו לברוח. בהקשר זה המילה עבודה צבועה בגוני כאב, סבל ועונש (Bazin, 2014). חדרי לידה בצרפתית נקראים *salle de travail*, כלומר חדרי כאב, ואילו באנגלית המונח המתאר נשים יולדות הוא *in labour* – היינו, הלידה מוצגת כתהליך, כעבודה קשה וכואבת. גם בצרפתית וגם באנגלית המילים מהדהדות את הסיפור המקראי על העונש שקיבלה חוה, "בעצב תלדי בנים".

טייהי הנאדה (Hanada, 2011, p. 34) סבור שהשימוש המתרחב בשפה העממית במונח *labour* במשמעות של כאב הלידה כעונש קשור להמצאת הדפוס, שכן כחמישים שנה לאחר הופעת הביבלייה המודפסת של רוטנברג (באמצע המאה ה-15) היא הופצה בשפה הלטינית בכל רחבי אירופה. לעומת הפרשנות של כאב כעונש, חנה ארנדט (2013) מציעה פרשנות פמיניסטית לקשר שבין *labour* ללידה. היא מציינת שאכן בכל השפות האירופיות מקושרים ללידה קושי וכאב פיזי של עבודה (ארנדט, 2013, עמ' 78), אלא שמשמעותה של עבודה זו היא יצירת חיים (ארנדט, 2013, עמ' 139). לטענתה, זוהי התובנה העתיקה אך גם בת זמננו לטבעו של המונח *labour*. הנאדה, בעקבות ארנדט, מציע מבט פמיניסטי ביקורתי על ההבחנה בין *labour*-work: הביטוי "פרי בטני" באנגלית, *fruit of my labour*, משמעו שלמרות הכאב יש לאישה כוח ללדת, ליצור (*reproduce*) יצור חי, ואילו עבודה במובן *work* מייצרת אובייקטים חסרי חיים שיש צורך ביצורים אנושיים כדי להפעילם (Hanada, 2011, p. 35).

מי עושה את העבודה?

למסע הגורני נלוות גם שאלות סוציולוגיות: מי עושה את העבודה? איזו עבודה? ומה ערכה החברתי? במזרח התיכון ובעולם המערבי העתיק, עבודה נתפסה כהכרח והתבססה במרבית המקרים על כפייה ועבדות. כך, ביוון העתיקה, ואפילו באתונה הדמוקרטית, מרבית האוכלוסייה השתייכה למעמד העבדים. העבדים סיפקו לעילית החברה את המוצרים והשירותים הדרושים לה. ריבוי העבדים סימן את מעמדה הנחות של העבודה. לפי אריסטו (תשל"ה, עמ' 20-21, 33-34, 38), עבדות היא מוסד הכרחי ומועיל ויש שולטים ונשלטים; את העבדים כינה "קניין חי" ו"מכשירים מדברים".

המעמד השליט עסק בפעילות פוליטית ורוחנית, בספורט, באמנויות ובלחימה, ואלה לא נחשבו עבודה. העבודה כיוון הקלאסית, טוענת ארנדט (2013), נתפסה כפעילות לשם סיפוק צרכים חיוניים המתנהלת בתחומי הבית, והיא הייתה עניינם של עבדים ושל נשים. המרחב הציבורי היה שייך לגברים חופשיים, שהיו פנויים מעבודה.

אריסטו היה הראשון שניסח הבחנה בין שתי ספרות חיים. הוא הבחין בין הפוליס, שהיא תחום הציבור, ובין הבית. אלא שביוון הקלאסית תחום הציבור היה שייך לקבוצה קטנה של גברים אזרחים, אשר לשם סיפוק צורכיהם הכלכליים והחברתיים היו תלויים בנשים ובעבדים שבפועל היו חלק מהבית (הרצוג, 1994, עמ' 29) – דפוס שהתמסד והתקיים לאורך זמן. האריסטוקרט היווני התבסס בגאווה על מקצועו הצבאי. כך גם האציל בימי הביניים, שהתקיים על ההכנסות שהניבו אחוזותיו; את אדמותיהן עיבדו הקלוטים המשועבדים, ואילו מעמד האיכרים ובעלי המלאכה פרנס את המעמדות שהחזיקו בזכויות יתר (ארזי, 1964).

בתרבות הרומאית התייחסו בבוז לעבודה ולמלאכה. זו נעשתה על ידי העבדים והפלבאים, השכבות הנמוכות, מי שהיו כפופים לשליטה פוליטית וכלכלית של שכבת העילית. השכבות הגבוהות והמיוחסות ראו את ייעודן בקריירה צבאית וספרותית. גם הנצרות לא העלתה את ערכה החברתי של העבודה הפיזית, שכן היא אימצה את התפיסה המקראית שלפיה עבודה נחשבת עונש על החטא הקדמון.

המילה פרולטר (בלטינית proletarius) הורתה על העניים ביותר, מי שלא היה להם רכוש ואשר שירתו את המדינה באמצעות הולדת ילדים; במילים אחרות, התרבות כמוצר חומרי. ומאחר שההולדה, ה־sexual reproduction, הייתה ברובה עניינם של נשים, אפשר לומר שבעת העתיקה התבסס המעמד העובד בעיקרו על נשים (Hanada, 2011, p. 35). ארנדט מציינת שהגזרון של ponos ביוונית ושל arbeit בגרמנית מתייחס הן לעבודה הן לעוני (ארנדט, 2013, עמ' 78, הערה 40).

לטענתה של ארנדט, השינוי ההיסטורי שעברה העבודה כצורת פעילות היה כרוך במידה רבה ביציאת הנשים והפועלים אל מחוץ למרחב הפרטי ובשינוי בתפיסת החופש – גורמים שאפשרו לנתק את הקשר בין עבודה לעבדות, שאפיין את המרחב הפרטי. היא מדגישה שהמרחב הפרטי היה מוקד של אי־שוויון מגדרי חמור ביותר, והשינוי אפשר להפוך עוד ועוד עיסוקים לסוגים של עבודה (ארנדט, 2013, עמ' 61-62).

התופעה שבה אנשים חופשיים (כלומר לא עבדים) ועניים מבקשים – מרצון או מתוך אילוץ – את חסותם של אנשים עשירים ובעלי עוצמה, בתמורה לשירותים מצידם, עומדת בלב התפתחות הכלכלה והמבנה הפוליטי של ימי הביניים והמשטר הפיאודלי. ראוי לציין שמדובר בתקופה ארוכה ומורכבת שבמהלכה היה לכנסייה חלק מרכזי במערך הכלכלי-פוליטי, ונושאים אלו הם מעבר לעניינם של המאמר. כאן אני מבקשת להציג את המבט המגדרי. שולמית שחר (1983) בספרה על נשים בימי הביניים מציינת שכמו בתקופות קודמות, גם בתקופה זו נשים ממעמדות בעלי זכויות יתר לא עבדו, אם כי נשים סייעו לא אחת בניהול האחוזת הפיאודלית. היו נשים שניהלו מזמרים; הן היו חופשיות וניהלו לפעמים קהילה גדולה ובעלת רכוש. נשים אחרות ירשו אחוזת (פיאודום), וניהולה היה כרוך בסמכויות פוליטיות וכלכליות. אך אלה היו יוצאות מן הכלל המלמדות על הכלל.

לעומת זאת, נשים, גברים וילדים ממעמד האיכרים עבדו בשדה ובכל עבודות הבית בכפוף לווסאלים, בעלי האחוזות. צמיחת הערים באותה עת שינתה את עולם התעסוקה

וההסדרים החברתיים (לה גוף, 1993; פרידריך, 1965) ומתוך כך את מושג העבודה; צמיחת הגילדות מיסדה תפיסה של התמחות והתמקצעות, וסימנה את ראשיתם של ארגוני העבודה. נשים לקחו חלק בכלכלה והדבר הקנה להן מקום בגילדות מקצועיות של סוחרים ואומנים. שחר (1983) מציינת כי נשים בעיר היו משולבות ב-86 מתוך 100 הגילדות המקצועיות, ושש מלאכות מתוך אלה היו בלעדיות לנשים, אולם היא מדגישה שרבות מהן עבדו בשכר נמוך. יש לזכור שמשטרי עבדות שניצלו גברים ונשים התקיימו באירופה לפני ואחרי התקופה הפיאודלית. העבדות הייתה תופעה מקובלת; היא כמעט נעלמה בתוך אירופה במאה ה-16, כאשר המדינות האימפריאליות – אנגליה, צרפת, ספרד, פורטוגל, בלגיה והולנד – ביססו את כלכלתן על עבדים בקולוניות שהיו בשליטתן, בעיקר באפריקה, ולימים ביבשות אמריקה (Davis, 1966; Fredrickson, 1988).

עבודה ומשמעותה בעידן המודרני

המהפכה התעשייתית מציינת את ראשיתו של העידן המודרני הקפיטליסטי, והיא הייתה הגורם המניע לשינויים בשיטות העבודה, בחלוקת העבודה ובמבנה המעמדי. המהפכה החלה באנגליה בין 1780 ל-1840, התפשטה בהדרגה בכל אירופה ובארצות הברית, והגיעה לשיאה ב-1914, בעת מלחמת העולם הראשונה. השינויים הטכנולוגיים והכלכליים הובילו לשינויים חברתיים. התכנון והעיבוד של מוצרים בשיטות של ייצור המוני עברו לבתי חרושת שהופעלו על ידי בעלי הון, במסגרת התפיסה של כלכלה קפיטליסטית חופשית. במפעלים אלו עבדו פועלים רבים בתנאי עבודה קשים, אך בה בעת הניידות הגוברת וקשרי המסחר המתפתחים הביאו לעלייה ברמת החיים ולהתרחבות של מעמד בינוני וגבוה. בעידן המודרני התמסדה הבחנה בין הציבורי לפרטי שחופפת את ההבחנה בין ייצור לצריכה, בין עבודה לבית ובין תפקידי גברים ונשים – הבחנה המקפלת בתוכה תפיסה היררכית בין הצמדים הבינריים הללו. למותר לציין שבראשית המהפכה התעשייתית, נשים ולעיתים קרובות גם ילדים עבדו במפעלים. ננסי פולברה (1996) טוענת שלמרות חלוקת העבודה המגדרית, בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 עדיין נחשבה עבודת הבית כתרומה יצרנית ובעלת ערך, אולם עם התרחבות חלקם של הגברים בכלכלת השוק התחדדה ההבחנה בין ייצור לצריכה. הבית החל להיתפס במונחים "נשיים" של נתינה ודאגה, ואילו השוק נתפס במונחים "גבריים" של אינטרסים ותחרות. הבורגנות הצומחת הפכה לקבוצת ההתייחסות, וחלומה של כל אישה היה "לא לעבוד מחוץ לבית". כך, האמירה "אני לא עובדת, אני סתם עקרת בית" נפוצה גם באמצע המאה ה-20.

המסע הגורוני מלמד שהמושגים labour ו-work התפתחו בנתיבים שונים, שחברו יחדיו עם השנים והפכו אותם למושגים פוליסמיים. עובדה זו בולטת בדיון של אדם סמית בספרו עושר העמים, שפורסם ב-1776 (סמית, 1996). המילים labour ו-work משמשות שם לסירוגין והן נושאות משמעויות שונות לאורך פרקי הספר (Akpača, 2018, p. 354). הן מסמנות את ביצוען של מטלות פרודוקטיביות, את אופי הפעילות שמבצעים עובדים, את הכמות שמוצרת, את כוח העבודה או את יכולתם של פרטים, את אופני ההעסקה, ואת תוצרי העבודה מבחינה איכותית וכמותית (Fraysse, 2014, p. 470-472). עם זאת, בפרק 5 סמית מבחין בין labour ל-work: המילה work מתארת את ייצורם של דברים ואת הקושי

שבעבודה, ואילו המילה labour משמשת מדד לערך העבודה (Frayssé, 2014, p. 471). זוהי הבחנה שעליה מבססים מרקס ואנגלס את תיאוריית ערך העבודה והערך העודף שבבסיס הכלכלה הקפיטליסטית, וכן את תיאוריית הניצול. רעיון נוסף שהם פיתחו בעקבות סמית מתייחס לתחושות הנוצרות אצל עובדים בחזרה אינסופית על פעולות פשוטות, תופעה שהם הגדירו כניכור בחוויית העבודה (work). אם כן, ההבחנה בין work ל־labour היא מרכזית בתיאוריה המרקסיסטית. אך לא כך בתיאוריה של ובר על האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם (Weber, 1985): שם המילה work מתייחסת לפעילות האנושית כולה, ובכלל זה לפעילות הכלכלית. למרות השוני הגדול בין תפיסתם של מרקס ואנגלס ובין זו של ובר, שלושתם ראו חשיבות רבה בעבודה וייחסו לה משמעויות רוחניות וערכי הגשמה עצמית.

מרקס ואנגלס מדגישים בתפיסתם גורמים חומריים של כלכלה, ייצור ושליטה על הטבע. לדידם דת, פילוסופיה ומוסר הם ביטויים של תודעה כוזבת. הם אינם מניעים את המציאות אלא משקפים את יחסי הייצור בין בעלי האמצעי הייצור ובין חסרי האמצעים, היינו את היחסים המעמדיים בין בעלי ההון לעובדים. ובר, לעומתם, מדגיש את הגורמים התרבותיים, הדתיים והאידיאולוגיים המניעים את האדם להתמסר לעבודה. אלה היו בסיס ליחסים הכלכליים והטכנולוגיים שהביאו לייצור הקפיטליסטי, ולימים, עם מיסודם, הפכו לכלוב הברזל של המחשבה, הפרקטיקות והיחסים החברתיים שעליהם מושתת הקפיטליזם. עם זאת, שתי גישות תיאורטיות אלו רואות בעבודה גורם מרכזי בהבניית הסדר החברתי הקפיטליסטי המודרני. השינויים בתפיסות הכלכליות הליברליות, הן אלה הקפיטליסטיות הן המטריאליזם ההיסטורי המרקסיסטי, מלווים בהבחנה בין התחום הציבורי לפרטי ובין אישה עובדת בשכר לאישה שעובדת בביתה ללא שכר. היבט הפרודוקטיביות של עבודת הבית נעלם, ואומצה התפיסה שלפיה הולדה היא תחום חיים שהוא היפוכו של הייצור, ומתפקידה של האישה.

ארנדט (2013, עמ' 133) מצביעה על כך שבעת המודרנית השתנה היחס לעבודה מתפיסתה ככזויה לתפיסתה כלב הפעילות האנושית. שינוי זה החל כאשר ג'ון לוק טען שהעבודה היא מקור כל הרכוש; בעקבותיו סימן סמית את העבודה כמקור כל העושר, ומרקס העמיד במרכז הסדר החברתי את "שיטת העבודה" (system of labour), המבטאת את עצם אנושיותו של האדם. לטענתה של ארנדט, מרקס ביסס את התיאוריה שלו על הבנת העבודה וההולדה כשני אופנים של אותו תהליך חיים פורה. העבודה הבטיחה את ההישרדות הקיומית; העבודה היא הדרך שבה "בני אדם יוצרים כל יום מחדש את חייהם". ואילו בהולדה הם "מתחילים גם לייצר בני אדם חדשים" וכך מבטיחים את הישרדות המין האנושי. באופן זה מחבר מרקס, לדבריה של ארנדט, בין התיאוריה שלו על העידן המודרני ובין התובנות העתיקות ביותר על טבע העבודה, הקושרות הן במסורת העברית הן במסורת היוונית הקלאסית בין עבודה להולדה. מרקס, לטענתה, מזהה יצרנות עם פוריות. זיהוי זה משמש לו בסיס לחלוקת עבודה, אך גם לתיאוריה שלו על כוחות הייצור של האנושות כולה (ארנדט, 2013, עמ' 137-138).

למרות זאת, צריך לזכור שבפועל מרקס לא עסק בשוויון מגדרי אלא הפנה את חיצי ביקורתו לניצול המעמדי שבעולם הייצור והכלכלה החומרי, עמדה שביססה את ההבחנה הבינרית בין ייצור לצריכה, בין ציבורי לפרטי, בין שוק לבית ובין עבודה בשכר לעבודה

ללא שכר, ויתרה מזו – את ההיררכיה הטבועה בבינריות זו, החופפת הבחנה מגדרית. עמדה זו הייתה מקובלת גם בקרב חוקרים, אפילו מרקסיסטים ביקורתיים, גם בעשורים הראשונים של המאה ה-20. אחת הדוגמאות לכך היא מאמרו של אריק הובסבאום “Man and Woman in Socialist Iconography” (Hobsbawm, 1978). הובסבאום (1917-2012), מגדולי ההיסטוריונים הביקורתיים, מרקסיסט בדעותיו ובפעילותו הציבורית וממייסדי כתב העת *History Workshop Journal*, הגדיר מחדש את ההיסטוריה של מעמד העובדים. במחקריו הוא הסיט את מוקד המחקר מן הסיפור וההיסטוריה הכרונולוגית של תנועות העבודה אל הסיפור של מעמדות עובדים ואל התארגנויות הצומחות מן השטח (Zeitlin, 1987, p. 164). אלא שגם הוא כשל בתפיסה המגדרית הבינרית כשפרסם את מאמרו על איקונוגרפיה סוציאליסטית. שנה לאחר מכן התפרסמה בנוגע למאמרו ביקורת פמיניסטית מאת סאלי אלכסנדר, אנה דווין ואיב הוסטטלר (Alexander et al., 1979). לטענתן, הובסבאום היה מוכן להודות שהיסטוריונים בעבר, ובהם גם מרקסיסטים, התעלמו מנשים אף שהן מהוות מחצית מהאנושות, אך למרות זאת מאמרו מציג מסר סטריאוטיפי. מייאש להיווכח, לדבריהן, שאותו אדם המכיר בהטיה המגדרית הקיימת במחקר עדיין מחזיק בתבניות חשיבה בינריות ונחוש לדבוק בעמדתו שנשים שנשארות בבית אינן חלק משוק העבודה. הובסבאום קובע שמעמד העובדים כולל את הגברים העובדים, ואילו הנשים הן הרעיות, האימהות והבנות של הגברים העובדים. עוד הוא מוסיף ומסביר שמשעה שאישה נישאת היא שייכת לפרולטריון, אך לא כעובדת אלא כאשת איש, כאם וכעקרת בית. לטענת אלכסנדר ועמיתותיה, הובסבאום לא היה מסוגל לכלול בהגדרה של מעמד העובדים נשים שהן עקרות בית, או עובדות מהבית, או נשים שבמשך תקופת נישואיהן לא עבדו בשכר מחוץ לבית אלא עסקו בדרכים שונות של חליפין, אם של מוצרים אם של עזרה הדדית בין נשים. הן מסיקות שהוא החשיב כעבודה רק עבודה בשכר ומחוץ לבית. יתר על כן, הן טוענות שהובסבאום לא הכיר במגבלות של הסטטיסטיקה הקיימת ולא תהה על הקריטריונים שהינחו את איסוף הנתונים, ואשר הביאו להתעלמות מחלקן של נשים בכלכלה ומכאן להדרתן מהסטטיסטיקה הלאומית.¹⁰ נוסף על כך, עמדתו ביחס לטיב השתתפותן של נשים בשוק העבודה מונעת ממנו לראותן כבעלות פוטנציאל להשתתף במאבק המעמדי. לטענתן של אלכסנדר ועמיתותיה, שיוכן של נשים לספרה הפרטית-הביתית מביא לתפיסה שלפיה עבודת הבית, הטיפול במשפחה וגידול הילדים אינם חלק מיחסי הייצור ומדיר אותן מההיסטוריה של העבודה ומההיסטוריה הסוציאליסטית (Alexander et al., 1979, pp. 174-175). ההיסטוריה של הקיבוץ והמושבים, שהוקמו ברוח האוטופיה הסוציאליסטית, מלמדת על אותה תופעה (פוגל-ביזאי ושרעבי, 2013). התעלמות זו משמעה התעלמות ממאבק הנשים להגדרה מחדשת של עבודת הבית. גם פולברה (1996) מציינת את מאבקן של נשות האגודה לקידום נשים בארצות הברית, שכבר ב-1878 דרשו לשנות את קטגוריות מפקד האוכלוסין האמריקני, ובמקום ההגדרה שלפיה עקרות בית הן “עובדות לא יצרניות” הן תבעו להגדירן כעובדות יצרניות.

10 ראוי לציין שביקורת זו הושמעה כעשור לפני פרסום מאמרה של סקוט “A Statistical Representation of Work” (Scott, 1988), ויותר מעשור לפני פרסום מאמרה המכונן של פולברה “עקרת הבית והחשבונאות הלאומית” (פולברה, 1996).

הגדרה מחדש של עולם העבודה, גבולותיו ומשמעותיו

במשך שנים רבות התייחסה ההיסטוריוגרפיה של מעמד העובדים רק לגברים עובדים. אמירה גלבלום (2007, עמ' 456) מציינת שכבר ב-1850 פרסמה אליזבת אלט (Ellet) את הספר *Domestic History of the American Revolution*, ובהקדמה לו כתבה שברצונה להביא "תיעוד של התנאים החברתיים והפרטיים [...] הרגשות בקרב בני אדם, ובכלל זה תרומה והתנסות של מעמד שלרוב נשכח"; אליס קלארק כתבה ב-1916 על חיי העבודה של נשים במאה ה-17 והראתה כיצד צמיחת הקפיטליזם גרמה להידרדרות במעמדן הכלכלי של נשים; ואייזוי פינצ'בק טוענת בספרה *Women Workers and the Industrial Revolution* שהמהפכה קטעה את דפוסי החיים של נשים עובדות, אם כי היא העניקה להן יתרונות כלכליים (גלבלום, 2007, עמ' 456). גלבלום טוענת כי חוקרות אלו הרחיבו את הגדרת העבודה וכללו בה עבודת נשים, וגם התייחסו לעיסוקן כאימהות כאל חלק מעולם העבודה ובכך אתגרו את ההתייחסות שהייתה מקובלת אז, שבה הניתוח התמקד בגברים ובעבודה שכירה בבתי חרושת. הייתה זו שילה רואבוטם (Rowbotham, 1973) שקראה להחזיר אל ההיסטוריה את "הנשים החבויות מההיסטוריה", ומחקריה היו בבחינת נאה דורשת נאה מקיימת. רבות מהחוקרות בראשית המאה ה-20 באו ממעגלים סוציאליסטיים, ולכן דגש רב הושם על עבודה, הסדרים חברתיים וכלכליים והקשרים שבין זירת הייצור לזירת ההולדה.

בשנות השבעים של המאה העשרים התחולל מעבר מהיסטוריה של ארגוני עבודה ומנהיגיהם להיסטוריה של עובדים, עבודתם, הקהילות שלהם וחיי היומיום. מהותו הייתה חשיבה מחדש על העובדים, ערכיהם וחיי היומיום שלהם, על התרבות של מקום העבודה ועל חידוש העניין באיגודי העובדים. השיח הפמיניסטי תרם רבות לשינויים אלו, שכן המבט המגדרי פתח צוהר לא רק לדיון בנשים כעובדות וכבנות משפחה אלא גם להבנה מחודשת של עולם העבודה (סקוט, 2007).

אף שההיסטוריה של עבודת נשים נתפסה בתחילה כתוספת להיסטוריה של עבודת גברים, עם השנים חל שינוי בתפיסה זו ונשים הוכלו כחלק בלתי נפרד מעולם העבודה ומאבקי העובדים. דוגמאות לשינוי זה הן מחקרה של סקוט על מחאת פועלות (Scott, 1984), מחקרים העוסקים בדפוסי חשיבה על עבודה והסדרי עבודה (Alexander et al., 1979), וכתביה מחודשת של ההיסטוריה של העבודה מתוך ניסיון של נשים (Scott, 1984, 1987), אווה ברון, המנתחת ארגוני עבודה, מציעה מבטים חדשים מעבר להיסטוריה של כוח, העוסקת במאבקים ארגוניים ובהתאגדויות מקצועיות שהיו בעיקר סיפור של גברים. במחקריה על ההיסטוריה של מעמד הפועלים היא מדגישה את העובדים והעובדות וחיי יומיום, וגם את תרומתן של נשים לתנועת העבודה (Baron, 1982, 1991, 2018).

המחקר הפמיניסטי המתפתח מאתגר את ההבחנה הבינרית בין עבודה לבית. כך למשל, ג'ואן סקוט ולואיז טילי מראות כיצד נשים נעות בין עבודה ביתית לעבודה בשכר בתגובה לצורכי המשפחה (Scott & Tilly, 1975). הגישה הפמיניסטית מלמדת שהזהויות התעסוקתיות לא היו תוצאה ישירה של הקפיטליזם; לדוגמה, פועלי תעשיית הביגוד הגדירו עצמם בו בזמן כמושגים כלכליים, מגדריים ופוליטיים. ייצוגים של משפחה ומגדר השתלבו באופן שבו הבינו את ארגוני העבודה. היא ערערה גם על מושגי יסוד כמו הדרישה

להתמקצעות פורמלית, שמחקרים מראים כי היא מוטה ונובעת מניסיון הגברים, ואילו מחקר מנקודת מבטן של נשים מלמד שמיומנויות מסוימות נרכשו באופן בלתי פורמלי בבית (Scott & Tilly, 1975; Tilly & Scott, 1989).

בכתיבה הביקורתית על עבודה בולטת מרכזיות העבודה בעידן המודרני. לצד הביקורות, המוצדקות מאוד, מודגש גם מעמד העבודה כגורם מעצב של חברה, כיסוד בונה וכדרך לשוויון וגם כגורם מקדם ומשחרר. מושג העבודה בקיום האנושי, ובמיוחד במודרניות לגלגוליה ובכלל זה בפוסט-מודרניות, עומדים כיום במרכז סדר היום של המחקר על מגדר ועבודה (בריייר-גארב ואחרות, 2017). הדיון במרכזיותה ובאופייה של העבודה הפנה את המבט הביקורתי אל מהותה של העבודה, אל הניסיון האנושי בעבודה, אל מה שלא נכלל בעולם העבודה, ואל האופן שבו נשים וגברים נכללים בעולם זה. כך התרחב המחקר והחל לבחון עבודה במבט מהשוליים ולבדוק הצטלבויות בין עבודה, מגדר ומיקומים חברתיים אחרים. בעקבות סקוט, שטבעה את המושג מגדר כקטגוריה חברתית, אווה ברון ואיילין בוריס (Baron & Boris, 2007) הציעו את הגוף כקטגוריה לניתוח ההיסטוריה של מעמד הפועלים וביקשו לבדוק כיצד התרבות וארגון העבודה מצטלבים עם מופעים של גוף כגון מין, מיניות, הולדה וגזע, וכיצד הם מפורשים בנראות – למשל בלבוש, במשקל או באופני דיבור; כל אלה הם חלק מ"עשיית המגדר" (West & Zimmerman, 1987).

המחקר הפמיניסטי חושף בין היתר היררכיות באופני ההבניה החברתית של הסדרים חברתיים, הגיונות של משטרי דעת והצדקות חברתיות לאי-שוויון. הוא חושף את ההנחות הממוגדרות על מהי עבודה, מהיו העובד בה"א הידעיה ותפיסות בינריות שונות, ובהן ההבחנה בין הפרטי לציבורי וחלוקת עבודה מגדרית שבה כל הנעשה בתחום הפרטי אינו מוגדר כעבודה, ועורך דיון נרחב על מנגנוני ההדרה וההכלה הממוגדרים בכניסה לשוק העבודה ובתוכו; והוא שואל כיצד מובנות משמעויות של היות אישה/גבר, וכיצד תבניות חשיבה מעצבות גברים ונשים ואת התנאים שבהם הם עובדים. מה אפשר ללמוד מניסיון הנשים? מה לא נכלל בשפה האקדמית ובשפת היומיום? אילו דפוסי חשיבה נתפסים כמובנים מאליהם, ומה מעורער כאשר הוא נבחן מנקודות המבט של נשים ומהתנסויות של נשים וגברים במיקומים שונים, כמו מעמד, אתניות, גזע, גיל וההצטלבויות ביניהם? מחקריה הרבים של לואי טאקסה על ארגוני עבודה ועובדים מאירים מחדש את ההיסטוריה של העבודה מן הזווית של הצטלבות מרובה בין מיקומים ובין הפן האישי. היא מציעה להבין קהילה בכלל, וקהילות עבודה בפרט, כרשת של תצורות חברתיות המשתנות לאורך זמן כתוצאה מבחירות אישיות, לחצים ואילוצים חברתיים (Taksa, 2000).

למדינה ולמנגנוניה יש חלק בהגדרת העבודה ובמגדרה. אורלי בנימין (Benjamin, 2016) בוחנת את מדיניות הפרטתם של שירותים חברתיים בתחומי החינוך, הבריאות והרווחה. הלשון הננקטת בניסוחי המדיניות היא לכאורה ניטרלית – שינוי הגוף המעסיק; מעבר מהעסקה ישירה על ידי המדינה למיקור חוץ, היינו הפרטה והעברת העסקה לידי חברות קבלן. לצד הסרת האחראיות של המדינה על עובדיה, יש להפרטה גם השלכות מגדריות מובהקות. היא פוגעת בעיקר בנשים, שהן רוב העובדות בתחומים אלו, ושוללת מהן זכויות רבות שהיו להן כעובדות מדינה, ובעיקר את הזכות להתאגדות. תחת כל אלה מנוצל כוח העבודה שלהן והן נתונות לאיום מתמיד של אי-ביטחון כלכלי. באמצעות ניסיון של נשים מאירה בנימין את אופייה ומשמעותה של העסקה פוגענית.

השפה שאנחנו מדברות אותה ועליה מסתירה מבני עומק תרבותיים ביחס לעבודה וגם ביחס להבדלים בין גברים ונשים. אחת הדוגמאות לכך היא מושג הדאגה (caring). מושג זה משויך לתחום הפרטי ולתכונות של נשים, אולם כאשר מתייחסים למשמעותו העמוקה ומכירים בהיבטיו הרגשיים והמוסריים הוא חוצה את ההבחנות הבינריות בין פרטי לציבורי, בין זכויות לחובות, בין אהבה לעבודה (Fisher & Tronto, 1990). בדיקת הדאגה בהקשרים שונים מכוונת דימוי מחדש של החברה שבה דאגה וטיפול הם ערך בלתי נפרד מהחיים ומהאחריות הכלל-חברתית. הטמעת חשיבה מגדרית בכל מרחבי השיח על עבודה ובעבודה היא אסטרטגיה לשינוי באמצעות שפה, ובאמצעותה אפשר להכיר בנקודת המבט של נשים ולתת לה משקל וכוח להשפיע על פרקטיקות ארגוניות (בן אליהו ולרר, 2018), על עיצוב מדיניות (חסון וסייגלשיפר, 2017) ועל הגדרתם של הסמנים המודדים עבודה במדדי אי-שוויון מגדרי (כגון מדד המגדר של ארגון שוות ומדד הגיוון התעסוקתי – פרויקט משותף של הנציבות לשוויון הזדמנויות בעבודה במשרד ראש הממשלה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ואוניברסיטת תל אביב), ולהתייחס לעבודות הבית, האימהות, הטיפול והדאגה כאל עבודות שקופות (קפלן ואחרות, 2020). המכנה המשותף לכל התביעות להגדרה מחדשת של מושג העבודה הוא הקריאה לבטל את ההיררכיות המגדריות המוטמעות בשפה, המאפשרות עיוורון מגדרי ומקיימות הסדרים חברתיים ממוגדרים. ערעור השפה שבאמצעותה אנו חושבות על הסדר החברתי ודוברות אותו הוא תנאי מקדים לכינונו של סדר חברתי כוללני ושוויוני יותר.

סקוט (2007) מניחה שהיררכיה וכוח הם אינהרנטיים לתהליך הלשוני שבאמצעותו מובנה ונוצק סדר חברתי. המסע הגזרני אחרי מושג העבודה ומשמעותו אפשר לי, ולו בקפיצות דרך בין זמנים ומקורות, להתחקות אחר האופנים שבהם דובר על עבודה והתארגן ידע על העולם החברתי. הוא מלמד כיצד מגדור של עולם העבודה השתנה או שועתק בהקשרים חברתיים והיסטוריים, ועל ניסיונות ומאבקים לשינויו.

הכול עבודה? במקום סיכום

ההתחקות אחר נתיבי המשמעות של מושג העבודה מלמדת שהם היו מגוונים ולא בהכרח ליניאריים, אך היא מאירה דרך ארוכה שנעשתה מתפיסת העבודה כעונש וכסבל לתפיסתה כמרכיב בסיסי בהגדרת האנושיות ובמימושה וכחלק בלתי נפרד מהגדרתה של חברה. היא מבהירה גם את האתגר שבפיתוח שפה ואת הקושי בגיבוש תוכנות חדשות של ועל מושג העבודה במרחבי חיים שונים וממיקומים שונים. בה בעת היא מעלה שאלות ודילמות ביחס להתרחבות מושגית זו ולמשמעותה החברתית והמוסרית.

סקירה חלקית של השימושים במונח עבודה ממחישה כיצד הוא התרחב כמטבע לשון המתייחס למגוון עולמות עשייה. כך למשל, רונן שמיר (2008) בעקבות ארווינג גופמן משתמש במושג "עבודת פְּנים" לניתוח יחסי גומלין יומיומיים בין אנשים, ומתאר כיצד עבודת הפנים מתחזקת מצבים חברתיים במסגרת הצגת העצמי ותחזוק ייצוג העצמי של האחר. הביטוי "עבודה שחורה" משמש לתיאור עבודה קשה ולא מתגמלת. צירוף הגנאי "עבודה ערבית" מציין איכות ירודה של עבודה, והביטוי "עבודה בעיניים" מציין שקר. "עבודת גבולות" הייתה למושג תיאורטי המשמש בתחומי דעת רבים לניתוח תהליכים

ומיקומים במרחבי חיים שונים (Lamont & Molnar, 2002), ובהם הגדרת זהויות של קהילות, מעמד, אתניות, לאומיות, וזהויות מקצועיות ומגדריות. יותר ויותר תחומי עשייה מוגדרים כעבודה – עבודה חינוכית, עבודה סוציאלית, עבודה קהילתית, סוגים שונים של עבודות טיפוליות, וגם עבודה התנדבותית. העבודה מתייחסת גם לשליטה ולבניית עצמי, אם בעיצוב הגוף (body work) המנוסח במושגים של עבודה, אם ב"עבודת רגשות" שהיא חלק מעבודת היומיום של עצמי ומול אחרות במקומות העבודה, אם בעבודת זהות אתנית (טביכ-כליף, 2021), ובהקשרים רבים אחרים (Ashforth & Humphrey, 1993; Hochschild, 2012). מושג העבודה מצטרף לתיאור פרקטיקות רבות יותר ויותר כמו עבודת אהבה, עבודת בחירה (בן דורי, 2022) ועבודת מוסר (Karazi-Presler, 2021). לצד אלה מתרחבים המקצועות וההדרכות שעניינם ניהול העצמי. עבודה זו אינה חפה ממרכיב מגדרי. אווה אילוז מצביעה על הרחבת המושג עבודה לעבודה עצמית, רגשית ונפשית ממוגדרת (Illouz, 2017; Illouz & Kaplan, 2007). שרה רודיק מגדירה את האימהות כמלאכה (Ruddick, 1989). חנה הרצוג (Herzog, 2004) מראה כיצד המשפחה מגויסת לתמיכה בחיילים וכיצד עבודת התמיכה ממוגדרת. תמר אלאור (2001) במאמרה "עבודת האימהות מסביב למחנה" מראה כיצד נשים מוסללות לגידול חיילים ולוחמים ונדרשות להפעיל מתוך כך פרקטיקות של התמודדות, ומצביעה על הקושי של נשים לבטא התנגדות וליצור אלטרנטיבות להסללה זו.

למול הרחבת ההגדרה של מושג העבודה והחלתו על מנעד רחב של מופעים, מתנהל דיון פמיניסטי ער בשאלה אם יש לראות כל פעילות במרחב העיסוקים והעשייה כעבודה. האם כל עיסוק שנעשה תמורת כסף, או תמורת תגמול אחר, יכול או צריך להיחשב כעבודה? למשל, האם זנות יכולה להיות מוגדרת כעבודה? על ידי מי? מה המשמעות של תעשיית מין, כדבריה של יעלה להבֵרז (Lahav-Raz, 2020) – מי מגדיר את משמעותה? ובאותו האופן, מה המשמעות של פונדקאות: האם פונדקאות בשכר או בהתנדבות היא עבודת רחם? כיצד יש להתייחס להיבט המסחרי של תעשיית הפריזון הישראלית ושל תעשיית הפונדקאות הגלובלית (ליפקין וסממה, 2011), וכיצד יש להתייחס להיבט המשפטי הממשלי של עשיות אלו ממבט פמיניסטי (סודאי, 2018)? האם מחשבה פוסט-קפיטליסטית המבקשת לנתק בין עבודה ככורה ובין גמול, שתבוסס על הכנסה בסיסית אוניברסלית, דיור אוניברסלי, רפואה ציבורית, ניהול משותף של משאבים ציבוריים ודמוקרטיזציה מלאה של הון ושל מקומות עבודה תשנה את תפיסת העבודה ותעלים את מגדורה? האם היא תהפוך את העבודה השקופה לגלויה?

קבוצת חוקרות השותפות לפרסום אסופת המאמרים דרך אם בעריכתה של אראלה שדמי (2015) מציעה לחשוב על פוסט-פטריארכיה ופוסט-קפיטליזם דרך אימהות, להתבסס על ניסיון החיים של נשים ולחשוב אחרת על כלכלה (למשל כלכלת נתינה או כלכלת קיום), ולאתגר הנחות יסוד שרווחות בעולם העבודה כמו אינדיבידואליזם, תחרות והבחנה בין הפרטי לציבורי. גם אם הצעתן היא בגדר אוטופיה וגם אם הרעיון נתון לוויכוח, בהקשר של מאמר זה זוהי דוגמה לקשר בין שפה למבנה חברתי: זוהי הצעה לחשוב מחדש את השפה הרווחת דרך עולם האימהות והנשים, הכולל חוויות עמוקות של ניצול נשים כלכלי, מיני ופוליטי, לאתגר את תפיסות העומק באשר לטיבה של העבודה, לשאול אם הכול עבודה, ואולי להרחיב את גבולות שפתנו כדי להרחיב ולשנות את גבולות עולמנו.

מקורות

- אלאור, תמר. (1992). משכילות ובורות: מעולמן של נשים חרדיות. עם עובד וירחון נעמת. אלאור, תמר. (2001). תנאים של אהבה: עבודת האימהות מסביב למחנה. תיאוריה וביקורת, 19 (סתיו), 79-114.
- אלאור, תמר. (2006). מקומות שמורים: מגדר ואתניות במחוזות הדת והתשובה. עם עובד והמכללה האקדמית ספיר.
- אלאור, תמר. (2007). בעקבות האישה והאיש, הטבע והתרבות: ההיסטוריה התרבותית של ההבחנה בין המינים. בתוך ניצה ינאי, תמר אלאור, אורלי לובין וחנה נווה (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מיגדר (כרך 3, עמ' 85-118). האוניברסיטה הפתוחה.
- אנסבכר, שלמה. (תשס"ט). היחס בין תורה ומלאכה. עלוני ממרא, 122, 93-116.
- ארזי, אברהם. (1964). העבודה באספקלריית חז"ל. מחניים, צא (מקוון).
- אריסטו. (תשל"ה). אתיקה: מהדורת ניקומאכוס (בתרגום יוסף ליבס). שוקן.
- ארנדט, חנה. (2013). המצב האנושי (בתרגום אריאלה אזולאי ועדי אופיר). הקיבוץ המאוחד. בן אליהו, הדס, וזאב לרר. (2018). המדריך לייעוץ והתערבות מגדרית בארגונים. מכון ון ליר. בן דורי, סוזי (2022). בין פוליטיקה של מקום לפוליטיקה של בחירה: מגדר, מרחב ולאומיות בראי ספורט הפנאי של נשים פלסטיניות בישראל [כתב יד שהוגש לפירסום]. החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- ביוולף. (2008). (בתרגום אריה סתיו). הקיבוץ המאוחד.
- בר-יוסף, רבקה. (תשל"ד). עבודה. בתוך יהושע פראוור (עורך), האנציקלופדיה העברית (כרך כו, עמ' 597-605). חברה להוצאת אנציקלופדיות.
- ברירי-גארב, רוני, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש (עורכות). (2017). קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברנשטיין, דבורה. (2001). חקר נשים בהסטוריוגרפיה הישראלית: נקודות מוצא, כיוונים חדשים ותובנות שבדרך. בתוך מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר (עמ' 7-25). יד בן-צבי.
- ברשטלינג, אורית. (2012). ככול יש מגדר: על תפקיד העברית בכינון הגוף והזהות הטראנסג'נדריים. סוציולוגיה ישראלית, יד(1), 135-156.
- גורדון, אהרון ד'. (1983). מבחר כתבים. הספרייה הציונית.
- גלבלום, אמירה. (2007). מיגדר והפוליטיקה של ההיסטוריה. בתוך ניצה ינאי, תמר אלאור, אורלי לובין וחנה נווה (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מבוא ללימודי מיגדר (כרך 3, עמ' 451-503). האוניברסיטה הפתוחה.
- הרצוג, חנה. (1994). נשים ריאליות: נשים בפוליטיקה המקומית. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- הרצוג, חנה. (2009). מהו הפוליטי: מבטים פמיניסטיים. תיאוריה וביקורת, 34 (אביב), 155-163.
- הרצוג, חנה. (2021). מדד מגדר. מפתח: כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 16, 61-83.

- חסון, יעל, וולריה סייגלשיפר. (2017). לתוך הזרם המרכזי: הטמעת חשיבה מגדרית במדיניות כלכלית. בתוך רונה ברייר-גארב, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש (עורכות), קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק (עמ' 64-83). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- טביב-כליף, יוספה. (2021). אתניות בתנועה: עבודת זהות ומסלולי חיים של צעירים. רסלינג. ויטגנשטיין, לודוויג. 1995. חקירות פילוסופיות (בתרגום עדנה אולמן-מרגלית). מאגנס. (במקור פורסם ב-1953)
- ליפקין, נופר, ואתי סממה. (2011). פונדקאות בישראל: תמונת מצב 2010 והצעות לשינוי חקיקה. אשה לאשה – מרכז פמיניסטי חיפה.
- כהן, חיים. (1989). זכויות אדם במקרא ובתלמוד. משרד הביטחון.
- לה גוף, ז'ק. (1993). ימי הביניים בשיאם: 1054-1330 (בתרגום אהרון אמיר). דביר.
- נוה, חנה. (2002). נוסעים ונוסעות: סיפורי מסע בספרות העברית החדשה. משרד הביטחון וכתר.
- סודאי, מעיין. (2018). פמיניזם משילוחי בישראל: פונדקאות כמקרה מבחן. מעשי משפט, ט(2), 55-79.
- סמית, אדם. 1996. עושר העמים (בתרגום יריב עיטם ושמשון ענבל). האוניברסיטה הפתוחה. (במקור פורסם ב-1776)
- סקוט, ג'ואן וולך. (2007). מגדר: קטגוריה שימושית לגיתוח הסטורי. בתוך ניצה ינאי, תמר אלזור, אורלי לובין, חנה נווה ותמי עמיאל-האוזר (עורכות), דרכים לחשיבה פמיניסטית: מקראה (כרך 2, עמ' 243-279). האוניברסיטה הפתוחה.
- פוגל-ביזאוי, סלביה (עורכת). (2009). באות משתיקה: נשים, קיבוץ ושינוי חברתי. הקיבוץ המאוחד ויד טבנקין.
- פוגל-ביזאוי, סלביה, ורחל שרעבי (עורכות). (2013). בין הפרטי לציבורי: נשים בקיבוץ ובמושב. יד טבנקין ומאגנס.
- פולברה, ננסי. (1996). עקרת הבית והחשבוונאות הלאומית (בתרגום איה ברור). תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 175-188. (במקור פורסם ב-1991)
- פוקו, מישל. (2015). לפקח ולהעניש: הולדת בית הסוהר (בתרגום דניאלה יואל). רסלינג.
- פרידריך, הר. (1965). ימי הביניים ותרבותם: אירופה 1100-1350 (בתרגום עליזה נצר). הדר. קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר-גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.
- רוזמריין, מירי. (2018). פמיניזם, ביקורת וסובייקטיביות פוליטית. תיאוריה וביקורת, 50 (חורף), 457-474.
- שדמי, אראלה (עורכת). (2015). דרך אם. רסלינג.
- שחר, שולמית. (1983). האשה בחברת ימי הביניים: המעמד הרביעי. דביר.
- שילה, מרגלית, וגדעון כ"ץ. (2011). מגדר בישראל: מחקרים חדשים על מגדר ביישוב ובמדינה (כרכים א-ב). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- שמיר, רונן. (2008). על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי. סוציולוגיה ישראלית, י(1), 7-31.
- שפירא, אניטה. (1977). המאבק הנכוב: עבודה עברית 1929-1939. הקיבוץ המאוחד.
- Akpaca, Servais Martial. (2018). A lexico-semantic exploration of the term Labour as developed in Adam Smith's *The Wealth of Nations*. *RILALE-UAC*, 1(1), 347-361.
- Alexander, Sally, Anna Davin, & Eve Hostettler. (1979). Labouring women: A reply to Eric Hobsbawm. *History Workshop Journal*, 8, 174-182.
- Ashforth, Blake E., & Ronald H. Humphrey. (1993). Emotional labor in service roles: The influence of identity. *Academy of Management Review*, 18(1), 88-115.
- Baron, Ava. (1982). Women and the making of the American working class: A study of the proletarianization of printers. *Review of Radical Political Economics*, 14(3), 23-42.
- Baron, Ava. (1991). *Work engendered: Toward a new history of American labor*. Cornell University Press.
- Baron, Ava. (2018). Gender labor history: Learning from the past, looking to future. In Ava Baron (Ed.), *Work engendered: Toward a new history of American labor* (pp. 1-46). Cornell University Press. (Original work published 1991)
- Baron, Ava, & Eileen Boris. (2007). "The Body" as a useful category for history working-class history. *Labor: Studies in Working-Class History of the Americas*, 4(2), 23-43.
- Bazin, Yoann. (2014, October 8). Untangling "work": An etymological exploration [blog post].
- Benjamin, Orly. (2016). *Gendering Israel's outsourcing: The erasure of employees' caring skills*. Springer.
- Bernstein, Deborah. (1987). The women's workers movement in pre-state Israel, 1919-1939. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 12(3), 454-470.
- Briggs, Keith. (2004). *Etymology of the words network, net, and work*. Keith Briggs website.
- Davis, David Brion. 1966. *The problem of slavery in western cultures*. Cornell University Press.
- Fisher, Berenice, & Joan Tronto. (1990). Toward a feminist theory of caring. In Emily K. Abel & Margaret K. Nelson (Eds.), *Circles of care: Work and identity in women's lives* (pp. 35-62). SUNY Press.
- Fredrickson, George M. (1988). *The arrogance of race: Historical perspectives on slavery, racism, and social inequality*. Wesleyan University Press.
- Frayssé, Olivier. (2014). Work and labour as metonymy and metaphor. *Triple C: Communication, Capitalism & Critique*, 12(2), 468-485.

- Hanada, Taihei. (2011). *The City and the Problem of Labour in Milton's Samson Agonistes* [Doctoral dissertation, University of Exeter].
- Herzog, Hanna. (2004). Family-Military relations in Israel as a genderizing social mechanism. *Armed Forces & Society*, 31(1), 5–30.
- Hobsbawm, Eric. (1978). Man and woman in socialist iconography. *History Workshop Journal*, 6(1), 121–138.
- Hochschild, Arlie Russell. (2012). *The managed heart: Commercialization of human feeling*. University of California Press.
- Illouz, Eva. (2007). *Cold intimacies: The making of emotional capitalism*. Polity.
- Illouz, Eva, & Dana Kaplan. (2017). Sexual forms of capital. *Esprit*, 7, 133–144.
- Joyce, Patrick (Ed.). (1989). *The historical meanings of work*. Cambridge University Press.
- Karazi-Presler, Tair. (2021). Gendered power at work: Constituting moral worth in a hyper-masculine organizational culture. *Cultural Sociology*, 15(3), 409–429.
- Lahav-Raz, Yeela. (2020). Narrative struggles in online arenas: The Facebook feminist sex wars on the Israeli sex industry. *Feminist Media Studies*, 20(6), 784–800.
- Lamont, Michele, & Virag Molnar. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, 28, 167–195.
- Rowbotham, Sheila. (1973). *Hidden from history: 300 years of women's oppression and the fight against it*. Pluto Press.
- Ruddick, Sarah. (1989). *Maternal thinking: Towards a politics of peace*. The Women's Press.
- Scott, Joan W. (1984). *Men and women in the Parisian garment trades: Discussions of family and work in the 1830s and 1840s*. In Pat Thane, Geoffrey Crossick, & Roderick Floud (Eds.), *The power of the past: Essays in honor of Eric Hobsbawm* (pp. 67–93). Cambridge University Press.
- Scott, Joan W. (1987). On language, gender, and working-class history. *International Labor and Working-Class History*, 31, 1–13.
- Scott, Joan W. (1988). A statistical representation of work: La Statistique de l'industrie à Paris, 1847–1848. In Joan W. Scott (Ed.), *Gender and the Politics of History* (pp. 113–138). Columbia University Press.
- Scott, Joan W. (1996). *Feminism and history*. Oxford University Press.
- Scott, Joan W., & Louise A. Tilly. (1975). Women's work and the family in nineteenth-century Europe. *Comparative Studies in Society and History*, 17(1), 36–64.
- Shafir, Gershon. (1989). *Land, labor, and the origin of Israeli-Palestinian conflict, 1882–1914*. Cambridge University Press.
- Taksa, Lucy. (2000). Like a bicycle, forever teetering between individualism and collectivism: Considering community in relation to labour history. *Labour History*, 78, 7–32.

- Tilly, Louise, & Joan W. Scott. (1989). *Women, work, and family*. Psychology Press.
- Weber, Max. (1985). *The protestant ethic and the spirit of capitalism* (Talcott Parsons, Trans.). Unwin Paperbacks. (Original work published 1904–1905)
- West, Candace, & Don H. Zimmerman. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, *1*(2), 125–151.
- Zeitlin, Jonathan. (1987). From labour history to the history of industrial relations. *Economic History Review*, *40*(2), 159–184.

עדיין שקופות: מגמות והתפתחויות בהערכת תרומתן של עבודות ללא שכר לכלכלה

יעל חסון*

תקציר. מאמר זה מציג סקירה עדכנית של הספרות הבינלאומית העוסקת במדידה ובהערכה של עבודות שקופות – עבודות שלא בשכר, שנעשות בעיקרן על ידי נשים. המאמר עומד על היעדרן של העבודות השקופות ממערכת החשבונאות הלאומית ומחישוב התוצר המקומי הגולמי ובוחר את מגבלותיהם של האחרונים, בין היתר מנקודת מבט פמיניסטית. עוד מציג המאמר דיון בהתפתחויות תיאורטיות ואמפיריות, באתגרים הכרוכים באיסוף הנתונים לגבי עבודות שקופות, ובמחלוקות סביב הצמדת ערך כספי לעבודות אלו. הוא מתייחס לשילובן של עבודות שקופות במחקר הכלכלי הפמיניסטי ומתרכז בהשלכותיהם של משברים כלכליים, ובהם משבר הקורונה, המאיימים להרחיב את הפער המגדרי שבביצוען. לבסוף מוצגים הסדרים שקודמו במדינות שונות בניסיון לפצות על עבודת הטיפול שלא בשכר; הסדרים אלו עודם מוגבלים בהיקפם ושנויים במחלוקת.

מילות מפתח: עבודה שקופה, תמ"ג, כלכלה פמיניסטית, פערים מגדריים

מבוא

מאמצים רבים הושקעו בשנים האחרונות בפיתוח שיטות להערכת היקף הזמן המושקע בעבודות שקופות ובמדידתן על מנת לקבל תמונה מדויקת יותר לגבי תרומתן לכלכלה ולחברה. עבודות שקופות הן עבודות שלא בשכר שנעשות בעיקרן על ידי נשים. הכוללות שבהן הן עבודת טיפול בבני משפחה ועבודות בית (בישול, ניקיון, כביסה וכדומה), אך הן כוללות גם התנדבות ועבודות הנעשות ללא שכר בארגוני עבודה.

את המאמץ המשותף של אקטיביסטיות, ארגוני נשים, חוקרות פמיניסטיות, ארגונים בינלאומיים ומקבלי החלטות להתמודד עם פחות הערך בתרומת העבודה ללא שכר של נשים מכנה הכלכלנית לורדס בנריה (Benería, 1992) "פרויקט החשבונאות של עבודת הנשים" (accounting for women's work project). מאמץ זה מציב אתגרים לעמודי התווך של החשיבה הכלכלית ולשיטות הסטטיסטיות המקובלות, באמצעות חשיפת ההטיה בהגיון המנחה אותן – זו המזהה עבודה כפעילות יצרנית בשכר שנעשית בשוק העבודה.

* ד"ר יעל חסון, מרכז אדוה והתוכנית ללימודי מגדר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ברצוני להודות לחנה הרצוג, לעמית קפלן ולקוראת האנונימית של כתב העת על הערותיהן הטובות והמועילות; וכן לחוקרות בקבוצת המחקר "עבודות שקופות", שפעלה במכון ון ליר בשנים

בעקבות הפרויקט קמו יוזמות רבות המתעדות את העבודה שלא בשכר, שעיקרה עבודות במשק הבית וטיפול בבני משפחה; מעריכות את היקפה ואת כמות הזמן המושקעת בה; ומצמידות ערך כספי לה או לתוצריה. חיזוק ניכר קיבל הפרויקט בכנס האו"ם הרביעי לנשים בבייג'ין ב-1995, שבמסגרתו הוסכם לשפר את איסוף הנתונים על עבודה ללא שכר ולפתח שיטות להערכתה. הסכמה זו תרמה לפיתוח מתודולוגיות להערכת עבודת הבית, ובחלק מהמדינות – לביסוס מערכת חשבונאות הלוויין של משק הבית (HSA, Household Satellite Accounts).

מאמר זה מציג סקירה עדכנית של הספרות העוסקת במדידה ובהערכה של עבודות שקופות על תוצריהן, בשאלות ובמחלוקות הנוגעות לשילובם של תוצרים אלו במדדים כלכליים קיימים, ובשימושים שאפשר לעשות בהם לשם עיצוב מדיניות. הסקירה מבוססת בעיקרה על ספרות בינלאומית ועל ממצאים ממדינות אחרות (בעיקר דמוקרטיות מערביות), בין היתר מכיוון שבישראל אין איסוף שיטתי ועקבי של נתונים על עבודות שקופות, אין מתודולוגיה סדורה להערכתן, ולכן גם לא קיימת מערכת חשבונאית לוויינית של משקי בית. עיקר הידע המקומי מתפתח באקדמיה ובמכוני המחקר. חלק מהמחקרים המבקשים לאמוד כמותית את העבודות השקופות מבוססים על סקרים בינלאומיים שתדירותם נמוכה, והם אינם רגישים דיים להיבטים של התופעה בישראל (קפלן וכרכבי-סבאח, 2017; Stier & Levin-Epstein, 2000); מחקרים אחרים מבוססים על סקרים עצמאיים (ראו למשל הרצברג-דרוקר ואחרים, 2021; קפלן ואחרות, 2020). הדיון על חשיבותן של העבודות השקופות מתקיים באופן מוגבל, אם בכלל, בתוך המוסדות המדינתיים האמונים על עיצוב המדיניות הכלכלית (חסון, 2016).

עבודות שקופות למערכת החשבונאות הלאומית ולתוצר המקומי הגולמי

בשנת 1975, בהיותה בת 23, הייתה מרלין ורינג לאישה הצעירה ביותר שנבחרה לכהן כחברת פרלמנט בניו זילנד. ורינג, שמונתה לראש ועדת ההוצאה הציבורית, מתארת בספרה (Waring, 1988) *If Women Counted* כיצד נחשפה לעבודת איסוף הנתונים במערכת החשבונאות הלאומית, השלטת באופן שבו ממשלות מדווחות על פעילותן הכלכלית. חשיבות רבה מקנה המערכת ל"גבולות הייצור": אילו פעילויות נחשבות יצרניות ולפיכך הן חלק מכלכלת השוק, ואילו אינן נחשבות יצרניות ולכן אינן נספרות. ורינג התחקתה אחר הפוליטיקה שבבסיס כינונה של מערכת האו"ם למדידת החשבונאות הלאומית (UNSNA) ועמדה על פגמיה. היא טענה כי מחד גיסא המערכת מותירה את העבודה שנעשתה באופן מסורתי על ידי נשים – טיפול במשק הבית וטיפול בבני המשפחה – "ללא ערך" ומחוץ לגבולות הייצור, ומאידך גיסא היא אינה מביאה בחשבון את העלויות ואת הנזקים של חישוב הצמיחה. כך למשל הראתה ורינג שכל צורות החליפין – ובכלל זה סחר בבני אדם, בסמים ובנשק – מועילות לצמיחה כלכלית, בשעה שהתנדבות בקהילה, עבודה רפרודוקטיבית (עבודה המזוהה עם טיפול ועבודות בית ללא שכר) ושירותים הניתנים ללא שכר בתוך משק הבית נותרים מחוץ למערכת, ואינם נחשבים פעילויות שתורמות לכלכלה.

פיתוח מערכת החשבונאות הלאומית, שמוסדה על ידי האו"ם ב-1953, נחשב להצלחה בכלכלה: המערכת יצרה סטנדרטיזציה המאפשרת למפות כלכלות, לזהות מגמות כלכליות לאומיות וגלובליות ולערוך השוואות בינלאומיות. היא נועדה להיות מסגרת סטטיסטית המספקת מערך של מדדים מקרו-כלכליים למטרות קביעת מדיניות, ניתוח ומחקר כלכליים (International Monetary Fund, 2009), והיא פותחה כדי לתת מענה לצורך במידע על פעולת המערכת הכלכלית בכללותה ועל האופנים שבהם חלקיה קשורים זה בזה. ממערכת החשבונאות הלאומית נגזר חישוב התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג), סך כל ערכם הכספי של כלל המוצרים והשירותים שנוצרו במדינה מסוימת בשנה נתונה. גידול בערך התמ"ג משנה לשנה מצביע על צמיחה – התרחבות בפעילות הכלכלית – וזו נחשבת למטרת על של המדיניות הכלכלית. התמ"ג הוא המדד העיקרי ונקודת ההתייחסות החשובה ביותר לבחינת הצלחתה הכלכלית של מדינה, לניתוח כלכלי, לקביעת סדרי עדיפויות ולעיצוב מדיניות, והוא מאוזכר תדיר על ידי כלכלנים, פוליטיקאים ועיתונאים.

כלכלנים המצדדים במדד התמ"ג טוענים שהוא מדד קפדני, נקי ואובייקטיבי שאינו מוטה פוליטית. אך ורינג הראתה כיצד בבסיס הקביעה של גבולות הייצור עמדו תפיסות פטריארכליות ואינטרסים פוליטיים של מי שכוונו את מערכת החשבונאות הלאומית ועיצבו את הגדרות המדידה הכלכלית. היא טענה כי חלק ניכר מהעבודה שבאופן מסורתי נעשתה על ידי נשים הוגדר כ"חסר ערך יצרני", ועובדה זו משקפת אידיאולוגיות, עמדות ואינטרסים ולא הערכה ריאלי של תרומתה של עבודה זו לכלכלה (Waring, 1988). בהקשר זה מזכירה לנו מריאנה מצוקטו כי שיטות חשבונאיות, באשר הן, אינן מוגדרות על ידי חוקי טבע או אמיתות מוחלטות אלא משוקעות במוסכמות חברתיות ומשקפות רעיונות, תיאוריות ואידיאולוגיות של יוצריהן ושל הזמנים שבהם נוצרו (Mazzucato, 2018).

מאז פורסם ספרה של ורינג, ובעיקר בשני העשורים האחרונים, הולכים וגוברים הקולות המבקרים את השימוש בתמ"ג כמדד הכלכלי העיקרי, הן בקרב כלכלניות פמיניסטיות הן בקרב כלכלנים מהזרם המרכזי של הכלכלה! ביקורת אחת מתייחסת לעובדה כי צמיחה כלכלית אינה אומרת דבר לגבי רמות העוני והאי-שוויון בהכנסות ואינה בהכרח סימן לשיפור ברמת החיים של האוכלוסייה. בישראל, למשל, משנות התשעים וביתר שאת מראשית שנות האלפיים, גדל התמ"ג לנפש בשיעור גבוה משיעור הגידול בשכר; כלומר, המשק צמח אך מרבית האוכלוסייה לא נהנתה מהצמיחה במידה המצופה (סבירסקי ואחרות, 2020). חוקרי אי-שוויון אף מצביעים על גידול בעושרם של העשירים ועל התרחבות אי-השוויון העולמי. ארגון אוקספם העריך כי מתחילת המאה הנוכחית קיבל חציה העני של אוכלוסיית העולם 1% מכלל הגידול בעושר הגלובלי, ואילו האחוז האחד העשיר ביותר באוכלוסייה קיבל 50% ממנו (Oxfam, 2016).

הכלכלן אמרטיה סן הקדיש חלק ניכר מעבודתו למדידתה של מדיניות כלכלית במונחים של השפעותיה על רווחתם של פרטים וקהילות. גישת היכולות (capability approach)

1 הדוח המצוטט ביותר בנושא הוא ככל הנראה דוח הוועדה שהובילו שלושה כלכלנים בכירים, יוזף שטיגליץ, אמרטיה סן וז'אן-פול פיטוסי, אשר הוגש לממשלת צרפת ב-2009 (Stiglitz et al., 2009). הדוח הוא ציון דרך במאמץ להסיט ממשלות מההתרכזות במדידת ייצור כלכלי אל מדידת רווחתה של האוכלוסייה, והוא האיר את מגבלותיו של התמ"ג כמדד כלכלי מרכזי.

שפיתח סן היא דוגמה לחלופה למדד התמ"ג. על פי גישה זו, ממשלות צריכות להיבחן לפי מידת החופש של תושביהן לחיות כפי שהם רוצים ולהיות האנשים שהם רוצים להיות (Sen, 1999). חוקרות הפועלות בהשראתו פיתחו פרספקטיבות פמיניסטיות על הקשר בין אי-שוויון, פיתוח וצמיחה, וטענו כי מדיניות מקרו-כלכלית צריכה להיבחן לא רק לפי קריטריונים של שוק אלא גם במונחים של צדק חברתי, הוגנות, אספקת צרכים לכול, חופש מעוני ומאפליה, הכלה חברתית ופיתוח היכולות האנושיות (Berik et al., 2009; Elson & Cagatay, 2000).

ביקורת נוספת נוגעת להיבטים האתיים של חישוב התמ"ג: בשעה שטיפול ללא שכר אינו נחשב לפעילות יצרנית, פעילויות אלימות תורמות לצמיחה כלכלית. מדד השלום הגלובלי העריך כי בשנת 2015 קונפליקטים, טרור ואי-יציבות פוליטית עלו לכלכלה הגלובלית 13.6 טריליון דולר, אך עדיין תרמו לצמיחת התמ"ג (Waring, 2018). התמ"ג אינו מדד מדויק, ובחישובו מופיעות טעויות בשווי מיליארדי דולרים. למשל, חברות רב-לאומיות יכולות לבחור היכן לרשום את פעילותן ואת רווחיהן ואף יכולות להעביר את הנהלתן למדינה אחרת כדי לשלם פחות מיסים, גם בלי שיתרחשו שינויים גדולים בהיקפי העסקה או רכש. מהלך כזה משנה את מדידת התמ"ג במדינה מסוימת, אך לא את הפעילות הכלכלית (Waring, 2018). ערכי התמ"ג אינם מדויקים גם בשל הטשטוש בין פעילויות שנעשות בשוק העבודה לכאלה שנעשות בבית, והיכולת לבצע אותן במקביל – אנשים שעובדים מהבית עוסקים לעיתים בו בזמן גם בפעולות שנכללות בתוך גבולות הייצור וגם בפעולות שאינן נכללות בהם. כך גם הראו קפלן ועמיתותיה (קפלן ואחרות, 2020, עמ' 10) במחקרן על עבודה שקופה בישראל. לדבריהן, "העבודה על מופיעה השונים מתנהלת בכל אחד ממרחבי החיים, אלא שבחלקה היא עבודה בשכר ובחלקה עבודה ללא שכר; במקרים מסוימים היא מוגדרת כעבודה ובמקרים אחרים אין היא מוכרת כעבודה". טשטוש הגבולות ניכר ביתר שאת בעת כתיבת שורות אלו, עת הפכה העבודה מהבית למנת חלקם של עובדים ועובדות רבים בשל התפרצות נגיף הקורונה. בזמן העבודה מהבית אף נעשה שימוש במשאבים ובחללים של הבית – מחשבים, טלפונים, מכוניות, מכונות קפה – לצורך עבודה בשכר. יתר על כן, פלטפורמות כגון Uber ו-Airbnb עושות שימוש ברכבים פרטיים ובבתים למטרת רווח. כל אלה "מפריעים" להגדרות החשבונאות הלאומית ולחישוב התמ"ג (Waring, 2018).

הביקורת הפמיניסטית על התמ"ג ועל אופן חישובו מתמקדת בהדרה של חלק ניכר מהעבודה הנעשית בתוך משקי הבית אל מחוץ לגבולות הייצור. כלכלניות פמיניסטיות כמו ורינג, בנריה ופולברה חשפו את הפוליטיקה של המדידה במטרה לשכנע מעצבי מדיניות בכך שהכישלון לספור את העבודה שעושות נשים ללא שכר עומד בשורשי אי-השוויון המגדרי, פוגם באופן שבו מגמות כלכליות מוערכות ונמדדות, מותיר את המדד המרכזי ביותר בכלכלה הרחק מתיאור המציאות של רוב האנשים, ומביא לעיוות בעיצוב המדיניות הכלכלית (Waring, 1988, 2018; Folbre, 2006; Benería, 1992). משקי הבית מספקים שירותי טיפול וחינוך לילדים וסיוע לבעלי מוגבלויות, חולים וקשישים. שירותים אלו מפחיתים את הנטל המוטל על המדינה, ובהיעדרם היא תאלץ להשקיע משאבים רבים יותר כדי לספק אותם בעצמה. עבודה ללא שכר אף ממלאת לעיתים חוסרים הנובעים מהיעדר תשתיות; באזורים מתפתחים היא כוללת למשל שאיבת מים ונשיאתם ממקומות

מרוחקים. היא גם מורידה את עלויות השכר והמחיה שמעסיקים בסקטור הפרטי משקיעים בעובדיהם, וכך תורמת לגידול ברווחים ומסייעת ברמה המקרו-כלכלית לצמיחה (Hirway, 2015). כלומר, ההון הכלכלי רוכב על גבי העבודה השקופה, והשוק אינו יכול לתפקד ללא העבודה שנעשית מחוץ לגבולות הייצור (Waring, 2018).

דפוסי שימוש בזמן: איסוף נתונים על העבודה השקופה

עבודתה של ורינג אמנם משמשת נקודת מוצא להבנת הביקורת הפמיניסטית על התמ"ג, אבל העניין הפמיניסטי בשימוש בזמן התעורר שנים קודם לכן. כבר בשנות השלושים הזהירה הכלכלנית מרגרט ריד כי התמקדות בחלק אחד של המערכת הכלכלית, המאורגן על בסיס מחירים, מותירה מחוץ לטווח הראייה של הכלכלנים את העבודה שנעשית בתוך משק הבית, שאותה היא הגדירה כמוסד הכלכלי החשוב ביותר (Reid, 1934). ריד הציגה אז את "עקרון האדם השלישי", שלפיו פעילות נחשבת לעבודה אם אדם שלישי יכול לקבל בעבורה כסף. עיקרון זה עודנו עומד בבסיס הניסיון לתת ערך לעבודות השקופות.

בשנת 1970 הצביעה הכלכלנית הדנית אסתר בוסרופ (Boserup, 1970) על כך שפעילויות מקיימות שבדרך כלל מושמטות מהסטטיסטיקות של הייצור וההכנסה הן בחלקן הגדול עבודות של נשים. בוסרופ הייתה חלוצה בהתייחסותה לאופיין גוזל הזמן של עבודות אלו, שבכלכלות כפריות כוללות פעילויות פיזיות כגון קישוש עצים, שאיבת מים ונשיאתם, וכן ייצור ועיבוד מזון, אריגה ורפואה מסורתית. היא הראתה כיצד עבודות אלו מונחות ביסוד החיים האנושיים ומשמשות לסיפוק הצרכים הגופניים ולשמירה על רמת המחיה ועל מרקם היחסים של משפחות וקהילות.

בשנת 1977 טבעה קלייר ויקרי (Vickery, 1977) את המונח "עוני בזמן" (time poverty), המסמן הבחנה בין משקי בית לא רק ברמות ההכנסה שלהם אלא גם בהיקף הזמן העומד לרשותם כדי לתת מענה על הצרכים של משק הבית. ויקרי פיתחה מתודולוגיה לזיהוי משקי בית שהשילוב בין הכנסתם הכספית וזמנם הפנוי אינו מספיק כדי לאפשר להם תנאי מחייה מעל לקו העוני. בהמשך האיר אמרטיה סן (Sen, 1999) היבטים נוספים של עבודה מרובה ומחסור בזמן שאינם מאפשרים לפרט לפתח את יכולותיו. עוני בזמן פוגע ברווחת הפרט מכיוון שהוא מגביל את היכולת לנוח, ליהנות מפעילויות פנאי ולהשתתף בחיי החברה והקהילה. לפיכך היקף העבודה ללא שכר, שעושות בעיקר נשים נוסף על עבודתן בשכר, עלול להעלות את רמות המתח והעומס ולהשפיע על בריאותן ועל רווחתן. לפי גישתו של סן, יש לבחון את העוסקות בעבודה שקופה ולשאול מה נמנע מהן לא רק במונחי שכר, אלא גם באפשרויות העומדות בפניהן לפתח ולממש את יכולותיהן.

האמצעי העיקרי לאיסוף נתונים על הדרך שבה נשים וגברים מבליים את זמנם הוא סקר תקצוב זמן (time use survey). בסקרים אלו מתבקשות הנשאלות לדווח בפרוטרוט על פעילויותיהן ועיסוקיהן במשך תקופה מוגדרת. הסקרים משמשים בין היתר לתיעוד היקף הזמן שנשים וגברים מקדישים לעבודה בשכר וללא שכר – טיפול בבני משפחה, תחזוקת הבית, גינון, הסעות, פעילויות פנאי ושינה (גרוס וסבירסקי, 2002). שלא כמו איסוף הנתונים השיטתי במערכת החשבונאות הלאומית, תדירותם של סקרי תקצוב הזמן ושיטות איסוף הנתונים שלהם משתנים בין מדינות. כך למשל באוסטרליה, קנדה, הולנד, נורווגיה,

שוודיה ובריטניה נערכים סקרי תקצוב זמן באופן קבוע, ואילו מדינות אחרות אספו את הנתונים פעם או פעמיים בעשורים האחרונים (Benería et al., 2016).

בישראל ערכה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה סקר אחד בלבד של תקצוב זמן, שהתייחס לשנים 1991-1992 (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 1995). החלטת ממשלה משנת 2015 הטילה על הסטטיסטיקן הראשי להקים צוות לגיבוש מתודולוגיה לביצוע סקר תקצוב זמן. הלמ"ס יישמה את ההחלטה והציגה מתודולוגיה, אך זו לא שימשה בפועל לעריכת סקר מכיוון שלא נמצא לכך מימון (מבקר המדינה, 2019). לפיכך אין בישראל נתונים לאומיים שיטתיים, עדכניים ומקיפים דיים על עבודות שקופות.

מה מלמדים סקרי תקצוב זמן? על פי חישוב שנערך בארגון העבודה הבינלאומי, המבוסס על סקרים מ־64 מדינות, מדי יום מושקעות ברחבי העולם 16.4 מיליארד שעות בעבודות טיפול ללא שכר, נתון שווה ערך לשני מיליארד אנשים העובדים במשך שמונה שעות ביום ללא תגמול. ההערכה הכספית של שעות אלו, המחושבת על בסיס שכר מינימום לשעה, עומדת על 11 טריליון דולר - כ־9% מהתמ"ג העולמי (ILO, 2018).

עוד אפשר ללמוד מסקרי תקצוב זמן כי בכל המדינות בעולם, נשים עוסקות בעבודה ללא שכר בשיעורים גבוהים מאלה של גברים - על פי הערכת ארגון העבודה הבינלאומי, בממוצע פי שלושה יותר; בשום מדינה החלוקה המגדרית אינה שווה. בארצות ה־OECD, נשים משקיעות מדי יום שעתיים וחצי יותר מגברים, בממוצע, בעבודה ללא שכר. הפערים המגדריים הגדולים ביותר, 4.3-5 שעות ביום, נמצאו בטורקיה, הודו ומקסיקו; אך גם בדנמרק, שוודיה ונורווגיה - מדינות שנחשבות פרוגרסיביות במדיניות השוויון המגדרי שהן מקדמות - קיים פער מגדרי, אם כי הוא קטן יותר ועומד על כשעה ביום. הסקרים מראים גם כי ככל שעולים שיעורי ההשתתפות של נשים בשוק העבודה כך יורד היקף הזמן המושקע בעבודה ללא שכר, וההשקעה הכספית ברכישת שירותים חלופיים - בדרך כלל מנשים אחרות ובשכר נמוך - גדלה. כמו כן, היקף העבודה שלא בשכר גדול יותר במשקי בית שהכנסותיהם נמוכות (Miranda, 2011; ILO, 2018).

סקרי תקצוב זמן מראים גם כי קיימים הבדלים בין מדינות הקשורים למצבן הכלכלי. ככל שהמדינה עשירה יותר כך קטן המספר הכולל של שעות המושקעות במטלות בית ללא שכר. עם זאת, למרות השינויים הטכנולוגיים שאפשרו צמצום של הזמן המושקע בפעולות אלו ואף שחלק מהמטלות הביתיות נסחרות בשוק, אי־השוויון המגדרי נותר בעינו. חלקן של נשים בעבודות הבית, גם במשפחות עם שני מפרנסים, גדול יותר בהשוואה לגברים, בכל העולם.

מגמות לאורך שנים ניכרות גם הן מן הסקרים. מחקר שהשווה בין צרפת, איטליה, הולנד, שוודיה וארצות הברית והתבסס על סקרי תקצוב זמן שנערכו באמצע שנות השמונים ובעשור השני של שנות האלפיים הראה כי בכל המדינות האלה נשים הגדילו את היקף הזמן שהן משקיעות בעבודה בשכר וצמצמו את היקף הזמן שהן משקיעות בעבודה ללא שכר. גברים הגדילו את היקף הזמן שהם משקיעים בעבודה ללא שכר, אך למרות זאת נשים עדיין עושות את עיקרה. המחקר אף הראה שמלבד הנשים השוודיות, כולם - נשים וגברים - הגדילו את היקף הזמן המושקע בטיפול בילדים (Pailhé et al., 2020).

סקרי תקצוב זמן מאפשרים לבחון גם את סוגי המטלות שבהן עוסקים גברים ונשים. סקרים מ־18 מדינות בעלות הכנסות גבוהות ובינוניות הראו כי למרות העלייה בהיקף

הזמן שמשקיעים גברים בעבודה ללא שכר בבית, נשים משקיעות בממוצע שעתיים יותר מגברים בבישול ובניקיונות ומשקיעות זמן רב יותר מגברים בקניות ובטיפול בילדים (Alonso et al., 2019). ב־2016 נשים בריטיות עסקו פי שניים יותר מגברים בבישול, בטיפול בילדים ובכביסה; הסעות היו המטלה היחידה שגברים השקיעו בה זמן רב יותר מנשים (Waring, 2018).

מלבד חלוקת עבודה בין בני הזוג, סקרי תקצוב זמן מאפשרים גם לבחון את דפוסי השימוש בזמן של אחרים במשק הבית. בסקר שנערך בבריטניה בשנת 2011 נמצא כי 10,000 ילדים וילדות בגיל 5-7 שימשו כמטפלים ללא שכר בבני משפחה, וכי 250,000 צעירים וצעירות מתחת לגיל 19 – לרוב צעירות בעלות השכלה נמוכה – טיפלו בהורים, באחים ובאחרים (Waring, 2018).

מדידת ערכה של העבודה השקופה

לצד סקרי תקצוב זמן התפתחו שיטות להערכה כספית של עבודות שקופות. רוב השיטות מודדות את התשומות – ערך הזמן המושקע בעבודה; ואחדות מודדות את התפוקות – ערכם של התוצרים והשירותים במונחי שוק).

מדידה לפי תשומות מעריכה במונחי שוק את הזמן שהושקע בעבודה. לשם כך פותחו שלוש טכניקות. שתיים מהן – שיטת המחליפה הגלובלית ושיטת המומחית – מתייחסות לעלות ההחלפה של העוסקת בעבודה ללא שכר, ואילו השלישית מתייחסת לעלות ההזדמנות שלה בשוק העבודה. בפועל, השיטה הנפוצה ביותר היא שיטת עלות ההחלפה. בשיטת המחליפה הגלובלית (המכונה גם "עוזרת הבית"), עלות העבודה ללא שכר מחושבת לפי עלות העלות של שכירת עובדת שתבצע את מטלות הבית. החיסרון בשיטה הוא הערך הנמוך יחסית שניתן לעבודה, בהתבסס על כך שעובדות משק בית מרוויחות שכר נמוך. באמצעות שיטה זו חושב ערך העבודה שלא בשכר הנעשית בבית ב־27 מדינות ה־OECD ביחס לתמ"ג שלהן ב־2008. בארצות הברית עמד ערכה על 24% מן התמ"ג, בדנמרק – על 38%, ובשוודיה – על 28% (Ahmad & Koh, 2011). הפערים משקפים הבדלים בין המדינות בגובה התמ"ג, בהיקף העבודה ללא שכר, ובגובה השכר שנעשה בו שימוש על מנת להעריך את שוויה. כלומר, אם השכר המשולם לעובדות משק בית ומטפלות הוא נמוך יחסית, כמו בארצות הברית למשל, אזי ערכה הכספי של העבודה יהיה נמוך.

בשיטת המומחית מחושבת עלות העבודה ללא שכר באמצעות הצמדת השכר הממוצע של מומחיות, למשל מטפלת או מבשלת, למטלות הבית. זוהי שיטה מסורבלת מכיוון שהיא דורשת לערוך הבחנה ברורה בין מטלות המבוצעות לעיתים ב־זמנית, לסווגן ולחשב את עלותן לו היו מבוצעות על ידי מומחיות שונות.

בשיטת עלות ההזדמנות מחושבת עלות העבודה על פי השכר שיכלו להרוויח האישה או הגבר בשוק העבודה אלמלא עסקו בעבודה שלא בשכר. ניסיון זה מאפשר להבין כיצד אנשים שאמורים "למקסם" את הרווח שלהם מחלקים את זמנם בין פעילויות שונות (Folbre, 2015b). הבעיה בשיטה זו היא שערך העבודה תלוי באדם המבצע אותה: ערך גבוה יותר יינתן לפעולת בישול של רופאה בהשוואה לפעולה זהה של קופאית, גם אם האחרונה בשלנית טובה יותר. כמו כן, תוצרי המדידה משקפים פערי שכר מגדריים –

ערך העבודה שגבר מבצע בבית יהיה גבוה בממוצע מזה של אישה (Benería et al., 2016; Folbre, 2015b). בעיה נוספת נוצרת כשמדובר במובטלים שאין להם שכר בשוק. שיטות ההערכה השונות מייצרות ערכים כספיים שונים: במדינות ה-OECD, ערך הממוצע של עבודות ללא שכר נע בין 30% מהתמ"ג בממוצע כשהן מחושבות על פי שיטת המחליפה, ובין 50% מהתמ"ג בחישוב על פי עלות ההזדמנות (Miranda, 2011). כאמור, לצד מדידת התשומות פותחה גישה המבוססת על מדידת תפוקות. בשיטה זו מוצמד לעבודה ערך לפי מחירי השוק הרלוונטיים למוצרים או לשירותים שנעשים או ניתנים ללא שכר, למשל מספר הארוחות שהוכנו או כמות הבגדים שכובסו. גישה זו נפוצה פחות, משום שהנתונים הדרושים בה לחישוב מוגבלים. יתרונה הוא בכך שהיא מאפשרת השוואה למערכת החשבונאות הלאומית, המבוססת על מחירי שוק לשירותים ומוצרים ולא על היקף הזמן שהושקע בהם. גישה מבוססת תפוקות תבחן למשל כמה היה עולה למשפחה לרכוש ארוחות באיכות דומה במסעדה; באמצעות ניכוי העלויות של התשומות האחרות, ובהן חומרי גלם וציוד, אפשר להגיע למדד התפוקות (Folbre, 2015b). הצמדת ערך כספי לעבודה ללא שכר מאפשרת להשוותה לענפים כלכליים אחרים. למשל, ב-2016 עלה ערכה הכולל של העבודה שלא בשכר בבריטניה על זה של ענפי הקמעונאות והייצור גם יחד. באוסטרליה נמצא כי טיפול בילדים הוא התעשייה הגדולה במדינה, וערכה גדול פי שלושה מזה של ענף השירותים הפיננסיים והביטוח (Waring, 2018). הצמדת ערך כספי מאפשרת גם להבין את חלוקת העלויות בין משקי הבית והממשלה. בדרום קוריאה, למשל, היקף הוצאות הטיפול בילדים ובקשישים בתוך המשפחה עלה על היקף ההוצאות המקבילות של המדינה (Yoon, 2014).

מה נעשה עם הנתונים?

אין הסכמה באשר לדרך הטובה ביותר לשילוב הנתונים לגבי עבודה שקופה עם נתוני החשבונאות הלאומית. מדינות אחדות נוהגות לקבץ את הנתונים בחשבונאות לוויין, מערכת שכשמה כן היא – חיצונית למערכת החשבונאות הלאומית, אך צמודה לה ומרחיבה אותה אל מעבר לגבולותיה הקונבנציונליים. מערכות לוויין מלוות כיום את מערכות החשבונאות הלאומית בכמה מדינות ובהן פינלנד, גרמניה, אוסטרליה, קנדה, בריטניה וקולומביה (Benería et al., 2016).

עם זאת, טרם הושגה הסכמה רחבה על אופן הבנייה והחישוב של חשבונאות הלוויין. יתר על כן, אף שאלה הם צעדים חשובים בשיפור היכולת למדוד ולהעריך עבודה שקופה, תהליכי השינוי איטיים. קל להתעלם ממערכת חשבונאות הלוויין מכיוון שהיא אינה מציבה אתגר של ממש למערכת הקונבנציונלית ולמדידת התמ"ג (Folbre, 2015a); היא נתפסת כמתודולוגיה ניסיונית, ומדינות אינן ממהרות להשתמש בנתונים הנאספים בה (Hoskyns & Rai, 2007). נוסף על כך, כלכלנים, ארגונים בינלאומיים וגם כלכלניות פמיניסטיות תומכים בהשאתה מחוץ למערכת החשבונאות הפורמלית, מסיבות שונות שאת חלקן אמנה כעת.

טענה אחת הנשמעת מצידם של כלכלנים היא ששירותים שניתנים במשק הבית ללא שכר אינם ייצור של ממש מכיוון שהם נעשים מחוץ לשוק. לעומתם נטען כי במערכת

הקיימת נכללים כבר עתה שירותים לא שוקיים, למשל הסקטור הממשלתי. יתר על כן, במצב הקיים עבודת הבית אמנם אינה נכללת בגבולות הייצור, אך כן נכלל בהם הבית עצמו - הנכס שבו מתבצעת העבודה ה"בלתי יצרנית": בתים המצויים בבעלות מי שדרים בהם נכללים בתמ"ג באמצעות הצמדת ערך השכירות של בית בר השוואה, בהתבסס על נתוני שוק הדיור המקומי (Mazzucato, 2018). טענה נוספת של כלכלנים נוגעת לקושי לאמוד ולהעריך במדויק את העבודה השקופה, בין היתר בשל הקשיים המתודולוגיים שצוינו לעיל. הטענה היא שקושי זה הופך את הערכתה לתרגיל חסר משמעות שעלול להזיק לחשבונות הקיימים של ההכנסה הלאומית. טענת הנגד היא שמערכת החשבונאות הלאומית מייצרת כבר עכשיו ערך לעבודה השקופה - היא מייחסת לה ערך אפס, שרחוק מלהיות מדויק. כמו כן, המערכת החשבונאית הנוכחית כוללת כאמור אומדנים קלושים לא פחות מהערכת העלות המבוססת על סקרי תקצוב זמן (Benería et al., 2016).

נוסף על כך, בראייה הכלכלית הקלאסית, עבודה ללא שכר אינה נחשבת טובין כלכלי משום שהיא ניתנת בחינם ללא הגבלה. כלכלניות פמיניסטיות מערערות על תפיסה זו. לעבודה ללא שכר יש עלויות - חלקן פיננסיות, כמו מזון ואובדן הכנסה, וחלקן עלויות שקשה להבחין בהן, המתבטאות למשל בבריאות הפיזית והנפשית. לכן היא גם אינה בלתי מוגבלת; אם העומס על העוסקות בה כבד מדי, זמינותה ואיכותה עלולות להיפגע (Budlender, 2004).

הסתייגות אחרת מגיעה דווקא מחוקרות פמיניסטיות. כך למשל, סוזן הימלוויט (Himmelweit, 1995) העלתה את השאלה אם הדרך הטובה ביותר להעריך את תרומתן של נשים תהיה להחיל עליה את הקטגוריה הקיימת "עבודה", השאולה מאותה הכלכלה שבאופן אינהרנטי נכשלה בהערכת תרומתן. היא גם מזהירה מפני מסחור עולם הרגש: לעבודת הטיפול ערך רגשי ואישי גדול יותר מכל תחליף שוקי, ותחושות השליחות וההגשמה העצמית של המטפלות אינן ניתנות לכימות. מנגד טוענת בנריה (Benería, 1999) כי פעילויות רבות שנעשות ללא שכר אינן תורמות בהכרח לתחושות שליחות והגשמה, ואילו אחרות שנעשות בשכר כן עשויות לתרום להן, למשל עבודתן של אחיות ומטפלות בילדים ובזקנים.

אמנם קשה להצמיד ערך שוק לעבודה שנעשית מחוץ לו, ולא את כל היבטיה אפשר לאמוד במונחי שוק, אולם המצדדות בהצמדתו של ערך שוק טוענות כי הדבר מאפשר לתבוע מהמדינה לשפר ולהנגיש טכנולוגיות ותשתיות, לספק הטבות פנסיוניות ולחשוב מחדש על חלוקת העבודה. הוא אף מאפשר לתרגם את העבודה השקופה למונחים שהממשלה מבינה, כלומר לכסף (Hoskyns & Rai, 2007). אומדן ערכה הכספי של העבודה השקופה יכול להראות שעסקאות שנעשות בשוק מייצגות רק חלק מהשירותים ומהמוצרים שאנחנו נשענות עליהם, גם כשערכם נמדד במונחים כספיים בלבד. באופן הזה, טוענת פולברה (Folbre, 2015b), נוכל להפוך את לוגיקת השוק נגד עצמה כשנדגים כיצד היא נשענת על שירותים לא שוקיים.

נחזור למרלין ורינג, שעבודתה הוזכרה בפתיחתו של מאמר זה. בעבר החזיקה ורינג בעמדה שלפיה יש לכלול את עבודת הבית ופעילויות לא שוקיות בתוך התמ"ג ובין גבולות הייצור שמגדירה מערכת החשבונאות הלאומית; את ספרה הראשון כתבה כדי לקדם עמדה זו. אולם כיום היא אוזחת בעמדה שונה: היא מתנגדת לכך שפעולות משפרות חיים

יימדדו לצד פעולות של ייצור תחמושת והרס הסביבה. בספר שפרסמה ב־2018, שכותרתו Still Counting (Waring, 2018), היא מתארת כיצד שינתה את עמדתה בחלוף הזמן וככל שהתרחקה מהמערכת הפוליטית. כיום היא מתנגדת להצמדת ערך כספי להיבטים סביבתיים ולעבודה ללא שכר, ורואה בכך פעולה בלתי ראויה וחסרת חשיבות. לתפיסתה, הנתונים המקוריים לגבי השימוש בזמן הם החשובים, והזמן כשלעצמו הוא המדד העיקרי. כך, טוענת ורינג, כדי לתכנן, ליישם ולנתח מדיניות ציבורית נדרשים מקבלי ההחלטות לבחון טווח רחב של מדדים, להביאם בחשבון ולשקול אותם זה כנגד זה, בלי לצמצם את כולם לערך כספי (Waring, 2018).

עבודה שקופה במחקר הכלכלי הפמיניסטי העכשווי

לצד פיתוח שיטות מדידה והערכה, בשלושת העשורים האחרונים החלה הכלכלה הפמיניסטית לעבור מהתמקדות בחוויות של נשים בבית ובשוק העבודה אל שאלות כלכליות רחבות, ולבחון את תרומתה של העבודה השקופה לרווחת כלל החברה (Beneria et al., 2016). עד שנות התשעים נחקרה עבודה שקופה בעיקר בהקשרים מיקרו־כלכליים, ובמיוחד בהיבטים של חלוקת העבודה במשק הבית, העדפות של נשים וגברים, פערי שכר, בידול תעסוקתי, ועבודתן השקופה של נשים באזורים כפריים ובמדינות מתפתחות. אולם משנות התשעים ואילך התרחב המחקר הפמיניסטי על עבודה ללא שכר גם אל הקשרים מיקרו־כלכליים, והוא עוסק בין היתר בהשפעות המגדריות של חלוקת משאבים והטבות, בעלייה בעומס העבודה של נשים כתוצאה מתהליכי הפרטה, ובמשברים כלכליים ותוכניות ייצוב או צנע (İlkkaracan, 2017).

כך, הכלכלנית דיאן אלסון (Elson, 2008) טוענת כי המדיניות הניאו־ליברלית להשגת צמיחה כלכלית מיושמת על חשבונן של נשים. צמצום ההוצאה הציבורית על מנת להקטין את החוב הממשלתי, צעד שממשלות נוקטות תדיר, מביא לצמצום של שירותים ציבוריים ובהם שירותי בריאות, רווחה וטיפול. כתוצאה מכך מועבר הנטל בחזרה אל העובדות ללא שכר במשק הבית. צמצום המשרות במגזר הציבורי פוגע אף הוא בנשים: במדינות רבות נשים מהוות רוב בקרב המועסקים במגזר הציבורי, המציע תעסוקה יציבה, תנאי עבודה נוחים ויכולת לאזן בין מטלות הבית והעבודה. "הגמשת" שוק העבודה כחלק מ"רפורמות" ו"שינויים מבניים" מובילה לפגיעה בתנאי שוק העבודה – יותר משרות חלקיות, פחות ביטחון סוציאלי, שכר נמוך ושעות עבודה ארוכות. בתנאים כאלה נדחקות נשים בחזרה לתפקיד המפרנסת השנייה במשק הבית, ונאבקות לשלב בין עבודה בשכר ובין עבודה ללא שכר.

חקר יחסי הגומלין בין עבודה ללא שכר ועבודה בשכר מתבטא גם בעיסוקן ההולך וגדל של חוקרות עבודת הטיפול בגירעון הטיפולי (care deficit), מושג המתאר את הקושי הגובר במדינות מפותחות לספק טיפול זמין ואיכותי שיענה על צורכי האוכלוסייה (Beneria, 2013; Tronto, 2017; Fernandes, 2008). הגירעון נוצר משילוב בין העלייה בהשתתפות נשים בכוח העבודה בעשורים האחרונים – שגרמה למשבר בעבודת הטיפול בתוך המשפחה, שכן היא לא לוותה בעלייה דומה בהשתתפות גברים בטיפול בתוך המשפחה – ובין העלייה בתוחלת החיים, שעימה התארכה התקופה שבה נדרש טיפול בבני משפחה מבוגרים (חסון ודגן־בוזגלו, 2019).

היקף העבודה השקופה והחלוקה הבלתי שוויונית שלה במשק הבית מגבילים הן את מידת הזמינות של נשים לעבודה בשכר, הן את סוגי העבודות הזמינים להן. הדבר נכון בעיקר כאשר חסרות אפשרויות טיפול ציבוריות איכותיות וזמינות. במצב כזה, בדרך כלל הנשים הן שיצמצמו את היקף שעות העבודה בשכר שלהן על מנת לטפל בבני משפחה. ההשלכות יתבטאו בפערים מגדריים בהכנסות ובנכסים, בכוח מיקוח מוגבל בשוק העבודה ובגישה מוגבלת לביטחון סוציאלי ולחיסכון פנסיוני. נוסף על כך, שקיפותה של עבודת הטיפול שלא בשכר משליכה על תנאי ההעסקה והשכר במקצועות הטיפול, שבהם נשים מהוות רוב; מקצועות אלו נתפסים ככאלה שדורשים כישורים מעטים מכיוון שצמחו מתוך עבודתן ה"טבעית" של נשים בבית (חסון ודגן-בוזגלו, 2019).

עבודות שקופות בזמנים של משברים כלכליים

חוקרות עוסקות גם בחשיפת השפעותיהם של משברים כלכליים ושל אסטרטגיות ההתמודדות עימם על עבודה שקופה. כך למשל, במענה למשבר הכלכלי של 2008 ועל מנת להתמודד עימו נקטו מדינות רבות מדיניות צנע שהתבטאה בקיצוצים רחבים בתקציבים ובשירותים חברתיים. באנגליה ובארצות נוספות הגביר הצמצום בשירותים החברתיים את עומס העבודה ללא שכר שעושות נשים בבית, אך לא מנע מהן להמשיך ולחפש עבודה ואף לעבוד בשכר. במילים אחרות, נשים חוו אינטנסיפיקציה של עבודת הטיפול בבית והחרפה בקושי לאזן בין הבית לעבודה (Walby, 2015).

מחקר על השפעות המשבר הכלכלי מ-2008 על חלוקת העבודה בין גברים לנשים בארצות הברית הראה כי אף שענפים שרוב המועסקים בהם גברים, כגון ייצור ובנייה, נפגעו קשה יותר מענפים "נשיים", לא התרחשה חלוקה מחדש בעבודה שלא בשכר. הפער בשעות העבודה ללא שכר בין נשים וגברים נשואים עם ילדים קטנים נותר בעינו, ואילו הפער בשעות העבודה בשכר הצטמצם. עומס העבודה הכולל (בשכר וללא שכר) של האבות ירד והיקף שעות הפנאי שלהם גדל ביחס לזה של האימהות. במילים אחרות, הגברים לא לקחו חלק בעבודה ללא שכר של הנשים (Berik & Kongar, 2013).

מחקר אחר בחן שמונה מדינות אירופיות שנפגעו באופן החמור ביותר מהמשבר הפיננסי וממדיניות הצנע שהונהגה בעקבותיו: איסלנד, בריטניה, הונגריה, יוון, אירלנד, ספרד, פורטוגל ואיטליה. בכל אלה, בשלב הראשון של המשבר, גברים נפגעו יותר ואיבדו את משרותיהם יותר מאשר נשים. מצב זה התהפך בעקבות צעדי צנע שהעמידו בסכנה הישגי עבר בתחום השוויון המגדרי, ואשר פגעו בתוכניות תעסוקה וערערו הגנות סוציאליות של מדינת הרווחה (Karamessini & Rubery, 2017). גם בקנדה גדלו שיעורי האבטלה בקרב גברים יותר מאשר בקרב נשים כתוצאה מהמשבר, מכיוון שהענפים שנפגעו במידה הרבה ביותר היו ענפי הבנייה והייצור, אך בתקופת ההתאוששות חל גידול מהיר יותר בתעסוקה של גברים, בזכות חבילת סיוע ממשלתית שכללה השקעה גדולה בתשתיות פיזיות; עוד נמצא כי נשים מובטלות השקיעו בעבודה ללא שכר 50% מזמן המשרה שאבדה להן, ואילו גברים השקיעו בה 10% (MacPhail, 2017).

כך, באופן מעניין, גם כשמדינות מבקשות להתמודד עם משברים באמצעות הגדלת ההוצאות הממשלתיות על מנת להמריץ את הכלכלה, התמריצים מוטים לטובת מגזרים

"גבריים" כמו תשתיות פיזיות ובנייה – מגזרים שנחשבים מניעי צמיחה ועתירי עבודה – ואינם מופנים למגזר הטיפול, שיש לו פוטנציאל לחלק מחדש את העבודה השקופה וגם לייצר משרות חדשות (İlkkaracan, 2017). בהקשר זה, כלכלניות בבריטניה ערכו סימולציה שהשוותה בין התוצרים של השקעת 2% מהתמ"ג במגזר הטיפול ובין תוצריה של השקעה שווה בפיתוח תשתיות פיזיות בשבע מדינות ב־OECD. הסימולציה העלתה כי השקעה כזאת במגזר הטיפול בארצות הברית, למשל, תיצור 13 מיליון משרות חדשות, ואילו השקעה דומה בתשתיות פיזיות תיצור רק 7.5 מיליון משרות (De Henau et al., 2016).

עבודות שקופות בימי קורונה

תובנות ממחקרים על חלוקת עבודה בעיתות משבר נראות חשובות במיוחד בעת כתיבת מאמר זה, כאשר מדינות העולם מתמודדות עם מגפת הקורונה ועם השלכותיה החברתיות והכלכליות. כדי למנוע את הפצת המגפה נקטו ממשלות צעדים כמו מניעת התקהלות וצמצום פעילות במקומות העבודה, העסקים והמסחר, במערכת החינוך ובתחומי התרבות והפנאי. עובדים ועובדות רבים התבקשו לעבוד מהבית, פוטרו או הוצאו לחופשה ללא תשלום. בישראל, שיעורי הגשמים שנרשמו בשירות התעסוקה בין מרץ לדצמבר 2020 היו גבוהים יותר מאלה של הגברים, שיעורי האבטלה בקרבן היו גבוהים יותר, ודפוסי התעסוקה שלהן התאפיינו בתנודתיות רבה יותר בזיקה ישירה למקומן בשוק העבודה ולמדיניות הסגרים (חסון ואחרות, 2021).

כפי שראינו, סקרי תקצוב זמן ממדינות שונות הראו עוד טרם משבר הקורונה כי נשים עוסקות יותר מגברים בעבודה ללא שכר בבית ובטיפול בילדים, וכי יש להן פחות זמן פנוי. הידע ההולך ומצטבר מצביע על כך שכעת – לנוכח מדיניות הסגרים והבידוד החברתי, היעדר מערכות ציבוריות או תפקוד משובש שלהן, והיכולת המוגבלת להיעזר במסגרות בלתי פורמליות, בשירותים בתשלום או בכני משפחה – גדל עומס העבודה בתוך הבית, בעיקר זה המוטל על נשים. הסגרים התכופים וההנחיות לריחוק חברתי הביאו גם לצמצום ואף לסגירה של ענפים שלמים. כתוצאה מכך עלה היקף הייצור במשק הבית. כאשר כל בני הבית שוהים בו זמן רב יותר, מושקע זמן רב יותר בעבודות הבית כדוגמת ניקיון ובישול (חסון ואחרות, 2021).

סקר לאומי שנערך באוסטרליה הראה שבעקבות המגפה גדל מספר שעות העבודה שלא בשכר עבור כולם, אך עבור נשים הוא גדל יותר, אם כי הפערים בטיפול בילדים הצטמצמו – גברים לקחו על עצמם חלק גדול יותר מן הטיפול. גם באנגליה גברים לקחו על עצמם יותר מטלות טיפול, אך נשים המשיכו לבצע את חלק הארי ונותרו להן פחות שעות עבודה בשכר "ללא הפרעות" (Kabeer et al., 2021). ניתוח נתונים מסקר אוכלוסין בארצות הברית הראה כי במשקי בית של זוגות הטרוסקסואליים שבהם יש שני מפרנסים, אימהות צמצמו פי חמישה את מספר שעות העבודה בשכר ביחס לאבות. מספר שעות העבודה שלהן הצטמצם פי שניים בהשוואה למהלך המשבר הפיננסי של 2008 (Collins et al., 2021).

בישראל, מחקר שנערך בקרב משקי בית שבהם יש שני מפרנסים הראה כי בהשוואה לתקופה שקדמה למשבר הקורונה (מרץ 2020), בסגר הראשון – בסוף אפריל 2020 –

מספר השעות השבועיות שהקדישו נשים לעבודות הבית גדל בשעתיים, ואילו אצל גברים הוא הצטמצם מעט; באשר לשעות הטיפול בילדים, אף שבקרב הגברים גדל היקפן, בקרב הנשים הוא גדל יותר (3.8 בהשוואה ל-5.2, בהתאמה), כך שהחלוקה המגדרית הפכה למעשה שוויונית פחות. עם זאת, במשקי בית שבהם גברים מועסקים בהיקף נמוך יותר ומרוויחים פחות מנשים או כמותן (חלק קטן ממשקי הבית), גדל היקף שעות העבודה בבית של גברים בממוצע יותר בהשוואה לנשים (הרצברג-דרוקר ואחרים, 2021). מחקר נוסף, המבוסס על סקר בקרב הורים לילדים עד גיל 18, הראה אף הוא שחלוקת העבודה המגדרית לא השתנתה מהותית במהלך הסגר הראשון: נשים המשיכו לבצע עבודות בית יותר מאשר גברים. זאת ועוד, נשים ממשקי בית בעלי הכנסות גבוהות, שנעזרות בימים שבשגרה בסיוע חיצוני בניקיון ובטיפול בילדים, הגדילו מאוד את היקף הזמן המושקע בעבודות אלו בתקופת הסגר. כלומר, עבודות הבית והטיפול עוברות "בין נשים" – אם בשכר ואם ללא שכר (קריכלי-כץ ושמיר, 2021).

אם כך, מגפת הקורונה האירה את חיוניותה של העבודה השקופה ואת התלות של שוק העבודה במשקי הבית. אולם אף שכבר ברור שנשים שילמו מחיר כלכלי גבוה יותר כשנאלצו להגדיל את היקף שעות העבודה שלהן בבית על חשבון שעות העבודה בשכר, היוזמות שנקטו במדיניות העולם כדי להתמודד עם סוגיית העבודה השקופה, לצמצם את הנטל המוטל על נשים או לפצותן עליו היו מעטות מדי ונקודתיות (UNDP & UNWomen, 2021). במובן זה המגפה סיפקה הזדמנות לחשוב מחדש על מדיניות כלכלית ולעבור ממדיניות הרואה בצמיחת התמ"ג מטרת על למדיניות שמתמקדת ברווחתם של אנשים, ובתוך כך מכירה בעבודה השקופה ומפצה את העוסקות בה. בחלופות אלו אעסוק עתה.

אפשר גם אחרת? הכרה בעבודה השקופה

הכרה, צמצום וחלוקה מחדש: חלופה פמיניסטית לקידום שוויון בעבודה השקופה

הכלכלנית הבריטית דיאן אלסון (Elson, 2017) פיתחה גישה המשלבת בין עבודה ללא שכר ובין מדיניות מקרו-כלכלית, גישה המכונה the triple-R. אלסון, כמו אחרות, טוענת כי אי-אפשר להשיג שוויון בשכר בלי להשיג שוויון בעבודה שלא בשכר. לפיכך היא מציעה שלוש אסטרטגיות הכרוכות זו בזו: הכרה, צמצום וחלוקה מחדש של העבודה השקופה (recognition, reduction, redistribution). אסטרטגיות אלו מתקיימות באופנים, בהיקפים ובדפוסים שונים במדיניות שונות, והן ניכרות יותר במדיניות שההכנסות בהן גבוהות ומדיניות הרווחה שלהן נדיבה.

הכרה בעבודה השקופה פירושה הפיכתה לנראית בסטטיסטיקה הלאומית – בעיקר באמצעות סקרי תקצוב זמן שנערכים באופן שיטתי, הערכת היקפה, וחשיפת האופנים שבהם היא נחלקת בין הממשלה, השוק, החברה האזרחית ומשקי הבית. איסוף שיטתי של נתונים כאלה יספק למקבלי ההחלטות תמונה רחבה יותר ויאפשר להם לגבש מדיניות כלכלית טובה יותר. משמעות ההכרה טמונה בהבנה שעבודה ללא שכר אינה עניין פרטי הכפוף לבחירתם של יחידים; היא מעוצבת על ידי מבנים חברתיים וכלכליים, ויש לה

השלכות על החברה בכללותה ולא רק על מי שעוסקות בה או על מושאיה. הכרה משמעה גם חשיפת הסטראוטיפים והנורמות החברתיות שהופכים נשים לספקיות העיקריות של עבודה זו, ואתגור יחסי הכוח המשתקפים מהדיון הממעטי בערכה (Esquivel, 2014).

צמצום פירושו הקלת החלקים המפרכים של העבודה השקופה וקיצור משך הזמן שהיא דורשת, באמצעות השקעה ציבורית באספקת תשתיות כמו מים, חשמל, סניטציה ותחבורה וגישה טובה יותר לשירותים בסיסיים; הבטחת ביטחונן של נשים במרחב הציבורי; ושיפור טכנולוגיות, ובהן תשתיות דיגיטליות המאפשרות גישה לאינטרנט (Alonso et al., 2019).

חלוקה מחדש של העבודה השקופה אפשרית כאשר חלקים ממנה ומעלויותיה עוברים ממשקי הבית אל המדינה והכלכלה הפורמלית, למשל באמצעות אספקה והנגשה של שירותי טיפול בילדים ובזקנים, קיצור שבוע עבודה לכולם, וזכויות לימי מחלה בתשלום לשם טיפול בבני משפחה. חלוקה מחדש עשויה להתאפשר גם באמצעות מתן תמריצים לגברים, למשל חופשת לידה לאבות (חופשת אבהות). תנאי חשוב הוא שחופשת הלידה תהיה בלתי ניתנת להעברה (פרק זמן שלא ניתן להחליפו עם האם) ובשכר גבוה דיו, משום שהניסיון ממדינות שונות מראה שכאשר חופשת הלידה ניתנת במשותף, נשים הן אלה שמנצלות את רוב התקופה. לעומת זאת, כאשר מדובר בחופשת לידה בתשלום שאינה ניתנת להעברה ומוגדרת עבור כל אחד מההורים בנפרד, שיעור גבוה יותר של אבות מממש אותה (סייגלשיפר, 2010; פרץ, 2011). חלוקה שוויונית של חופשת הלידה לא זו בלבד שהיא תורמת לאבות ולילדים, היא גם מצמצמת את פערי השכר בתוך משק הבית ותורמת להגדלת הרווחה הכלכלית של משפחות (Andersen, 2018).

ביטויי מדיניות שמפצה על עבודות שקופות

בקרב חוקרות ופעילות פמיניסטיות קיימת מחלוקת סביב השאלה אם הכרה בערכן של עבודות שקופות צריכה להתבטא בתשלום ישיר עבורן. הדרישה הפמיניסטית לשלם שכר על עבודה במשק הבית עלתה כבר במאה ה-19, הועלתה מחדש על ידי תנועת הנשים באיטליה בשנות השבעים, ואומצה על ידי תנועת Wages for Housework שהתארגנה בארצות הברית באותן שנים (ברקוביץ, 1996). המתנגדות לכך מביעות חשש שתשלום עבור עבודה שקופה ישמר את חלוקת העבודה המגדרית הקיימת, שבה עבודת הבית היא נחלתן של הנשים והיא מהווה חסם עיקש לשוויון בעבודה בשכר. כמו כן, כפי שכותבת רונה ברייר-גארב (2020, עמ' 15), "העיסוק בהגדרת תגמול כספי ראוי מביא למדידת כל הפעילות האנושית במונחים כספיים, ובכך קושר את המחשבה הפמיניסטית ביתר שאת בכלכלה הנאוליברלית שהיא מבקרת ושואפת לשנות".

ניסיון לפצות באמצעות תשלום על עבודה שקודם לכן לא נשאה שכר נעשה ביוזמות "כסף תמורת טיפול" (Cash for Care), המונהגות בכמה מדינות ומספקות תשלום ישיר לבת או בן משפחה שמטפלים בקרוביהם. הבעיה היא שתשלום זה מפצה רק לעיתים רחוקות על אובדן ההכנסה מעבודה בשכר, ויש לו השלכות שליליות על השתתפות נשים בשוק העבודה ועל הכנסותיהן. בפנינג, למשל, הורים יכולים לקבל קצבת טיפול בבית, אחרי חופשת הלידה ועד שהילדה מגיעה לגיל שלוש, בתנאי שאינה רשומה למסגרת טיפול ציבורית. קצבאות אלו נמוכות והן אינן מגיעות לרמת שכר המינימום.

בנורווגיה הונהג ב-1998 תשלום להורים המטפלים בילדיהם. מטרת היוזמה הייתה להשוות את התמיכה הציבורית שמעניקה הממשלה למשפחות שאינן משתמשות במסגרות הטיפול הציבוריות והמסובסדות ולמשפחות שכן משתמשות בהן. היוזמה הוצגה כניטרלית למגדר, באמצעות הטיעון הליברלי שהיא תאפשר להורים לבחור בין שימוש במסגרות טיפול מסובסדות ובין טיפול בילדיהם תמורת שכר, וזכתה לתמיכת המפלגה הנוצרית הדמוקרטית מכיוון שזו ראתה בה חיזוק לערכי המשפחה המסורתיים. בשנים הראשונות היו שיעורי הניצול של היוזמה גבוהים מאוד, אך בשנת 2003 הם צנחו עם השקתה של תוכנית ממשלתית שהבטיחה מקום במסגרת ציבורית מסובסדת לכל ילד בגיל 1-6.² כיום האפשרות לקבל תשלום בעבור טיפול מנוצלת בעיקר על ידי מהגרות ששיעורי ההשתתפות שלהן בשוק העבודה נמוכים, ורוב ההורים בנורווגיה מעדיפים את מסגרות הטיפול הציבוריות; ככל שהשכלת האימהות והכנסתן גבוהות יותר, כך קטן הסיכוי שיממשו את האפשרות לקבל תשלום תמורת טיפול. מגמה זו עוררה בנורווגיה דיון על השתלבותם של מהגרים בחברה ובשוק העבודה. אחת הטענות היא שמערכת הרווחה מעודדת מהגרות להישאר מחוץ לשוק העבודה ומחזקת הבחנות מגדריות ופערים בין קבוצות אתניות בשוק העבודה. בינתיים צומצמה הטבת התשלום תמורת טיפול, והיא ניתנת עבור טיפול בילדים עד גיל שנתיים בלבד (Bungum & Kvande, 2013).

דיון דומה התנהל בספרד כאשר תשלום לבנות משפחה מטפלות עוגן בשנת 2006 בחקיקה שכוונתה המקורית הייתה לשפר את השוויון המגדרי ולפתח את ענף הטיפול. החוק נחקק בעקבות מחקרים אמפיריים שהראו שנשים השקיעו בטיפול בבני משפחה מבוגרים חלק גדול משעות העבודה ללא שכר. בפועל, החקיקה קיבעה את חלוקת העבודה המגדרית המסורתית בתוך המשפחה והגבילה את הנשים לתפקידי טיפול. הדיון העלה שאלות לגבי איכות הטיפול: האם כל בת משפחה היא בהכרח מטפלת טובה? האם תשלום לבנות משפחה אינו תורם לפיחות נוסף בערך עבודות הטיפול בשכר – מעצם התפיסה שכל אחת יכולה לעשותה, ללא קשר להכשרתה או לכישוריה? כך או כך, במסגרת תוכנית הצנע שיושמה בספרד בעקבות המשבר הפיננסי של 2008, קוצצו ההטבות שהוענקו לבנות משפחה מטפלות (Vara, 2014; Benería & Martínez-Iglesias, 2014). מודל שנחשב מוצלח לתשלום שכר עבור טיפול בזקנים מתקיים בנובה סקוטיה שבקנדה, ובמסגרתו גובה התשלום הניתן לבת משפחה מטפלת עומד על השכר החציוני, וכך מובטח שהמטפלות יוכלו להתקיים בלי להגיע לעוני (ILO, 2018).

סוג אחר של פיצוי על עבודת הטיפול הוא שיפור הזכויות לפנסיה של נשים עבור תקופות שבהן טיפלו ללא שכר בילדים. בהקשר של דיון ציבורי בפנסיה ופרישה מעבודה, הקשר בין עבודת הטיפול בבני משפחה שעושות נשים ללא שכר ובין גישתן למשאבים פיננסיים הוא קריטי. עבודת טיפול ללא שכר נושאת השלכות שליליות על גישתן של נשים למשאבים בשלבים מאוחרים יותר של החיים, משום ששנות עבודתן בשכר מעטות יותר בממוצע, ורבות מהן מועסקות במשרות חלקיות – תנאים הגורמים לפערים מגדריים בשכר ובהכנסה לאורך החיים. כאשר כיוסי פנסיוני מבוסס רק על השתתפות בשוק העבודה,

2 בנורווגיה נהוגה חופשת לידה ארוכה ואפשר לחלקה בין שני ההורים, ולכן המסגרות הציבוריות המסובסדות מיועדות לגיל שנה ומעלה.

נשים וגברים זוכים לכיסויים שונים (Jefferson, 2009). לכן יש מדינות שמאפשרות הטבות פנסיוניות כפיצוי על תקופות הטיפול בילדים. כשהטבה נדיבה יש בה כדי לפצות על הזמן שהושקע בטיפול בקרובים. בפינלנד ובשוודיה, למשל, אימהות ואבות מקבלים נקודות זיכוי קרדיט לחיסכון הפנסיוני המכסות את התקופה שבה היו בחופשת טיפול (ILO, 2018). בצרפת, זכאות מלאה לפנסיה מבוססת על הפקדה לחיסכון פנסיוני ב־160 רבעונים (40 שנה). נקודות הקרדיט המוענקות על טיפול מעלות את שיעור ההפקדה של נשים ברבעון אחד עבור כל שנה שהוקדשה לטיפול בילדים, עד למקסימום של שמונה רבעונים לילד. הנקודות מוענקות ללא קשר לאופן שבו הושפעה הקריירה של הנשים בעקבות הטיפול בילדים, ואפשר לעשות בהן שימוש לפרישה מוקדמת או להעלאת סכום הפנסיה (Jefferson, 2009).

סיכום

תרומה מרכזית של הכלכלה הפמיניסטית היא זיהוי העבודה השקופה כקטגוריה של פעילות כלכלית שיש לה זיקה ישירה לפעילויות שוק, למקומן של נשים בשוק העבודה ולפערים המגדריים בכלכלה. תרומה זו עניינה בהרחבת ההגדרות של הכלכלה ובהבהרת חשיבותה של העבודה השקופה לסוגיות כלכליות רחבות כמו חלוקת הכנסות, עוני ומשברים כלכליים. היא מתבטאת במאמצים הנעשים במדינות שונות, בעיקר מאמצע שנות התשעים, לתיעוד העבודה השקופה, להערכת היקף הזמן המושקע בה ולאומדן כספי שלה. מאמצים אלו כוללים בין היתר ביצוע סקרי תקצוב זמן לאומיים תקופתיים וקיבוץ ממצאיהם בחשבונאות לווין.

עם זאת, נראה שתהליכי השינוי איטיים. אין הסכמה רחבה באשר לשיטות איסוף הנתונים הסטטיסטיים וקיבוצם. הטמעתם במערכת החשבונאות הפורמלית מצויה אף היא במחלוקת. יתר על כן, נראה שקיים פער בין ההתקדמות במדידה ובהערכה של עבודות שקופות, המסייעת להנכיחן ולהעלות את המודעות הציבורית לתרומתן ולחשיבותן, ובין השימוש שנעשה בפועל בתוצריהן כבסיס לעיצוב מדיניות. נראה אפוא שהעבודה השקופה נותרה בשוליים של עיצוב המדיניות הכלכלית. ראייה לכך היא אופני ההתמודדות של מדינות שונות עם משברים כלכליים: על אף השיפור בהיקף הנתונים על עבודה שקופה, הזמינים ברוב מדינות אירופה, בארצות הברית ובקנדה, מדיניות הצנע שאימצו רובן בעקבות המשבר הפיננסי של 2008 לא הביאה בחשבון את האופנים שבהם תושפע העבודה השקופה מן המשבר ומאסטרטגיות ההתמודדות עימו. כתוצאה מכך התרחבו הפערים המגדריים בביצוע עבודה זו, ואלה השפיעו גם על התרחבות הפערים בשוק העבודה. משבר הקורונה, שהביא אף הוא להרחבת הפערים המגדריים בביצועה של עבודה שקופה, מספק הזדמנות לחשוב מחדש על מדיניות כלכלית שמכירה בעבודה זו, מפצה עליה ומקדמת חלוקה הוגנת יותר שלה, ברוח חלופות שמציעה הכלכלה הפמיניסטית.

מקורות

- ברירי-גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. מפתח, 15, 79-100.
- ברקוביץ, ניצה. (1996). על "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית". תיאוריה ובקורת, 9 (חורף), 189-197.
- גרוס, ג'וסלין, וברברה סבירסקי. (2002). סקרי תקצוב זמן ושוויין בין-מיגדרי. מרכז אדוה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (1995). דפוסי השימוש בזמן בישראל: סקר תקצוב זמן 1991/92.
- הרצברג-דרוקר, אפרת, מאיר יעיש וטלי קריסטל. (2021). משפחה ועבודה בעת משבר הקורונה: הפגיעות הכפולה של נשים. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 143-151.
- חסון, יעל. (2016). היכן הנשים בכלכלה? מקומן של כלכלניות ושל תפיסות מגדריות בעיצוב מדיניות ובייצור ידע כלכלני [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה].
- חסון, יעל, ונוגה דגן-בוזגלו. (2019). הגירעון הטיפולי בישראל: מי נושאות בנטל וכיצד ניתן לצמצמו. מרכז אדוה.
- חסון, יעל, הדס בן-אליהו והגר צמרת. (2021). מאחורי המספרים: השלכות מגפת הקורונה על נשים וגברים בישראל (תמונת מצב מס' 4). מרכז אדוה ומכון ון ליר.
- מבקר המדינה. (2019). דוח שנתי 69ב.
- סבירסקי, שלמה, אתי קונוור-אטיאס ואביב ליברמן. (2020). תמונת מצב חברתית 2020. מרכז אדוה.
- סייגלשיפר, ולריה. (2010, דצמבר). חופשת לידה: לא לאמהות בלבד [נייר עמדה עבור פורום נשים לתקציב הוגן].
- פרץ, נדב. (2011). לגרום לאבות לטפל: חופשת לידה לאבות בישראל – המלצות למדיניות (נייר מדיניות מס' 15.2010). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- קפלן, עמית, ומהא כרכבי-סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דו"ח מחקר לביטוח הלאומי. מכון ון ליר.
- קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברירי גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל – דו"ח מסכם. מכון ון ליר.
- קריכלי-כץ, תמר, והילה שמיר. (2021). חלוקת עבודות הבית בין גברים ונשים בימי קורונה. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 152-164.
- Ahmad, Nadim, & Seung-Hee Koh. (2011). *Incorporating estimates of household production of non-market services into international comparisons of material well-being* (OECD Statistics Working Papers, No. 2011/07). OECD Publishing.
- Alonso, Cristian, Mariya Brussevich, Era Dabla-Norris, Yuko Kinoshita, & Kalpana Kochhar. (2019). *Reducing and redistributing unpaid work: Stronger policies to support gender equality* (IMF Working Paper no 19/255).

- Andersen, Signe Hald. (2018). Paternity leave and the motherhood penalty: New causal evidence. *Journal of Marriage and Family*, 80(5), 1125–1143.
- Benería, Lourdes. (1992). Accounting for women's work: The progress of two decades. *World Development*, 20(11), 1547–1560.
- Benería, Lourdes. (1999). The enduring debate over unpaid labour. *International Labour Review*, 138(3), 287–309.
- Benería, Lourdes. (2008). The crisis of care, international migration and public policy. *Feminist Economics*, 14(3), 1–21.
- Benería, Lourdes, & Maria Martinez-Iglesias. (2014). *Taking advantage of austerity: The economic crisis and care in Spain* (Working Paper Series on Work-Family Balance and Gender Equality: A North-South Policy Perspective). Istanbul Technical University Women's Studies Center (ITU-WSC).
- Benería, Lourdes, Günseli Berik, & Maria Floro. (2016). *Gender, development and globalization: economics as if all people mattered* (2nd ed.). Routledge.
- Berik, Günseli, & Ebru Kongar. (2013). Time allocation of married mothers and fathers in hard times: The 2007–09 US recession. *Feminist Economics*, 19(3), 208–237.
- Berik, Günseli, Yana van der Meulen Rodgers, & Stephanie Seguino. (2009). Feminist economics of inequality, development, and growth. *Feminist Economics*, 15(3), 1–33.
- Boserup, Ester. (1970). *Woman's role in economic development*. St. Martin's Press.
- Bungum, Brita, & Ellin Kvande. (2013). The rise and fall of cash for care in Norway: Changes in the use of childcare policies. *Nordic Journal of Social Research*, 4, 31–54.
- Budlender, Debbie. (2004). *Why should we care about unpaid care work?* UNIFEM.
- Collins, Caitlyn, Liana Christin Landivar, Leah Ruppanner, & William J. Scarborough. (2021). COVID-19 and the gender gap in work hours. *Gender, Work & Organization*, 28(S1), 101–112.
- De Henau, Jerome, Susan Himmelweit, Zofia Lapniewska, & Diane Perrons. (2016). *Investing in the care economy: A gender analysis of employment stimulus in seven OECD countries* [A report by the UK Women's Budget Group, Commissioned by the International Trade Union Confederation].
- Elson, Diane. (2008, November). *The three R's of unpaid work: Recognition, reduction and redistribution* [Conference presentation]. The Expert Group Meeting on Unpaid Work, Economic Development and Human Well-Being, UNDP, New York.

- Elson, Diane. (2017). Recognize, reduce, and redistribute unpaid care work: How to close the gender gap. *New Labor Forum*, 26(2), 52–61
- Elson, Diane, & Nilufer Cagatay. (2000). The social content of macroeconomic policies. *World Development*, 28(7), 1347–1364.
- Esquivel, Valeria. (2014). What is a transformative approach to care, and why do we need it? *Gender & Development*, 22(3), 423–439.
- Fernandes, Ana Sofia. (2017). *A purple economy: The case for placing the economics of care at the heart of sustainable development*. The New Economic Foundation.
- Folbre, Nancy. (2006). Measuring care: Gender, empowerment, and the care economy. *Journal of Human Development*, 7(2), 183–199.
- Folbre, Nancy. (2015a, April 16). Accounting for care: A research and survey design agenda [Paper presentation]. IARIW-OECD Special Conference 'W(h)ither the SNA, Paris, France.
- Folbre, Nancy. (2015b). *Valuing non-market work*. UNDP Human Development Report Office.
- Himmelweit, Susan. (1995). The discovery of unpaid work: The social consequences of the expansion of "work". *Feminist Economics*, 1(2), 1–19.
- Hirway, Indira. (2015). Unpaid work and the economy: linkages and their implications. *Indian Journal of Labour Economics*, 58(1), 1–21.
- Hoskyns, Catherine, & Shirin M. Rai. (2007). Recasting the global political economy: Counting women's unpaid work. *New Political Economy*, 12(3), 297–317.
- İlkkaracan, İpek. (2017). Unpaid work in macroeconomics: A stocktaking exercise. In Rachel Connelly & Ebru Kongar (Eds.), *Gender and time use in a global context: The Economics of employment and unpaid labor* (pp. 29–50). Palgrave Macmillan.
- International Labour Organization (ILO). (2018). *Care work and care jobs for the future of decent work*.
- International Monetary Fund. (2009). *System of national accounts 2008*.
- Jefferson, Therese. (2009). Women and retirement pension: A research review. *Feminist Economics*, 15(4), 115–145.
- Kabeer, Naila, Shahra Razavi, & Yana van der Meulen Rodgers. (2021). Feminist economic perspectives on the COVID-19 pandemic. *Feminist Economics*, 27(1–2), 1–29.
- Karamessini, Maria, & Jill Rubery. (2017). The challenge of austerity for gender equality in Europe: A consideration of eight countries at the center of the crisis. In Rachel Connelly & Ebru Kongar (Eds.), *Gender and time use in a global context: The Economics of employment and unpaid labor* (pp.51–74). Palgrave Macmillan.

- MacPhail, Fiona. (2017). Paid and unpaid work time by labor force status of prime age women and men in Canada: The great recession and gender inequality in work time. In Rachel Connelly & Ebru Kongar (Eds.), *Gender and time use in a global context: The Economics of employment and unpaid labor* (pp. 85–112). Palgrave Macmillan.
- Mazzucato, Mariana. (2018). *The value of everything: Making and taking in the global economy*. Hachette.
- Miranda, Veerle. (2011). *Cooking, caring and volunteering: Unpaid work around the world* (OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 116). OECD Publishing.
- Oxfam International. (2016). *An economy for the 1%* (210 Oxfam Briefing Paper).
- Pailhé, Ariane, Anne Solaz, & Maria Stanfors. (2020). *The great convergence? Gender and unpaid work in Europe and the United States* (Lund Papers In Economic Demography 2020:1).
- Reid, Margaret. (1934). *Economics of household production*. Wiley & Sons.
- Sen, Amartya. (1999). *Development as freedom*. Oxford University Press.
- Stier, Haya, & Noah Lewin-Epstein. (2000). Women's part-time employment and gender inequality in the family. *Journal of Family Issues*, 21(3), 390–410.
- Stiglitz, Joseph E., Amartya Sen, & Jean-Paul Fitoussi. (2009). *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*.
- Tronto, Joan C. (2013). *Caring democracy: Market, equality and justice*. New York University Press.
- UNDP & UNWomen. (2021, March 22). COVID-19 global gender response tracker (Global Factsheet ver. 2).
- Vara, María-Jesús. (2014). Long-Term care for elder women in Spain: Advances and limitations. *Journal of Aging & Social Policy*, 26(4), 347–369.
- Vickery, Claire. (1977). The time-poor: A new look at poverty. *Journal of Human Resources*, 12(1), 27–48.
- Walby, Sylvia. (2015). *Crisis*. John Wiley & Sons.
- Waring, Marilyn. (1988). *If women counted: A new feminist economics*. Harper & Row.
- Waring, Marilyn. (2018). *Still counting: Wellbeing, women's work and policy-making*. Bridget Williams Books.
- Yoon, Jayoung. (2014). Counting care work in social policy: Unpaid child- and eldercare in Korea. *Feminist Economics*, 20(2), 65–89.

מחיר השקיפות: הערך הכספי של העבודה שלא בשכר – מבט משווה

מירי אנדבלד, עמית קפלן*

תקציר. למרות החשיבות החברתית של עבודה שאינה בשכר המתבצעת במרחב הביתי, ערכה הכספי ותרומתה אינם נכללים בחישובים הרשמיים של הפעילות הכלכלית (התמ"ג). מטרת המחקר היא לאמוד את הערך הכספי של עבודה ביתית שקופה זו הנעשית שלא בשכר. בהתבסס על סקרי הוצאות משקי בית ועל מקורות מידע משלימים, נערכה סימולציה שבה הותאמו שעות העבודה השקופה וערכן לכל פרט ופרט, נשים וגברים, על פי מאפיינים חברתיים רלוונטיים. נמצא כי הערך הכספי של העבודה הביתית נע בין 4,000 שקלים ל-6,800 שקלים בחודש, וכי השעות המושקעות בעבודה זו גבוהות פי שניים בקירוב בקרב נשים בהשוואה לגברים. ערך העבודה גבוה עוד יותר בקרב קבוצות מוחלשות. נוסף על כך, אילו נכללו שעות אלו בחישובי התמ"ג הייתה מגיעה תרומתן לחמישית עד שליש מהתוצר, ותרומתן היחסית של נשים וקבוצות מוחלשות אחרות הייתה גבוהה מכפי גודלן באוכלוסייה. המחקר מראה כי העיוורון המגדרי של המדדים הקיימים מסתיר את ערכה של העבודה השקופה ואת תרומתן הכלכלית של נשים ושל קבוצות מודרות נוספות לחברה.

מילות מפתח: עבודה שקופה, ערך כספי של עבודה ללא שכר, מגדר, תמ"ג

* ד"ר מירי אנדבלד, מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי

ד"ר עמית קפלן, בית הספר לממשל וחברה, המכללה האקדמית תל אביב יפו

אנו מודות לצוות "שוות – קידום נשים בזירה הציבורית" במכון ון ליר בירושלים – חנה הרצוג, נעמי חזן, הדס בן אליהו ורונה ברייר גארב, ולכל החברות והחברים בקבוצת המחקר על עבודות שקופות, על החשיבה המשותפת ומעוררת ההשראה. עוד אנו מודות למוסד לביטוח לאומי על התמיכה בהכנת מחקר זה ועל פרסום נייר עבודה בנושא לטובת הדיון הציבורי החשוב. לבסוף, אנו מודות מקרב לב לסוקרות ולסוקרים של המאמר בכתב העת סוציולוגיה ישראלית על ההערות החשובות, ולעורכת הלשונית של כתב העת, לידר ארצי.

גם אני רוצה להתחמק עם עקרת בית
 להטשטש לתוך ביתה עם אורות הערב
 ריחות סלט וחיבתה
 לחיות בצל התרחשותה -
 שתגדל אותי כמו כלב או חתול אקום
 אישן
 מקפת בחש חייך חוגי ילדיך
 ושלא תהיה לי שום אחריית
 לזמזום.

אני משעול

הקדמה

עבודות הבית והטיפול המבוצעות במרחב הביתי מהוות את תשתית החיים החברתיים ששוק העבודה מבוסס עליה (פרייזר, 2018; 2018; Swidler, 2018). למרות זאת הן אינן זוכות להכרה או לתגמול, ולפיכך הן מוגדרות עבודות שקופות (Hatton, 2017). לאחרונה מתבססת ההבנה כי עבודות שקופות נעשות לא רק עבור קיום משק הבית, אלא הן חלק בלתי נפרד משוק העבודה עצמו (קפלן ואחרות, 2017; 2020; Hatton, 2017).¹ אך המהפכה המגדרית עדיין מתעכבת (Hochschild & Machung, 2012); למרות השינויים החברתיים מרחיקי הלכת שהתרחשו בעשורים האחרונים בשוק העבודה ובחיי משפחות בעולם הפוסט-תעשייתי, למרות התחזקות השיח על שוויון מגדרי (ברייר-גארב, 2020) ולמרות השינויים שהתרחשו עקב מגפת הקורונה, עבודות הבית והטיפול - בין שהן מתבצעות במשק הבית, במקום העבודה או בין המרחבים הללו - נותרו ממוגדרות. בביצוע עבודות הבית קיים אי-שוויון מגדרי עמוק המשתנה באיטיות עם הזמן, ובעבודת הטיפול קיים אי-שוויון שמצטמצם במידה מסוימת (קפלן ואחרות, 2020; שטייר, 2022; Mandel & Bianchi et al., 2012; Scheele, 2020; Sullivan et al., 2018; Birgier, 2016). לכן, אף שהיקף העבודה בשכר של נשים הפך דומה לזה של גברים (Mandel & Birgier, 2016), נשים בעיקר הן אלה שנוספה להן "משמרת שנייה" (Hochschild & Machung, 2012), המשמרת השקופה. במאה ה-21, בעידן של גלובליזציה ניאו-ליברלית ותמיכה מעטה של המדינה במשפחות (פרנקל, 2011), עבודות הבית והטיפול הן גורם מרכזי לאי-שוויון המגדרי.

על אף החשיבות החברתית המכרעת של עבודה שקופה והתרחבותו הניכרת של המחקר עליה, ערכה הכלכלי אינו נכלל במדידות הרשמיות של החברה ובחישובי המדדים המקרו-כלכליים כמו התמ"ג (GDP) (אנדבלד והלר, 2017; חסון, 2022; Macdonald, 2018). מטרתו של מחקר זה היא לאמוד מבחינה כספית ובאופן שיטתי את ערך העבודה ה"שקופה" במרחב הביתי - זו שנעשתה שלא בשכר בישראל 2018. המחקר בוחן ארבע שאלות. האחת היא מה ערכה הכספי של עבודה שקופה המבוצעת במשק הבית. חישוב הערך הכספי של עבודת

1 עבודה שקופה במקום העבודה כוללת פרקטיקות שאינן נכללות בהגדרה הרשמית של התפקיד (job), כגון ניקיון הסביבה הפיזית בארגון, ארגון פעילות חברתית ותמיכה רגשית. מחקרים מעידים על פער מגדרי בביצוע עבודה שקופה גם במקום העבודה (קפלן ואחרות, 2018; 2020; Williams et al.).

הבית נעשה באמצעות שתי השיטות הרווחות בספרות לאמידת הערך הכספי של עבודה שלא בשכר (אנדבלד והלר, 2017; חסון, 2022; UNECE, 2017; Miranda, 2011). השאלה השנייה היא מה התרומה היחסית של נשים וגברים למכלול העבודה הלא-מתוגמלת בחברה הישראלית, בהתבסס על אומדני הערך הכספי של העבודה השקופה, וכיצד הפער ביניהם בא לידי ביטוי בהצטלבויות בין מגדר ומיקומים חברתיים נוספים בישראל. השאלה השלישית היא מהו הפער המגדרי ה"אמיתי" בתגמול כספי על עבודה, ובכלל זה עבודה שקופה. ולבסוף, שאלת המחקר הרביעית, המתמקדת ברמת המקרו, היא מה תרומתה של עבודה שקופה לתמ"ג בישראל, וכיצד זו באה לידי בהצטלבויות בין מגדר ומיקומים חברתיים נוספים. באמצעות חשיפת תרומתה הכספית של עבודה שקופה (שבאופן לא-שוויוני נעשית על ידי נשים) לרמת העושר והרווחה בחברה הישראלית, המחקר מצייע קריאה מגדרית חדשה במושגים עבודה, תרומה, אי-שוויון מגדרי, ובהכרח – חברה.

עבודה שקופה תחת הקפיטליזם

הניתוח המרקסיסטי של עבודה תחת הקפיטליזם עסק בעיקר בעבודה בשכר ובניצול המובנה הנובע מכך (Swidler, 2018). עם זאת, מרקס עצמו טען כי קיימות צורות נוספות של ניצול קפיטליסטי של עובדים ועובדות מלבד הניצול הנובע מעבודה שכירה, ובהן עבודת שעתוק – עבודה שאינה בשכר הדרושה כדי לייצר כוח עבודה על ידי הבאת ילדים לעולם וגידולם, וכן על ידי יצירת כל הדרוש לעובד הבוגר (בדרך כלל הגבר): בגדים, אוכל, מחסה וטיפול. עם זאת, המרקסיזם האורתודוקסי נטה לשרטט קו ברור בין עבודת הייצור לעבודת השעתוק (productive and reproductive labour), בטענה כי האחרונה אמנם הכרחית לתפקוד ולניצול הקפיטליסטיים, אך במונחים כלכליים היא אינה מייצרת ערך עודף. כך, עבודה חיונית זו, שמי שמבצעות אותה הן בעיקר נשים, נותרה שקופה למושג העבודה והוגדרה גם במסורת המרקסיסטית כ"labour of love", "עקריות בית", ומכאן כטבעית, זמינה לכול וחופשית (Swidler, 2018). שעתוק חברתי (social reproduction), שלפי ננסי פרייזר (2018) הוא כרוך ביצירת חיים, בעיצוב סובייקטים אנושיים ובתמיכה בקיומם כיצורים ביולוגיים, חברתיים ותרבותיים, הודר מהכלכלה הקפיטליסטית הרשמית באמצעות הגדרתו כ"לא כלכלי".

הפמיניזם שהתפתח במערב תחת הקפיטליזם קרא תיגר על הבחנה זו כבר מראשיתו. כפי שהראתה ננסי פולברה (1996) במחקרה פורץ הדרך על עקרת הבית והחשבונאות הלאומית, כבר בשנת 1878 מחו נציגות האגודה האמריקנית לקידום נשים (AAW, The American Association for the Advancement of Women) בפני הקונגרס על ההנחה הרשמית במפקד האוכלוסין שהגדירה את "עקרות הבית" כ"עובדות לא יצרניות" מכיוון שאינן מקבלות שכר. באופן דומה, ב-1940 כתבה הפמיניסטית האמריקנית מרי אינמן כי עבודתה של אישה המבשלת עבור בן זוגה, פועל במפעל לייצור צמיגים, חיונית לפחות כמו ייצור הצמיגים עצמם, וכמו עבודת המלצרות והבישול הנעשית בבתי הקפה שבהם אוכלים אותם עובדים המייצרים את הצמיגים; ואולי היא חיונית אף יותר מאלה. אינמן טענה כי בעבודה החיונית הזאת שהן מבצעות, כל הנשים של כל עובדי המפעל לוקחות חלק בייצור הצמיגים, ולמעשה, עבודתן בלתי ניתנת להפרדה מעבודת בני זוגן (Swidler, 2018).

בתחילת שנות השבעים פמיניסטיות מרקסיסטיות והתנועה הבינלאומית לשכר עבור עבודת בית (WfH, Wages for Housework) טענו כי העבודה שנשים מבצעות במשק הבית היא אמנם לא בשכר, אך היא עבודה המייצרת סחורה (commodity producing work), ואולי את הסחורה החשובה מכול – כוח העבודה עצמו.

מְרִירוֹסָה דלה קוסטה, פמיניסטית אקטיביסטית איטלקייה שהיתה בין המייסדות של WfH, טענה כי כדי להבין את מרכזיותה של עבודת הבית של נשים חשוב למקמה בתהליך ההיסטורי שבו הקפיטליזם יצר את המשפחה המודרנית, ותפקיד עקרת הבית בתוכה, על ידי הרס יחסי המשפחה והקהילה שהתקיימו בעבר. בהקשר חברתי זה, כל הנשים, ללא קשר לשיוכן המעמדי, הן עקרות בית (Federici, 2019). גם כשהן עובדות בשכר הן ממשיות להיות עקרות בית. כך כותבות דלה קוסטה וסלמה ג'יימס: "אנו מניחות כי כל הנשים הן עקרות בית, ואפילו אלה שעובדות מחוץ לבית מוסיפות להיות עקרות בית. כלומר, ברמה העולמית, מה שמאפיין עבודת בית – לא רק מספר השעות וסוג העבודה, אלא איכות החיים ואיכותן של מערכות היחסים שהיא מכוננת – הוא שקובע את מקומה של אישה באשר היא, ואת המעמד שאליו היא משתייכת" (Dalla Costa & James, 1975, p. 23). בניגוד למרקסיזם האורתודוקסי, הן טענו כי לעבודתן זו יש לא רק ערך שימושי אלא גם ערך עודף. באורח פרדוקסלי, נשים שילדות, מגדלות, מחנכות ומטפחות את כוח העבודה הקיים והעתידי של הקפיטליזם מודרות על ידי מנגנון השכר שלו. מנגנון זה פועל כמנגנון ניצול, ועבודות חיוניות אלו נותרות חבויות מבחינה חברתית (Dalla Costa & James, 1975). לטענת דלה קוסטה וג'יימס, המרקסיסטים החמיצו את העבודה שהשכר הוא בדיק האופן שבו התארגן ניצולן של מי שאינן עובדות בשכר (ובהקשר העכשווי – של מי שעובדות גם שלא בשכר). ניצול זה אפקטיבי עוד יותר כי הוא מוסווה – עבודתן נתפסת כשירותים אישיים שנמצאים מחוץ להגדרת ההון.

בהמשך לכך, על בסיס ניתוח הקטגוריות המשתנות של מפקדי האוכלוסין בארצות הברית, באנגליה ובוויילס והשיח הכלכלי-פוליטי סביבם, הראתה פולברה (1996) כי אף שכלכלנים ממשיכי דרכו של אדם סמית נחלקו ביניהם לגבי משמעות המושג "יצרני", בסוף המאה ה-19 התמסדה הנחת היסוד המזהה יצרנות עם עבודה שתמורתה מקבלים שכר. מתוך כך, ייצור שלא במסגרת השוק – כמו עבודתה של עקרת הבית – הוגדר בעקיפין כ"לא יצרני". הדבר עמד בניגוד גמור למקובל בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19, שאז נחשבה עבודת הבית כתרומה יצרנית ובעלת ערך.

מפנה חשוב בביקורת הפמיניסטית על שקיפותה של העבודה היצרנית המתבצעת במשק הבית חל עם פרסום ספרה רב ההשפעה של הכלכלנית הפמיניסטית הניו-זילנדית מרילין ורינג (Waring, 1988) *If Women Counted*. בספר מוצגת אחת הביקורות החשובות בנוגע לאופן שבו מדידות לאומיות ובינלאומיות של יעילות וצמיחה כלכלית נשענות על הנחות פטריארכליות. במיוחד מבקרת ורינג בספרה את מערכת החשבונות הלאומית של האו"ם, (United Nations System of National Accounts) UNSNA, שאותה היא מכנה "פטריארכיה יישומית" (applied patriarchy). השווי של עבודת נשים – מנשיאת מים ועד טיפול בקשישים – אינו נכלל עד היום בספרי החשבונות הלאומיים ובמדדים הכלכליים המקובלים ביחס לרווח, שכר ופרודוקטיביות, כגון התמ"ג (חסון, 2022). בהשראתה של ורינג הוצעו שיטות סטטיסטיות חדשות ברמה הלאומית והבינלאומית לאומדן שעות

העבודה וערך השוק של עבודה ביתית, טיפול וצורות אחרות של עבודה ללא שכר הנועשית על ידי נשים, בנות ואימהות (Saunders & Dalziel, 2017; Swidler, 2018; Waring, 1988). עם זאת, למרות הביקורות של כלכלניות פמיניסטיות, גם כיום התמ"ג הוא מדד כלכלי עיקרי לאמידת החוסן הכלכלי והפרודוקטיביות של מדינות. לכן, למרות השפעתה הרבה של ורינג על ה־UNSDA, הביקורת שלה על מערכת זו עודנה רלוונטית גם כיום, והיא תישאר רלוונטית כל עוד המסגרת העיקרית לאמידת פרודוקטיביות מדירה עבודה בית שאינה בשכר (Saunders & Daziel, 2017).

אם כן, ההסבר לשקיפותן של עבודות הבית והטיפול נעוץ בהבחנה שהתמסדה בקפיטליזם בין פעילות המזוהה ומוגדרת חברתית ותרבותית כ"עבודה" ובין פעילות המוגדרת כ"לא עבודה", ובמאפיין המגדיר עבודה כפעילות תמורת תשלום. הבניית הגבול בין "עבודה" ל"לא עבודה" קשורה הדוקות להבניית התחום הפרטי והציבורי כנפרדים, ממוגדרים והיררכיים (ברקוביץ, 1996; הרצוג, 1995; פולברה, 1996). העידן העכשווי של גלובליזציה ניאוליברלית מחייב לחשוב מחדש על האופנים שבהם מתארגן הניצול (פרייזר, 2018; Swidler, 2018) ועל המגדור של תהליכים אלו (ברירי-גארב, 2020).

הצטלבויות בעבודה: מיקומים חברתיים והזמן המוקדש לעבודה שקופה במרחב הביתי

לשטוף כלים, לנקות את השירותים, לאסוף את המשחקים, להוציא את הנכדות מהגן, להביא אוכל להורים, לסדר את הבית בחצות אחרי השבת, לגשת לרופאה לקחת מרשמים, להקפיץ לילד לבית הספר משהו שהוא שכת, לעזור עם הילדים של אחותי כשהיא לא מרגישה טוב, לבשל כל יום, להכין אוכל חם לבעל כשחוזר מהעבודה, להכין אוכל לילדים הגדולים והמשפחות שלהם, לטפל בכספים של ההורים המבוגרים, להוריד את הזבל, לשחק כדורגל עם הילד, להיות בבית עם ילד חולה, לדבר עם הגננת, מקלחת.

אלו הן רק חלק מהפעולות שנשים וגברים ממגוון מיקומים חברתיים בישראל של ימינו תיארו בראיונות הקבוצתיים במסגרת מחקר בנושא עבודות שקופות (קפלן ואחרות, 2020). בבואנו לאמוד את הערך הכספי של העבודה הביתית השקופה הזאת, חשוב לבחון כיצד הזמן המוקדש לביצועה קשור הן למגדר, הן להצטלבויות בין מגדר ובין השתייכות לקבוצות מוחלשות חברתית בהקשר החברתי הישראלי העכשווי.

ראשית, מחקרים הבוחנים את ההיבטים השונים של עבודה שקופה במרחב הביתי מעידים כי היא בראש ובראשונה ממוגדרת (Lewin-Epstein et al., 2012; Bianchi et al., 2006; Scheele, 2020). בספרות העוסקת בהיקף העבודה השקופה במרחב הביתי התמסדה ההבחנה בין עבודות בית לעבודות טיפול (Bianchi et al., 2012; Geist & Ruppner, 2018). באשר לעבודות הבית, מחקרים מראים כי אף שב־50 השנים האחרונות נשים בארצות פוסט־מתועשות רבות צמצמו את מספר השעות שהן מקדישות לעבודות בית וגברים הגדילו אותו במידה צנועה, עדיין נשמר אי־השוויון המגדרי (Bianchi et al., 2012);

Sullivan et al., 2018). למשל, נמצא כי בשנים 1965-2010 הצטמצם בארצות הברית אי-השוויון המגדרי בזמן המוקדש לביצוע עבודות הבית, גם בשל הגידול במשך הזמן שגברים הקדישו לעבודות משק הבית, אך גם ובמיוחד בשל הפחתת משך הזמן שנשים מקדישות לעבודות אלו (Bianchi et al., 2012). באשר לעבודות הטיפול, מחקרים מצאו כי בעשורים האחרונים נשים וגברים כאחד הקדישו יותר זמן לטיפול במרחב הביתי, וכי אי-השוויון המגדרי אמנם הצטמצם עם השנים, אך גם כאן נותרו עדיין פערים מגדריים (Bianchi et al., 2012; Scheele, 2020; Sullivan et al., 2018).

אי-השוויון המגדרי בעבודות השקופות בכלל ובעבודת הטיפול הביתית בפרט חשוב במיוחד בהקשר העכשווי של החברה הישראלית, המאופיינת גם כיום במשפחתיות, פרו-נטליות ושיעור ילודה שהוא הגבוה ביותר בעולם המתועש (ברקוביץ, 1999; פוגל-ביז'אווי, 2020; Hashiloni-Dolev, 2018; OECD, 2020b). בד בבד, שיעורי ההשתתפות של נשים בשוק העבודה בישראל גבוהים יחסית, שיעורי התעסוקה במשרה מלאה גבוהים ביחס למדינות החברות ב-OECD (OECD, 2020a), ומתחזק השיח על שוויון מגדרי (בריי-גארב, 2020). העומס והתובענות של עבודת הטיפול מתחזקים בהקשר הניאו-ליברלי של נסיגת מדינת הרווחה, השירותים החברתיים מצטמצמים, והתמיכה המדינתית במשפחות מועטה (פרנקל, 2011). לצד זאת ניכרת דרישה חברתית למעורבות אינטנסיבית הן בשוק העבודה, כמקובל לפי תפיסת ה"עובד האידיאלי" (Williams, 2000), הן במרחב הביתי, כמקובל לפי תפיסת ה"אימהות האינטנסיבית". לפי עינת לביא (Lavee, 2016), השיח הניאו-ליברלי מחלחל אל שיח האימהות האינטנסיבית ושני אלה מכוננים את ה"אם הניאו-ליברלית" – מודל שבו אימהות טובה מוגדרת לא רק על פי הדרישות הכלליות של טיפול ומסירות אימהית, כי אם גם על פי אחריותה האישית של האם להשתלבות העתידית של ילדיה בחברה.

ואכן, למרות השיפור המסוים שהתחולל במעמדן של נשים בשוק העבודה הישראלי מאז שנות השבעים (אך לא בפער המגדרי בשכר בשני העשורים האחרונים; ראו צמרת ואחרות, 2020), לא חל שינוי משמעותי בחלוקת העבודה במרחב הביתי ובתפיסות מגדריות הנוגעות לתעסוקת אימהות ולאחריותן של נשים לטיפול בילדים (Mandel & Birgier, 2016). במחקר נמצא כי בין 1994 ל-2012 נשים הן שביצעו את רוב עבודות הבית הרוטיניות כגון כביסה, ניקיון ובישול, מבלי שחל בכך שינוי של ממש לאורך זמן. נוסף על כך, נמצא כי אף שנשים שעובדות בשכר מקדישות לעבודות הבית פחות שעות בהשוואה לנשים שאינן עובדות בשכר, הן עדיין מקדישות לעבודות הבית מספר שעות כפול כמעט בהשוואה לבני זוגן (Mandel & Birgier, 2016). פערים מגדריים עמוקים נמצאו גם במחקר שהביא בחשבון מאפיינים כמו השכלה, אתניות, לאומיות, גיל הילדים והיקף המשרה, עמדת ניהול וותק (קפלן ואחרות, 2020). מחקר שבחן הבדלים בעמדות מגדריות בין בני ובנות דור ה-Y לבני ובנות דור ה-X בעת שהיו כולם בני 18-29 מצא כי בניגוד למילניאלז בחלק מהמדינות האחרות, המילניאלז בישראל אינם מביעים עמדות מגדריות שוויוניות יותר מקודמיהם (Lavie et al., 2021). כל אלה מעידים כי המהפכה המגדרית בישראל, כמו בארצות הברית, נעצרה בפתח הבית (Mandel & Birgier, 2016).

מעבר לפערים המגדריים, מחקרים מראים כי אי-השוויון המגדרי בעבודות שקופות במרחב הביתי מצטלב עם סוגים אחרים של אי-שוויון, למשל אי-שוויון אתנו-לאומי

ומעמדי (Kaplan-Daniels, 1987). מירי אנדבלד ואורן הלר (2017) מצאו כי התרומה הגדולה ביותר של עבודה ביתית שקופה (בעיקר עבודת ניקיון וטיפול) בקרב עקרות הבית נזקפת לזכותן של נשים מקבוצות מוחלשות. באופן דומה, נמצא יחס ישר בין רמת ההשכלה של נשים ואימהות ובין השוויון המגדרי בחלוקת עבודות הבית והטיפול (קפלן ואחרות, 2006; 2020; Lewin-Epstein et al., 2006). למשל, במחקר שבחן עובדים ועובדות בשכר בישראל נמצא כי נשים ללא השכלה אקדמית מבצעות עוד ארבע שעות של עבודות בית בשבוע, בהשוואה לנשים עם השכלה אקדמית. עם זאת, לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות במספר השעות השבועיות של עבודת טיפול (קפלן ואחרות, 2020). ההיבט האתנו-לאומי בישראל קשור גם הוא לאי-השוויון החברתי בהקשר של עבודות הבית (Lavee & Katz, 2002). הדס מנדל ודבורה בירגיר (Mandel & Birgier, 2016) טוענות כי שיעורי השתתפותן של נשים ערביות בשוק העבודה אמנם גדלו בעשורים האחרונים, אבל הם עדיין נמוכים יחסית, במיוחד בקרב אימהות ונשים ללא השכלה אקדמית. אף שאי-שוויון מגדרי בעבודות הבית והטיפול נמצא בכל הקבוצות החברתיות, הוא עמוק יותר בקרב ערביות בהשוואה ליהודיות (קפלן ואחרות, 2020; Kaplan et al., 2020).

עלות ההזדמנות (שהיא עלות החלופה שעליה אנו מוותרות) של נשים מקבוצות מוחלשות נמוכה יותר, בשל השכלה נמוכה יותר ובשל חסמים מבניים ואידיאולוגיים המקשים על השתלבותן בשוק העבודה של ימינו (כרכבי-סבאח, 2017; שטייר והרצברג, 2013). יתר על כן, כפי שטוענת ברברה הובסון (Hobson, 1990), עמדה מוחלשת בשוק העבודה קשורה לעמדה מוחלשת במרחב הביתי: ככל שהשכר גבוה יותר, כך גדלה היכולת "להשמיע קול" במרחב הביתי ולהשפיע על קבלת ההחלטות ועל חלוקת העבודה. כך, אף שנשים מקבוצות מוחלשות תורמות יותר במסגרת הביתית בהשוואה לנשים מקבוצות דומיננטיות ובהשוואה לגברים מקבוצות מוחלשות, ההכרה החברתית בתרומתן נמוכה. הסבר נוסף לכך שנשים מקבוצות מוחלשות מבצעות יותר עבודה שקופה במרחב הביתי הוא שמשקי בית שהכנסותיהם גבוהות יכולים להפחית את עומס עבודות הבית והטיפול באופנים שנגישים פחות למשקי בית שהכנסותיהם נמוכות, כמו שימוש במיקור חוץ (Heising, 2011). זהו ההסבר לקשר בין אי-שוויון מגדרי בחברה לאי-שוויון כלכלי, כפי שנמצא במחקר השוואתי שבחן את הנעשה ב-33 מדינות: ככל שגדלה הכנסת משק הבית כך פוחת משך הזמן המוקדש לעבודות הבית. נשים בעשירון ההכנסות התחתון משקיעות בעבודות הבית כמעט שמונה שעות יותר בהשוואה לנשים בעשירון ההכנסות העליון (Heising, 2011). בישראל הדבר נוגע גם לקשר בין מוחלשות כלכלית-חברתית ובין גודל משק הבית, שמעלה את משך העבודה השקופה בבית.

ערכה הכספי של עבודה שקופה: שיטות מדידה ומחקרים קודמים

בעת מדידת ערכה הכספי של עבודה שקופה שנעשית במשק הבית, אפשר למדוד את התשומות – ערך הזמן המושקע בעבודה זו (input) – או את התפוקות, דהיינו ערך השוק של תוצרי העבודה הזאת (output). גישת התשומות היא הישימה יותר (UNECE, 2017). הספרות מציעה שתי גישות עיקריות לחישוב הערך הכספי של הזמן (כלומר התשומות) שמקדישים בני ובנות משק הבית לייצור הביתי (חסון, 2022). האחת היא גישת עלות ההזדמנויות (the

(opportunity-cost approach), שבה השכר לשעת עבודת בית וטיפול מחושב על פי השכר שהיו העובדים והעובדות שלא בשכר משתכרים אילו היו עובדים בזמן זה בשוק העבודה (UNECE, 2017). ההנחה המרכזית בגישה זו היא כי מי שמקדישה את זמנה לעבודות בית וטיפול במרחב הביתי ויתרה בשל כך על שכר שהייתה יכולה להרוויח בשוק העבודה (Miranda, 2011). בשל פערי השכר לרעת הנשים, עלות זו באופן כללי גבוהה יותר אצל גברים. הגישה השנייה, גישת העלות החליפית (the replacement-cost approach), מחשבת כמה היה עולה מיקור חוץ של עבודות הבית והטיפול. גישה זו נחלקת למעשה לשתי שיטות חישוב: באחת מתבססים על שכר של מומחית לכל תחום של עבודה במרחב הביתי (למשל שכר מטפלות, שכר של מנקה וכדומה), ובשנייה מתבססים על שכר כללי (Miranda, 2011). מחקרים קודמים בעולם הראו כי עבודות שקופות במרחב הביתי נושאות משמעות כספית עצומה למשק במונחים של תרומה לתמ"ג. נְרִלָה מירנדה (Miranda, 2011), למשל, בחנה את הערך של עבודה המוקדשת לייצור שירותים במשק הביתי, והשוותה בין חישוב הערך הכספי של עבודה זו במדינות ה-OECD לפי גישת עלות ההזדמנויות ובין חישוב הערך הכספי לפי גישת העלות החליפית. על פי גישת העלות החליפית, ערכה הכספי של עבודה זו נע בין 20% מהתמ"ג בקנדה ל-53% מהתמ"ג בפורטוגל. השיעורים גבוהים אף יותר כאשר משתמשים בגישת עלות ההזדמנויות, והם נעים בין 40% בהונגריה לכמעט 80% באנגליה. ממוצע של שתי המדידות מעלה כי בין שליש למחצית הפעילות הכלכלית אינה מחושבת כאשר משתמשים במדדים הכלכליים המסורתיים כמו התמ"ג. ממצאים דומים לגבי חשיבותה הכספית של עבודת הבית עלו במחקרים נוספים (UNECE, 2017). על פי המחקר של אנדבלד והלר (2017), שהתמקד רק בתרומה לתמ"ג של עבודת עקרות הבית בישראל – קבוצת אוכלוסייה שיש בה אמנם שיעור גבוה של עבודה שקופה, אך שיעורה מתוך האוכלוסייה הכללית קטן – תרומה זו לכדה מגיעה ל-2.2-4.8 אחוזים מן התמ"ג. בהמשך למחקר זה, מכיוון שברוב משקי הבית בישראל יש שני מפרנסים (שטייר, 2010), המחקר הנוכחי בוחן את התרומה הכספית של עבודה שקופה במרחב הביתי לא רק בקרב עקרות בית אלא בקרב כלל האוכלוסייה, בהסתמך על הנתונים העדכניים ביותר כאשר למספר השעות שנשים וגברים מקדישים לעבודה זו.

שיטה

מקורות הנתונים

אמידת הערך הכספי של העבודה השקופה המבוצעת במרחב הביתי התבססה על שני מקורות נתונים. האחד הוא סקר הוצאות משק הבית 2018 של הלמ"ס, הכולל מידע על תעסוקה, שכר ומאפיינים סוציו-אקונומיים של משקי הבית ושל הפרטים המרכיבים אותם בהתבסס על מדגם מייצג של כ-9,000 משקי בית בישראל. השני הוא סקר עבודות שקופות בישראל, שנערך ב-2018 על ידי מכון ב. י. כהן באוניברסיטת תל אביב בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה הישראלית העובדת בשכר בגיל 25-65, ואשר מנה 964 נחקרים ונחקרות.

המשתנה התלוי: הערך הכספי של עבודה שקופה במרחב הביתי

לצורך אומדן הערך הכספי של העבודה השקופה בישראל נדרשים אומדנים של מספר שעות העבודה השקופה במשק הבית בפילוח מגדרי, ורצוי גם בפילוחים רלוונטיים נוספים כגון מספר הילדים, קיומם של ילדים קטנים (עד גיל 4) במשק הבית ומצב משפחתי, שבמחקרים קודמים נמצא כי הם מסבירים הבדלים בהיקף העבודה השקופה במשק הבית (Bianchi et al., 2012; Lewin-Epstein et al., 2006).

כדי לאמוד את השכר שנשים וגברים היו אמורים לקבל על שעות עבודות הבית והטיפול, ערכנו את החישובים הבאים. האומדן לגבי נשים שאינן עובדות בשכר מתבסס על האומדנים שנערכו בעבודתם של אנדבלד והלר (2017). לגבי האוכלוסייה העובדת בשכר השתמשנו בסקר ייעודי בנושא עבודה שקופה בקרב מועסקים ומועסקות בישראל, שבדק את הקצאת הזמן לעבודה שקופה הן במסגרת העבודה בשכר הן מחוץ לה. כדי לאמוד את מספר השעות השבועיות המוקדשות לעבודת הטיפול השתמשנו בשאלה הפתוחה הבאה, שנכללה בסקר זה: "בממוצע, כמה שעות בשבוע, כולל סוף שבוע, את/ה מקדיש/ה לטיפול בבני משפחה, כמו למשל ילדים, הורים מבוגרים, או בני משפחה אחרים?". כדי לאמוד את מספר השעות השבועיות המוקדשות לעבודות הבית השתמשנו בשאלה הבאה מתוך הסקר: "בממוצע, כמה שעות בשבוע, כולל סוף שבוע, את/ה מקדיש/ה לביצוע עבודות הבית, כמו ניקיון, כביסה, סידור הבית, בישול, תיקונים בבית? (לא כולל טיפול בילדים/ות)". על בסיס שתי השאלות האלה חושבו שעות העבודה הממוצעות לנשים ולגברים לפי מצב משפחתי (נשואים או לא) ולפי מספר ילדים וקיומם של ילדים קטנים במשק הבית. מאחר שהעבודה של אנדבלד והלר (2017) בחנה נשים עקרות בית בלבד, היה צורך לאמוד גם את מספר שעות העבודה השקופה של גברים שאינם עובדים בשכר. לצורך כך הוחלה הפרופורציה בין נשים עובדות לגברים עובדים, שהתקבלה מהסקר הייעודי, על האוכלוסייה שאינה עובדת בשכר.

טבלה 1 מציגה אומדנים של מספר שעות עבודה שקופה בבית על פי מגדר, מצב תעסוקתי ומצב משפחתי. הטבלה מראה כי נשים משקיעות בממוצע 5.3 שעות ביום בעבודה שקופה במשק ביתן כשהן אינן נשואות ואינן עובדות בשכר; כאשר הן עובדות בשכר, ההיקף יורד ל-3 שעות ביום. אצל הגברים הלא נשואים מספר השעות קטן מזה של הנשים, ומגיע ל-3.5 שעות במקרה שאינם עובדים בשכר ולשעתיים במקרה שהם עובדים בשכר. הפערים בין נשים לגברים מתרחבים אף יותר כאשר מדובר בזוגות נשואים, ומספר השעות גדל פי 1.5 בקירוב כאשר יש במשק הבית ילדים מעל גיל ארבע, ופי שניים בקירוב כאשר יש בו ילדים שגילם נמוך מארבע שנים.

טבלה 1. מספר שעות עבודה שקופה ביום לפי מגדר, מצב תעסוקתי ומצב משפחתי

פער מגדרי בשעות	עובדים/ות בשכר		פער מגדרי בשעות	לא עובדים/ות בשכר		
	גברים	נשים		גברים	נשים	
						ללא ילדים
1.0	2.0	3.0	1.8	3.5	5.3	לא נשוי/אה
2.0	1.5	3.5	3.5	2.6	6.1	נשוי/אה
						עם ילדים
						קטנים עד גיל 4
2.0	5.6	7.6	2.6	7.2	9.8	לא נשוי/אה
3.2	4.4	7.6	4.1	5.7	9.8	נשוי/אה
						עם ילדים מעל גיל 4
1.7	2.9	4.6	2.6	4.5	7.1	לא נשוי/אה
2.0	2.9	4.9	3.0	4.5	7.5	נשוי/אה

מקור הנתונים: אנדבלד והלר, 2017; סקר עבודות שקופות בישראל, שנערך ב־2018 על ידי מכון ב.י. כהן (לפירוט ראו קפלן ואחרות, 2020).

לאחר שחושבו נתוני עזר אלו, נעשתה סימולציה על בסיס סקר הוצאות משק הבית 2018 של הלמ"ס, הכולל מידע על תעסוקה, שכר ומאפיינים סוציו-אקונומיים של משקי הבית והפרטים המרכיבים אותם בהתבסס על מדגם מייצג של כ־9,000 משקי בית בישראל. במסגרת הסימולציה הוספו שעות העבודה שלא בשכר לכל האוכלוסייה הבוגרת, על פי מצבה התעסוקתי והמשפחתי ולפי האומדנים המוצגים בטבלה 1. כך למשל, לאישה נשואה ללא ילדים העובדת בשכר נוספו 3.5 שעות יומיות של עבודה שלא בשכר; לאישה במצב דומה עם ילדים מתחת לגיל ארבע נוספו 7.6 שעות יומיות של עבודה שלא בשכר, וכן הלאה.

לאחר שהוקצו מספר שעות העבודה השקופה לכל גבר ואישה כמתואר בפסקה הקודמת, חושב הערך הכספי של עבודה זו לפי שתי שיטות רווחות בספרות בתחום (Miranada, 2011; UNECE, 2017). בשיטה הראשונה, שיטת השכר הכללי, ביצענו זקיפת שכר מינימום (30 שקלים לשעה) לכל שעה של עבודה שקופה בבית, מתוך הכרה בכך ששכר המינימום בישראל הוא השכר השכיח בקבוצות רבות בחברה הישראלית, למשל בקרב עובדות ועובדי ניקיון במשרדים ובארגונים. בשיטה השנייה, המתבססת על שכר מומחים ומומחיות, ביצענו זקיפת שכר לפי שכר עבודתן של עוזרות בית ומטפלות במשק בית פרטי (50 שקלים לשעה). מאחר שהשכר הממוצע לשעה במשק ב־2018 עמד גם כן על כ־50 שקלים, שיטה זו תואמת באופן מעשי גם את גישת עלות ההזדמנויות, שפירושה קביעת רמת השכר לפי זו שהאישה הייתה משתכרת אלמלא עבדה בעבודה ללא שכר. בדרך זו התקבלו רף תחתון ועליון לערך הכספי של העבודה שלא בשכר, ואנו מניחות כי הוא נמצא באמצע הטווח הזה.

זקיפת ערך השכר לשעה ברמת הפרט בסקר מאפשרת לחשב אגרגציות של ערך זה על פי מגוון מיקומים חברתיים: מגדר, אתניות והגירה, דתיות, ומעמד סוציו-אקונומי. כך אפשר לקבל מושג על התרומה של כל אחת מהקבוצות בחברה למכלול העבודה הלא מתוגמלת.

משתנים בלתי תלויים

במחקר התייחסנו למיקומים החברתיים העיקריים הקשורים לאי-שוויון בשכר בכלל ולעבודות שקופות בחברה הישראלית בפרט. מבחינת לאום, הנתונים בסקר ההוצאות מבחינים בין ערבים (מוסלמים, נוצרים, בדואים) ובין יהודים ו"אחרים" (עולים מברית המועצות לשעבר שאינם יהודים). בהמשך לכך הבחנו בין ישראלים וישראליות יהודים ובין ערבים וערביות פלסטינים אזרחי מדינת ישראל.² המצב הכלכלי נמדד על בסיס הגישה הרשמית בישראל, שלפיה החיים בעוני הם מי שחיים במשק בית שבו ההכנסה הפנויה לנפש תקנית נופלת ממצצית חציון ההכנסה. כללנו במחקר גם משתנה חרדיות, שנמדד לפי הגדרה עצמית (הפוקד שואל את ראש או ראשת המשפחה אם הם מגדירים את עצמם חרדים). נוסף על כך נכללו המצב המשפחתי (נשוי/נשואה או לא) ומספר הילדים עד גיל ארבע, כפי שדיווחו הנשאלים והנשאלות.

ממצאים

עבודה שקופה במרחב הביתי וערכה הכספי ברמת המיקרו

טבלה 2 מציגה את מספר השעות הממוצע המוקדש ביום לעבודה שלא בשכר במרחב הביתי ואת הערך הכספי שלה לפי מיקומים חברתיים שונים, בהתאם לשני המדדים לחישוב הערך של עבודה זו: ערך העבודה לפי שכר מינימום, וערך העבודה לפי השכר של נותנות ונותני שירותים לעזרה במשק הבית ולטיפול בילדים. ות.

נתחיל בהיקף הזמן המוקדש לעבודה השקופה במרחב הביתי. הממצאים המוצגים בטבלה 2 מראים כי בכלל המדגם, ללא הבחנות חברתיות ומגדריות, מוקדשות 4.24 שעות ביום לעבודה שלא בשכר. בקרב מי שאינם עובדים ועובדות בשכר, לרבות קבוצות המתאפיינות בהשתתפות מועטה בשוק העבודה, מספר שעות העבודה היומיות במרחב הביתי גדול יותר. מספר שעות העבודה שאינה בשכר במשפחות שבהן יש ילדים. ות קטנים (עד גיל ארבע) גדול בכ- 50% מהממוצע הכללי, ומגיע לכמעט 7 שעות ביום. הממצאים מראים עוד שהשקעת העבודה שלא בשכר במשקי בית החיים בעוני גדולה בכשליש מזו שבמשקי בית שאינם מוגדרים כאלה. כלומר, ללא קשר למגדר, הממצאים מעידים כי היקף העבודה שאינה בשכר המתבצעת במרחב הביתי הוא הגדול ביותר כאשר יש ילדים. ות צעירים מאוד במשק הבית, וכן בקרב קבוצות מוחלשות מבחינה חברתית, הן מבחינה מעמדית (משפחות החיות בעוני), הן מבחינה אתנו-לאומית (משפחות ערביות פלסטיניות) והן במשפחות חרדיות.

2 בקבוצה זו נכללים ונכללות ערבים וערביות אזרחי מדינת ישראל המתגוררים בתחומי הקו הירוק. במאמר יעשה שימוש חלופי בשני המושגים: ערבים. ות ופלסטינים. ות.

בנוגע לערך הכספי של העבודות השקופות במשק הבית, חישוב השכר הנגזר משעות אלו מעלה כי ערך השכר של העבודה השקופה (שאנו מניחות שנעשית גם בסופי שבוע) מגיע לכ־4,000 שקלים בחודש בממוצע לכלל האוכלוסייה לפי ערך השעה הנמוך (חישוב ערך שעה לפי שכר מינימום), ולכ־6,800 שקלים בחודש כאשר החישוב מתבסס על ערך השעה המקובל של נותנות ונותני שירותים לעזרה במשק הבית ולטיפול בילדים. שכר המינימום החודשי במשק, כ־5,300 שקלים, נמצא בתווך בין שני הסכומים.

טבלה 2. אומדנים של מספר שעות וערך כספי של שעות עבודה שלא בשכר (רף תחתון ועליון), לפי מיקומים חברתיים³

ערך עבודה לפי שכר עבודה של נותנות ונותני שירותים (רף עליון)		ערך עבודה לפי שכר מינימום (רף תחתון)		מספר שעות עבודה	
סך ערך שנתי (במיליארדי שקלים)	ממוצע לחודש (בשקלים)	סך ערך שנתי (במיליארדי שקלים)	ממוצע לחודש (בשקלים)	ממוצע ביום	
468.2	6,782.37	280.9	4,069.42	4.24	כלל המדגם
165.7	9,000.06	99.5	5,400.04	5.63	לא עובדת/ת בשכר
302.4	5,975.33	181.4	3,585.2	3.73	עובדת/ת בשכר
305.3	5,731.33	183.1	3,438.8	3.58	אין ילדים/ אין ילדים מעל גיל 4
163.0	10,332.64	97.8	6,199.59	6.46	יש ילדים עד 4
367.0	6,516.9	220.2	3,910.14	4.07	יהודים/ות ערבים/ות פלסטינים/ות
101.3	7,956.91	60.8	4,774.15	4.97	חרדים/ות
40.2	8,339.96	24.1	5,003.98	5.21	משק בית לא עני
369.1	6,428.89	221.4	3,857.33	4.02	משק בית עני
99.1	8,527.95	59.5	5,116.77	5.33	

טבלה 3 (מספר שעות העבודה) ותרשימים 1.1-א. ד. (ערך כספי חודשי ושנתי) מציגים נתונים אלו בהשוואה מגדרית. ראשית, כפי שאפשר לראות בטבלה 3, בממוצע של כלל המדגם, מספר שעות העבודה היומיות שלא בשכר אצל נשים גבוה בכ־85% מזה של הגברים: נשים משקיעות בממוצע 5.45 שעות ביום, לעומת 2.95 שעות ביום שמשקיעים גברים. פער יחסי זה משתנה אך במעט גם כאשר מספר שעות העבודה היומיות של עבודה שקופה עולה על 8, במקרה של נשים המטפלות בילדים. ות עד גיל ארבע במשק הבית (לעומת 4.6 שעות של גברים במשק בית כזה). באשר למשקי בית החיים בעוני, הממצאים מראים כי הנשים במשקי בית כאלה משקיעות 6.6 שעות עבודה שלא בשכר ביום (בהשוואה ל־3.7 שעות בקרב גברים), בהשוואה לכ־5 שעות עבודה ביום בקרב נשים במשקי בית שאינם חיים

3 כלל הלוחות בפרק זה נסמכים על עיבודי המחברות לסקר הוצאות משק הבית לשנת 2018 של הלמ"ס.

בעוני. בדומה לכך, נשים ערביות מקדישות יותר שעות ביום בממוצע לעבודות שקופות במרחב הביתי בהשוואה לנשים יהודיות, וכך גם נשים חרדיות (6.6, 5.2, 6.5, בהתאמה). הפער המגדרי הממוצע בין מספר שעות העבודה השקופה של נשים ושל גברים ליממה עומד על כ-2.5 שעות, והוא דומה מאוד לפער שנמצא ב-OECD במחקר שבדק 26 מדינות, שהראה כי בממוצע הפער הזה מגיע לכ-2.5 שעות ביממה (Miranda, 2011). עם זאת, באותו מחקר בינלאומי נמצאה שונות גבוהה בין מדינות בהיבט זה. כך למשל בהודו, במקסיקו ובטורקיה, ואף בחלק ממדינות מרכז אירופה (איטליה וספרד), נמצא פער מגדרי גבוה הרבה יותר מאשר במדינות צפון אירופה.

טבלה 3. מספר שעות עבודה יומיות שלא בשכר, לפי מגדר ומיקומים חברתיים

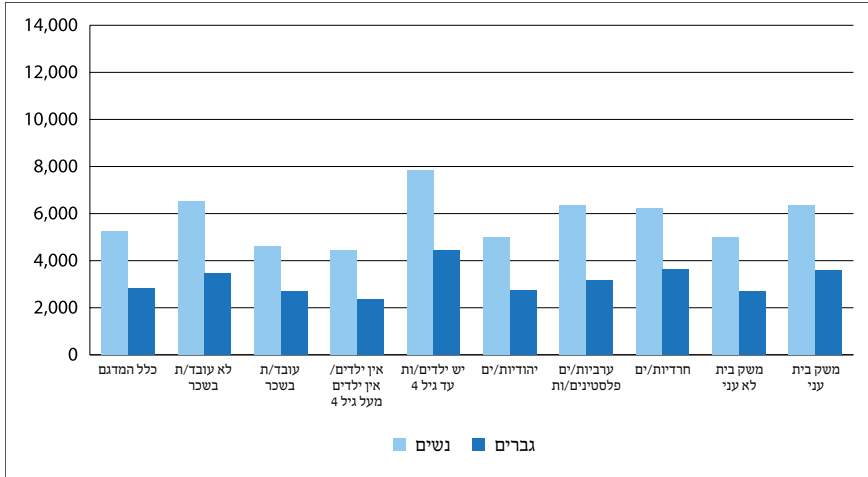
מספר שעות עבודה ללא שכר ביום		
גברים	נשים	
2.95	5.45	כלל המדגם
3.61	6.78	לא עובד/ת בשכר
2.79	4.80	עובד/ת בשכר
2.46	4.64	אין ילדים/אין ילדים מעל גיל 4
4.63	8.18	יש ילדים/ות עד 4
2.87	5.19	יהודיות/ים
3.32	6.63	ערביות/ים פלסטינים/ות
3.79	6.50	חרדיות/ים
2.81	5.19	משק בית לא עני
3.73	6.63	משק בית עני

שנית, השוואה מגדרית ביחס לערך הכספי של העבודה השקופה מראה כי לפי אומדן של שכר מינימום (הרף התחתון לערך העבודה השקופה; תרשים 1.א), ערך העבודה הביתית השקופה בקרב נשים מגיע ל-5,200 שקלים בחודש, ולפי אומדן של עבודה דומה (הרף העליון; תרשים 1.ב) הערך מגיע לכ-8,700 שקלים בחודש. במקרה של אימהות לילדים. ות צעירים, ערך העבודה השקופה כממוצע של הערך התחתון והערך העליון מגיע לשכר הממוצע במשק (כ-10,000 שקלים). הערך הכספי של עבודה שקופה במרחב הביתי שמבצעות נשים ערביות נע בין 6,400 ל-10,600 שקלים בחודש, כפול משכר המינימום. בקרב נשים חרדיות, שבממוצע עובדות יותר בשכר בהשוואה לבני הזוג שלהן (חסידה, 2022), השכר נע בין 6,200 ל-10,400 שקלים בחודש, ובקרב נשים במשפחות החיות בעוני - בין 6,400 שקלים ל-10,600 שקלים בחודש. חשוב לציין כי גם בקרב נשים העובדות בשכר, הערך הכספי של עבודת הבית נע בין 4,600 שקלים בחודש ל-7,700 שקלים בחודש. לשם השוואה, טווח זה בקרב גברים העובדים בשכר נע בין 2,770 שקלים בחודש ל-4,400 שקלים בחודש.

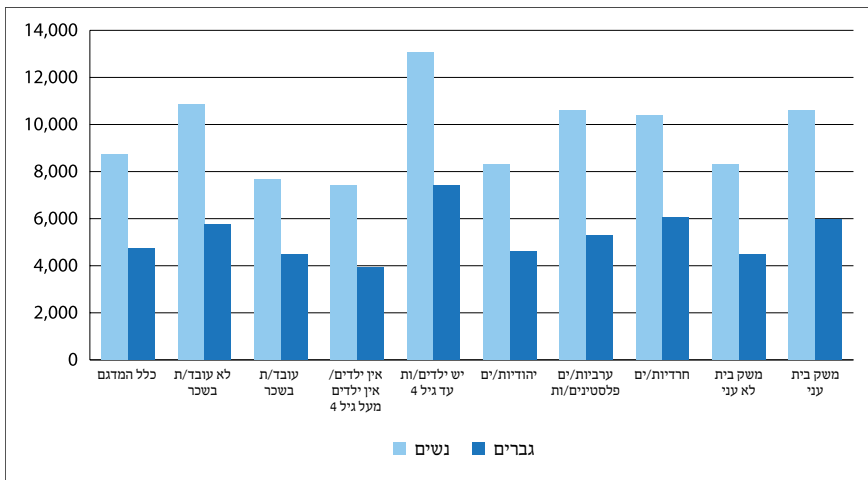
תרשימים 1.א-1.1 מצביעים אפוא על הצטלבות הפער המגדרי עם קבוצות ששיעור העבודה בשכר אצלן נמוך יותר. חרדיות, ערביות, נשים במשקי בית עניים - קבוצות שנתפסות בחברה כלא יצרניות - "מפצות" על שיעורי התעסוקה בשכר הנמוכים יחסית ומבצעות עבודה שקופה רבה יותר, שהיא בעלת ערך משפחתי וחברתי ניכר.

תרשים 1. אומדני הערך הכספי הממוצע בחודש (בשקלים) ובשנה (במיליארדי שקלים) של עבודה שלא בשכר, על פי שכר מינימום ושכר עבודה דומה, לפי מגדר ומיקומים חברתיים

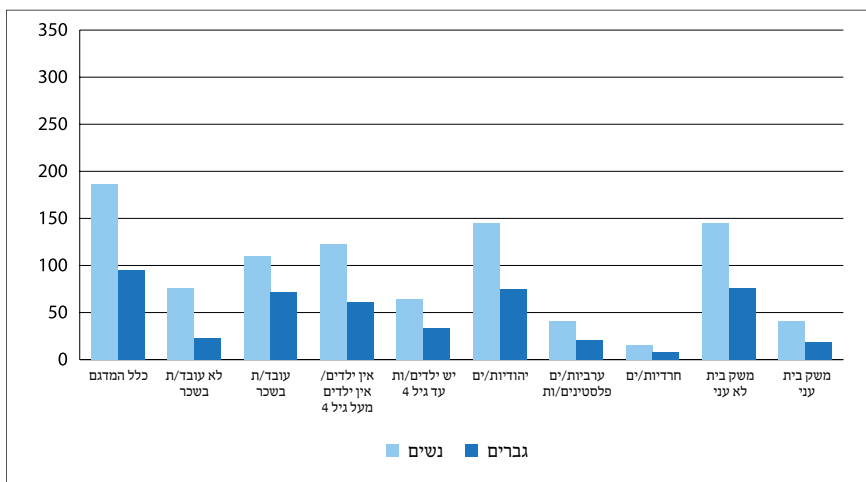
1.א. אומדן לפי שכר מינימום (ממוצע חודשי בשקלים)

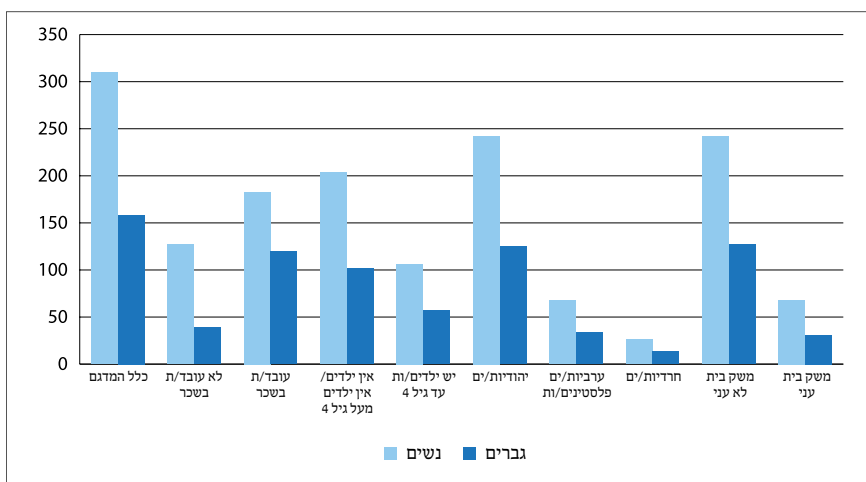
1.ב. אומדן לפי שכר עבודה דומה (ממוצע חודשי בשקלים)

1.ג. אומדן לפי שכר מינימום (ערך שנתי במיליארדי שקלים)

1.ד. אומדן לפי שכר לעבודה דומה (ערך שנתי במיליארדי שקלים)

טבלה 4. אומדן הערך הכולל של פערי התגמול על עבודה
בין נשים עובדות בשכר לגברים עובדים בשכר*

נשים	גברים	סך הפער בשקלים לחודש: נשים לעומת גברים
8,011.00	11,950.30	-3,939.30
6,977.90	3,780.10	3,197.80
14,988.90	15,730.40	7,137.1**

* ערך העבודה השקופה חושב כממוצע בין רף עליון לרף תחתון; ממוצעי השכר כוללים הבדלים במספר שעות העבודה בשכר, שהוא גבוה יותר אצל גברים.
** לפי חישוב כל אחד מהפערים בערך מוחלט וסיכומם.

כיצד היה נראה הפער המגדרי בשכר החודשי, אם היה כולל את עבודות הבית והטיפול במרחב הביתי? חישוב הערך הכספי של העבודה בשכר ושלא בשכר, והפערים המגדריים הכוללים הנגזרים משילוב שני המרכיבים האלה, מוצגים בטבלה 4. כפי שאפשר לראות, בשנת 2018 היה שכרן של נשים בשוק העבודה נמוך בכשליש משכרם של גברים. מדובר בשכר ברוטו לחודש, שאינו מתחשב בשעות העבודה. מחקרים קודמים הראו שהתחשבות במספר שעות העבודה וכן במאפיינים השונים של נשים וגברים (השכלה, גיל ועוד) מצמצמת פער זה לכ-20% (אנדבלד וגוטליב, 2013). כאשר מתייחסים גם לערך העבודה השקופה במשק הבית, מתברר כי נשים עובדות ב"שכר" שלא משולם להן לחודש בערך הגבוה בכ-85% מזה של הגברים (כ-7,000 שקלים לעומת כ-3,800 שקלים בחודש, בהתאמה - דהיינו פער של כ-3,200 שקלים בחודש). יוצא מכך כי הפער הוא כפול, הן בעבודה בשכר הן בעבודה שלא בשכר - בסימנים מנוגדים (במקרה של עבודה שלא בשכר, ערך העבודה הגבוה יותר של נשים הוא למעשה ההפסד שלהן). משום כך יש לסכום את הערכים בערך מוחלט כדי לחשב את סך כל הפער, או את ה"הפסד" של נשים. במצב זה הפער הנאמד (או ההפסד של הנשים) עומד על יותר מ-7,000 שקלים בחודש, שהם כ-55% מסך ערך העבודה הממוצע (בשכר ושלא בשכר) של גברים. מאחר שהפער המגדרי מעבודה בשכר מוסבר לפחות במחציתו בהבדלי מספר שעות העבודה בין נשים לגברים (אנדבלד וגוטליב, 2013), אזי הפער המגדרי מצטמצם לכ-5,000 שקלים בחודש. המשמעות היא שגברים מתוגמלים בסך הכול פי 1.5 יותר מנשים.

עבודה שקופה במרחב הביתי ותרומתה הכספית לחברה ברמת המקרו

בטבלה 5 מוצגת תמונת המקרו של הכימות הכספי של העבודה השקופה במשק הבית. הערכים המוצגים הם במונחי תוצר, דהיינו ערך העבודה השקופה הנעשית במשק הבית בקרב קבוצות חברתיות ומגדריות שונות כחלק מהתמ"ג הכולל של מדינת ישראל בשנת 2018. הנתון מבטא את גודל התרומה של העבודה השקופה שמבצעת כל קבוצה, במונחי שיעור מהתמ"ג. לפי הרף התחתון ערך העבודה השקופה של גברים מגיע לכ- 7% מהתוצר, וערך העבודה של נשים הוא כפול - כ- 14%. המשמעות היא שאפילו בחישוב שמרני מאוד של הערך הכספי של עבודות הבית והטיפול במרחב הביתי, כזה המתבסס על שכר המינימום, התוצר במדינת ישראל היה גדל בכחמישית (21%) מערכו לו הובאה בחשבון העבודה שנעשית שלא בשכר בקרב משקי הבית, נשים וגברים כאחד. על פי החישוב המתבסס על רף השכר העליון, שיעור זה מגיע ליותר משליש מהתוצר. ההערכה על פי הרף העליון בישראל דומה יותר להערכת ה-OECD (Miranda, 2011), שבמחקר שכלל 26 מדינות הראתה כי ערכה של העבודה שלא בשכר מגיע לשליש עד מחצית מהתוצר. התוצר ה"מותאם" היה עשוי אפוא להיות גבוה בכחמישית עד שלישי מערכו כפי שהוא נמדד היום, לו היה מביא בחשבון עבודה זו.

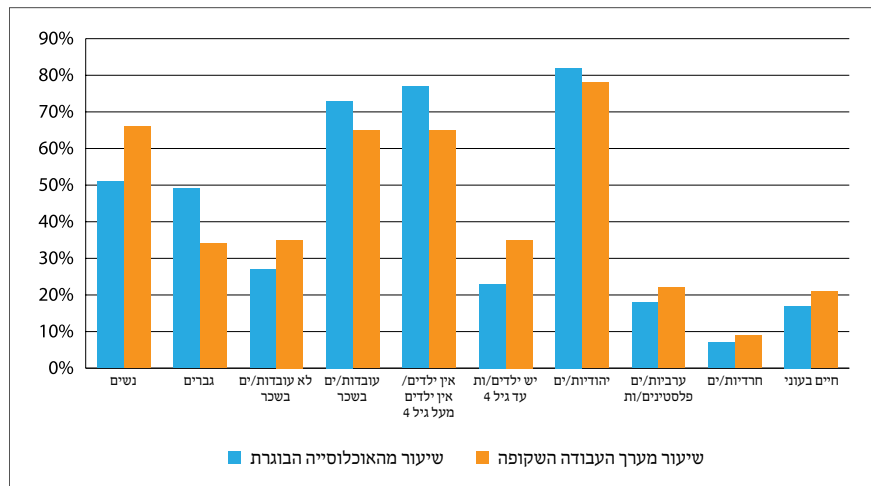
חשיבות רבה יש גם לפערים בין קבוצות המגדר וקבוצות האוכלוסייה כפי שמראה הלוח. נתייחס בשלב זה לערכים לפי הרף התחתון בלבד, אם כי המגמות דומות גם לפי הרף העליון. כמוכן, במקרה זה התוצאה של תרומת הקבוצה לעבודה בשכר תלויה גם בחלקה באוכלוסייה. כמו כן, בין קבוצות האוכלוסייה המוצגות בטבלה עשויה להיות חפיפה (לדוגמה, חפיפה בין לא עובדים/ות בשכר ובין משקי בית עניים). כך, משפחות שעובדות בשכר, אף שתרומתן ברמת המיקרו צנועה (ברמת משק הבית מספר שעות העבודה השקופה שלהן קטן מזה של משפחות שאינן עובדות בשכר), תורמות כ- 60% מסך העבודה השקופה הנעשית במשק (זהו שיעור נמוך יותר מחלקן באוכלוסייה, העומד על כ- 80%); ואילו משפחות שאינן עובדות בשכר תורמות את החלק המשלים, כ- 40%, שהם יותר מפי שניים מחלקן באוכלוסייה.

באופן דומה, אפשר לראות שתרומתן של הקבוצות שאינן עובדות בשכר לסך העבודה שלא בשכר הנעשית במשק גבוהה הרבה יותר ממשקלן באוכלוסייה. הבדלים אלו מומחשים לגבי הקבוצות השונות בתרשים 2. שיעור הנשים באוכלוסייה, למשל, מגיע לכמחצית מסך האוכלוסייה, אך חלקן בעבודה השקופה הוא 66% - כשני שלישים. גם חלקם של ערבים וערביות בעבודה השקופה גבוה בכ- 4 נקודות האחוז מחלקם באוכלוסייה (22% לעומת 18% בהתאמה).

טבלה 5. התרומה של עבודה שקופה במשק הבית לתמ"ג לפי מגדר ומיקומים חברתיים

התרומה לתמ"ג לפי שכר מינימום (רף תחתון)		התרומה לתמ"ג לפי שכר עבודה דומה (רף עליון)		
נשים	גברים	נשים	גברים	
14.3%	7.3%	23.8%	12.2%	כלל המדגם
5.9%	1.8%	9.8%	3.0%	לא עובד/ת בשכר
8.4%	5.5%	14.1%	9.2%	עובד/ת בשכר
9.4%	4.7%	15.7%	7.8%	אין ילדים/אין ילדים מעל גיל 4
4.9%	2.6%	8.2%	4.4%	יש ילדים/ות עד 4
11.2%	5.7%	18.6%	9.6%	יהודים/ות
3.1%	1.6%	5.2%	2.6%	ערבים/ות פלסטינים/ות
1.2%	0.6%	2.0%	1.1%	חרדים/ות
11.2%	5.9%	18.6%	9.8%	משק בית לא עני
3.1%	1.4%	5.2%	2.4%	משק בית עני

תרשים 2. החלק באוכלוסייה הבוגרת בהשוואה לחלק בערך העבודה השקופה לפי מגדר ומיקומים חברתיים, 2018*

* ערך העבודה השקופה חושב לצורך התרשים כממוצע בין רף עליון לרף תחתון

סיכום ומסקנות

הקפיטליזם הניאו-ליברלי, כמו הקפיטליזם התעשייתי והקפיטליזם המדינתי שקדמו לו, אמנם נשען על עבודות הבית והטיפול אך מדיר אותן ממערכת הייצור הכלכלית, הנהנה מהן בלי לשלם בעבורן, ובכך הוא מנצל ומכפיף אותן למערכת הייצור הכלכלית (פרייזר, 2018). לאור זאת, מטרת המחקר הייתה לאמוד את הערך הכספי של עבודות הבית והטיפול המבוצעות ללא שכר במרחב הביתי מתוך התייחסות לפער מגדרי ולהצטלבויותיו עם מיקומים חברתיים בולטים בישראל, בהמשך למחקר שעסק בעקרות הבית בישראל (אנדבלד והלר, 2017). נוסף על כך בחנו את הפער המגדרי ה"אמיתי" בתגמול על עבודה (בשכר ושלא בשכר), ואת תרומתה של עבודה שקופה לתמ"ג של ישראל. לשם כך ערכנו סימולציה שסיפקה אומדנים מהימנים של היקף העבודה שלא בשכר ושל ערכה הכספי, בהתבסס על סקר ייעודי שנעשה ב-2018 בקרב האוכלוסייה העובדת בשכר בישראל ועל סקר הוצאות משק הבית של הלמ"ס מ-2018.

מצאנו כי מספר השעות המושקעות בעבודה שלא בשכר אצל נשים גבוה פי שניים בקירוב מזה שאצל גברים, וכי בממוצע נשים משקיעות בעבודה זו קרוב ל-2.5 שעות ביממה יותר מאשר גברים – ממצא הדומה לזה שנמצא ב-OECD (Miranda, 2011). הראינו גם שהערך הכספי של העבודות השקופות במשק הבית נע בין כ-4,000 שקלים לחודש בממוצע לכלל האוכלוסייה כאשר ערך השעה מחושב לפי שכר מינימום, לכ-6,800 שקלים לחודש בממוצע כאשר הוא מחושב לפי השכר המקובל לשעה אצל נותנות ונותני שירותים לעזרה במשק הבית ולטיפול בילדים. בהשוואה מגדרית, על פי ערך השכר הנמוך, הערך הכספי הממוצע של עבודתן השקופה של נשים הוא כ-5,200 שקלים בחודש, ואילו הערך המקביל אצל גברים הוא כ-2,800 שקלים. פערים מגדריים נמצאו בכל הקבוצות החברתיות שנבחנו, אך הם גבוהים במיוחד בקרב משקי בית החיים בעוני, בקרב ערבים ובקרב משקי בית עם פעוטות. בהמשך למחקרים קודמים (Jacobs & Gerson, 2004), עולה כי גברים מקדישים בממוצע זמן רב יותר לעבודה בשכר, ואילו נשים מקדישות זמן רב יותר לעבודה שאינה בשכר במשק הבית, אך עומס העבודה הכללי דומה. עם זאת, כל אחת מהעבודות הללו נושאת משמעות חברתית וכספית שונה – הזדמנויות קידום, אופק כלכלי, תגמול כלכלי ועוד. להפחתת ערך זו של עבודת נשים יש השלכות חשובות על אי-השוויון המגדרי. עוד מצאנו כי אף שפערי השכר בשוק העבודה בין נשים לגברים מגיעים לכ-33% כאשר לא מתחשבים בשעות העבודה השקופה, כאשר כן מביאים בחשבון את העבודה השקופה הנעשית במשק הבית גדל הפער הזה פי 1.5. חישוב פערי השכר המגדריים הנהוג כיום, המתבסס על זיהוי בין המושג "עבודה" למושג "יצרני" מכיוון שהוא נשען על ההבחנה ההיררכית בין המרחב הפרטי לציבורי, מחמיץ למעשה חלק מאי-השוויון המגדרי בשכר ואת תרומתן של נשים לכלכלת משק הבית.

לבסוף, מצאנו שהתרומה לתוצר המקומי הגולמי, אילו נכללו במסגרתו שעות העבודה הביתית השקופה, הייתה מגיעה לשיעור של כחמישית עד כשליש מהתוצר, שיעור דומה לזה שנמצא במדינות אחרות (Miranda, 2011). נשים וקבוצות מוחלשות אחרות תורמות לתמ"ג המותאם חלק גדול יותר מחלקן באוכלוסייה, ובכך הן בעצם מאפשרות את הנעת המשק כפי שהיא משתקפת בשוק העבודה, בלי שיקבלו על כך תמורה כספית. התוספת לתמ"ג

כתוצאה מהכללתה של עבודה שקופה חשובה מבחינה כלכלית וחברתית גם יחד, שכן היא מנכיחה את תרומתן הגדולה של נשים וקבוצות מוחלשות נוספות לפעילות הכלכלית כפי שהיא משתקפת במדד העיקרי הרווח כיום. החשיבות של אומדן התרומה לתוצר המקומי הגולמי מקבלת משנה תוקף על רקע הביקורת לאחר המשבר הכלכלי של 2008 שהטילה ספק באמינותו של התמ"ג כמדד של החוסן הכלכלי בחברה, כפי שהשתקף בדוח המפורסם של ג'וזף שטיגליץ, אמרטיה סן וז'אן-פול פיטוסי (Stiglitz et al., 2009). לאור זאת, ממשלות בעולם המערבי בחנו מחדש דרכים למדוד את החוסן הכלכלי של מדינות. כותבי הדוח, שהמליצו להשתמש במדד רחב יותר לאיכות החיים, כללו בו – מלבד תחומי הבריאות, החינוך והסביבה – גם את תחום ה"פעילות האישית", לרבות עבודה (personal activities "including work"). מסקנות הדוח אמנם לא הגיעו עדיין לכדי יישום, אבל מאז כתיבתו נעשית עבודת פיתוח של ה-OECD והמדינות השותפות בו, ומופצים מסמכים הכוללים מסקנות והמלצות מתוך כוונה להשלים את התחומים והאינדיקטורים הנדרשים כך שיהיה אפשר לעגן תפיסה זו במדיניות של המדינות החברות בארגון (Stiglitz et al., 2018). כאשר תגובש מדיניות חברתית אוניברסלית (למשל הכנסה בסיסית אוניברסלית), חשוב להבטיח כי זו לא תשמר את תלותן של נשים בבני זוג או בגברים אחרים (בנימין, 2019).

במחקר זה התבססנו על מדידת עבודה שקופה במונחים של זמן – שעות המוקדשות לעבודה שקופה בכל יום. מדידה זו מראה כי אנשים, בעיקר נשים, עובדים שעות רבות, ולכן עשויות להיות השלכות על תחומי החיים האחרים כמו רווחה אישית ובריאות. עם זאת, בהקשר העכשווי עבודה שקופה במרחב הביתי היא מורכבת וכוללת מטלות והיבטים שאינם ניתנים לכימות במונחים של זמן. דוגמה לכך היא עבודה מנטלית (mental labour), הכרוכה בניהול, תיאום ותכנון של המשימות הביתיות היומיומיות ומשקפת את הדאגות של הורים בנוגע ליכולתם לעמוד במטלות אלו באופן מספק; עבודה זו פועלת באופן ממוגדר, ומפחיתה את הרווחה האישית במיוחד בקרב אימהות (Offer, 2020).

גנסי פרייזר (2018) טוענת כי בהיעדר תגמול (כספי או אחר) על עבודות שקופות במרחב הביתי (מה שהיא מכנה שעתוק חברתי), הקפיטליזם הניאו-ליברלי של ימינו מאיים על היכולת של משפחות ופרטים לשאת בנטל העבודה הזאת. מתוך כך הוא מסכן את היחסים החברתיים שבזכותם מתקיימת הכלכלה הקפיטליסטית והחברה בכלל. מחקר זה מראה כיצד העיוורון המגדרי של המדדים הקיימים מסתיר את ערכה הכספי של עבודה שאינה מוכרת כעבודה, ואת תרומתה לרווחה הכלכלית של החברה. יתרה מזו, הוא מסתיר את תרומתן החברתית-כלכלית של נשים בכלל ושל נשים מקבוצות מוחלשות בפרט, שלעיתים מוגדרות גם כ"לא יצרניות" על פי ההיגיון הקפיטליסטי, אף שהן מבצעות עבודה שקופה בשיעורים גבוהים יותר. פעולתם של מנגנוני השקיפות בקפיטליזם העכשווי מושגתת אפוא על החיבור בין אידיאולוגיות הגמוניות בנוגע למגדר, אתניות ומעמד ובין ההבניה החברתית של המושגים עבודה, יצרנות ותרומה לחברה.

מגפת הקורונה שהתפרצה בתחילת 2020 הגבירה את אי-הוודאות בעולם, ובתוך כך גם את אי-היציבות התעסוקתית. בה בעת היא העמידה במרכז הדיון הציבורי את עבודת הטיפול, זו הנעשית במרחב הפרטי והציבורי כאחד, ואת חשיבותה החברתית המכרעת (Scheele, 2020). ימים יגידו אם, ועד כמה, כיצד והיכן, תתמסד ההכרה הציבורית בעבודות הבית והטיפול – במדיניות, במדידה ובתפיסה החברתית – ותגבר נראותן של עבודות הבית והטיפול, המהוות את תשתית החיים החברתיים.

מקורות

- אנדבלד, מירי, ודניאל גוטליב. (2013). מעמדן הכלכלי חברתי של נשים בישראל, 1997-2011 (פרסום מס' 113). מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי.
- אנדבלד, מירי, ואורן הלר. (2017). הערך הכספי של עבודת עקרת הבית (פרסום מס' 126). מינהל המחקר והתכנון, המוסד לביטוח לאומי.
- בנימין, אורלי. (2019). חשיבותו של מוסד המשפחה השמרני לפרויקט הניאו-ליברלי. הזמן הזה.
- בריר-גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. מפתח, 15, 79-100.
- ברקוביץ, ניצה. (1996). על "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית". תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 189-195.
- ברקוביץ, ניצה. (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 277-317.
- הרצוג, חנה. (1995). "עיוורון מינים?" נשים בחברה ובעבודה. בתוך אלקנה מרגלית (עורך), יזמה לצדק חברתי: ישראל אל שנות ה-2000 (עמ' 67-82). יד יערי.
- חסון, יעל. (2022). עדיין שקופות: מגמות והתפתחויות בהערכת תרומתן של עבודות ללא שכר לכלכלה. סוציולוגיה ישראלית, כג(2), 33-52.
- חסידה, יהודית. (2022). גוונים של "עבודה שקופה": תפיסות של עבודות הבית בקרב נשים חרדיות מפרנסות יחידות. סוציולוגיה ישראלית, כג(2), 184-202.
- כרכבי סבאח, מהא. (2017). נישואין הומוגמיים בהשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית-פלסטינית בישראל. סוציולוגיה ישראלית, יט(1), 92-119.
- פוגל-ביז'אווי, סילביה. (2020). האישי, הלאומי, הגלובלי: מבט עכשווי על משפחות בישראל. מאזני משפט, יג, 1-27.
- פולברה, ננסי. (1996). עקרת הבית והחשבונאות הלאומית (בתרגום איה ברור). תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 175-188.
- פרייזר, ננסי. (2018). כיצד אפשר לשבור את הברית הסמויה בין הפמיניזם לקפיטליזם הפיננסי. הזמן הזה. (במקור פורסם ב-2009)
- פרנקל, מיכל. (2011). מדיניות שילוב עבודה-משפחה: ממצאים מארגונים בינלאומיים, מדינות ומעסיקים - סקירת ספרות. משרד התמ"ת.
- צמרת, הגר, חנה הרצוג, נעמי חזן, יוליה בסין, רונה בריר-גארב והדס בן אליהו. (2020). מדד המגדר: אישויון מגדרי בישראל. מרכז שוות, מכון ון ליר ומרכז יודעת.
- קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה בריר גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.
- שטייר, חיה. (2010). סוף עידן המפרנס היחיד: משפחות עם שני מפרנסים בישראל. ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות), משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה הפורמלי בישראל - היבטים כלכליים, חברתיים ומשפטיים (עמ' 17-45). פלס.

- שטייר, חיה. (2022). אי־שוויון בתוך המשפחה בעבודה בשכר ועבודה שאינה בשכר של בני זוג: האם מדיניות משפחתית משפיעה? סוציולוגיה ישראלית, כג(2), 76–98.
- שטייר, חיה, ואפרת הרצברג. (2013). נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי התעסוקה ועל השכר. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- Bianchi, Suzanne M., Liana C. Sayer, Melissa A. Milkie, & John P. Robinson. (2012). Housework: Who did, does or will do it and how much does it matter? *Social Forces*, 91(1), 55–63.
- Dalla Costa, Mariarosa, & Selma James. (1975). *The power of women and the subversion of the community*. Falling Wall Press.
- Federici, Silvia. (2019). Social reproduction theory. *Radical Philosophy*, 2(4), 55–57.
- Geist, Claudia, & Leah Ruppanner. (2018). Mission impossible? New housework theories for changing families. *Journal of Family Theory & Review*, 10 (1), 242–262.
- Hashiloni-Dolev, Yael. (2018). The effect of Jewish-Israeli family ideology on policy regarding reproductive technologies. In Haggai Boas, Yael Hashiloni-Dolev, Nadav Davidovitch, Dani Filc, & Shai J. Lavi (Eds.), *Bioethics and biopolitics in Israel: Socio-Legal, political, and empirical analysis* (pp. 119–138). Cambridge University Press.
- Hatton, Erin. (2017). Mechanisms of invisibility: Rethinking the concept of invisible work. *Work, Employment and Society*, 31(2), 336–351.
- Heising, Jan Paul. (2011). Who does more housework: rich or poor? A comparison of 33 countries. *American Sociological Review*, 76(1), 74–99.
- Hobson, Barbara. (1990). No exit, no voice: Women's economic dependency and the welfare state. *Acta sociologica*, 33(3), 235–250.
- Hochschild, Arlie, & Machung, Anne. (2012). *The second shift: Working families and the revolution at home*. Penguin.
- Jacobs, Jerry A., & Kathleen Gerson. (2004). *The time divide: Work, family, and gender inequality*. Harvard University Press.
- Kaplan, Amit, Maha Sabbah-Karkabi, & Hanna Herzog. (2020). "When I iron my son's shirt, I feel my maternal role": Making women's invisible work visible. *Journal of Family Issues*, 41(9), 1525–1545.
- Kaplan-Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.
- Lavee, Einat. (2016). The neoliberal mom: How a discursive coalition shapes low-income mothers' labor market participation. *Community, Work & Family*, 19(4), 501–518.
- Lavee, Yoav, & Ruth Katz. (2002). Division of labor, perceived fairness, and marital quality: The effect of gender ideology. *Journal of Marriage and Family*, 64(1), 27–39.
- Lavie, Noa, Amit Kaplan, & Noy Tal. (2021). The Y generation myth: Young Israelis' perceptions of gender and family life. *Journal of Youth Studies*, 25(3), 380–399.

- Lewin-Epstein, Noan, Haya Stier, & Michael Braun. (2006). The division of household labor in Germany and Israel. *Journal of marriage and family*, 68(5), 1147–1164.
- Macdonald, Lindsey. (2018). We are all housewives: Universal basic income as wages for housework. *Lateral*, 7(2).
- Mandel, Hadas, & Debora P. Birgier. (2016). The gender revolution in Israel: Progress and stagnation. In Nabil Khattab, Sami Miaary, & Haya Stier (Eds.), *Socioeconomic inequality in Israel: A theoretical and empirical analysis* (pp. 153–184). Palgrave Macmillan.
- Miranda, Veerle. (2011). *Cooking, caring and volunteering: Unpaid work around the world* (OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 116). OECD Publishing.
- OECD. (2020a). Part-Time employment rate.
- OECD. (2020b). OECD family Database.
- Offer, Shira. (2014). The costs of thinking about work and family: Mental labor, work–family spillover, and gender inequality among parents in dual-earner families. *Sociological Forum*, 29(4), 916–936.
- Saunders, Caroline, & Paul Dalziel. (2017). Twenty-Five years of counting for nothing: Waring's critique of national accounts. *Feminist Economics*, 23(2), 200–218.
- Scheele, Carlien. (2020). *Gender inequalities in care and consequences on the labour market*. Council of the European Union.
- Stiglitz, Joseph E., Jean-Paul Fitoussi, & Martine Durand. (2018). *Beyond GDP: Measuring what counts for economic and social performance*. OECD Publishing.
- Stiglitz, Joseph E., Aamartya Sen, & Jean-Paul Fitoussi. (2009). *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*.
- Sullivan, Oriel, Jonathan Gershuny, & John P. Robinson (2018). Stalled or uneven gender revolution? A long-term processual framework for understanding why change is slow. *Journal of Family Theory & Review*, 10(1), 263–279.
- Swidler, Eva. (2018). Invisible exploitation: how capital extracts value beyond wage labor. *Monthly Review*, 69(10), 29–36.
- UNECE. (2017). *Guide on valuing unpaid household service work*. United Nations.
- Waring, Marilyn. (1988). *If women counted: A new feminist economics*. Harper & Row.
- Williams, Joan C. (2000). *Unbending gender: Why family and work conflict and what to do about it*. Oxford University Press.
- Williams, Joan C., Su Li, Roberta Rincon, & Peter Finn. (2016). *Climate control: Gender and racial bias in engineering?* Center for WorkLife Law and Society of Women Engineers, UC Hastings College of the Law.

אי־שוויון בתוך המשפחה בעבודה בשכר ובעבודה שאינה בשכר של בני זוג: האם מדיניות משפחתית משפיעה?

חיה שטייר*

תקציר. במדינות רבות מופעלים אמצעי מדיניות שמטרתם לאפשר שילוב עבודת שוק עם עבודת משפחה במטרה להגביר שוויון מגדרי. מחקר זה בוחן באיזו מידה אמצעי מדיניות שונים משפיעים על הזמן המושקע על ידי נשים וגברים בשוק העבודה ובעבודות הבית, ועל מידת השוויון בין בני זוג בשני התחומים. נבחנים שני סוגי מדיניות – כזאת המיועדת לעודד עבודת נשים וכזאת המכוונת למעורבות של אבות במשפחה. המחקר מתבסס על נתוני ISSP לשנת 2012 לגבי עמדות מגדר ומשפחה ב־30 מדינות OECD, ולהן נוספו נתונים לגבי אמצעי מדיניות שונים. ניתוח רב־רמות מראה כי מדיניות מעודדת תעסוקה קשורה לשעות העבודה בשכר של גברים ונשים, אך היא משפיעה ישירות גם על הזמן שנשים משקיעות בעבודת בית. לא נראה כי המדיניות המכוונת למעורבות גברים במשפחה משפיעה על הזמן שהם משקיעים בעבודות הבית. תרומת המחקר היא בהסבר ההשפעה של אמצעי מדיניות ייחודיים על השוויון המגדרי בחלוקת העבודה שבין עבודה בשכר לעבודה שלא בשכר.

מילות מפתח: חלוקת עבודה, עבודות בית, עבודה בשכר, מדיניות משפחתית

מבוא

אחד המקורות החשובים של אי־שוויון המגדרי הוא חלוקת העבודה בין גברים לנשים במסגרת חיי המשפחה. אי־שוויון זה, שבו נשים מבצעות את מרבית עבודות הבית – שהן עבודות ללא שכר ובמקרים רבים גם ללא ערך חברתי – ואילו גברים מבצעים את מרבית העבודה בשכר, משליך על יכולתם של גברים ונשים לצבור משאבים במהלך החיים ועל מידת עצמאותם הכלכלית. בעשורים האחרונים חלו במרבית המדינות המתועשות שינויים חברתיים ניכרים, ובהם עלייה דרמטית בשיעורי ההשכלה הגבוהה ובהתנהגות הכלכלית של נשים. בשני תחומים אלו הגיעו נשים להישגים בולטים – רמת ההשכלה שלהן עלתה ואף עברה במידה רבה את זו של הגברים (DiPrete & Buchman, 2013), ושיעור ההשתתפות של אימהות לילדים צעירים בשוק העבודה גדל. נראה כי דפוסי התעסוקה

* פרופ' אמריטה חיה שטייר, החוג ללימודי עבודה והחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

של נשים מושפעים כיום פחות מאירועי משפחה, ודומים יותר לאלה של גברים. כמו כן, גדל ייצוגן של נשים במקצועות שבעבר היו בעיקר של גברים (England, 2010; Mandel, 2013). כתוצאה מכך הצטמצמה הסגרגציה התעסוקתית בשוק העבודה במדינות רבות, והצטמצמו במידת מה גם פערי השכר המגדריים (England, 2010; O'Reilly et al., 2015). עם זאת, חלוקת העבודה שנעשית בתוך משק הבית נותרה לא שוויונית מבחינה מגדרית. נשים עדיין מבצעות את חלק הארי של העבודות השוטפות במשק הבית, ותורמות חלק קטן יותר לכלכלת המשפחה (Bianchi et al., 2006).

במטרה להגביר את השוויון בחלוקת העבודה במשפחה ובחברה בכלל, עוצבו במדינות רבות אמצעי מדיניות חברתית המכוונים להגברת השילוב בין עבודה ומשפחה. אכן נמצא כי אמצעי מדיניות שונים משפיעים על השתתפות נשים בשוק העבודה ועל דפוסי עבודתן (Esping-Andersen, 1999; Gornick & Meyers, 2003; Stier et al., 2001, 2018), אולם עדיין לא ברור באיזו מידה מדיניות כזאת תורמת לשוויון המגדרי בחלוקת העבודה בשכר ושלא בשכר בתוך המשפחה. מרבית אמצעי המדיניות מכוונים לשילוב נשים בשוק העבודה, ואילו החדירה לתחום ההסדרים המשפחתיים קשה ורק במקרים מעטים היא נעשית ישירות, למשל במקרה של מתן חופשת לידה לגברים. מחקרים שבחנו את יעילותם של אמצעי מדיניות (Gornick & Meyers, 2003; Fuwa & Cohen, 2007; Geist & Cohen, 2011; Hook, 2010; Stier & Lewin-Epstein, 2007) העלו ממצאים שאינם חד-משמעיים, שהיו תלויים במידה רבה בהקשר המדינתי שבו נבחנו, בשיטת המדידה של עבודה שאינה בתשלום, ובבחינתם של אמצעי מדיניות שונים.

מחקר זה מתמקד בחלוקת העבודה בשכר ושלא בשכר בין בני זוג ומבקש לבחון באיזו מידה מדיניות משפחה-עבודה מצמצמת את הפערים בין בני זוג בזמן המושקע בשני סוגי הפעילות. הטענה המרכזית של המחקר היא שמדיניות משפחתית – מדיניות תומכת משפחה – משפיעה על חלוקת הנטל של עבודת הבית דרך השפעתה על עבודת השוק של שני בני הזוג. מאחר שאמצעי מדיניות שונים משפיעים באופנים שונים על דפוסי עבודה, בעיקר על אלה של אימהות לילדים צעירים, השפעתם על חלוקת העבודה במשק הבית אינה אחידה. כך למשל, היצע גדול של מעונות יום לילדים ויום לימודים ארוך מעודדים נשים לעבודה יציבה במשרה מלאה, ולכן אפשר לצפות כי במדינות המאפשרות זאת חלוקת העבודה במשק הבית תהיה שוויונית יותר, הן בשל אילוצי הזמן של ההורים הן בשל חיזוק השוויון במשאבים של בני הזוג (Fuwa & Cohen, 2003; Gornick & Meyers, 2007; Stier & Lewin-Epstein, 2007). לעומת זאת, השפעתן של חופשות לידה ארוכות – כפי שמציעות חלק מהמדינות – אינה דומה, מכיוון שרוב המשתמשות בחופשות אלו הן עדיין נשים (Stier & Mandel, 2009); כתוצאה מכך הן מתנתקות משוק העבודה ואינן מצליחות לצבור משאבים מספיקים ליצירת חלוקה שוויונית במשק הבית.

המחקר מבקש אפוא לבחון: א. האם אמצעים שונים של מדיניות משפחתית משפיעים על עבודת השוק של שני בני הזוג? ב. האם הם משפיעים על עבודת הבית, מעבר להשפעתם על עבודת השוק? ג. אילו אמצעי מדיניות תורמים לצמצום אי-השוויון במשק הבית, הן בעבודה בתשלום הן בעבודה שאינה בתשלום? המחקר מבוסס על נתוני ISSP (International Social Survey Programme) שנאספו בשנת 2012 ועסקו בעמדות כלפי תפקידי מגדר ומשפחה, ובוחרן 30 מדינות שלגביהן נאספו נתונים על אמצעי מדיניות שונים.

חלוקת עבודה במשפחה

מחקרים רבים בחנו את דפוסי חלוקת העבודה בין בני זוג בשני היבטים: חלוקה בין עבודה בשכר לעבודה שאינה בשכר, וחלוקת המטלות במשק הבית (Bianchi et al., 2000; Goldscheider & Waite, 1991; Stier & Lewin-Epstein, 2007; Treas & Drobnic, 2010). מחקרים אלו הצביעו על הגורמים המאפשרים את הגברת השוויון בחלוקת העבודה במשק הבית והדגישו במיוחד את חשיבותה של עבודת נשים בשכר, המאפשרת להוריד את הנטל של עבודות הבית מעל כתפי הנשים ובה בעת מעודדת השתתפות רבה יותר של גברים בעבודות אלו.

חשיבותה של העבודה בשכר נובעת מכמה מקורות. ראשית, יש חשיבות רבה למקורות ההכנסה של המשפחה: עבודת נשים היא מקור חשוב להבטחת רווחתה של המשפחה. רמת החיים של המשפחה משתפרת והביטחון הכלכלי של המשפחה גדל, מאחר שקל יותר להתמודד עם סיכונים כלכליים (כמו פיטורין של אחד מבני הזוג או מחלה) כאשר יש למשפחה שני מקורות הכנסה. שנית, עבודת נשים משפרת את מצבן כפרטים בתוך המשפחה – הן פחות תלויות בן הזוג מבחינה כלכלית, והדבר מאפשר להן להתמקח על ביצוע מטלות משק הבית. תיאוריית המשאבים (Blood & Wolfe, 1960; Brines, 1994) גורסת כי יחסי הכוח במשפחה הם תוצאה של משאבים יחסיים שיש לכל אחד מבני הזוג. לפיכך, ככל שהכנסת האישה גדלה יחסית לזו של בן זוגה כך גדל כוח המיקוח שלה על ביצוע עבודות שאינן נחשקות, כמו עבודת משק הבית (Lewin-Epstein et al., 2006). ולבסוף, עבודת נשים יוצרת אילוצי זמן שאינם מותירים זמן לעבודות הבית. במצב כזה, כפי שמראים כמה מחקרים, נשים משקיעות פחות זמן בעבודות הבית בעצמן – חלקן, כמו ניקיון או בישול, מתבצעות על ידי גורמים חיצוניים, וחלקן מתבצעות על ידי שני בני הזוג (Stier & Lewin-Epstein, 2007). כתוצאה מכך אפשר לצפות שכאשר במרבית המשפחות יהיו שני מפרנסים וכלכלת משק הבית תהיה תלויה בהכנסת שני בני הזוג, ייטשטשו ההבדלים בתפקידי המינים גם בכל הקשור למשק הבית והטיפול בילדים. יש לזכור כמובן כי במרבית המשפחות נשים מקצות פחות מזמןן לשוק העבודה בהשוואה לגברים, והשכר במקצועות שבהם רובן מועסקות נמוך מזה של מקצועות שבהם מועסקים גברים. מכאן שיש קשר גומלין ברור בין מבנה שוק העבודה ובין יכולתן של נשים לצבור משאבים ולהשפיע על חלוקת העבודה המגדרית במשפחה (שטייר, 2005).

מדיניות משפחתית וחלוקת עבודה במשפחה

החשיבות של השתתפות נשים בשוק העבודה, הצורך להקל על הורים לשלב בין דרישות העבודה לדרישות המשפחה והרצון להרחיב את השוויון המגדרי בשוק העבודה ומחוצה לו הביאו למיסוד אמצעי מדיניות שונים במדינות רבות. מרבית אמצעי המדיניות הללו אינם מכוונים להשפיע ישירות על חלוקת העבודה במשפחה, אלא אמורים להשפיע בעקיפין על ארגון העבודה במשק הבית דרך השפעתם על עבודת נשים. אמצעים אלו כוללים חופשות לידה בתשלום וחופשות הורים ללא תשלום (או בתשלום סמלי), חוקים להגנה על נשים בתקופת ההיריון ועל חזרתן לעבודה לאחר חופשת הלידה, הרחבת חופשת הלידה לאבות,

סבסוד מעונות יום לילדים בגיל הרך, הארכת יום הלימודים בבתי הספר, ואכיפת מדיניות ישירה יותר של הגברת השוויון המגדרי בשוק העבודה (למשל באמצעות העדפה מתקנת) או של קיצור שבוע העבודה (Gornick & Meyers, 2003; Stier & Lewin-Epstein, 2007; Mandel & Semyonov, 2005, 2006; Fuwa, 2004; Hook, 2004; Stier et al., 2001). מחקרים רבים בחנו את ההשלכות של אמצעי המדיניות השונים על חלוקת עבודות הבית בין בני זוג (Fuwa, 2004; Hook, 2004; Stier & Lewin-Epstein, 2007; Treas & Drobnic, 2010; 2006, 2010). מחקרים אלו הוליקו למסקנות סותרות לגבי ההשלכות האפשריות של מדיניות השילוב בין עבודה למשפחה. מחד גיסא עלתה הטענה כי הגברת השוויון המגדרי בשוק העבודה ויכולתן של נשים להקדיש זמן רב יותר לשוק העבודה מחזקות את כוחן הכלכלי בתוך המשפחה, ולפיכך מביאות לחלוקת עבודה שוויונית יותר של עבודה שאינה בשכר. כפי שנמצא במחקרים אחרים (למשל Hook, 2006), אמצעי מדיניות שמאפשרים לאימהות גמישות רבה יותר בשילוב בין עבודה בשכר לעבודה שאינה בשכר והשתתפותן בשוק העבודה מאפשרים גם לגברים להפנות זמן רב יותר לטיפול במטלות הבית. מאידך גיסא, אותם אמצעי מדיניות שנועדו לאפשר השתתפות של אימהות בשוק העבודה באופן שמביא בחשבון את תפקידן ההורי, כגון חופשות לידה ממושכות בתשלום או קיצור שעות העבודה, עלולים לגרום דווקא להגברת אי השוויון בשוק העבודה ולהחליש את כוחן היחסי של נשים (Mandel, 2009; Stier & Mandel, 2013). במחקרים רבים אמצעי מדיניות כאלה עלולים לדרוץ את האימהות למקצועות או לארגונים מסוימים – למשל מקצועות המאפשרים עבודה בשעות נוחות או במשרה חלקית, או ארגונים הפועלים בסקטור הציבורי – ולתרום לשימורם של הבידול התעסוקתי בשוק העבודה ולשימור פערי השכר המגדריים.

הבדלים בין מדינות בחלוקת העבודה במשק הבית

מדינות נבדלות מאוד זו מזו במידת השוויון המגדרי בחלוקת העבודה במשק הבית ואף בכמות השעות המושקעת בעבודה שאינה בתשלום. ההבדלים הללו נובעים מגורמים שונים, ובהם ארגון העבודה והבדלים תרבותיים שבאים לידי ביטוי בתפיסה הנורמטיבית של תפקידי המינים ושל חשיבות השוויון המגדרי (Bittman et al., 2003; Fuwa & Cohen, 2007; Stier & Lewin-Epstein, 2007; Treas & Widmer, 2000). מחקרים אחדים מבליטים את חשיבותן של עמדות לגבי תפקידי המינים, ומראים כי הן משפיעות במידה רבה על דפוסי ההשתלבות של נשים בשוק העבודה ועל חלוקת העבודה שאינה בשכר (Bittman et al., 2003; Treas & Tsui-o, 2016). מדינות נבדלות זו מזו גם בהסדרים המוסדיים שלהן, אלה הקשורים לשוק העבודה (למשל אורך יום העבודה או ארגון שבוע העבודה) וגם אלה הקשורים למדיניות חברתית, ובמיוחד לזו המכוונת לשילוב עבודה ומשפחה ולשוויון מגדרי. כדי להבין כיצד אפשר לצמצם את אי השוויון המגדרי בחלוקת העבודה, מחקרים רבים השוו בין מדינות בעלות הסדרים מוסדיים שונים שנבדלות זו מזו גם בדפוסי חלוקת העבודה בתוך המשפחה (Fuwa & Cohen, 2007; Gershuny & Sullivan, 2003; Hook, 2006, 2010; Stier & Lewin-Epstein, 2007; Treas & Drobnic, 2010). המטרה העיקרית של מרבית המחקרים הללו הייתה לבחון באיזו מידה מדיניות שמכוונת לעידוד עבודת נשים ולשילוב בין דרישות עבודה ומשפחה תשפיע גם על חלוקת העבודה במשק הבית.

ממצאיהם הראו כי במדינות שבהן יש תמיכה מדינית בשילוב בין עבודה ומשפחה, בעיקר במשפחות עם ילדים בגיל צעיר (למשל במדינות שבהן ניתן סבסוד של מעונות יום לגיל הרך), נשים משקיעות זמן רב יותר בשוק העבודה ושומרות על המשכיות תעסוקתית טובה יותר (Stier et al., 2001; Gornick & Meyers, 2003; Gornick et al., 1998). במדינות כאלה גם נמצא כי חלוקת העבודה הביתית שוויונית יותר (Hook, 2010; Fuwa & Cohen, 2007; Stier & Lewin-Epstein, 2007). מכאן עלתה המסקנה כי מדיניות התומכת בעבודת הורים בכלל, ובעבודת נשים בפרט, משפרת את רמת השוויון במשק הבית דרך השפעתה על מעמד הנשים בשוק העבודה וחיזוק כוחן הכלכלי.

המחקרים שנסקרו לעיל עשו שימוש במדדים שונים כדי לאפיין את מידת התמיכה של מדינות בנשים, באימהות ובמשפחות. מרביתם בחנו שילוב של אמצעי מדיניות שונים כדי לזהות את השונות בין מדינות או לחלק אותן למשטרי רווחה. אולם אמצעי מדיניות שונים עשויים להשפיע באופנים שונים על חלוקת הזמן של גברים ונשים, כלומר, לאמצעי מדיניות שונים עשויות להיות השפעות סותרות. כך למשל, בעבודתן של חיה שטייר והדס מנדל (Stier & Mandel, 2009), שבה נעשתה הבחנה בין סוגי תמיכות, נמצא כי חופשות לידה ארוכות ועבודה במשרה חלקית מערערות את מעמדה הכלכלי של האישה במשק הבית ופוגעות בעצמאותה הכלכלית. גם מקיקו פואה ופיליפ כהן (Fuwa & Cohen, 2007) מצאו כי חופשות לידה ארוכות, שבהן משתמשות בעיקר אימהות, מחזקות את החלוקה המגדרית ואף מקיימות קשר ישיר עם עזיבה של אימהות את שוק העבודה. לעומת זאת, במדינות שבהן יש מעונות יום לילדים בגיל הרך, גברים משתתפים יותר בעבודות הבית (Stier & Mandel, 2009; Hofacker et al., 2013; Buhlmann et al., 2010). גם חופשות לידה לאבות התבררו כאמצעי לשילוב גברים בעבודות הבית (Hook, 2010).

מחקר זה מבקש לבחון כיצד אמצעים שונים של מדיניות משפחתית משפיעים על חלוקת העבודה במשפחה, הן מבחינת הזמן שבני הזוג מקצים לעבודה בשכר (כלומר הזמן שהם משקיעים בשוק העבודה), הן מבחינת חלוקת העבודה שלא בשכר הנושית במשק הבית. על סמך ממצאי המחקרים שבחנו את השפעתה של מדיניות משפחתית על חלוקת העבודה במשק הבית אפשר לטעון כי יש לה השפעה בשני מישורים עיקריים: היא משפיעה ישירות על הזמן שנשים מקצות לשוק העבודה ועל יכולתן לשמור על המשכיות תעסוקתית (Stier et al., 2018), והיא משפיעה על מידת המעורבות של גברים בטיפול בילדים (Hook, 2010). שני גורמים אלו ישפיעו בסיכומו של דבר גם על חלוקת העבודה בתוך משק הבית. במחקר הזה, בצד השפעתם (שנבחנה במחקרים רבים) של אמצעי מדיניות משפחתית על חלוקת עבודה שאינה בשכר, אני מבקשת לבדוק גם באיזו מידה הם משפיעים על חלוקת העבודה בשכר בתוך משק הבית, כלומר על הזמן שנשים וגברים מקצים לעבודה בשכר. מאחר שלאמצעים שונים של מדיניות משפחתית עשויה להיות השפעה הפוכה על חלוקת עבודות הבית ועל העבודה בשכר, בעיקר זו של נשים, נבדקו כמה אמצעי מדיניות והשפעתם הן על שעות העבודה בשכר הן על שעות העבודה ללא שכר שמבצעים שני בני הזוג. כן נבדקה השפעתם על מידת השוויון בחלוקת העבודה של משק הבית בשני היבטים אלו. המחקר מבחין בין שלושה אמצעים: כאלה המיועדים לאם בלבד (חופשת לידה בתשלום מבוסס שכר לאם); כאלה המיועדים לאב (חופשת לידה בלעדית לאב); וכאלה המיועדים למשפחה או לילדים (חופשות הורים, בתשלום או ללא

תשלום, הניתנות מעבר לחופשת הלידה של האם או האב; מעונות יום לילדים לגיל הרך). בשני המקרים הראשונים יש הבחנה ברורה בין תפקידי המינים, וברוב המקרים חופשה לאבות היא בלעדית לאב או חלופית לזו של האם. חופשות הוריות, לעומת זאת, מוצעות לשני ההורים, ואחד מהם יכול לבחור אם לקחתן; הן ארוכות יותר ומוצעות ללא שכר, או בתשלום כלשהו שאינו בהכרח מבוסס שכר.

השערות המחקר

א. לגבי עבודה בשכר של גברים ונשים:

1. לחופשות לידה בתשלום לאם ולנגישות של מעונות יום לגיל הרך (שני אמצעי מדיניות המוגדרת כתומכת תעסוקה) צפויה השפעה חיובית על שעות העבודה בשכר של נשים, מכיוון שאמצעים אלו מיועדים לסייע לשילוב מטלות המשפחה עם דרישות שוק העבודה.

2. לחופשה הורית (מעבר לחופשת הלידה הרשמית) צפויה השפעה שלילית על שעות העבודה של נשים. ההבדל בין השפעותיהן של חופשת לידה בשכר וחופשות הוריות נעוץ בעיקר באורך התקופה שבה ההורים נעדרים משוק העבודה (Fuwa & Cohen, 2009; Stier & Mandel, 2007). מאחר שחופשות הוריות מנוצלות בעיקר על ידי אימהות, יש להן השפעה שלילית על המחויבות שלהן לשוק העבודה ועל האופן שבו מעסיקים תופסים מחויבות זו.

לגבי גברים התמונה אינה ברורה כל כך – מחד גיסא, גברים מקצים את מרבית זמנם לשוק העבודה ללא קשר למדיניות הנהוגה, מסיבות כלכליות ותרבותיות גם יחד: במרבית המקרים סיכוייהם בשוק העבודה טובים יותר מאלה של נשים, ותפיסות נורמטיביות עדיין ממקמות את הגבר כמפרנס העיקרי של המשפחה. מאידך גיסא, הגברת המעורבות שלהם במשפחה – אם באמצעות חופשות הוריות, אם באמצעות חופשות לידה המיועדות לאבות בלבד – עשויה לגרור גם צמצום מסוים של פעילותם בשוק העבודה, ומצבה הכלכלי של המשפחה עשוי להשתפר בזכות הגדלת המעורבות של הנשים בשוק העבודה. שאלת ההשפעה של אמצעי המדיניות השונים על שעות העבודה בשכר של גברים תישאר אפוא פתוחה.

ב. לגבי עבודה שאינה בשכר (עבודת בית) של גברים ונשים:

1. מדיניות תומכת תעסוקה (חופשת לידה לאם בתשלום, נגישות של מעונות יום) תקטין את מידת המעורבות של נשים בעבודות שאינן בתשלום ותגדיל את מידת מעורבותם של גברים. מדיניות כזאת מחזקת את כוחן הכלכלי של נשים, ולפיכך נשים יבצעו פחות עבודות שאינן בשכר וגברים יבצעו יותר עבודות כאלה.

2. חופשות הוריות ארוכות יגדילו את מספר שעות העבודה שלא בשכר של נשים ויקטו את מספרן אצל גברים, משום שהן קשורות בנתק ממושך משוק העבודה ובאובדן כוח כלכלי.

3. חופשת לידה לאב תגדיל את מידת המעורבות של אבות בעבודה שאינה בשכר, מאחר שמטרתה לעודד השתתפות גברים בפעילות המשפחתית.

מקורות הנתונים ושיטת המחקר

המחקר מתבסס על נתוני ISSP שנאספו בשנת 2012 והתמקדו בנושא של עמדות מגדר ומשפחה. הנתונים נאספו במספר רב של מדינות, אך במחקר נכללו 30 מהמדינות שלגביהן היו נתונים המתייחסים למדיניות תומכת משפחה. נתונים אלו נאספו בעיקר מתוך פרסומי ה-OECD לגבי מדיניות משפחתית, והם מתייחסים ברובם לשנת 2010 (OECD, 2015). המדינות שנכללו במחקר הן אוסטריה, אוסטרליה, אירלנד, איסלנד, ארצות הברית, בלגיה, בריטניה, גרמניה, דנמרק, הולנד, הונגריה, יפן, ישראל, לטביה, ליטא, מקסיקו, נורווגיה, סלובניה, סלובקיה, ספרד, פולין, פורטוגל, פינלנד, צ'ילה, צ'כיה, צרפת, דרום קוריאה, קנדה, שוודיה ושווייץ. מאחר שהמחקר מתמקד בהשפעת מדיניות שילוב עבודה ומשפחה על חלוקת העבודה בבית ובשוק העבודה, נכללו בו נחקרים ונחקרות בגיל העבודה (עד גיל 60) שחיים בזוגיות.

הנחקרים נתבקשו לדווח על מספר השעות השבועיות שהם עצמם משקיעים בשוק העבודה ובעבודות הבית, וכן על מספר השעות שמשקיעים בן או בת הזוג.¹ מתוך תשובותיהם נבנו שני משתנים המציינים את מספר שעות העבודה בשכר ואת מספר שעות עבודת הבית של האישה (לפי דיווח של נשים לגבי עצמן או דיווח של גברים לגבי בת הזוג), ושני משתנים המציינים את מספר שעות העבודה בשכר ומספר שעות עבודת הבית של גברים. כמו כן, נבנו שני משתנים המתארים את חלקה היחסי של האישה בשעות שמשקיעים בני הזוג בשני התחומים; המשתנה האחד מתאר את חלקה היחסי בשעות העבודה בשכר מתוך כלל שעות העבודה בשכר של בני הזוג (כלומר מספר שעות שבועיות בשכר של האישה חלקי סך כל שעות העבודה בשכר של שני בני הזוג), ואילו המשתנה השני מתאר באותו אופן את חלקה היחסי בשעות עבודת הבית. ערכי המשתנים נעים בין 0 (כל שעות עבודת השוק או הבית הן של הגבר) ל-1 (כל שעות עבודת השוק או הבית הן של האישה). כלומר, ככל שהערך גבוה יותר כך גדול יותר חלקה היחסי של האישה בעבודות השוק או בעבודות הבית. המשתנה היחסי מביא בחשבון הן את חלוקת הנטל בין בני הזוג, הן את השונות הגדולה בין מדינות בכמות שעות העבודה הנדרשות בשוק ובמשק הבית (Stier & Lewin-Epstein, 2007). שונות זו מושפעת מהסדרים מוסדיים הקשורים בשוק העבודה ומנורמות התנהגותיות, ולכן חשוב מאוד לבחון את חלוקת העבודה במונחים יחסיים.

המודלים שנבחנו כוללים משתני פיקוח שבהם נעשה שימוש במחקרים העוסקים בחלוקת עבודה: גיל הנחקרים (בשנים), רמת השכלה (סדרת משתני דמה המבחינים בין השכלה גבוהה, השכלה תיכונית והשכלה פחותה מהשכלה תיכונית כקטגוריית ההתייחסות), ונוכחותם של ילדים במשק הבית לפי גיל (מספר ילדים מתחת לגיל 6, מספר ילדים בגיל 6-18). כמו כן מפקחים המודלים על מין הנחקרים (אישה=1, גבר=0). מתוך החשש להטיות בדיווח לגבי בני ובנות זוג. במודלים המתייחסים לעבודת השוק של נשים נכללו שעות

1 סקרי ISSP נערכים ברמת הפרט ולא ברמת משק הבית, ולפיכך המידע לגבי שעות העבודה של בן או בת הזוג אינו ממקור ראשון אלא מדיווחי הנחקר עצמו. מאחר שמחקרים הראו שכל נשאל נוטה להגזים מעט לגבי עצמו ולהמעיט בערך בן או בת הזוג, נכלל משתנה פיקוח המציין את מין המשיב. מחקרים קודמים עשו שימוש בשיטה זו (ראו למשל Stier & Lewin-Epstein, 2007).

העבודה בשכר של בני זוג, וכך נעשה גם במודלים המתייחסים לעבודת השוק של גברים. במודלים המתייחסים לעבודת הבית נכללו שעות העבודה בשכר של שני בני הזוג. כדי לבחון את השפעתם של אמצעי מדיניות שונים על חלוקת העבודה בבית נכללו במחקר ארבעה מאפיינים: אורך חופשת הלידה בתשלום המיועדת לאם, אורך חופשת הלידה בתשלום המיועדת לאב, אורך החופשה ההורית (בתשלום או ללא תשלום) מעבר לחופשות הלידה השמורות לאם או לאב, ושיעור הילדים בגיל 0-2 שנמצאים במעונות יום. נספח 1 מציג את המאפיינים התיאוריים של הנדגמים על פי המשתנים שצוינו כאן ברמת הפרט, משק הבית והמדינה.

שיטת המחקר מבוססת על מודל רב-רמות הכולל משתנים ברמת הפרט וברמת המדינה (Bryk & Raudenbush, 1992). שיטה זו מאפשרת לשלב בין רמת המיקרו והמקרו, מאחר שהיא מביאה בחשבון את העבודה שהתנהגויות ברמת הפרט ותוצאותיהן משוקעות בתוך הקשר מוסדי שמתנה את הקשרים ביניהן. המודלים מבוססים על רגרסיות ליניאריות המתוארות בדוגמה הבאה:

$$ij + BX + \varepsilon_{ij} \text{ (מס' ילדים מתחת לגיל 6)} + \beta_2 j + \beta_1 j (\text{השכלה}) + \beta_0 j = ij \text{ (שעות עבודה בשכר)} \quad (1)$$

כאשר המשתנה התלוי במשוואה (1) הוא מספר שעות העבודה השבועיות של נחקר i במדינה j ; $\beta_0 j$ מציין קבוע ייחודי לכל מדינה; $\beta_1 j$ ו- $\beta_2 j$ מציינים את ההשפעה של השכלת הנחקר ושל מספר הילדים הצעירים בבית (בהתאמה); X מציין את שאר המשתנים ברמת הפרט הכוללים במשוואה; B מציין את המקדם שלהם. לבסוף, ε_{ij} מציין את גורם הטעות. במשוואה זו הקבוע רנדומלי ויכול להשתנות בין מדינות, אך השפעת שאר המשתנים קבועה על פני מדינות. את השונות בין מדינות אפשר להסביר באמצעות מאפייני המדינה, כפי שמצוין במשוואה (2):

$$j + \dots + u_{0j} \text{ (חופשת לידה לאב)} + \gamma_0 j + \gamma_1 j \text{ (חופשת לידה לאם)} + \gamma_0 + \beta_0 j \quad (2)$$

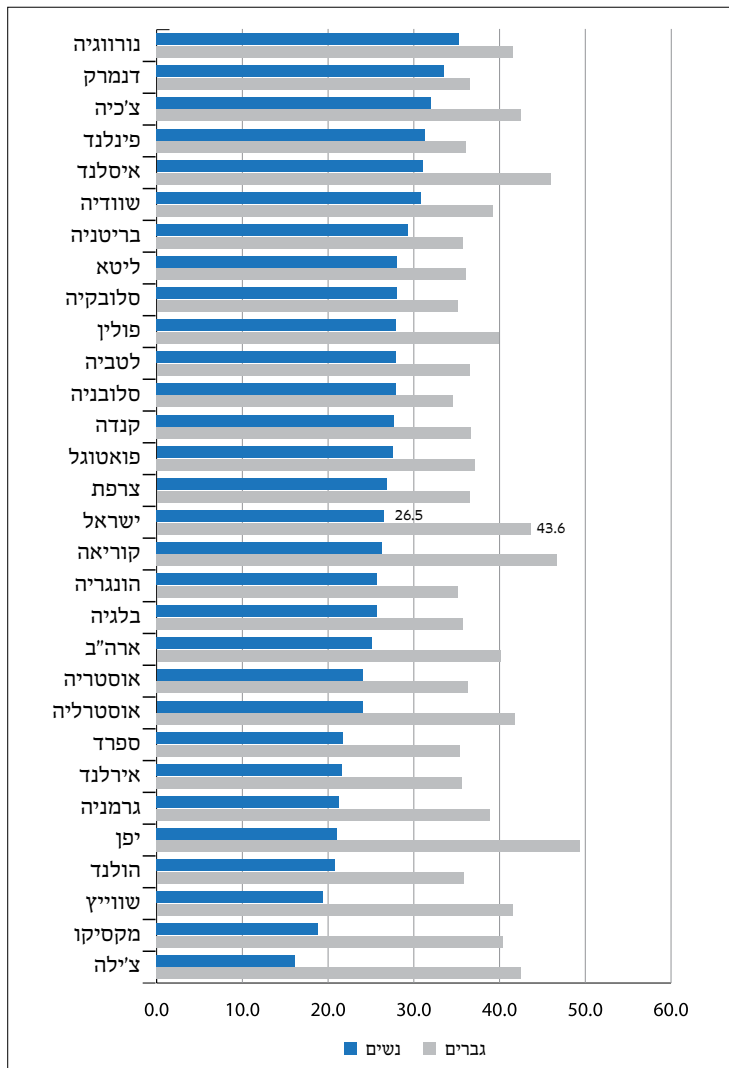
כלומר, השונות בין המדינות בשעות העבודה בשכר (שונות הקבוע) מוסברת על ידי מאפייני המדיניות השונים, כפי שצוין למעלה. במחקר נעשה שימוש בתוכנת HLM.

ממצאים

תרשים 1 מציג את סך שעות העבודה בשכר של נשים ושל גברים במדינות הנחקרות, ותרשים 2 מציג את סך השעות המוקדשות לעבודות הבית.

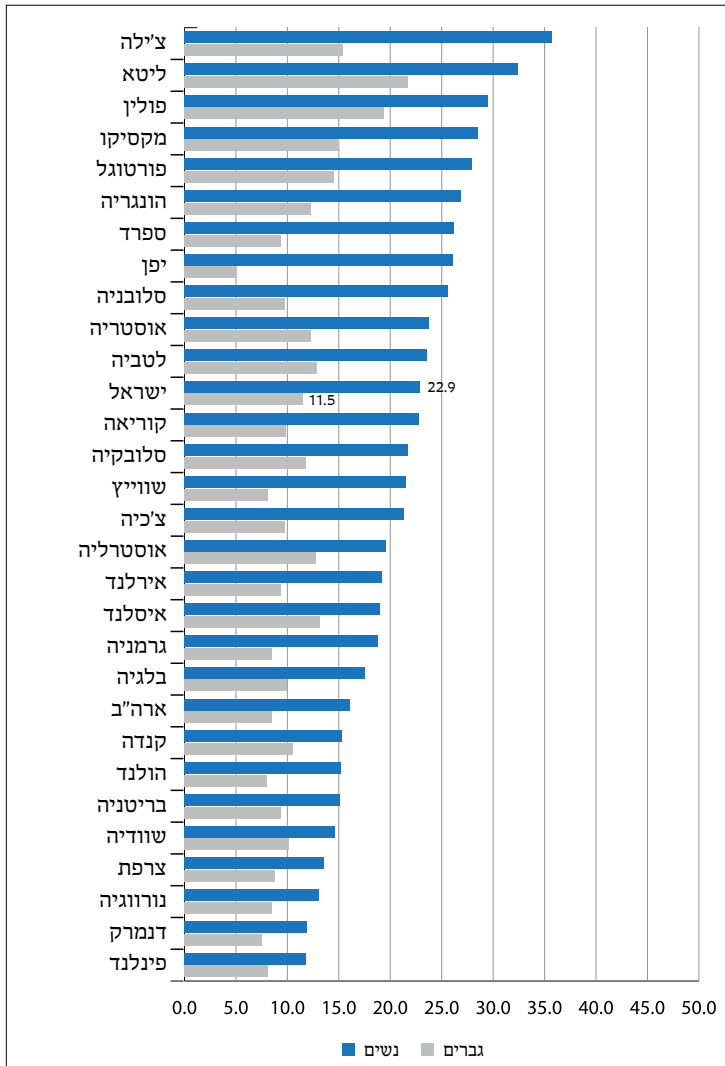
תרשים 1 (המסודר על פי מספר שעות העבודה של נשים, בסדר עולה) מראה כי בכל המדינות שנכללו במחקר, גברים משקיעים זמן רב יותר בעבודה בשכר מאשר נשים; אולם קיימת שונות בין מדינות במספר שעות העבודה השבועיות של נשים ושל גברים. טווח השעות של נשים נע בין 16 שעות בממוצע בצ'ילה ל-35.3 שעות בממוצע בנורווגיה, ואילו בקרב הגברים הטווח הוא בין 34.6 בסלובניה ל-49.4 ביפן. יש לזכור כי הממוצע מושפע גם משיעור הגברים והנשים שאינם משתתפים כלל בשוק העבודה. השונות בשעות העבודה בשכר גוררת בעקבותיה גם שונות גדולה בפערים בין בני זוג. כך למשל, נשים בנורווגיה

ובדנמרק משקיעות את הזמן הרב ביותר בעבודות שוק בהשוואה לנשים ממדינות אחרות, אולם שעות העבודה של גברים בנורווגיה רבות יותר מאשר בדנמרק (בפער של 5 שעות שבועיות בממוצע). מכאן שהפער בין שעות העבודה בשכר של נשים וגברים בדנמרק קטן יחסית בהשוואה לנורווגיה. באותו אופן, במדינות שבהן גברים עובדים שעות רבות – כדוגמת יפן, קוריאה, איסלנד וישראל (בכולן מעל 43 שעות שבועיות בממוצע) – יש הבדלים ניכרים במספר שעות העבודה בשכר של נשים: באיסלנד הן עובדות 31 שעות בשבוע בממוצע, בישראל ובקוריאה כ־26 שעות, ואילו ביפן רק 21 שעות בשבוע. לפיכך חשוב מאוד לבחון גם את הפערים בין בני זוג, כפי שאעשה בהמשך.

תרשים 1. מספר שעות עבודה בשכר בשבוע, לפי מגדר ומדינה

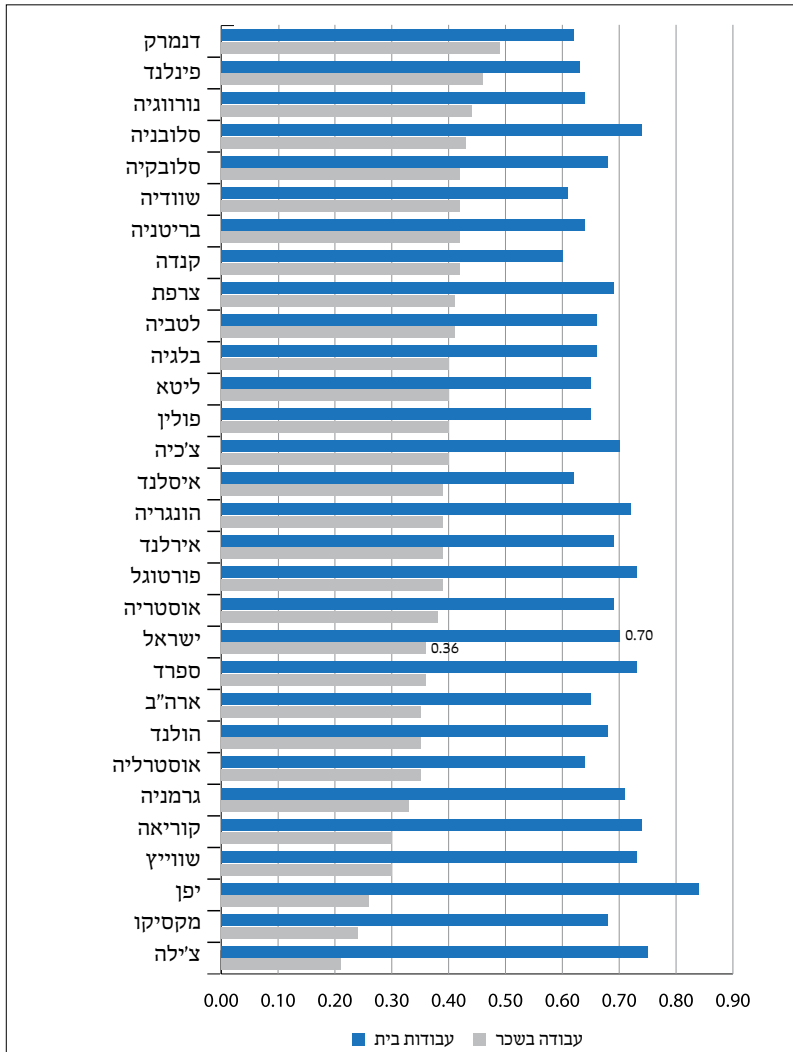
תרשים 2 מראה, בסדר עולה, את השעות השבועיות המוקדשות לעבודת בית שאינה בשכר. ככל המדינות שנכללו במחקר נשים מקדישות שעות רבות יותר לעבודת בית מאשר גברים, אולם גם כאן קיימת שונות גדולה בין מדינות. בממוצע, נשים משקיעות בעבודת הבית 27 שעות שבועיות. את הזמן הרב ביותר משקיעות נשים בצ'ילה ובליטא. השקעה גבוהה קיימת גם בפולין, מקסיקו ופורטוגל, ואילו בישראל, כמו בלטביה וקוריאה, נשים מבצעות כ-23 שעות עבודת בית בשבוע. בפינלנד ודנמרק, לעומת זאת, נשים משקיעות את המספר הקטן ביותר של שעות (פחות מ-12). מספר שעות נמוך בולט גם בנורווגיה, צרפת ושוודיה (פחות מ-15 שעות בשבוע). באשר לגברים, את הזמן הרב ביותר משקיעים בעבודת הבית גברים בליטא

תרשים 2. מספר שעות עבודה שאינה בשכר (עבודת בית) בשבוע, לפי מגדר ומדינה

ובפולין (כ־20 שעות שבועיות). בהונגריה, סלובקיה, אוסטריה וישראל מידת השתתפות שלהם בעבודות הבית בינונית (כ־11-12 שעות שבועיות), אך גבוהה מזו שבמרבית המדינות האירופיות האחרות (כשמונה שעות בנורווגיה, צרפת, הולנד, גרמניה ועוד), ואילו את הזמן המועט ביותר משקיעים גברים ביפן (כחמש שעות בשבוע בלבד), דנמרק, הולנד ושווייץ (כשבע שעות). קיימת אפוא שונות גדולה בין מדינות הן בהיקף שעות עבודת הבית של הנשים, הן בזה של הגברים. מספר שעות העבודה מרמז על כך שחלק מהשונות נובע מצרכים שונים של משק הבית או מנורמות שונות ביחס להשקעה בעבודות בית, וחלקה נובע מאי־שוויון בהשקעה של בני הזוג. מספר השעות שמשקיע כל אחד מבני הזוג קשור במידה רבה לסך כל השעות המושקעות בבית (המתאם הוא 0.75 בשעות הגברים ו־0.8 בשעות הנשים), אולם אין פירושו של דבר שקיים קשר בין רמת השוויון במשק הבית ובין סך כל השעות.

תרשים 3 מציג את חלקן היחסי של נשים מתוך כלל השעות שמשקיעים בני הזוג בעבודת השוק ובעבודת הבית. השקעה של 0.50 פירושה שוויון בחלוקת השעות; למעלה מזה פירושו כי נשים משקיעות זמן רב יותר, ולמטה מזה פירושו כי גברים משקיעים זמן רב יותר. התרשים מאורגן לפי מידת השוויון בחלוקת העבודה בשכר, בסדר עולה. נראה כי קיימת שונות ברמת אי־השוויון בין המדינות, במיוחד בעבודה בשכר. המדינה הקרובה ביותר לשוויון בעבודות בשכר היא דנמרק, שבה נשים מבצעות כ־49% מכלל השעות השבועיות בשכר במשק הבית; אחריה פינלנד (0.46), נורווגיה (0.44) וסלובניה (0.43). רמת אי־השוויון הגבוהה ביותר נמצאת בצ'ילה (0.21), מקסיקו (0.24) ויפן (0.26). בישראל נשים מבצעות כשליש מכלל שעות העבודה בשכר במשק הבית. ומה באשר למידת השוויון בחלוקת עבודת הבית? קנדה היא השוויונית ביותר, אם כי גם בה נשים מבצעות 60% מכלל השעות המוקדשות לעבודת בית. אחריה מרבית המדינות הסקנדינביות – שוודיה, דנמרק, איסלנד ופינלנד. המדינה הפחות שוויונית מכל המדינות שנבדקו היא יפן, שבה נשים מבצעות כ־84% מכלל שעות עבודת הבית, ואחריה צ'ילה, סלובניה וקוריאה (74%-75%). בישראל החלוקה המגדרית ניכרת למדי – נשים מבצעות 70% מכלל שעות העבודה שלא בשכר. אפשר לראות כי ברוב המכריע של המדינות נשים מבצעות מעל 65% משעות העבודה שלא בשכר, ורק בשש מדינות הן מבצעות פחות מ־35% מהעבודות בשכר. מהנתונים עולה עוד כי קיים קשר בין אי־השוויון בעבודה בשכר לאי־השוויון בעבודת הבית ($r = -0.62$), אם כי עדיין קיימת שונות גדולה בין הפעילות בשני תחומים אלו, והיא מושפעת כנראה הן ממדיניות ומסדרים מוסדיים, הן מנורמות חברתיות לגבי חלוקת העבודה המגדרית.

תרשים 3. חלקן היחסי של נשים מכלל השעות שמשקיעים בני הזוג בעבודה בשכר ובעבודות בית, לפי מדינה

אם כך, מה מסביר את מידת השוויון בחלוקת העבודה בשכר ובחלוקת העבודה שאינה בשכר? המודלים הבאים בוחנים שלושה סוגי גורמים שעשויים להשפיע על מידת השוויון, בהתאם לגישות התיאורטיות השונות: גורמים ברמת הפרט, הכוללים את משאביהם של בני הזוג ומידת המעורבות שלהם בשוק העבודה; מאפייני משק הבית, הכוללים את נוכחותם של ילדים; ומאפיינים ברמת המדינה, הכוללים אמצעים של מדיניות משפחתית. כאמור, הניתוח נעשה באמצעות משוואות היררכיות הכוללות את מאפייני הפרט ומשק הבית ואת אמצעי המדיניות. טבלה 1 מציגה את השונויות בין מדינות בשישה מדדים שאותם בוחן המחקר – שעות עבודה בשכר של הגבר, שעות העבודה בשכר של האישה, וחלקה היחסי מכלל השעות

שבני הזוג מקדישים לעבודה בשכר; ושעות העבודה שלא בשכר (עבודת בית) של הגבר, שעות העבודה שלא בשכר של האישה, וחלקה היחסי מכלל השעות שבני הזוג מקדישים לעבודת בית. שעות העבודה בשכר של נשים שונות מאלו של גברים בכל המדינות, כפי שראינו קודם, אך במבט בין מדינות השונות קטנה יחסית (אם כי מובהקת סטטיסטית) – 5% בקרב הנשים ובחלק היחסי של עבודת הנשים, ופחות מ-4% בקרב גברים. גם השונות בשעות המושקעות בעבודת בית בקרב גברים היא כ-5%. לעומת זאת, קיימת שונות גדולה יותר בשעות שמשקיעות נשים בעבודה שלא בשכר (13%) ובחלקן היחסי בעבודה זו במשק הבית (קרוב ל-7%).

טבלה 1. מרכיבי השונות בין המדינות בשעות העבודה בשכר ולא בשכר

שעות עבודה בשכר נשים	שעות עבודה בשכר גברים	שעות עבודת בית נשים	שעות עבודת בית גברים	חלק יחסי של נשים בשעות העבודה בשכר	חלק יחסי של נשים בשעות העבודה	הלק יחסי של נשים בשעות עבודת הבית
363.32	356.65	251.91	217.01	.072	.042	.042
20.19	14.63	38.36	11.94	.004	.003	.003
383.51	371.28	290.27	228.95	.076	.045	.045
5.3	3.9	13.2	5.2	5.3	6.7	6.7
N	15,931					

שעות העבודה בשכר הן אחד הגורמים החשובים ביותר בקביעת חלוקת העבודה במשק הבית, הן מבחינת הזמן שנותר להקצות לעבודות הבית הן מבחינת המשאבים הנצברים בשוק העבודה. מרבית אמצעי המדיניות המשפחתית אמורים לאזן בין מטלות הבית שנשים מבצעות ובין יכולתן להקדיש זמן לשוק העבודה. מחקרים רבים ציינו את השפעת המדיניות המשפחתית על עצם ההחלטה של נשים להשתתף בשוק העבודה או לעבוד במשרה מלאה, אולם השפעתה על היקף שעות העבודה בשכר של נשים וגברים לא נחקרה כמעט. שעות העבודה אמנם מושפעות במידה רבה מדרישות המעסיקים, אולם ייתכן שבמדינות שבהן נעשה ניסיון לאזן בין עבודה ומשפחה תשפיע המדיניות גם על מספר השעות שמקצים גברים ונשים לעבודה הנעשית מחוץ לבית. לפיכך, בשלב הראשון של הניתוח בחנתי באיזו מידה משפיעים רכיבים שונים של מדיניות משפחתית על היקף השעות המושקעות בעבודה בשכר. טבלה 2 מציגה את הממצאים של שלושה מודלים שבהם המשתנים התלויים הם שעות העבודה בשכר של נשים, שעות העבודה בשכר של גברים, וחלקן היחסי של נשים בכלל העבודות בשכר במשק הבית. כפי שצוין בפרק המתודולוגיה, המודלים כוללים ארבעה אמצעי מדיניות: אורך חופשת הלידה לאם (בתשלום); אורך חופשת הלידה לאב (בתשלום); אורך החופשות ההוריות מעבר לחופשת

הלידה, שניתנו לאם ולאב ואינן בהכרח בתשלום; ושיעור הילדים בגיל 0-2 במשק הבית שנמצאים במעונות יום. השפעתם של מאפיינים אלו נבחנה במודלים תוך פיקוח על מאפיינים סוציו-דמוגרפיים.

טבלה 2. השפעות מאפייני הפרט ומאפייני המדינה על עבודה בשכר של נשים וגברים: ניתוח רבי-רמות

שעות עבודה בשכר נשים	שעות עבודה בשכר גברים	חלק יחסי של נשים בשעות העבודה בשכר	
רמת הפרט			
0.000 (0.022)	-0.032* (0.026)	0.000 (0.040)	גיל
השכלה			
-0.897 (0.734)	-2.126* (0.850)	-0.011 (0.013)	פחות מתיכונית
-0.963* (0.376)	0.234 (0.397)	-0.014* (0.006)	תיכונית
-1.264* (0.464)	0.110 (0.396)	-0.018* (0.007)	על-תיכונית לא אקדמית
-0.317 (0.233)	-0.030 (0.270)	-0.001 (0.004)	נוכחות ילדים בגיל 0-5
-0.347 (0.223)	-0.031 (0.155)	-0.004 (0.003)	נוכחות ילדים בגיל 6-17
0.799 (0.424)	-2.663* (0.439)	0.031* (0.007)	דיווח אישה
0.133* (0.019)	0.130* (0.019)		שעות עבודה של בן/בת הזוג
מדיניות			
-0.131 (0.129)	-0.032 (0.099)	-0.001 (0.002)	אורך חופשת לידה בתשלום לאם
0.521 (0.504)	-1.145* (0.347)	0.011* (0.005)	אורך חופשת לידה בתשלום לאב
0.070* (0.013)	-0.038* (0.012)	0.001* (0.000)	אורך חופשות הוריות
0.133* (0.056)	-0.057* (0.027)	0.002* (0.005)	שיעור ילדים בגיל 0-2 במעונות יום
26.794 (0.719)	40.463 (0.512)	0.373 (0.008)	קבוע
(25) 473.96	(25) 414.40	(25) 305.05	חי ברבוע
14,478		13,764	

אתחיל בבחינת הגורמים המשפיעים על שעות העבודה בשכר של נשים. כאמור, עיקר העניין במחקר זה הוא השפעתם של אמצעי מדיניות שונים על שעות העבודה. אפשר לראות כי אורך חופשות הלידה בתשלום שניתנות לאימהות אינו משפיע על שעות העבודה בשכר של נשים. ייתכן שהדבר נובע מכך שבמרבית המקרים אימהות אכן משתמשות בחופשות אלו, ובדרך כלל מדובר בחופשות קצרות יחסית (הממוצע במדינות שנבחנו עומד על כ-13 שבועות) המאפשרות חזרה מהירה לעבודה. גם אורך חופשות הלידה בתשלום לאבות אינו משפיע על הקצאת הזמן של נשים לשוק העבודה. לשני אמצעי מדיניות יש השפעה ניכרת על שעות העבודה של נשים: מספר השבועות שבהם הורים יכולים להיות בחופשה (ברמות שונות של תשלום או ללא תשלום) על מנת לטפל בילדים, ושיעור הילדים במעונות יום לגיל הרך. במדינות המציעות חופשות הוריות ארוכות ובמדינות שבהן שיעור הילדים במעונות היום גבוה יותר, גדל מספר שעות העבודה של נשים. ההשפעה של שיעור הילדים במעונות יום מובנת וברורה, אולם לא כך לגבי חופשות הוריות, שבעבר תוארו דווקא כמלכודת לנשים. עם זאת, יש לציין כי המקדם קטן למדי – תוספת של שבועיים לחופשה תוסיף כ-0.15 שעות עבודה בשבוע; אך במדינה שמעניקה חופשה הורית ממוצעת (58 שבועות), נשים עובדות בממוצע ארבע שעות שבועיות יותר מאשר במדינה ללא חופשה הורית כלל.

מבחינת הגורמים ברמת הפרט, נשים בעלות השכלה אקדמית (הקטגוריה המושמטת) עובדות בשכר שעות רבות יותר מכל שאר קבוצות ההשכלה (אם כי ההפרש בין השכלה נמוכה לאקדמית אינו מובהק). מעניין לציין כי לא נמצאה השפעה מובהקת של נוכחות ילדים על שעות העבודה בשכר של נשים.² גם לגיל לא נמצאה השפעה מובהקת. שעות העבודה בשכר של נשים קשורות בקשר חיובי לשעות העבודה של בן הזוג; הדבר נובע כנראה מהעובדה שקיימת התאמה ברמת ההשכלה של בני הזוג ומכך שקיימת השפעה דומה של תנאי שוק העבודה על עבודת שני בני הזוג, כפי שהראו מחקרים (Herzberg-Druker & Stier, 2019). הטור השני של טבלה 2 מציג את השפעת מאפייני הפרט והמדיניות המשפחתית על שעות העבודה בשכר של גברים. השפעת המדיניות מעניינת, ובמידת מה היא מעין תמונת ראי לתוצאות מודל הנשים: במדינות שבהן חופשות הלידה לגברים והחופשות ההוריות ארוכות יותר, ושיש בהן שיעור גבוה של ילדים בגיל הרך במעונות יום, שעות העבודה בשכר של גברים מעטות יותר. ייתכן מאוד שבמדינות אלו, לצד המדיניות המשפחתית תורמת גם מדיניות הקשורה בשוק העבודה (שלא נבדקה במחקר זה) לאיזון בין עבודה למשפחה, בעיקר כשמדובר בגברים.

השפעת מאפייני הפרט על שעות העבודה של גברים שונה מעט מזו שנצפתה אצל נשים. ראשית, ככל שעולה הגיל מצטמצמות שעות העבודה של גברים. שנית, להשכלה יש השפעה לא ליניארית – בעלי השכלה נמוכה עובדים פחות שעות מאשר כל העובדים האחרים, אך אין הבדל במספר שעות העבודה בין רמת השכלה בינונית וגבוהה. גם אצל גברים, נוכחותם של ילדים אינה משפיעה על שעות העבודה. שעות העבודה בשכר של נשים קשורות בקשר חיובי לשעות העבודה של הגברים.

2 המודלים בדקו אינטראקציות בין נוכחות ילדים ומאפייני מדיניות שונים וכן אינטראקציות בין מאפייני המדינות, אולם לא נמצאו אינטראקציות מובהקות כאלה ולכן הן לא נכללו במודלים.

הטור האחרון בטבלה מציג את השפעתם של הגורמים השונים על חלקן היחסי של נשים מתוך כלל העבודה בשכר שמבצעים בני הזוג. החלק היחסי של נשים בעבודה בשכר גבוה יותר במדינות שבהן יש חופשות הוריות ארוכות יותר ושיעור גדול יותר של ילדים במעונות יום – אותם גורמים שמגדילים את מספר שעות העבודה של נשים (ומצמצמים את זה של גברים). בהקשר של אי-שוויון בין בני הזוג בשעות העבודה בשכר, השפעת חופשת הלידה לאבות תואמת את המצופה: חופשות לידה נדיבות יותר לאבות תורמות לעלייה בחלקן היחסי של נשים בתוך כלל העבודה בשכר של שני בני הזוג. ממצא זה מחזק את הצורך לבחון את היחס בין שעות העבודה של נשים וגברים, מכיוון שגורמים שונים (שאינם נכללים במחקר זה, כמו הביקוש לעבודה, מבנה שוק העבודה ונורמות חברתיות) עשויים להשפיע לא רק על היקף שעות העבודה של כל בן זוג בנפרד, אלא גם על סך השעות שמשק בית משקיע בשוק העבודה. אפשר להסיק מכך כי מרבית אמצעי המדיניות המשפחתית אכן תורמים להגברת השוויון במשק הבית, לפחות בכל הקשור לתרומה היחסית לעבודה בשכר.

לגבי השפעת המאפיינים ברמת הפרט, תרומת הנשים לסך שעות העבודה בשכר גבוהה יותר בקרב בעלות השכלה אקדמית בהשוואה לשאר קבוצות ההשכלה. לשאר המאפיינים ברמת הפרט לא נמצאה השפעה מובהקת.

האם למדיניות המשפחתית יש השפעה ישירה על חלוקת העבודה בבית? בטבלה 3 מוצגים הגורמים המשפיעים על שעות העבודה השבועיות שמתבצעות ללא שכר במשק הבית על ידי נשים ועל ידי גברים, וחלקן היחסי של נשים מכלל שעות עבודת הבית. כפי שתואר בפרקי הסקירה, היקף השעות שמשקיעות נשים בעבודת בית מושפע ממאפייני הפרט וממאפייני משק הבית. ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר כך קטן מספר השעות שנשים משקיעות בעבודות הבית, וכך גם ככל שמספר שעות העבודה בשכר גדול יותר. לעומת זאת, משך הזמן שנשים משקיעות בעבודות ללא שכר עולה עם נוכחותם של ילדים (בכל הגילים) ועם הגיל, אך הוא אינו מושפע משעות העבודה בשכר של בן הזוג. שעות העבודה בבית מושפעות מאוד גם מאמצעי המדיניות המשפחתית, ולא דווקא באופן המצופה. במדינות שבהן חופשות הלידה בתשלום המיועדות לאם ואלה המיועדות לאב ארוכות יותר, גם השעות שמשקיעות נשים בעבודת הבית רבות יותר. חופשות הוריות ארוכות קשורות דווקא לירידה בשעות המושקעות בעבודת הבית, אם כי גם במקרה זה, כמו בטבלה 2, ההשפעה קטנה יחסית. כצפוי, נוכחות של ילדים במעונות יום קשורה לירידה בהיקף שעות עבודת הבית של נשים, הן משום שבמקרה כזה פוחת עול הטיפול במשק הבית, הן משום שמעונות יום מאפשרים להקדיש שעות רבות יותר לעבודה בשכר.³ יש לזכור כי השפעת המדיניות המשפחתית היא לאחר פיקוח על המאפיינים של משק הבית ושל האישה עצמה.

3 כמו בטבלה 2, גם כאן נבדקה אינטראקציה בין שעות העבודה בשכר של נשים ובין אמצעי המדיניות השונים, אך לא נמצאה השפעה מובהקת; כלומר, השפעת שעות העבודה בשכר של נשים על הזמן שהן מקדישות לעבודת הבית אינה מושפעת מהמדיניות המשפחתית הנהוגה במדינה.

טבלה 3. השפעות מאפייני פרט ומאפייני המדינה על עבודה שאינה בשכר
(עבודת בית) של נשים וגברים: ניתוח רב־רמות

חלקה היחסי של האישה בשעות עבודת הבית	שעות עבודת בית גבר	שעות עבודת בית אישה	
רמת הפרט			
0.001* (0.000)	0.060* (0.019)	0.169* (0.021)	גיל
השכלה			
0.030 (0.017)	3.335* (1.383)	8.261* (0.877)	פחות מתיכונית
0.024* (0.005)	2.046* (0.331)	4.320* (0.571)	תיכונית
0.046* (0.007)	1.463* (0.576)	2.924* (0.460)	על־תיכונית לא אקדמית
0.010* (0.003)	0.657* (0.203)	1.758* (0.273)	נוכחות ילדים בגיל 0-5
0.014* (0.002)	0.123 (0.122)	1.611* (0.188)	נוכחות ילדים בגיל 6-17
0.046* (0.007)	-0.724 (0.396)	-1.483* (0.473)	דיווח אישה
-0.000 (0.000)	-0.009 (0.009)	-0.016* (0.008)	שעות עבודה בשכר אישה
0.000 (0.000)	-0.004 (0.006)	-0.007 (0.006)	שעות עבודה בשכר גבר
מדיניות			
0.003* (0.001)	0.123 (0.089)	0.396* (0.109)	חופשת לידה לאם בתשלום
-0.002 (0.006)	0.657 (0.394)	0.903* (0.367)	חופשת לידה לאב בתשלום
-0.004* (0.000)	-0.011 (0.010)	-0.056* (0.019)	חופשה הורית
-0.001* (0.000)	-0.082* (0.027)	-0.220* (0.034)	שיעור ילדים בגיל 0-2 במעונות יום
0.629 (0.010)	9.505 (0.502)	17.275 (0.683)	קבוע
623.80	485.29	635.9	חי ברבוע (25 ד"ח)
14,448	14,478	14,478	

שעות עבודת הבית של גברים מושפעות, כמו אצל נשים, מהשכלתם ומהיקף שעות העבודה שלהם בשכר. גברים משכילים ומי שעובדים שעות רבות יותר בשוק העבודה משקיעים פחות זמן בעבודת הבית, ואילו נוכחות ילדים צעירים ועלייה בגיל קשורים להשקעה של זמן רב יותר במשק הבית. אין כלל השפעה לנוכחות של ילדים בגיל בית הספר ולשעות העבודה בשכר של שני בני הזוג על היקף השעות שגברים מקדישים לעבודת הבית. גם אמצעי המדיניות כמעט אינם משפיעים על כך, להוציא השפעה שלילית מובהקת של שיעור הילדים במעונות יום – כלומר, ככל שעולה שיעור הילדים במעונות יום במדינה כך קטן מספר השעות שגברים מקדישים לעבודות הבית. ממצא זה עולה בקנה אחד עם הטענה כי במשקי בית שבהם נעשה מיקור חוץ לעבודות בית, גברים מבצעים פחות מהן (קפלן ואחרות, 2020).

המודל האחרון בוחן את חלקן היחסי של נשים בעבודת הבית מתוך כלל השעות שמשקיעים בה שני בני הזוג. מודל זה מביא בחשבון את העובדה שבמשקי בית שונים נדרש היקף שעות שונה, הן בגלל הבדלים במבנה משק הבית הן מסיבות הקשורות לנוכחות ההשקעה בבית. ברמת הפרט, נראה כי נשים משכילות יותר מבצעות חלק יחסי קטן יותר מעבודת הבית (כלומר משקי הבית שלהן שוויוניים יותר), ואילו נוכחות ילדים וגיל מבוגר יותר מגדילים את חלקן היחסי של נשים. חשוב לציין כי לשעות העבודה בשכר – הן אלה של האישה הן אלה של הגבר – אין כלל השפעה על ההשקעה היחסית של נשים בעבודת הבית; כלומר, לא ברור אם בחלוקת עבודת הבית אכן נעשה מיקוח המבוסס על היקף הפעילות בשוק העבודה.

מבחינת המדיניות המשפחתית, נראה כי במדינות שבהן חופשת הלידה של האם ארוכה יותר נפגעת מידת השוויוניות בעבודת הבית, וחלקן היחסי של נשים בעבודה זו גדל. לעומת זאת, חופשות הוריות נדיבות ושיעור גבוה של ילדים במעונות יום קשורים לירידה בחלקן היחסי של נשים בשעות המושקעות בעבודת הבית.

דיון ומסקנות

מהם התנאים המאפשרים מידה רבה יותר של שוויון בחלוקת העבודה המגדרית במשפחה? אי־השוויון במשק הבית בא לידי ביטוי בעיקר בעובדה שנשים מבצעות את חלק הארי של העבודה שלא בשכר, ואילו גברים מבצעים יותר עבודה בשכר. הבדל זה בין גברים לנשים – שלא תמיד בא לידי ביטוי בסך השעות המושקעות בעבודת שוק ועבודת בית, ומתבטא בעיקר בחלוקה בין שתי אלה – משליך על יחסי הכוחות בבית, על יכולתן של נשים להשתלב במשרות תובעניות ולהגיע לרמות הכנסה גבוהות בשוק העבודה, ועל הביטחון הכלכלי שלהן לאורך זמן. ייתכן שחלוקת עבודה זו גם פוגעת ביכולתן של משק הבית למקסם את התועלת המופקת הן מעבודה בשכר הן מעבודת בית. בהינתן העלייה ברמת ההשכלה של נשים, כניסתן למקצועות שבעבר נחשבו לגבריים וההזדמנויות הפתוחות בפניהן בשוק העבודה, תרומתן למעמד הכלכלי והחברתי של משק הבית איננה חסרת חשיבות. גם התנאים המשתנים של שוק העבודה, העלייה ברמת הצריכה של משקי הבית והמשברים הכלכליים הפוקדים את העולם המערבי תורמים לחשיבותה של עבודת שני בני הזוג בשכר. בה בעת חשובה גם מעורבותם של שני ההורים בעבודה הנעשית

בתוך המשפחה, ובעיקר בגידול הילדים. אמנם במרבית המדינות עולה היקף מיקור החוץ של עבודות הבית, והילדים נמצאים מגיל צעיר במסגרות חינוך מחוץ לבית במשך שעות ארוכות, אולם הטיפול בילדים עדיין דורש אחריות רבה והשקעה רבה שאין עליה תגמול כלכלי.

מחקר זה בחן את השפעת המדיניות המשפחתית שמציעות כיום מרבית מדינות המערב על הגברת השוויון בחלוקת העבודה במשפחה – הן על עבודה בשכר, הן על עבודה שאינה בשכר. מחקרים רבים הצביעו על גורמים ברמת הפרט וברמת המדינה שהשפעתם היא בעיקר הפחתת נטל עבודות הבית המוטל על נשים, אולם מרביתם לא בחנו ישירות את השפעתם של אמצעי מדיניות שונים על היקף העבודה בשכר של בני הזוג. היקף העבודה בשכר מושפע במידה רבה מתנאי שוק העבודה, אולם גם המדיניות המשפחתית חשובה, והיא משפיעה על עצם ההחלטה לעבוד ועל היקף המשרה.

כפי שמראים ממצאי המחקר, מעונות יום לילדים בגיל הרך חשובים במיוחד להגדלת השוויון בעבודה בשכר וגם בעבודות הבית. ההשפעה של היקף השימוש במעונות יום לגיל הרך על עבודת נשים היא ברורה וישירה, אולם השפעתה על עבודתם של גברים מעידה על מצב שבו המדינה מעודדת איזון טוב יותר של חיי עבודה ומשפחה לשני ההורים. ייתכן שהשפעה זו מעידה גם על יכולתם של אבות לבחור לצמצם את מעורבותם בשוק העבודה כאשר בת הזוג יכולה להקדיש זמן רב יותר לעבודה בשכר. מבחינה זו, גם חופשות הוריות – שניתנות בדרך כלל לבחירת שני ההורים – תורמות להגברת השוויון במשק הבית. אמנם ההשפעה שנמצאה להן במחקר זה קטנה, אך ייתכן שגם במקרה זה חופשות נדיבות להורים הן מאפיין של מדיניות כללית שמטרתה איזון טוב יותר בין חיי עבודה ומשפחה לשני ההורים. מדיניות כזאת משליכה על נכונות ההורים, ובעיקר האבות, לקחת חלק באחריות לעבודת המשפחה, וגם על נכונות המעסיקים לספק פתרונות טובים יותר של איזון. במחקרי המשך חשוב לוודא באיזו מידה מנוצלות חופשות כאלה, כיצד קיומן משפיע על יכולתן של נשים לשמור על עבודה רציפה ועל משרה מלאה, וכיצד הן משפיעות על עמדות מעסיקים כלפי עובדות הורים. מעניינת עוד יותר ההשפעה של חופשות לידה בתשלום שניתנות לאבות. במדינות שבהן חופשות אלו נדיבות, שעות העבודה בשכר של האבות מעטות יותר; אין כל השפעה על היקף שעות העבודה בשכר של האם; ומידת השוויון בין בני הזוג בעבודה בשכר רבה יותר. כאמור, נראה כי כל רכיבי המדיניות הללו מאפיינים אווירה תומכת של מדינה שמאפשרת להגיע לשוויון רב יותר בחלוקת העבודה בשכר.

אך באיזו מידה הגדלת השוויון בעבודה בשכר משפיעה על הגדלת השוויון בעבודות הבית? כאן הממצאים אינם כה ברורים. חופשת הלידה לאבות אינה משפיעה כלל על הקצאת שעות העבודה של גברים בבית, ואף יש לה קשר חיובי עם מספר השעות שנשים משקיעות בעבודה שאינה בשכר. ייתכן שבעתיד, כאשר מדינות רבות יותר יאמצו את המודל של חופשת לידה ייחודית ובתשלום מלא לאבות, מצב זה ישתנה וישפיע גם על הנורמות הקשורות לעבודת הבית. הממצאים מראים כי למעשה, אמצעי המדיניות המשפחתית שנבדקו כאן לא הגבירו את מעורבותם של גברים בעבודת הבית. כאשר יש פחות ביקוש לעבודות אלו, למשל כאשר ילדים צעירים שוהים מחוץ לבית במעונות יום או כאשר נעשה מיקור חוץ של עבודות בית, כפי שנמצא במחקרים (קפלן ואחרות,

זירה זו נשלטת עדיין על ידי הסדרים מגדריים, ובניגוד לטענות שמעלה התיאוריה של הקצאת הזמן ולטענות שמעלות תיאוריות של כוח, גם הפעילות של נשים בשוק העבודה אינה משפיעה על מידת המעורבות של גברים בעבודת הבית. כפי שנמצא בעבר (Stier & Lewin-Epstein, 2007), נשים כנראה מתמקחות עם עצמן על הזמן שהן מקצות לעבודת בית, אם באמצעות מיקור חוץ, אם באמצעות צמצום פעילותן בתוך משק הבית (מה שאולי מגדיל את השוויון במשק הבית).

לסיכום, קשה עדיין להצביע על אמצעים ייחודיים של מדיניות משפחתית שעשויים להגביר את מעורבותם של גברים בעבודת הבית, אם כי אמצעי המדיניות שנבדקו כאן יעילים בדרך כלל בהגדלת השוויון בחלוקת העבודה בשכר. במחקר זה לא נבדק היקף המעורבות של הורים בטיפול בילדים, אך מחקרים מראים כי חלקם של גברים בתחום זה הולך וגדל. ייתכן שבעתיד, מעורבות רבה יותר של גברים בטיפול בילדים תישא עימה גם מעורבות רבה יותר לעבודת הבית ושחרור ההיבטים המגדריים הכרוכים בביצוען.

מקורות

קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: הסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.

שטייר, חיה. (2005). יחסי הגומלין בין עבודה בשכר ועבודה במשפחה. סוציולוגיה ישראלית, 1(1), 143-163.

Bianchi, Suzanne M., Melissa A. Milkie, Liana C. Sayer, & John P. Robinson. (2000). Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor. *Social Forces*, 79(1), 191-228.

Bianchi, Suzanne M., John P. Robinson, & Melissa A. Milkie. (2006). *The changing rhythms of American family life*. Russell Sage Foundation.

Bittman, Michael, Paula England, Liana Sayer, Nancy Folbre, & George Matheson. (2003). When does gender trump money? Bargaining and time in household work. *American Journal of Sociology*, 109(1), 186-214.

Blood, Robert, & Donald M. Wolfe. (1960). *Husbands and wives*. Free Press.

Brines, Julie. (1994). Economic dependency, gender and the division of labor at home. *American Journal of Sociology*, 100(3), 652-688.

Bryk, Anthony S., & Stephen W. Raudenbush. (1992). *Hierarchical linear models: Applications and data analysis methods*. Sage.

Buhmann, Felix, Guy Elcherth, & Manuel Tettamanti. (2010). The division of labor among European couples: The effects of life course and welfare policy on value-practice configurations. *European Sociological Review*, 26(1), 49-66.

- DiPrete, Thomas A., & Claudia Buchman. (2013). *The rise of women: The growing gender gap in education and what it means for American schools*. Russell Sage Foundation.
- England, Paula. (2010). The gender revolution: Uneven and stalled. *Gender and Society*, 24(2), 149–166.
- Esping-Andersen, Gosta. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford University Press.
- Fuwa, Makiko. (2004). Macro-level gender inequality and the division of household labor in 22 countries. *American Sociological Review*, 69(6), 751–767.
- Fuwa, Makiko, & Philip N. Cohen. (2007). Housework and social policy. *Social Science Research*, 36(2), 512–530.
- Geist, Claudia, & Philip N. Cohen. (2011). Headed toward equality: Housework change in comparative perspective. *Journal of Marriage and Family*, 73(4), 832–844.
- Gershuny, Jonathan, & Oriel Sullivan. (2003). Time use, gender, and public policy regimes. *Social Politics*, 10(2), 205–228.
- Goldscheider, Frances K., & Linda J. Waite. (1991). *New families, no families? The transformation of the American home*. University of California Press.
- Gornick, Janet, & Marcia Meyers. (2003). *Families that work: Policies for reconciling parenthood and employment*. Russell Sage Foundation.
- Gornick, Janet C., Marcia K. Meyers, & Katherin E. Ross. (1998). Public policies and the employment of mothers: A cross-national study. *Social Science Quarterly*, 79(1), 35–54.
- Herzberg-Druker, Efrat, & Haya Stier. 2019. Family matters: The contribution of households' educational and employment composition to income inequality. *Social Science Research*, 82(3), 221–239.
- Hofacker, Dirk, Rumiana Stoilova, & Jan R. Riebling. (2013). The gendered division of paid and unpaid work in different institutional regimes: Comparing West Germany, East Germany and Bulgaria. *European Sociological Review*, 29(2), 192–209.
- Hook, Jennifer L. (2006). Care in context: Men's unpaid work in 20 countries, 1965–2003. *American Sociological Review*, 71(4), 639–660.
- Hook, Jennifer L. (2010). Gender inequality in the welfare state: Sex segregation in housework, 1965–2003. *American Journal of Sociology*, 115(5), 1480–1523.
- Lewin-Epstein, Noah, Haya Stier, & Michael Braun. (2006). The division of household labor in Germany and Israel. *Journal of Marriage and Family*, 68(5), 1147–1164.

- Mandel, Hadas. (2013). Up the down staircase: Women's upward mobility and the wage penalty for occupational feminization, 1970–2007. *Social Forces*, 91(4), 1183–1207.
- Mandel, Hadas, & Moshe Semyonov. (2005). Family policies, wage structures, and gender gaps: Sources of earnings inequality in 20 countries. *American Sociological Review*, 70(6), 949–967.
- Mandel, Hadas, & Moshe Semyonov. (2006). A welfare state paradox: State interventions and women's employment opportunities in 22 countries. *American Journal of Sociology*, 111(6), 1910–1949.
- OECD. (2015). *OECD family database*.
- O'Reilly, Jacqueline, Mark Smith, Simon Deakin, & Brendan Burchell. (2015). Equal pay as a moving target: International perspectives on forty-years of addressing the gender pay gap. *Cambridge Journal of Economics*, 39(2), 299–317.
- Raz-Yurovich, Liat. (2014). A transaction-cost approach to outsourcing by households. *Population and Development Review*, 40(3), 293–309.
- Stier, Haya, & Noah Lewin-Epstein. (2007). Policy effects on the division of housework. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 9(3), 235–259.
- Stier, Haya, Noah Lewin-Epstein, & Michael Braun. (2001). Welfare regimes, family-supportive policies, and women's employment along the life course. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1731–1760.
- Stier, Haya, Noah Lewin-Epstein, & Michael Braun. (2018). Institutional change and women's work patterns along the family life course. *Research in Social Stratification and Mobility*, 57, 46–55.
- Stier, Haya, & Hadas Mandel. (2009). Inequality in the family: The institutional aspects of women's earning contribution. *Social Science Research*, 38, 594–608.
- Treas, Judith, & Sonja Drobnic (Eds.). (2010). *Diving the domestic: Men, women, & household work in cross-national perspective*. Stanford University Press.
- Treas, Judith, & Tai Tsui-o. (2016). Gender inequality in housework across 20 European nations: Lessons from gender stratification theories. *Sex Roles*, 74, 495–511.
- Treas, Judith, & Eric D. Widmer. (2000). Married women's employment over the life course: Attitudes in cross-national perspective. *Social Forces*, 78(4), 1409–1436.

נספח 1. מאפייני המדגם ברמת הפרט ומשק הבית וברמת המדינה -
ממוצעים (וסטיות תקן)

מאפיינים ברמת הפרט	
גיל	44.33 (9.85)
השכלה (ב־%)	
פחות מתיכונית	6%
תיכונית	44%
על־תיכונית לא אקדמית	17%
אקדמית	34%
מאפיינים ברמת משק הבית	
מס' ילדים מתחת לגיל 6	0.38 (0.72)
מס' ילדים בגיל 6-17	0.70 (0.98)
שעות שבועיות של עבודה בשכר, נשים	25.8 (19.6)
שעות שבועיות של עבודה בשכר, גברים	39.0 (19.3)
שעות שבועיות של עבודת בית, נשים	21.3 (16.9)
שעות שבועיות של עבודת בית, גברים	10.9 (15.1)
מס' מקרים	15,926
מאפיינים ברמת המדינה	
מס' שבועות של חופשת לידה בשכר, לאימהות בלבד	12.7 (5.6)
מס' שבועות של חופשת לידה בשכר, לאבות בלבד	1.4 (1.5)
מס' שבועות של חופשה הורית	58.2 (44.3)
שיעור ילדים בגיל 0-2 במעונות יום	29.7 (17.6)
מס' מדינות	30

משמעות השינויים באחריות המדינה לאזרחיה עבור עובדות השירותים החברתיים: פרקריות במגזר הציבורי וההכרח לספק עבודה שקופה

עינת לביא*

תקציר. הספרות בחנה רבות את משמעותן של רפורמות רווחה ורפורמות ניהוליות, הן עבור יחסי מדינה-אזרח הן עבור אופן העבודה במגזר הציבורי. רפורמות אלו נקשרות למגמות אחרות בשוק העבודה, במיוחד בהקשר של שינוי החוזה החברתי בין מעסיקים לעובדים. כתוצאה מכך, נטען כי מיקומים רבים בשוק העבודה הפכו פרקריים – מאופיינים על ידי עבודה שאינה יציבה, אינה בטוחה ואף פוגענית. יוצאת מהכלל היא התעסוקה במגזר הציבורי, שנחשבת בטוחה והוגנת יחסית. מטרת המחקר היא לבחון את משמעותיהן של הרפורמות הללו על פרקטיות יומיומיות של עובדים ועובדות במגזר הציבורי. ניתוח המתבסס על 214 ראיונות עומק שהתמקדו באינטראקציות בין עובדות ועובדים המספקים שירותים חברתיים (רווחה, חינוך ובריאות) ובין לקוחותיהם מראה כי העובדות והעובדים מספקים ללקוחות משאבים בלתי פורמליים רבים. זוהי פרקטיקה שקופה, מכיוון שהיא אינה מוכרת ואינה מתוגמלת על ידי הארגון. הטענה המרכזית של המחקר היא שאספקת המשאבים הבלתי פורמליים מעידה על חלחול היבטים פוגעניים, ששוכי עד כה לעבודה פרקרית, גם להעסקה ישירה במגזר הציבורי, ולכך יש היבט מגדרי בולט.

מילות מפתח: עבודה פרקרית, עבודה שקופה, מגזר ציבורי, משאבים בלתי פורמליים

מבוא

אחד המאפיינים הבולטים של הרפורמות שנעשו ברבות ממדינות הרווחה בעשורים האחרונים הוא שינוי ביחסים שבין המדינה לאזרח וצמצום אחריות המדינה לאזרחיה (Hacker, 2018). רפורמות אלו באות לידי ביטוי בין השאר בשינוי פניהם של ארגוני המגזר הציבורי, ובמיוחד באופן הגשת השירותים החברתיים. בולטים במיוחד צמצום ההוצאה הציבורית וקיצוץ במשאבים העומדים לרשות השירותים החברתיים, צמצום מתמשך בכוח אדם במגזר הציבורי, וכן הפרטות ודרכים חדשות של מתן שירותים מדינתיים לאזרח באמצעות המגזר העסקי או המגזר השלישי (Pollitt & Bouckaert, 2011).

* ד"ר עינת לביא, החוג לשירותי אנוש, אוניברסיטת חיפה

במקביל לשינויים ביחסי מדינה-אזרח, וגם בעקבותיהם, חלו שינויים דרמטיים בשוק העבודה, ששיקפו שינויים בחוזה בין המעסיקים לעובדים (מרגלית, 2019; Cooper, 2014). חוקרים רבים תיארו את הפיכתו של שוק העבודה לפרקרי (precarious),¹ כזה שמספק תעסוקה שאינה בטוחה ואינה צפויה (Kalleberg, 2009) – שוק שבו העובדים הם שנושאים בעול הסיכונים (ולא המעסיקים), והם זכאים להטבות סוציאליות מוגבלות ביותר (Vosko, 2010). הדיון בעבודה פרקרית, במיוחד בהקשר של חוסר ביטחון תעסוקתי ושל המרכיב הפוגעני, שהוא מרכזי בעבודה שאינה יציבה, מחריג בדרך כלל את התעסוקה במגזר הציבורי, שנחשבת בטוחה יותר מתעסוקה במגזרים אחרים (Benjamin, 2016). הביטחון היחסי המקושר עם המגזר הציבורי מבוסס על היבטים שאפיינו את כלל שוק העבודה בעבר, ובהם ייצוג על ידי ועד עובדים, שכר הוגן ותנאים סוציאליים, ולעיתים אף קביעות. כל אלה אינם מאפיינים עבודה פרקרית (Kalleberg, 2018).

לאחרונה קשרו חוקרות פמיניסטיות בין עבודה פרקרית ובין עבודה ללא שכר (Baines et al., 2017). לטענתן, עובדים שעבודתם פרקרית חשופים לדרישות לבצע מגוון רחב של עבודות שאינן מתוגמלות על ידי הארגון. בשל חוסר הביטחון התעסוקתי, עובדים – ובמיוחד עובדות – מוכרחים להיענות לדרישות אלו, משום שהם חוששים לאבד את עבודתם אם יסרבו להן. אופיין של העבודות האלה תואם למסגור התיאורטי של עבודות שקופות: הן אינן מוגדרות פורמלית כעבודה, ואינן זוכות להכרה או לתגמול כספי (קפלן ואחרות, 2020; Hatton, 2017). גם החוקרות העוסקות בעבודות שקופות וגם אלה העוסקות בעבודה ללא שכר טוענות כי עבודות אלו מגדריות במהותן (Baines et al., 2017; Baines, 2004).

הספרות מתארת היטב כיצד שינויים במדיניות החברתית הובילו לשינויים בדפוסי התעסוקה של יחידים ולהתרחבותה של תופעת העבודה הפרקרית והשקופה במגזר הפרטי ובמגזר השלישי; אולם מחקרים מעטים בלבד בחנו גילויים של עבודה שקופה בארגוני המגזר הציבורי, במיוחד בשל הנחה שעובדי המגזר הציבורי מוגנים יותר מעובדים במגזרים אחרים וחשופים פחות לסיכונים. הנחה זו עודנה תקפה, על אף השינויים הדרמטיים שהתרחשו בארגוני המגזר הציבורי (מרגלית, 2019).

מטרתו העיקרית של מחקר זה היא לבחון את משמעות השינוי ביחסי מדינה-אזרח על אופן עבודתם של עובדים ועובדות במגזר הציבורי. אראה כי הרפורמות במדיניות החברתית ורפורמות ארגוניות הובילו לשינויים בדפוסי העבודה של עובדים ועובדות המספקים שירותים חברתיים בתחומי הרווחה, החינוך והבריאות וטבעו בהם מאפיינים של עבודה פרקרית – במיוחד ההכרח לספק עבודה שקופה, שהפך לחלק משגרת העבודה גם בתעסוקה הנתפסת כמוגנת ובטוחה. בהתבסס על ניתוח שיטתי של נתונים ממחקר איכותני רחב היקף הכולל 214 ראיונות עומק, אציג שלוש טענות: ראשית, בעת צמצומם של משאבים מדינתיים, העובדים והעובדות במגזר הציבורי מספקים משאבים ושירותים אישיים בלתי פורמליים, כאלה שחורגים הרבה מעבר לדרישות התפקיד הפורמליות ודורשים הרבה מעבר למשאבים הפורמליים המוקצבים על ידי הארגון או המדינה. המשאבים הבלתי פורמליים שקופים מכיוון שאינם נושאים תגמול מצד הארגון, ולעיתים אף

1 בספרות המחקר נהוג להשתמש במילה הלועזית פרקריות גם בכתיבה בעברית, וכך נעשה גם במאמר זה.

מושקטים במכוון. שנית, בשל היעדר המשאבים הפורמליים, אספקת המשאבים האישיים היא כורח יותר משהיא נתונה לבחירה, והיא מהווה פרקטיקה פוגענית מפני שיש לה מחיר גבוה בחייהם של העובדים והעובדות. מבחינה זו, גם עבודה קבועה בהעסקה ישירה במגזר הציבורי יכולה להיחשב פרקטית. שלישית, מכיוון שנשים הן הרוב מבין העובדים בשירותים הציבוריים החברתיים, הפרקטיקה של אספקת משאבים בלתי פורמליים היא מגדרית בבסיסה ומרחיבה את אי-השוויון המגדרי, הן בשוק העבודה הן בחברה בכללותה.

רקע תיאורטי

רפורמות במבנה השירות הציבורי ובמתן שירותים חברתיים

הספרות הבוחנת את ארגוני המגזר הציבורי מעידה כי מאז ומתמיד נאלצו עובדי המגזר לספק שירותים בעזרת משאבים מוגבלים שלרוב אינם מספיקים למתן מענה אופטימלי לאזרחים (Lipsky, 2010). בעקבות רפורמות חברתיות-כלכליות שנערכו במדינות מערביות רבות צומצמו מאוד משאביהם של ארגוני המגזר הציבורי, במיוחד בתחומי השירותים החברתיים (Hacker, 2018). בה בעת, השינויים הכלכליים שליוו את הרפורמות הללו החרפו את הביקוש לאותם שירותים שצומצמו (Hupe & van der Krogt, 2014). בהקשר זה רווחת הטענה כי הרפורמות ברווחה שינו במידה ניכרת את אופי העבודה בשירותים הציבוריים, והשפיעו על יכולתם של העובדים והעובדות במגזר לספק שירות שיצליח לענות על צרכי האזרחים (בניש, 2012). פיטר הופה ואורליאן בופה (Hupe & Buffat, 2014) טענו כי אילוצים מבניים אלו העמיקו את "פער השירות הציבורי" – הפער שבין המשאבים הארגוניים הניתנים לעובדים לשם ביצוע עבודתם ובין המשאבים הנדרשים למתן מענה מספק בפועל.

גורם נוסף שהשפיע על אופן אספקת השירותים הציבוריים הוא הגל החדש של רפורמות הניהול הציבורי, המהדהד היבטים של הרפורמות ברווחה. רפורמות אלו מבוססות על עקרונות של רצינות כלכלית ומכניזמים של שוק, והתוצאות והתפוקות משמשות להן מדדי הצלחה (Pollitt & Bouckaert, 2011). הגורמים החשובים במיוחד להערכת טיב העבודה הם יעילות ואפקטיביות, ואלה מושגות בין השאר באמצעות צמצום ההוצאה הציבורית (Pollitt, 2010). התרבות הארגונית המונחית על ידי הניהול הציבורי החדש מתמקדת בלקוחות – היא מציבה את האזרח במרכז ורואה באזרח לקוח שיש להשביע את רצונו (Bryson et al., 2014; Cohen et al., 2016), והיבט זה משפיע גם הוא על השירותים הציבוריים. גורם שלישי שמשפיע עליהם והוא חשוב במיוחד לעניין המחקר הנוכחי הוא שינויים מבניים שחלו בארגוני המגזר הציבורי וביטול מנגנוני פיקוח מסורתיים, בניסיון להשטיח היררכיות ארגוניות. במסגרת זו בוטלו פונקציות של ניהול ביניים, ואחריות רבה יותר עברה לארגונים ולעובדים ברמת הרחוב (street level), האמונים על יישום המדיניות בפועל. אוולין ברודקין (Brodkin, 2011) הסבירה כי הודגשה השורה התחתונה של יישום המדיניות, כלומר מדדי הביצועים; קובעי המדיניות ומנהלים בכירים עוסקים פחות בשאלה כיצד מתבצעת עבודת יישום המדיניות, דהיינו אספקת השירותים לאזרח.

משמעותם של כל השינויים המבניים והארגוניים הללו היא שכיום נאלצים עובדים ועובדות לספק שירותים ללקוח? באמצעות משאבים שהצטמצמו בשל השינוי ביחסי מדינה-אזרח, במיוחד בהקשר של הפחתת אחריותה של המדינה לרווחתם של האזרחים; ובשעה שהאחריות המוטלת על העובדים והעובדות עצמם גדולה יותר מבעבר. לצד זאת קיים הצורך לספק ללקוחות שירות טוב ולספק לארגון תוצאות. אחת ההשלכות העיקריות של אופן העבודה הנוכחי, המגדיל את פער השירות (Hupe & Buffat, 2014), היא שהעובדים והעובדות נדרשים להפעיל שיקול דעת רב יותר ונאלצים לתמרן בין הלחצים המכוונים את פעולתם (Thomann et al., 2018).

עבודה פרקרית: הגדרות והשלכות ידועות על עובדים ועובדות

הרפורמות ששינו את מבנה הארגונים במגזר הציבורי גרמו לשינויים מרחיקי לכת בשוק העבודה. חוקרים רבים הדגישו את השינוי בחוזה החברתי בין המעסיקים לעובדים, הנוגע בעיקר למחויבותו של המעסיק כלפי עובדיו (Kalleberg, 2018; Kalleberg & Vallas, 2018). בעבר יכלו עובדים לקוות שעבודה קשה ומסורה תבטיח להם תעסוקה יציבה יחסית וקידום, אך כיום שוק העבודה שונה בתכלית. ג'ייקוב האקר (Hacker, 2018) כינה את התמורה הזאת "גריסה של החוזה החברתי". הספרות מראה כי בשלושת העשורים האחרונים הובילו ההסדרים החדשים בשוק העבודה לעלייתה של עבודה פרקרית, שעיקרה חוסר ביטחון תעסוקתי – חשש מפיטורין, חשיפה לפגיעות שונות, היעדר ייצוג קולקטיבי, היעדר אפשרויות תעסוקה אלטרנטיביות, והיעדר הזדמנויות לתעסוקה שהולמת את כישורי העובדת (Cooper, 2014; Kalleberg, 2009; Standing, 1999). עבודה פרקרית נקשרת לרוב להסדרי עבודה שאינם סטנדרטיים, כגון העסקה באמצעות מיקור חוץ או העסקה קבלנית (Kalleberg & Vallas, 2018). חוקרים הדגישו את ההיבטים הפוגעניים בהעסקה פרקרית, המלווה פעמים רבות בהתנכלות תעסוקתית, בהפרת זכויות ובשכר נמוך (אבחסרה ואחרים, 2006; רובינשטיין ואחרים, 2008; 2003; Fudge & Vosko). יתר על כן, אף שבעבר אפיינה הפרקריות בעיקר משרות שנמצאות בתחתית שוק העבודה, כיום היא מאפיינת את כלל שוק העבודה – גם משרות מקצועיות ומשרות ניהול (Kalleberg, 2009). משמעותם של שינויים אלו היא יצירת "תרבות של חוסר ביטחון" (culture of insecurity) (Pugh, 2015) שבה עובדים ועובדות אינם בטוחים, לא משנה מה מיקומם בשוק העבודה.

עם זאת, הסדרי התעסוקה הנהוגים במגזר הציבורי יוצאים מכלל זה ונתפסים לרוב כ"עבודה טובה", כזאת שמאופיינת ביציבות תעסוקתית, שכר הוגן, הטבות סוציאליות וייצוג על ידי ועד עובדים (מרגלית, 2019). את התפיסה הזאת מחזקת הטענה כי ככל

2 בספרות נעשה שימוש במגוון רחב של מונחים לתיאור משתמשי השירותים החברתיים. בעברית נהוגים המונחים משתמשי שירותים, פונים, פציינטיים, לקוחות ועוד, לפי סוג השירות. באנגלית נהוג להשתמש במונחים customers, clients, service users. רובה הגדול של הספרות הלועזית משתמש במונח clients כאשר ההקשר הוא היחסים שבין עובדים במגזר הציבורי לאזרחים שהשירות ניתן להם. השימוש במונח customers נעשה בדרך כלל בהקשרים של הניהול הציבורי החדש, כמתואר למעלה. בהיעדר הבחנה מתאימה יותר בעברית להבדל שבין clients ל-customer, במאמר זה אני משתמשת במושג המקובל הכללי לקוחות.

שמצטמצמים תקנים במגזר הציבורי ופוחתת ההעסקה הישירה על ידי מוסדות המדינה, כך מתחזקים הסדרי תעסוקה פוגעניים (Benjamin, 2016). במחקר זה אני מבקשת להרחיב את תפיסת העבודה הפרקרית ולהראות כיצד היבטים פוגעניים הקשורים בסוג עבודה זה באים לידי ביטוי גם כשמדובר בהעסקה ישירה בארגוני המגזר הציבורי. לשם כך אקשור בין הספרות העוסקת בעבודה פרקרית ובין הספרות ההולכת ומתרחבת בתחום העבודות השקופות בשוק העבודה.

עבודה שקופה בשוק העבודה

עבודות שקופות בשוק העבודה הן כאלה המבוצעות בספרת העבודה בשכר, אך כמו עבודות שקופות בספרה הביתית הן אינן מוגדרות פורמלית כעבודה ואינן זוכות להכרה או לתגמול כספי (קפלן ואחרות, 2020). עבודות אלו כוללות מגוון רחב של פרקטיקות שאינן חלק מהגדרת התפקיד, ושבררך כלל הספרות דנה בהן במסגרת "עבודת משפחה במשרד" (office housework) (Williams & Dempsey, 2018): תחזוק יחסים חברתיים, תמיכה רגשית בעמיתים, ביצוע מטלות אדמיניסטרטיביות שונות, הקפדה על ניקיון סביבת העבודה ועוד. לעבודות האלה אופי מגדרי ברור, והן קושרות בין תפקידיה הטיפוליים של האשה בבית ובין פרקטיקות טיפוליות דומות במקום העבודה.

דונה ביינס ועמיתיה (Baines & Armstrong, 2019; Baines, 2004) בחנו פן נוסף של עבודות הנעשות ללא שכר במקום העבודה – הם קשרו בינן ובין פערי השירות שנוצרו עקב קיצוצים בתקציבים ארגוניים. עבודות אלו דומות ולעיתים אף זהות לאלה שאמורות להיעשות במסגרת העבודה בשכר, אך הן אינן מתוגמלות. כאלה הן למשל עבודה בשעות נוספות ללא תוספת תשלום או התנדבות למשימות בעבודה. חשוב במיוחד לענייננו הקישור שעשו ביינס ושותפיה בין דרישות המעסיקים לביצוע פעולות שאינן בשכר ובין התרחבותה של עבודה פרקרית. הם הציגו מודל תיאורטי של עבודה ללא שכר המסביר כי עובדים ועובדות המועסקים בדפוסי העסקה שאינם סטנדרטיים נאלצים לבצע מגוון פרקטיקות ללא שכר, בעיקר מחשש שיאבדו את עבודתם או לא יקודמו אם יסרכו לעשות כן (Baines et al., 2017). גם המחקרים העוסקים בעבודה שקופה כעבודת משפחה במקום העבודה וגם אלה המתארים תהליכים שבהם הולכות ומתגברות הדרישות מן העובדים לבצע פעולות ללא שכר כחלק מהעבודה בשכר (או לבצע עבודות בהתנדבות, בלי לקבל בעבורן שכר) מדגישים את ההיבט המגדרי הבולט של תופעה זו. ביינס ופט ארמסטרונג (Baines & Armstrong, 2019) מסבירות כי בולטות במיוחד הציפיות החברתיות המגדריות במקצועות הטיפול, המאופיינים מלכתחילה בכוח עבודה נשי ברובו.

הקישור בין ההכרח לבצע עבודות ללא שכר ובין תנאים של חוסר ביטחון תעסוקתי עלה בבירור במחקרים קודמים. אולם האם אפשר לצפות לקיומה של תופעה דומה גם בתנאים של ביטחון תעסוקתי יחסי, כמו זה שממנו נהנים מי שמועסקים בהעסקה ישירה במגזר הציבורי? לכאורה, נראה שפרקטיקות פוגעניות כגון דרישות לביצוע עבודות ללא שכר יהיו חריגות כאשר העובדים מוגנים ותעסוקתם מובטחת. אולם מחקרים רבים מראים כי בשני העשורים האחרונים גובר הדמיון בין המגזר הציבורי למגזר הפרטי ולמגזר השלישי (Baarspul & Wilderom, 2011). לפיכך ייתכן שדרישות שנקשרו עד כה לעבודה פרקרית יימצאו גם במיקומים שנתפסו עד כה כמוגנים יותר.

בין שינוי פני השירות הציבורי לעבודות שקופות: אספקת משאבים אישיים בלתי פורמליים

על אף המחקר הרב הבוחן את אסטרטגיות ההתמודדות של עובדים ועובדות בעקבות שינוי פני השירות הציבורי כפי שתואר למעלה, טרם ניתן הסבר ברור לשאלה כיצד בפועל מצליחים עובדים ועובדות לספק ללקוחות שירות ראוי בתנאים ארגוניים אלו.

דרך אחת למתן שירות טוב גם בהיעדר משאבים ארגוניים היא השימוש במשאבים אישיים. מחקרים אחדים רמזו על אפשרות זו. למשל, וינסנט דובואה (Dubois, 2016) מצא כי עובדים ועובדות במשרדי רווחה בצרפת מספקים ללקוחות מסוימים סיוע מעבר לדרישות התפקיד הפורמליות, כגון עזרה במילוי טפסים או הקדשת זמן לסיוע בעניינים בירוקרטיים אחרים. דובואה תיאר סיוע זה כאספקת משאבים אישיים וטען שהעובדים חשו כי אם לא ישתמשו במשאביהם האישיים, ייפגעו עוד יותר ללקוחותיהם, המשתייכים מלכתחילה לאוכלוסיות מוחלשות. בהמשך לכך, לארס טאמרס ועמיתיו (Tummers et al., 2015) הגדירו משאבים אישיים כמשאבים שעובדים מעבירים ללקוחותיהם ואשר אינם חלק מדרישות התפקיד הפורמליות. בישראל נמצא כי עובדות סוציאליות מספקות ללקוחותיהן משאבים אישיים בדמות הון רגשי כאשר אין להן משאבים ארגוניים פורמליים שיתאימו, לתפיסתן, לצורכי לקוחותיהן (Lavee & Strier, 2019). המחקרים הללו מעידים על תופעה שבה עובדים ועובדות במגזר הציבורי מספקים משאבים שאינם נראים על ידי הארגון, על חשבונם שלהם עצמם, מבלי להיות מתוגמלים על כך. טיבם של משאבים אלו תואם להגדרה של עבודות שקופות, שביצוען אינו מוגדר פורמלית כעבודה והן אינן זוכות להכרה או לתגמול כספי (Kaplan et al., 2020; Hatton, 2017).

מחקר זה מבקש להבין את משמעות השינוי ביחסי מדינה-אזרח על אופן עבודתם של עובדים ועובדות במגזר הציבורי, ובעיקר על המפגש שבין עובדים ועובדות המספקים שירותים חברתיים ובין לקוחותיהם. לשם כך נוסחו שלוש שאלות מחקר: (1) מהן הפרקטיקות היומיומיות שמבצעים עובדים ועובדות בשירותים החברתיים במפגש עם לקוחות? (2) כיצד מושפעות פרקטיקות אלו מהתנאים הנוכחיים במגזר הציבורי? (3) מה משמעותן של הפרקטיקות שמבצעים העובדים והעובדות לאופי התעסוקה במגזר הציבורי בכלל ובשירותים החברתיים בפרט? במיוחד מעמיק המחקר בהיבט המשאבים האישיים הבלתי פורמליים שמספקים עובדים ועובדות. הגדרתם של משאבים אישיים המסופקים באופן בלתי פורמלי נשענת כאן על מחקרו של מריו סמול, שבחן בהקשר תיאורטי אחר את משמעותם של שינויים במדיניות רווחה על דפוסי פעולתם של ארגונים המספקים שירותים לאוכלוסיות מוחלשות. להגדרתו, משאב הוא "כל טובין, סמלי או חומרי, שיש בו תועלת לפרט [...] ובכלל זה הון כלכלי או חברתי, מידע, טובין חומרי או שירות" (Small, 2006, p. 276). אמנם במחקרו של סמול יחידת הניתוח הייתה הארגון ולא העובדים עצמם, והוא מצא כי הארגונים מספקים ללקוחותיהם משאבים בלתי פורמליים מסוגים רבים ושונים. עם זאת, טענותיו התיאורטיות מאפשרות לי להגדיר משאבים בלתי פורמליים ככל משאב כזה שעובדים מעבירים ללקוחותיהם ואשר אינו חלק מדרישות התפקיד הפורמליות, או משאב פורמלי שמספק בדרכים שאינן פורמליות – למשל אחרי שעות העבודה.

הקשר: רפורמות ושינויים מבניים באספקת שירותים חברתיים בישראל

מאז סוף שנות השמונים, וביתר שאת מאז הרפורמה של שנת 2003, חל בישראל שינוי במדיניות החברתית ששיקף את השינוי באחריות המדינה כלפי אזרחיה (מרון, 2015). במהלך שלושת העשורים האחרונים ירד ב-34% שיעורה של ההוצאה על שירותים חברתיים בתמ"ג (Levanon & Saburov, 2018). זהו פרי מדיניות המאמצת אידיאולוגיה כלכלית ניאוליברלית מבוססת שוק, שבאה לידי ביטוי בשינויים דרסטיים במימון ובאספקה של שירותים חברתיים ציבוריים (בניש, 2012) באופן שמאגרת את היחסים שבין המדינה לאזרחיה. הדבר מורגש במיוחד בשלושת התחומים הנידונים במאמר זה – החינוך, הבריאות והרווחה.

בתחום החינוך, חוקרים מראים כי מערכת החינוך בישראל "מפוערת ומתדרדרת" (דגן-בוזגלו, 2019). שינויים במדיניות תקצוב מערכת החינוך והשקעה נמוכה בקנה מידה בינלאומי הובילו לתנאי הוראה ירודים ולשכר מורים נמוך, לירידה בהישגים הממוצעים של כלל התלמידים – מתחת להישגי התלמידים ברובן הגדול של מדינות המערב – ולהיותה של ישראל שיאנית מבין מדינות ה-OECD בפערים בין תלמידים על רקע חברתי-כלכלי. בתחום הבריאות, חוקרים מתריעים זה שנים כי מערכת הבריאות זקוקה ל"עירוי דחוף" (סברסקי, 2018). ההשקעה הציבורית בתחום שירותי הבריאות בישראל נמוכה ועומדת על 64% מסך ההוצאה הלאומית על בריאות, לעומת ממוצע מדינות ה-OECD, העומד על 74%. למעשה, רק שלוש ממדינות ה-OECD משקיעות פחות מישראל במימון הציבורי של ההוצאות השוטפות לבריאות (למ"ס, 2020). במקביל, בשנים האחרונות עלתה ב-9% ההוצאה של משקי בית על שירותי רפואה, מעבר לשירותים הניתנים במסגרת חוק ביטוח בריאות ממלכתי.

פערים אלו בין צרכים למשאבים באים לידי ביטוי בקיצוצים במגוון רחב של שירותים חברתיים ובחוסר הלימה בין קצבאות הביטוח הלאומי לשכר הממוצע במשק. כתוצאה מכך, ישראל מדורגת במקום הרביעי מבחינת שיעורי העוני בקרב מדינות ה-OECD (דישון-הופמן, 2020). בה בעת, עובדים סוציאליים המועסקים במגזר הציבורי סובלים מתנאי תעסוקה ירודים, נאבקים עם עומס עבודה רב ומקבלים משכורות נמוכות.

לצד כל אלה, רובם הגדול של העובדים והעובדות המקצועיים בשירותים החברתיים הציבוריים מועסקים בתנאים של ביטחון תעסוקתי יחסי, מקבלים הטבות סוציאליות ומיוצגים על ידי ועדי עובדים חזקים. יותם מרגלית (2019) הדגיש כי הגנות אלו על העובדים במגזר הציבורי מוסיפות להתקיים גם לאחר השינויים שהתרחשו ביחסי העבודה בעקבות הרפורמה הממשלתית שנקטה משנת 1985 ואילך. דהיינו, על אף הבידול בין קבוצות עובדים (דור א ודור ב, כלומר כאלה המועסקים באותו ארגון אבל תחת הסדרי העסקה שונים המפלים בין עובדים בתנאי העבודה, בשכר וכדומה), אלה המועסקים בהעסקה ישירה (עובדים "פנימיים", להגדרתו של מרגלית) עדיין מוגנים יחסית בשוק עבודה פרקי. כמו כן, אף שהאידיאולוגיה הניאו-ליברלית נוקטת רטוריקה של אינדיווידואליזם ודוגלת באחריות אישית, מחקרים וסקרים שנערכו בשנים האחרונות בחברה הישראלית מעידים על תמיכתם של האזרחים במדינת רווחה רחבה ועל ציפיותיהם לקבל תמיכה מרשויות ממשלתיות (כהן ואחרים, 2010; Lavee et al., 2018). במצב דברים זה נערך המחקר הנוכחי.

שיטה

המחקר נשען על נתונים שנאספו בשנים 2016-2019 באמצעות 214 ראיונות עומק מובנים למחצה עם עובדים ועובדות במגזר הציבורי המספקים שירותים בשלושה תחומים: חינוך (N=61), רווחה (N=98) ובריאות (N=55). המשתתפים עבדו בקו הראשון של השירותים, כלומר נמצאו באינטראקציה ישירה ויומיומית עם הלקוחות. כל המשתתפים היו מועסקים ישירות על ידי הארגונים – בעיקר בתי ספר ציבוריים, מחלקות לשירותים חברתיים ברשויות מקומיות, בתי חולים ומרפאות קהילתיות. רובם הגדול סיפקו שירותים מקצועיים – מורות, עובדים סוציאליים, אחים ורופאות. כפי שאופייני לכלל העובדים במקצועות הטיפול, מרבית המשתתפים היו נשים (N=161). רוב המשתתפים היו יהודים (N=166) והשאר ערבים, רובם מוסלמים.

הראיונות נערכו על ידי החוקרת הראשית או על ידי עוזרי מחקר מיומנים, לרוב בביתם של המשתתפים או במקום עבודתם. הריאיון עסק במגוון היבטים הקשורים לחוויית העבודה היומיומית של המרואיינים, ובמיוחד לאינטראקציות עם לקוחות בעת הגשת שירותים. על מנת להבין את פער השירות הציבורי – הפער שבין המשאבים הארגוניים הניתנים לעובדים לשם ביצוע עבודתם ובין המשאבים הנדרשים בפועל למתן מענה מספק ללקוחות (Hupe & Buffat, 2014) – עיקר הריאיון עסק בפרקטיקות ובמשאבים בלתי פורמליים הניתנים על ידי העובדים והעובדות ללקוחות. כל הראיונות הוקלטו ותומללו, ופרטי המשתתפים הותממו כדי לשמור על אנונימיות. ניתוח הממצאים וקידודם נעשה באמצעות תוכנת Atlas.ti.

ממצאים

בפרק זה מוצגים הממצאים שעלו מהניתוח ביחס לשלוש שאלות המחקר. חלקו הראשון עוסק בפרקטיקות היומיומיות שמבצעים עובדי ועובדות השירותים החברתיים, ובו מפורטים סוגי המשאבים הבלתי פורמליים המסופקים ללקוחות. בחלק השני מוצגות שלושת הגורמים העיקריים המכוונים את הפרקטיקות הבלתי פורמליות: הדרישה להגיש שירות בהיעדר משאבים פורמליים מספקים, הדרישה לקחת אחריות כוללת על הלקוחות, וציפיות של מנהלים. חלקו השלישי של הפרק בוחן את ההשלכות הפוגעניות של עבודה שקופה – המתבטאת באספקת משאבים בלתי פורמליים – על היבטים שונים בחייהם של העובדים והעובדות, במונחים של עלויות אישיות ועלויות מקצועיות. על מנת להימנע מסרבול, ומכיוון שמרבית משתתפי המחקר היו נשים, לרוב ההתייחסות לממצאים שעלו מהראיונות תיעשה בלשון נקבה, אך היא מכוונת לעובדים ועובדות גם יחד.

עבודה שקופה במגזר הציבורי: אספקת משאבים בלתי פורמליים

שאלת המחקר הראשונה הייתה מהן הפרקטיקות היומיומיות שמבצעים עובדים ועובדות בשירותים החברתיים בעת המפגש עם לקוחות. ניתוח הממצאים שהתמקד בפרקטיקות בלתי פורמליות העלה כי הרוב הגדול של העובדים, נשים וגברים כאחד, מספקים ללקוחותיהם משאבים ושירותים בלתי פורמליים בכל שלושת תחומי העיסוק.

לא נמצא הבדל בין גברים לנשים מבחינת היקף אספקתם של משאבים בלתי פורמליים. טבלה 1 מפרטת את סוג המשאבים לפי ארבע קטגוריות: זמן, משאבים רגשיים, משאבים אינסטרומנטליים ומשאבים חומריים.³ אמנם יש בטבלה משאבים המסופקים גם במסגרת התפקיד הפורמלי, אבל הפרקטיקות הבלתי פורמליות הנוגעות להם בוצעו באופן שחורג מעבר להגדרת התפקיד הפורמלי ובלי לקבל על כך שכר או הכרה מהארגון. כמו כן, אף שבכמה מיקומים מקצועיים משאבים רגשיים מסוימים הם חלק מהתפקיד, הניתוח הסתמך על דברי המרואיינות, שתיארו מגוון של פרקטיקות רגשיות כבלתי פורמליות. כך למשל, אף ש"יחס אישי" הוא היבט בלתי נפרד של אספקת שירותים חברתיים, המשאב "יחס אישי במיוחד" קודד כבלתי פורמלי כאשר המרואיינת ציינה שהוא חורג מהציפייה הסבירה הנובעת מאופי עבודתה.

טבלה 1. סוגי משאבים בלתי פורמליים שעובדות ועובדים מספקים ללקוחות

סוג המשאב הבלתי פורמלי	דוגמאות
זמן	ביקורי בית לאחר שעות העבודה ליווי לקוחות לפגישות הישארות עם לקוחות במקום העבודה לאחר שעות העבודה תיווך בין לקוחות לגורמים אחרים מעבר לשעות העבודה
משאבים רגשיים	תמיכה רגשית הזמנת לקוחות לבית העובדת (למשל לארוחות חג או שבת) יחס אישי במיוחד
משאבים אינסטרומנטליים	עזרה בהתמודדות בירוקרטיה מעבר לנדרש בתפקיד (סיוע במילוי טפסים, כתיבת מכתבים, תרגום מסמכים) ייעוץ בתחומים שאינם קשורים לתפקיד הפורמלי
משאבים חומריים	כסף או שווה ערך לכסף רכישת מוצרים ללקוחות ולמשפחותיהם (מזון, תרופות, ביגוד, ריהוט לבית, ציוד לבית הספר)

עצם קיומה של תופעת אספקתם של משאבים ושירותים בלתי פורמליים לא היה מפתיע במיוחד, מכיוון שמחקרים קודמים רמזו כי היא שזורה בתהליכי יישום מדיניות (למשל Dubois, 2016). אולם עוצמתן ושכיחותן של הפרקטיקות הבלתי פורמליות היו מעל ומעבר למצופה. לדוגמה, רובן הגדול של המרואיינות סיפרו כי הן זמינות כמעט תמיד ללקוחותיהן ומוסרות להם את מספר הטלפון הפרטי שלהן.⁴ כך הן בפועל "בעבודה" תמיד, גם כאשר

3 יש לציין כי אפשר לשייך חלק גדול מהמשאבים ליותר מקטגוריה אחת. למשל, ליווי לקוחות לפגישות מוצג תחת הקטגוריה "זמן", אבל הוא יכול להיחשב גם כתמיכה רגשית או כהספק אישי במיוחד ללקוח. באופן דומה, הפרקטיקה של הסעת לקוחות ברכב פרטי יכולה להיות משייכת לקטגוריה של משאב חומרי (כסף לדלק) או לקטגוריה של זמן, אם השירות ניתן מעבר לשעות העבודה הפורמליות. לשם הבהירות האנליטית שויכו המשאבים לקטגוריות נפרדות.

4 המקרה החריג היחיד בהקשר זה היה אחיות בבתי חולים, שבדרך כלל לא נתנו למטופלים את מספר הטלפון הפרטי שלהן.

אינן נמצאות פיזית בארגון. נוסף על כך, הניתוח העלה כי הפרקטיקה של אספקת משאבים ושירותים בלתי פורמליים ללקוחות אינה חד־פעמית או מקומית אלא התנהלות שגרתית. ניכר כי רוב המרואיינות אינן מספקות רק סוג אחד של משאב או שירות בלתי פורמלי; הן מספקות "חבילת משאבים" – משאבי זמן, משאבים רגשיים ומשאבים אינסטרומנטליים – למספר גדול של לקוחות. משאבים חומריים היו יוצאי דופן מכיוון שלא היו חלק מ"חבילת המשאבים" השגרתית, ורק מעטות מקרב המרואיינות דיווחו כי הן מספקות משאבים כאלה.

אם כך, במענה לשאלת המחקר הראשונה, נראה כי לצד פרקטיקות של הגשת שירות פורמלי, עובדות שירותים חברתיים במגוון מקצועות מבצעות מגוון רחב של פרקטיקות בלתי פורמליות בעת האינטראקציה עם לקוחות. תחת המסגור התיאורטי של עבודות שקופות, הממצאים חושפים כי העובדות מספקות סוג ספציפי של עבודות שקופות, כאלה שאינן מופרות או מתוגמלות על ידי הארגון או המדינה. כמו כן, מכיוון שרוב עובדות השירותים החברתיים הן נשים, הפרקטיקות השקופות הבלתי פורמליות מגדריות באופיין ומבטאות אי־שוויון מגדרי בתוך ארגוני המגזר הציבורי ובמקצועות מסוימים.

"גמדים קטנים שעושים את העבודה"? ההכרח לבצע עבודות שקופות בתנאים המבניים הנוכחיים

לאחר שנחשפו הפרקטיקות השקופות היומיומיות של המרואיינות, השאלה האנליטית השנייה הייתה כיצד אלה מושפעות מהתנאים המבניים הנוכחיים במגזר הציבורי. ניתוח הנתונים העלה שלושה גורמים עיקריים המשפיעים על הפרקטיקות הללו ויוצרים תחושה של אילוץ (coercion), במונחיהם של בינס ועמיתיה (Baines et al., 2017), לאספקת עבודה שקופה.

מתן שירות בהיעדר משאבים פורמליים מספקים

השילוב שבין הרפורמות במדיניות החברתית ובין נוהלי העבודה הנהוגים תחת הניהול הציבורי החדש גרם לשינויים עמוקים המתבטאים בלחץ כפול על העובדים והעובדות. מצד אחד קוצצו המשאבים, שמלכתחילה היו מוגבלים; מצד שני הושם דגש על הצורך בהתייעלות, במחשוב ובתיעוד, ועל תגמול לפי עמידה בתוצאות ארגוניות שנמדדות באופן כמותי (Pollitt & Bouckaert, 2011). בהינתן כל אלה, היה צפוי שהמרואיינות ידווחו על לחץ בעבודה. אולם הממצאים הנוגעים להיעדר משאבים מספיקים למתן שירות בסיסי היו מפתיעים בעוצמתם. בכל המיקומים המקצועיים, התשובה לשאלה "האם יש לך מספיק משאבים ארגוניים להגשת שירות מתאים ללקוחותיך" הייתה שלילית, כפי שמחיש הצייטוט הבא: "המשאבים הכלכליים מאוד מצומצמים. כמעט ואין תקציבים" (עובדת סוציאלית, ריאיון 16). מרואיינות רבות השתמשו במטאפורה של שדה קרב כדי לתאר את היעדר המשאבים: "יש מלחמה בלתי פוסקת על משאבים" (רופאה, ריאיון 79). נוסף על המחסור במשאבים חומריים בלט במיוחד המחסור במשאב הזמן: "לעולם אין לך מספיק משאבים, אבל חוסר הזמן הוא הגרוע ביותר" (מורה, ריאיון 71). הדברים הבאים, שאמרה

אחות בבית חולים, מנכחים את מגוון הלחצים המשפיעים על סביבת פעולתם של ספקי שירותים חברתיים:

כל צוות ותיק יעיד שפעם היה הרבה יותר זמן למטופל. היום את מבלה חצי מהזמן שלך במחשב, כי יש לך אומדן כזה וכזה ולא נשאר לך זמן למטופל. את כל הזמן במצב של "המטופלים מפריעים לעבוד", וזה כל הזמן באוויר, כי התקנים הותקנו לפני עשרים שנה וכל הזמן מדברים על הוספה וזה לא קורה, זה רק הולך ומחמיר. (ריאיון 206)

דברי המרואיינות משרטטים בבירור מחסור מתמיד במשאבים פורמליים. הדרישה לקבלת שירות אינה נחלשת, ובמקרים רבים אף גוברת (Bryson et al., 2014). בד בבד, ערכי הניהול הציבורי החדש מעלים על נס את חשיבות השירות ורואים באזרחים לקוחות שאת רצונם יש להשביע. בתנאים אלו, המעידים על התרחבותו של פער השירות הציבורי, הולך ומתבהר הכורח באספקת משאבים אישיים בלתי פורמליים.

דרישה ללקיחת אחריות כוללת על הלקוחות

קודם לכן טענתי כי המשאבים האישיים שהעובדות מספקות ללקוחותיהן שקופים מכיוון שאינם מוערכים על ידי מנהלים ואינם מתוגמלים על ידי הארגון. יתרה מזו, עצם הגדרתם כבלתי פורמליים מעידה כי הארגון אינו מכיר בחיוניותם של המשאבים האלה לא רק למתן שירות מספק ללקוחות, אלא לביצוע הבסיסי של התפקיד הפורמלי. אולם על אף היעדר ההכרה מצד הארגון, הניתוח העלה כי בארגון שוררת אוירה שדורשת מהעובדות לקחת אחריות כוללת על הלקוחות באופן שחורג הרבה מעבר להגדרות התפקיד הפורמליות. דרישה זו עלתה בכל המיקומים המקצועיים. אחות אמרה: "במקצוע שלנו זה נחשב שאחות צריכה לעשות הכול, אחות צריכה להיות סופרמן, לעשות מעבר אפילו כשאת לא יודעת שזה מעבר. אין דבר כזה 'מעבר להגדרת תפקידי'" (ריאיון 131). באופן דומה, עובדת סוציאלית הסבירה:

הכל נכנס בהגדרת התפקיד שלך. את שם מתי שצריך. כשאת עו"ס משפחות אין גבולות, את האימא והאבא שלהם. אין חוקים, אין כלום, את תמיד שם בשביל כולם. אם קוראים לך בשתיים או שלוש בלילה את עונה. את צריכה לתת להם מענה 360 מעלות, זה נקרא. (ריאיון 55)

תיאור הצורך במתן מענה "360 מעלות" מחדד את הכורח באספקת המשאבים הבלתי פורמליים ואת שקיפותה. מתן מענה שכזה חורג הרבה מעבר לשעות העבודה הפורמליות, שלרוב הן ידועות וקבועות, ולכן פירושו זמינות גם בזמנים שאינם מוגדרים כ"זמן עבודה", על חשבון זמנן האישי של העובדות. הדרישה למענה מקיף אף מחייבת את העובדת להגיב לצורכי הלקוחות בנושאים שאינם בתחומי אחריותה המקצועית ואינם כלולים בהגדרות התפקיד הפורמליות. המשאבים שנותנות העובדות הופכים למובן מאליו בארגון, כפי שתארה אחת המורות:

אני כל הזמן בעשייה בארגון... הזמן של הלמידה אף פעם לא מספיק. הדברים ממשיכים לשעות הערב, לסופי שבוע, לחופשות. אני לא מקבלת על זה תוספת תשלום.

מראינת: אין תגמול, אז למה את עושה את זה?

למה אנחנו עושים הרבה דברים? כשאת במקצוע הזה את מחויבת לכל דבר שקשור לתלמידים שלך. את לא יכולה לבוא ולומר לא בא לי. זה מובן מאליו. את ממשיכה להיות מורה גם בלילה, גם בחופש הגדול. (ריאיון 34)

הדרישה לאחריות כוללת מעמעמת את הגבולות שבין פורמלי ללא פורמלי, וכך מיטשטשים הגבולות שבין שירות "מקצועי" לשירות "טוב". הדבר בא לידי ביטוי בדברים שאמרה רופאה:

אני חושבת שמבחינת הארגון, הוא מסתמך על זה שרופאים יעשו מעבר כי הם לא באמת מצפים שאני אבדוק מישהו רק עשר דקות. הם יודעים שאנחנו צריכים לעשות מעבר על מנת לתת שירות טוב לחולים, וזה חייב ללכת מעבר לזמן המוקצב לי פורמלית. (ריאיון 147)

רופאה אחרת סיפרה שהיא מעניקה למטופליה מגוון רחב של שירותים שעשויים להיפתס כחורגים מעבר לתפקידה הפורמלי, כגון חיפוש מתורגמנים עבור מטופלים דוברי אמהרית, ביצוע בדיקות במשך פרק זמן ארוך יותר מזה המוקצב לכל מטופל (עשר דקות) וכתוצאה מכך סיום העבודה זמן רב לאחר שעת הסיום הפורמלית (והמתוגמלת), בירור טלפוני לגבי שלומם של מטופלים ועוד. כשביקשנו ממנה להבחין בין משאבים פורמליים לבלתי פורמליים, היא השיבה:

לא הבנתי את השאלה כל כך. זה תלוי איך את מגדירה את תפקיד הרופא. זה לא מוגדר לי. אין משהו שאני יודעת שזה במסגרת התפקיד שלי או לא במסגרת התפקיד שלי. כרופאה, הכול במסגרת התפקיד. אומרים לי - את צריכה לטפל במטופלים. אבל אם התפקיד שלי הוא רק לבדוק אותם ולתת להם את הניירת, אז אני מניחה שכל שאר הדברים הם באמת בלתי פורמליים. (ריאיון 66)

הבלבול שחשה המרואיינת לנוכח שאלתנו מדגים היטב את הקשר שבין הדרישה לקחת אחריות כוללת על לקוחות ובין ההכרח לספק משאבים בלתי פורמליים. התחושה ש"הכול במסגרת התפקיד" חורגת בהכרח מגבולות העבודה שעליה העובדת מקבלת תשלום או זו שאליה הוכשרה מקצועית. ציטוט זה ממחיש כיצד העבודה הנוספת שקופה גם בעיניה של הרופאה עצמה, והיא אינה בטוחה היכן עובר הגבול שבין הפורמלי והמתוגמל ובין הלא-פורמלי, שבא על חשבון משאביה האישיים.

כמו מרואיינת זו, מרואיינות רבות אחרות ראו במחויבותן המקצועית - כאחיות, כעובדות סוציאליות, כמורות, כרופאות - את הבסיס לפרקטיקות הבלתי פורמליות. אולם כפי שעולה מהציטוטים שהובאו כאן, האתוס המקצועי נעוץ באווירה שבה מסופקים השירותים, בעידן של רפורמות במדיניות החברתית המדגישות את עליונותן של צורות

ניהול חדשות ומשנות את אופן אספקתם של המשאבים הציבוריים. הדברים הבאים, שאמר רופא, ממחישים כיצד צמצום המשאבים הארגוניים והאווירה שבה העובדות נדרשות לספק עבודה שקופה הם שני צדדים של אותו המטבע:

זו מערכת שהיא מאוד נשענת, היא באי־ספיקה ולכן היא נשענת על הגב של העובדים, שהם סוחבים. אם אנשים יפסיקו להשקיע את ה"מעבר" שהם צריכים ולא יתנו גם את האקסטרה מעבר לדברים שמוגדרים לנו שאנחנו צריכים לעשות, אז ההרגשה [היא] שהמערכת פשוט לא תעבוד. (ריאיון 209)

הדבר הנכון לעשות: ציפיות של מנהלים

הגורם השלישי שיוצר תחושה כי מן ההכרח לבצע פרקטיקות בלתי פורמליות, כפי שעלה מניתוח הנתונים, הוא ציפיות של מנהלים ישירים או עקיפים מעבר לאווירה הכללית השוררת בארגון. ציפיות אלו מובהרות בעקיפין, לרוב בישיבות צוות או בהדרכות מחלקתיות, כפי שסיפרה עובדת סוציאלית:

זה לא במוצהר, אבל המנהל מעריך מאוד את המעבר, שתתני מענה שאת לא מחויבת לתת, זה מדד למחויבות אצלו. הייתה לנו הדרכה קבוצתית והוא היה מאוד ברור בעניין שאנחנו צריכים להיות כאילו "משפחתיים" כלפי הפונים. אבל מה המשמעות של זה? קצת חוסר גבולות, לא? אם את לא עושה את זה את מרגישה לא נעים, כי גם הוא מאוד מתמסר. הוא לא אמר את זה אף פעם באופן גלוי, אבל יש מסר סמוי להיות גם כזאת. יש לזה כמובן מחיר כי את לא מתפנה לדברים שאת כן צריכה לעשות שקבועים בל"ז, ואז את צריכה להשלים אותם אחרי שעות העבודה. (ריאיון 21)

הסתירה בין היעדר הערכה פורמלית ובין דרישה בלתי פורמלית לביצוע עבודות שקופות היא חלק אינהרנטי של תופעת המשאבים הבלתי פורמליים, כפי שזו עלתה מניתוח הנתונים. אחד ההיבטים הבולטים של עבודות שקופות הוא חמקמקותן וחוסר היכולת להגדירן במדויק (Kaplan et al., 2020). הציטוט מראה כי העובדת מבינה את הסתירה שבבסיס דבריה: היא עצמה שואלת "מה המשמעות של זה", ומציינת את הפער שבין היותן של הפרקטיקות הבלתי פורמליות מדד למחויבות בעיני המנהל ובין המישור הפורמלי, שבו דרישות אלו אינן מוצהרות. דברי העובדת הסוציאלית חזרו על עצמם באופנים דומים על פני כל המיקומים המקצועיים. טשטוש הגבולות בין הפורמלי לבלתי פורמלי, ובמיוחד הערכתם של המנהלים את ה"מעבר" כ"מדד למחויבות", ממחישים כיצד המענה שהעובדות אינן מחויבות לתת הופך להכרח.

בריאיון אחר סיפרה אחות על טווח רחב של משאבים בלתי פורמליים שהיא ועמיתותיה לעבודה מספקות למטופלים. כשנשאלה על יחסה של ההנהלה לפרקטיקות אלו, היא ענתה:

הם מאוד רוצים ששביעות הרצון תהיה גדולה, שלא נגיד "לא" אם מטופלים מבקשים משהו, אבל מדגישים לנו לא לחלק משאבים של הארגון. בישיבות

צוות מדגישים לנו את זה. במשאבים של הארגון את צריכה להיות כמה שפחות, להצטמצם כמה שאפשר. אבל אם את מצליחה לתת משאבים שהם לא יוצאים מהיד של המערכת – הם מאוד בעד. (ריאיון 204)

הספרות היטיבה לתאר את פער השירות הציבורי ואת האסטרטגיות שנוקטים עובדיו כדי להתמודד עימו, אולם אלו לא הסבירו בדרך כלל כיצד בפועל העובדות מצליחות לספק שירות בתנאים הנוכחיים. דברי האחות המובאים כאן מבהירים היטב כי אף שהארגון אינו מאפשר לעובדות לסרב למטופלים או לקוחות, מן ההכרח "לתת משאבים שלא יוצאים מהיד של המערכת". הראיונות סיפקו תשובה ברורה לאופן שבו מתמלא הפער הזה: אם לא באמצעות משאבים ארגוניים, אזי בהכרח באמצעות המשאבים האישיים של העובדות. ההנהלה מעלימה עין מהפער המתמשך בין משאבים לצורכי הלקוחות ומשתיקה את המובן מאליו: בהינתן פער ארגוני שכזה, מי שממלא אותו הוא העובדות עצמן.

השלכות פוגעניות של עבודה שקופה

שאלת המחקר השלישית ביקשה להבין את משמעותן של הפרקטיקות השכיחות שמבצעות העובדות לאופי התעסוקה במגזר הציבורי בכלל ובשירותים החברתיים בפרט. ניתוח הנתונים העלה כי בהינתן הטווח הרחב של המשאבים הבלתי פורמליים שעובדות מספקות ללקוחותיהן, עבודה שקופה כרוכה בטווח רחב של פגיעות שבאות לידי ביטוי בעלויות אישיות ומקצועיות הנוגעות למשאבי זמן, ללחץ ולפגיעה במשפחה ובזוגיות.⁵

עלויות אישיות

כפי שאפשר לצפות בהינתן הקדשתו הבלתי פורמלית של זמן אישי ללקוחות, הניתוח העלה כי הפגיעה בזמנן הפרטי של העובדות ניכרת במיוחד. רובן הגדול של המרואיינות סיפרו כי אין להן זמן שהוא "לא עבודה". הפגיעות הבסיסיות ביותר נובעות מפרקטיקה של מסירת מספר הטלפון האישי ללקוחות וזמינות מסביב לשעון, גם לאחר שעות העבודה, וכן ממתן שירותים לא פורמליים במהלך שעות העבודה המאלצים את העובדות להמשיך לעבוד גם לאחר השעות הפורמליות. היבטים אחרים של פגיעה בזמן קשורים לדרישה לתת שירות של "360 מעלות", דהיינו לדאוג לרווחת הלקוחות גם בנושאים שאינם קשורים ישירות לדרישות התפקיד הפורמלי. עובדות רבות סיפרו על שירותים שונים – למשל חיפוש מידע באינטרנט עבור לקוחות או תרגום מסמכים – שניתנים מהבית, לאחר שעות העבודה, לעיתים קרובות בשעות הערב והלילה או בסופי שבוע ובחופשים. עובדות רבות דיווחו גם על עבודה מנטלית רבה בזמנן החופשי, כלומר מחשבה על דרכי סיוע אפשריות ללקוחות בתחומים שאינם קשורים לתפקיד הפורמלי.

5 ההבחנה בין עלויות אישיות לעלויות מקצועיות בעייתית מכיוון שפגיעה אישית בעובדת פירושה פעמים רבות גם פגיעה בהיבטים מקצועיים, למשל במקרים של שחיקה. אולם כפי שנעשה לגבי ההבחנה בין סוגי המשאבים הבלתי פורמליים, לצורך הבהירות האנליטית מוצגות גם הפגיעות השונות כקטגוריות נפרדות.

מחיר אישי נוסף שמשלמות העובדות הוא התשה רגשית ושחיקה. המיקומים המקצועיים העומדים במרכזו של מחקר זה נתפסים כעמוסים ומתישים כמעט מעצם הגדרתם, אולם לצד תובענותו של התפקיד הפורמלי סיפרו המרואיינות כי דווקא הפרקטיקות הבלתי פורמליות הן הגורם העיקרי להתשה ושחיקה. אחת המורות אמרה, "לפעמים אני צריכה להזיז הרים, ולמרות שאני כביכול עושה את הדברים האלה 'מבחירה', כשאני מגיעה הביתה אני מרגישה כאילו עבדתי בבניין, מרוקנת לגמרי" (ריאיון 22). מרואיין נוסף, רופא, תיאר כיצד המתח שגלווה לאספקת המשאבים הבלתי פורמליים גרם לפגיעה בריאותית של ממש: "זה זמן, משאבים רגשיים, זה לוקח ממני הרבה מעבר למה שלוקחת העבודה הפורמלית. וזה יוצר מתח ענקי, זה השפיע עליי בצורה כל כך קשה עד שבשנה שעברה חטפתי שבץ" (ריאיון 120).

ציטוטים אלו חושפים פן נוסף של אספקת המשאבים הבלתי פורמליים: ההשלכות מרחיקות הלכת של מדיניות הצמצום על העובדות והעובדים ועל סביבתם הקרובה. דבריהן של המרואיינות עולים בקנה אחד עם הספרות המתארת את השלכותיהם של אילוצים מבניים שמקורם בארגון, בעיקר מחסור במשאבים, על בריאותם ורווחתם הפיזית והנפשית של עובדים ועובדות (Pindek & Spector, 2016). לכך עשויות להתלוות עלויות טיפול ושיקום, אך אלה אינן מדוברות, במיוחד בהקשר של היעדר משאבים פורמליים לביצוע התפקיד.

העבודה השקופה גובה מן העובדות גם מחיר משפחתי גבוה. אספקת משאבים בלתי פורמליים בהיקף כה רחב ללקוחות, משמעותה בהכרח פגיעה במשאבים המוקדשים לבני המשפחה. פגיעה זו, שעלתה באופן גורף אצל מרואיינים ומרואיינות בכל המיקומים המקצועיים, משתקפת בדבריה של אחת המורות: "המחיר הוא גבוה מאוד. כל הזמן והאנרגיה שאני משקיעה מעל ומעבר לדרישות הפורמליות של העבודה, והמשפחה שלי היא הראשונה שנפגעת" (ריאיון 82). מרואינת שהיא עובדת סוציאלית אמרה: "בעלי כבר צוחק שעדיף שהוא יהיה מטופל שלי, ככה הוא יצליח לראות אותי יותר" (ריאיון 157). הניתוח העלה כי המרואיינות מבחינות בין פגיעה אישית בהן עצמן ובין פגיעה במשפחתן, ומדגישות את עוצמת הפגיעה במשפחה. כך למשל אמרה עובדת סוציאלית:

זה לא אני שמשלמת את המחיר, אלא הילדים שלי. אני מתכוונת, אימא שלהם פשוט נעדרת. היא לא נמצאת שם. למשל, במקום להיות עם הילדים שלי אחר הצהריים או בחופשות, אני עסוקה בלחפש תרומות לחג עבור הלקוחות. הילדים שלי נדפקים מזה הרבה פעמים. (ריאיון 28)

היו מרואיינות לא נשואות שקשרו בין אספקת המשאבים הבלתי פורמליים ובין חוסר יכולת לקיים מערכת יחסים זוגית. בריאיון שנערך בשעת ערב מאוחרת יחסית סיפרה אחות:

היום למשל חזרתי הביתה מאוחר כי עזרתי לאחת המטופלות לקרוא ערמה ענקית של מסמכים שהיא קיבלה עם מכתב השחרור שלה, ולא הבינה כלום. ישבתי איתה כמעט שעה וצחקתי, אמרתי לה שהיא מערכת היחסים הארוכה ביותר שיש לי בימים האלה. (ריאיון 213)

דברי המרואיינות מציגים מענה לשאלת משמעותן של הפרקטיקות היומיומיות המתקיימות במפגש בין עובדות ללקוחותיהן. ההיבט הקריטי של העבודות השקופות בלט בקישור שעשו המרואיינות בין חוסר הזמן, הלחץ והמחיר האישי והמשפחתי ובין הפרקטיקות הבלתי פורמליות שבעבודתן, שמחירן גבוה מזה של הפרקטיקות שבמסגרת הגדרות התפקיד הפורמלי.

עלויות מקצועיות

המרואיינות תיארו פגיעה בביצועים מקצועיים ספציפיים לצד פגיעה במקצועיות בכלל. עלויות אלו מתוארות כאן יחדיו מכיוון שהן שלובות זו בזו, והפרדה אנליטית ביניהן תחטא להצגת המצב.

היבט אחד של פגיעה במקצועיות קשור לאופן מדידת הביצועים הנהוג תחת הניהול הציבורי החדש. ההכרח להעניק שירות מקיף פוגע לעיתים קרובות ביעילות העבודה ובממדים שעל פיהם העובדות מוערכות ומתוגמלות, כפי שתיארה עובדת סוציאלית: "לפעמים זה פוגע במקצועיות שלי, ובמיוחד בערכים שאני נמדדת על פיהם. למשל אם אני מצליחה להקדיש זמן רק לחמישה מטופלים במקום ל-15" (ריאיון 76).

פגיעה נוספת במקצועיות מתבטאת בכך שהעובדות מספקות מגוון משאבים בלתי פורמליים בתחומים החורגים מתחומי המקצוע שלהן, במיוחד מתן סיוע בנושאים שאינם תחומי התמחותן, כפי שסיפרה עובדת סוציאלית: "הטלפון שלי פתוח כל הזמן ונוצר קשר אישי ביני לבין הפונים. אז אני מוצאת את עצמי הרבה פעמים נותנת מענה בנושאים שלא קשורים אליי" (ריאיון 203). מכיוון שכנשות מקצוע הן נחשבות מומחיות, דעתן מקובלת מאוד על הלקוחות, אולם ייתכן שכוונותיהן הטובות עלולות לגרום דווקא להחמרת מצבם של הלקוחות, כפי שתיאר אחד הרופאים: "אין ספק שהשירותים האישיים הלא פורמליים מגבירים את העומס בעבודה, אבל גם גורמים לך להתעסק בדברים אחרים שלא קשורים לעבודה המקצועית שלך, ולפעמים אין לך ממש ידע מתאים בנושאים האלה" (ריאיון 67). הטווח הרחב של העלויות המקצועיות עלה בבהירות בריאיון עם רופאה שסיפרה כי לצד המשמרות העמוסות מלכתחילה בבית החולים היא מספקת למטופליה משאבים בלתי פורמליים רבים, החל בתמיכה רגשית וכלה בסיוע במילוי טפסים לביטוח לאומי לבקשת קצבאות נכות, סיעוד, חופשות מחלה ועוד. לדידה אלו הן פרקטיקות פרה-רפואיות – כאלה שרלוונטיות ללקוחות, אך לתפיסתה אינן קשורות ישירות לרפואה. היא הסבירה את ההשלכות של הפרקטיקות האלה על המטופלים וגם עליה עצמה:

אני משלמת מחירים גבוהים, וגם המטופלים שלי, לעבוד עבודה מאוד אינטנסיבית בשעות שאני בעבודה. לפעמים יש סיפורים אישיים שאני לוקחת אותם איתי הביתה. חוסר זמן לעסוק ברפואה פרופר כשאתה עוסק בכל כך הרבה פרה. אז אם זה על חשבון האקדמיה, לקרוא קצת יותר על החולה, [על חשבון] להתקדם בדברים האישיים שלי שקשורים לעבודה שאף פעם אין לי זמן [לעשות אותם].

(ריאיון 211)

העלויות האישיים והמקצועיות המתוארות כאן מאפשרות הצצה חטופה למגוון הרחב של השלכות העיסוק בהיבטים החורגים מהגדרת המקצוע או התפקיד – לא רק על העובדות אלא גם על הלקוחות. ייתכן שההשלכות על הלקוחות חמורות אף יותר מאלה שמתארות נשות המקצוע ומנוגדות למטרה הראשונית של אספקת המשאבים הבלתי פורמליים. כלומר, ייתכן שבמקום שיפור ברווחתם של הלקוחות הם מקבלים שירות מקצועי פחות מנשות מקצוע מותשות ומתוחות יותר.

דיון וסיכום

השינויים הדרסטיים שהתרחשו בעשורים האחרונים באופן אספקתם של שירותים חברתיים, הן בעקבות רפורמות במדיניות חברתית הן במסגרת רפורמות ניהוליות, עומדים ברקע המאמר הזה. המחקר העלה כי בהיעדר משאבים פורמליים ובהינתן ציפייתו של הארגון שעובדיו יקחו אחריות כוללת על הלקוחות, העובדים והעובדות בתחומי השירותים החברתיים מספקים טווח רחב של משאבים ושירותים בלתי פורמליים. טענתי כי פרקטיקות אלו, המבוצעות בשגרה, הן בגדר עבודה שקופה מכיוון שאינן מוכרות פורמלית על ידי הארגון ואינן מתוגמלות. מגוון המשאבים האישיים שמספקות העובדות מעיד כי אלה מגינות על לקוחותיהן מפני הסיכונים שהם נחשפים אליהם בשל מדיניות שאינה מתאימה. ממצאים אלו מצטרפים למחקרים קודמים שהראו כי עובדים ועובדות במגזר הציבורי לוקחים על עצמם אחריות לרווחת האזרחים במקומה של המדינה, שנסוגה מאחריותה (Dubois, 2016; Lavee et al., 2018), ונראה כי מערך השירותים כולו מושתת על ההנחה כי מעבר לשירותים הפורמליים תבוצע גם עבודה שקופה.

ממצאים אלו מעלים שתי תרומות עיקריות. ראשית, הם תורמים לספרות בתחום העבודה הפרקטית, במיוחד בכל הנוגע למרכיב הפוגעני שבעבודה זו. ניתוח הממצאים חשף את הרובד הפוגעני המתקיים גם במיקומים בשוק העבודה שנחשבו עד כה בטוחים ויציבים. ההכרח לספק עבודה שקופה במגזר הציבורי מעיד כי לא זו בלבד שהמדינה מצמצמת את ההגנה שהיא מספקת לאזרחים מפני סיכונים (Hacker, 2018), אלא שהתפקיד הזה מוסט אל העובדות במגזר ואלה הופכות לרשת הביטחון של האזרחים במקומה של המדינה. בתנאים הנוכחיים, שבהם ברור הן לקובעי המדיניות הן למנהלי הארגונים כי המשאבים הפורמליים אינם יכולים לאפשר אספקת שירות מתאים ללקוחות – כזה שיבטא אחריות לרווחתם – העובדות מחויבות למצוא דרכים אלטרנטיביות לספק משאבים חלופיים. הפער בין היעדר המשאבים הפורמליים ובין ציפיית הארגון מן העובדות לקחת אחריות מחייב אותן לבצע עבודה שקופה, שבאה לידי ביטוי באספקת משאבים אישיים בלתי פורמליים. שקיפותה של העבודה הופכת לפוגענית במיוחד, שכן על אף הייצוג הקולקטיבי והביטחון התעסוקתי העובדות אינן מוגנות מפני ההכרח לבצע. ממצאים אלו מרחיבים טענות קודמות שלפיהן שוק העבודה בכלליו הפך פרקטי (Kalleberg, 2009, 2018), ובמיוחד הם תומכים בטענה שפרקטיקות פוגעניות ממיקומים נמוכים בשוק העבודה מחלחלות למיקומים שנחשבו בטוחים ומוגנים (בנימין, 2006; מרגלית, 2019).

בהסתמך על תובנות אלו, המחקר תורם גם לספרות העוסקת בעבודות שקופות (Kaplan et al., 2019). ממצאיו מוסיפים לחקר העבודות השקופות בשוק העבודה שאינן

חלק מתופעת ה־office housework, אלא פרקטיקות שקשורות לתפקיד הפורמלי אך אינן מתוגמלות (Hatton, 2017). התופעה הנרחבת של אספקת משאבים אישיים מעידה כי עבודה שקופה במקום העבודה, ובמיוחד הדרישה הארגונית לביצועה, אינן קשורות בהכרח למיקומים פרקטיים כפי שנטען עד כה (Baines et al., 2017). יתר על כן, נראה כי שקיפות זו היא בעצמה מנגנון של פרקטיות במגזר הציבורי.

לאור העלויות הגבוהות המושטות על עובדות כתוצאה מאספקתם של משאבים בלתי פורמליים עולה השאלה מדוע הן מבצעות פרקטיקות אלו, במיוחד אם תעסוקתן מוגנת ומובטחת לכאורה. לכך עשויים להיות שלושה הסברים. האחד הוא המאפיין המגדרי הבולט של העבודה השקופה. נורמות חברתיות מסורתיות קשורות בין תכונות נשיות ובין התמסרות אלטרואיסטית למען האחר. ייתכן שציפיות חיצוניות פועלות במשולב עם תפיסות זהות אישיות לעידודן של פרקטיקות שקופות, במיוחד במקצועות שנחשבים טיפוליים ו"נשיים" (Baines, 2004). הסבר שני הוא שייכתן כי ביצוע עבודה שחורגת מהגדרת התפקיד הפורמלי שקוף גם בעיני העובדות עצמן. כפי שעולה מהנתונים, הגבול שבין הפורמלי לבלתי פורמלי מיטשטש באווירה הארגונית, הדורשת מחויבות למתן שירות מקיף. לבסוף, בהינתן חוסר הביטחון התעסוקתי המאפיין את שוק העבודה בכלל ייתכן שהעובדות מעדיפות לשאת בעלויות ולהישאר במקום עבודה יציב יחסית, ולא לעזוב את מקום העבודה ולהסתכן בחשיפה לשוק החופשי. כל אלה מקבלים משנה תוקף מן העובדה שלמרות שקיפותה של העבודה, היא הופכת לנראית כאשר ביצועיהן של העובדות (או היעדר ביצועים כאלה) נבחנים ומשמשים להערכות לשם קידומן.

לסיכום, נראה כי התרחבותו של פער השירות הציבורי, לצד תפיסות מסורתיות לגבי מחויבותם של עובדות ועובדי המגזר הציבורי לרווחת האזרחים, מביאה לדפוסי פעולה ייחודיים ומגדילה את פגיעותם של העובדים והעובדות המספקים שירותים חברתיים. חשוב להזכיר כי נפגעים נוספים הם האזרחים עצמם: אלה לא רק נאלצים להסתפק במשאבים פורמליים מצומצמים יותר, אלא גם מקבלים שירות מקצועי פחות, עקב שחיקה והתשה וחוסר יכולת להתמקצע בשירות הפורמלי שהעובדים אמורים לספק. מדיניות מיטיבה יותר תהיה כזאת שתכיר בצורכי האזרחים ובמשאבים הנדרשים כדי לענות עליהם, ותתגמל את העובדות המתמודדות מדי יום עם הפערים שבין המדיניות הרצויה לזו המצויה.

לבסוף, יש לזכור כי אף שיתרונו של המחקר הוא בהישענותו על מגוון רחב של מיקומים מקצועיים, כדי להבין טוב יותר את המגמות שתוארו כאן כדאי לערוך ניתוח מעמיק של הבדלים בין מיקומים מקצועיים ספציפיים המאופיינים במעמד חברתי שונה, וכן לבחון את משמעותם של הבדלים דמוגרפיים בין עובדים ועובדות המשתייכים לקבוצות אתניות שונות. היבטים אלו עשויים לשמש כיוון מעניין למחקר עתידי. כמו כן, בהינתן מרכזיותו של ההיבט המגדרי באספקת המשאבים הבלתי פורמליים, יש להמשיך ולחקור הבדלים בין נשים וגברים מבחינת סוגי המשאבים המסופקים, ובמיוחד מבחינת מידת השקיפות של עבודתם.

מקורות

- אבחסרה, נועם, אבישי בניש, נטע בקר וזיו כהן. (2006). דוח הפרת זכויות עובדי קבלן במשרדי הממשלה בדגש על עובדי הניקיון. הקליניקה לרווחה תעסוקתית, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בנימין, אורלי. (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כוח-עבודה נשי בישראל. תרבות דמוקרטית, 10, 63-96.
- בניש, אבישי. (2012). שירותי הרווחה במאה ה-21: מגמות ואתגרים. ביטחון סוציאלי, 90, 5-13. דגן-בוזגלו, נגה. (2019, 5 בדצמבר). מערכת חינוך מפוערת ומתדרדרת [פוסט]. מרכז אדוה. דישון-הופמן, ירון. (2020, 7 בינואר). הסחות הדעת לא יעזרו: שיעור העוני בישראל גבוה, והממשלה אשמה [פוסט]. מרכז אדוה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020, 18 באוגוסט). הוצאה לאומית לבריאות בשנת 2019 הייתה 7.6% מהתמ"ג (פרסום 255/2020).
- כהן, ניסים, שלמה מזרחי ויובל פני. (2010). מדינת הרווחה, מדיניות ציבורית ודעת הקהל: ישראל 2008. ביטחון סוציאלי, 82, 47-77.
- מרגלית, יותם. (2019). דואליזציה ומעמדות בשוק העבודה (מחקר מדיניות 134). המכון הישראלי לדמוקרטיה ויד לוי אשכול.
- מרון, אסא. (2015). מגמות ותהליכי הפרטה בשירותים החברתיים בישראל. בתוך יצחק גל-נור, אמיר פז-פוקס ונעמיקה ציון (עורכים), מדיניות ההפרטה בישראל (עמ' 87-137). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- סבירסקי, ברברה. (2018). מערכת הבריאות זקוקה לעירוני תקציבי דחוף [פוסט]. מרכז אדוה. קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.
- רובינשטיין, דפנה, אורלי בנימין וערן גולן. (2008). "דרך המלך": העצמה פוליטית של עובדים עניים בצל תרבות המכרזים. בתוך מימי אייזנשטדט וגיא מונדלק (עורכים), העצמה במשפט: משפט, חברה ותרבות (עמ' 159-194). נבו.
- Baarspul, Hayo C., & Celeste P. M. Wilderom. (2011). Do employees behave differently in public-vs private-sector organizations? A state-of-the-art review. *Public Management Review*, 13(7), 967-1002.
- Baines, Donna. (2004). Caring for nothing: Work organization and unwaged labour in social services. *Work, Employment and Society*, 18(2), 267-295.
- Baines, Donna, & Pat Armstrong. (2019). Non-Job work/unpaid caring: Gendered industrial relations in long-term care. *Gender, Work & Organization*, 26(7), 934-947.
- Baines, Donna, Ian Cunningham, & John Shields. (2017). Filling the gaps: Unpaid (and precarious) work in the nonprofit social services. *Critical Social Policy*, 37(4), 625-645.

- Benjamin, Orly. (2016). *Gendering Israel's outsourcing: The erasure of employees' caring skills*. Springer.
- Brodkin, Evelyn Z. (2011). Policy work: Street-level organizations under new managerialism. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 21 (suppl_2), i253–i277.
- Bryson, John M., Barbara C. Crosby, & Laura Bloomberg. (2014). Public value governance: Moving beyond traditional public administration and the new public management. *Public Administration Review*, 74(4), 445–456.
- Cohen, Nissim, Avishai Benish, & Aya Shamriz-Ilouz. (2016). When the clients can choose: Dilemmas of street-level workers in choice-based social services. *Social Service Review*, 90(4), 620–646.
- Cooper, Marianne. (2014). *Cut adrift: Families in insecure times*. University of California Press.
- Dubois, Vincent. (2016). *The bureaucrat and the poor: Encounters in French welfare offices*. Routledge.
- Fudge, Judy, & Leah F. Vosko. (2003). Gender paradoxes and the rise of contingent work: Towards political economy of the labour market. In Wallace Clement & Leah F. Vosko (Eds.), *Changing Canada: Political economy as transformation* (pp. 183–209). McGill-Queen's University Press.
- Hacker, Jacob. (2018). The great risk shift. In David B. Grusky & Jasmine Hill (Eds.), *Inequality in the 21st Century* (pp. 260–261). Routledge.
- Hatton, Erin. (2017). Rethinking the concept of invisible work: Mechanisms of invisibility. *Work, Employment and Society*, 31(2), 336–351.
- Hupe, Peter, & Aurélien Buffat. (2014). A public service gap: Capturing contexts in a comparative approach of street-level bureaucracy. *Public Management Review*, 16(4), 548–569.
- Hupe, Peter, & Theo van der Krogt. (2014). Professionals dealing with pressures. In Mirko Noordegraaf & Bram Steijn (Eds.), *Professionals under pressure: The reconfiguration of professional work in changing public services* (pp. 55–72). Amsterdam University Press.
- Kalleberg, Arne L. (2009). Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*, 74(1), 1–22.
- Kalleberg, Arne L. (2018). *Precarious lives: Job insecurity and well-being in rich democracies*. John Wiley & Sons.
- Kalleberg, Arne L., & Steven P. Vallas. (2018). Probing precarious work: Theory, research, and politics. *Research in the Sociology of Work*, 31(1), 1–30.
- Kaplan, Amit, Maha Sabbah-Karkabi, & Hanna Herzog. (2020). “When I iron my son's shirt, i feel my maternal role”: Making women's invisible work visible. *Journal of Family Issues*, 41(9), 1525–1545.

- Lavee, Einat, Nissim Cohen, & Hani Nouman. (2018). Reinforcing public responsibility? Influences and practices in street-level bureaucrats' engagement in policy design. *Public Administration*, 96(2), 333–348.
- Lavee, Einat, & Roni Strier. (2019). Transferring emotional capital as coerced discretion: Street-level bureaucrats reconciling structural deficiencies. *Public Administration*, 97(4), 910–925.
- Levanon, Asaf, & Evgeny Saburov. (2018). Changes in the demographic antecedents of poverty among workers in Israel, 1991–2011. In Henning Lohman & Ive Marx (Eds.), *Handbook on in-work poverty* (pp. 434–448). Edward Elgar Publishing.
- Lipsky, Michael. (2010). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public service*. Russell Sage Foundation.
- Pindek, Shani, & Paul E. Spector. (2016). Organizational constraints: A meta-analysis of a major stressor. *Work & Stress*, 30(1), 7–25.
- Pollitt, Christopher. (2010). Cuts and reforms: Public services as we move into a new era. *Society and Economy*, 32(1), 17–31.
- Pollitt, Christopher, & Geert Bouckaert. (2011). *Continuity and change in public policy and management*. Edward Elgar Publishing.
- Pugh, Allison J. (2015). *The tumbleweed society: Working and caring in an age of insecurity*. Oxford University Press.
- Small, Mario Luis. (2006). Neighborhood institutions as resource brokers: Childcare centers, interorganizational ties, and resource access among the poor. *Social Problems*, 53(2), 274–292.
- Standing, Guy. (1999). *Global labour flexibility: Seeking distributive justice*. Palgrave Macmillan.
- Thomann, Eva, Nadine van Engen, & Lars Tummers. (2018). The necessity of discretion: A behavioral evaluation of bottom-up implementation theory. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 28(4), 583–601.
- Tummers, Lars, Victor Bekkers, Evelien Vink, & Michael Musheno. (2015). Coping during public service delivery: A conceptualization and systematic review of the literature. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 25(4), 1099–1126.
- Vosko, Leah F. (2010). *Managing the margins: Gender, citizenship, and the international regulation of precarious employment*. Oxford University Press.
- Williams, Joan C., & Rachel Dempsey. (2018). *What works for women at work: Four patterns working women need to know*. NYU Press.

מה שרואים מכאן לא רואים משם: מבט משולי שוק העבודה

סיגל נגר־רון*

תקציר. במאמר זה נעשה שימוש במושג עבודה שקופה ככלי אנליטי לזיהוי המנגנונים המבניים המשעתקים את מעמדן השולי של נשים מזרחיות בשוק העבודה בדרום ישראל. המחקר מתמקד במאמציהן המתמשכים של נשים מזרחיות בערי פיתוח לרכוש השכלה אקדמית, לזכות בתעסוקה הולמת ולהפוך לאזרחיות המפרנסות את עצמן ואת משפחותיהן. הוא נערך בשיטת מחקר מעורבת: סקר כמותני בקרב נשים מזרחיות בחמש ערי פיתוח בנגב ($n=295$) וניתוח ראיונות עומק עם 32 נשים בעלות תואר ראשון מהמכללה האקדמית ספיר, שגדלו בערי פיתוח בנגב וחיות בהן. הממצאים מלמדים כי הנשים משקיעות מאמצים פיזיים, מנטליים, רגשיים וכספיים ברכישת השכלה אקדמית שתשמש כרטיס כניסה ל"משרה מסודרת" (משרה יציבה בשכר הוגן המאפשרת לשלב בין אימהות ועבודה מחוץ למשק הבית) ותהווה אמצעי למוביליות חברתית, אולם פעמים רבות מאמציהן אינם מניבים את הפירות המיוחלים. המאמר חושף מנגנון שימור הדרה הנחווית בהצטלבות בין אתגורי לאומיות, מגדר, מעמד ומרחב בישראל, ומזהה לראשונה שדה שטרם תואר בספרות ככזה שמתקיימת בו עבודה שקופה: מרחב הלימודים האקדמיים וההכשרות המקצועיות.

מילות מפתח: השכלה, נשים מזרחיות, ערי פיתוח, שוק עבודה

עבודה שקופה של נשים שקופות

במאמרה המפורסם Work Invisible הצביעה ארלין קפלן דניאלס (Kaplan Daniels, 1987) על שלושה מרכיבים שעיצבו את התפיסה המודרנית ביחס למושג העבודה: ההבחנה בין פעילות הנעשית בספרה ציבורית לזו הנעשית בספרה הפרטית, חשיבות התשלום עבור הפעילות, וההטיות המגדריות המשפיעות על הערך המיוחס לה. ההבחנה בין הספרה הציבורית לספרה הפרטית, זיהויה של הראשונה עם גברים ושל האחרונה עם נשים, וההטיות התרבותיות המפחיתות בערך פעולותיהן של נשים הובילו לכך שעבודות הבית ועבודות הטיפול הנעשות על ידי נשים הוגדרו כחסרות ערך כלכלי ועל כן כ"לא עבודה".

* ד"ר סיגל נגר־רון, המחלקה ללימודים רב־תחומיים במדעי הרוח והחברה, המכללה האקדמית ספיר
עבודה זו היא חלק מפרויקט המחקר "לעבוד בתוך שוליות מרובה: מרחב, מעמד ודתיות בעיירות פיתוח בנגב" שנתמך על ידי משרד המדע, הטכנולוגיה והחלל.

המשגת עבודת הטיפול הביתית כעבודה שקופה נתנה ביטוי לחוויה היומיומית של נשים שנעלמה מספרות המחקר הגברית. בעקבותיה התרבו המחקרים שעמדו על משמעויותיה ועל השלכותיה של העבודה השקופה על חייהן של נשים (בריי-גארב, 2020), וכן התגבשה הכרה כי עבודתן השקופה של נשים איננה מתקיימת רק במסגרת הבית אלא גם במסגרת העבודה (קפלן וכרכבי-סבאח, 2017; קפלן ואחרות, 2020). אולם פמיניסטיות פוסט-קולוניאליות (ראו למשל Spivak, 1999; Ong, 1988; Mohanty, 1984) ופמיניסטיות אפרו-אמריקניות (ראו למשל Hill-Collins, 1991; hooks, 1984) הצביעו על הצורך בפירוק הקטגוריה "נשים", ההומוגנית לכאורה, מכיוון שהתעלמות מצירי דיכוי נוספים תורמת לשעתוקן של תפיסות הגמוניות. בהקשר של עבודה שקופה נדרש ניתוח מורכב יותר, שכן נשים מקבוצות מיעוט אתני או גזעי סובלות משקיפות כפולה – לא רק כזאת שנובעת מסוג העבודה שהן מבצעות, אלא גם שקיפות של עצם נוכחותן. ג'ודית רולינס (Rollins, 1985), פמיניסטית אפרו-אמריקנית, תיארה במחקר אוטו-אתנוגרפי את השקיפות כחוויה קיומית בחייה של אישה שחורה העובדת במשק הבית של נשים בורגניות. בעזרת תיאור סיטואציות יומיומיות היא הדגימה כיצד נוכחותה מתאיידת והיא הופכת לשקופה, למשל במצבים שבהם בעלי הבית דיברו ביניהם באינטימיות כאילו אינה נוכחת בחדר, כיבו את החימום כאשר יצאו מהבית והשאירו אותה לעבוד בקור, ואפילו יצאו, נעלו את הבית וכלאו אותה בתוכו.

ארין האטון (Hatton, 2017) הציעה להשתמש במושג עבודות שקופות ככלי אנליטי לזיהוי המנגנונים החברתיים, המשפטיים והמרחביים המאפשרים לדחוק אוכלוסיות לשוליים באמצעות הגדרת עבודות מסוימות כ"עבודה לא כלכלית" (non-economic work). עבודות לא כלכליות הן עבודות שהתמריץ להן והתמורה עבורן מוגדרים כמשהו אחר מתמורה כספית, למשל עבודת הטיפול האימהית הנעשית מאהבה, התמחויות של בוגרי קולג' הנעשות כדי לרכוש ניסיון, או עבודת אסירים המוגדרת כשיקום. מרג'ורי דה וולט הצביעה על כך שהשקיפות מונעת מהמשתתפים לקבוצות מיעוט להיות שותפים מלאים בקהילה ומחייבת אותם לפעול במאמץ כדי להפוך לנראים ולממש את זכותם לחברות מלאה בחברה. זאת ועוד, ההתעלמות החברתית מטילה על המודרים עומס רגשי רב והם נדרשים לעבודת רגש אינטנסיבית כדי להתמודד עם חוויות ההדרה והשקיפות (DeVault, 2014, p. 782). המאמצים הרבים – הפיזיים והרגשיים – של סובייקטים מודרים, הנעשים במטרה לקחת חלק בקהילה כשווים, נותרים בדרך כלל שקופים לעיני המשתתפים להגמוניה. על כן הציעה דה וולט להשתמש במושג עבודה שקופה ככלי אנליטי לקידום צדק חברתי. מיפוי הפעולות השקופות שנוקטים סובייקטים מודרים כדי להיכלל בחברה כשווים ייתן להם נראות וישמש צעד ראשון לקראת הכרה בעוול חברתי היסטורי ולקראת תיקונו.

במחקר זה אני צועדת בעקבות האטון (Hatton, 2017) ודה וולט (DeVault, 2014) ומאמצת את ההמשגה של עבודה שקופה ככלי אנליטי לזיהוי מנגנונים מוסדיים שדרכם מתרחש תהליך הדחיקה לשוליים של עובדים ועובדות. המסגרת התיאורטית מחברת בין הספרות שזיהתה את השפעות הרפורמות הניאו-ליברליות על נשים (למשל Benjamin, 2016; Grimshaw & Rubery, 2020) והדגישה את הצורך בניתוח תהליכים מקומיים (למשל Ong, 2010; Greenhouse, 2010; Gershon, 2011), ובין המחקר העוסק בקשר שבין השכלת

נשים להשתלב בתוך בשוק העבודה. במוקד המחקר עומדים מאמציהן המתמשכים של נשים מזרחיות שחיות בערי פיתוח לרכוש השכלה אקדמית, לזכות בתעסוקה הולמת ולהפוך לאזרחיות המפרנסות את עצמן ואת משפחותיהן. ממצאי המחקר מלמדים כי הנשים הללו משקיעות מאמצים פיזיים, מנטליים, רגשיים וכספיים ברכישת השכלה אקדמית שתהווה עבורן כרטיס כניסה ל"עבודה מסודרת" (כלומר משרה יציבה בשכר הוגן, המאפשרת לשלב בין מחויבותן כאימהות ובין עבודה בשכר מחוץ למשק הבית) ותשמש להן מנוף למוביליות חברתית. אולם פעמים רבות מאמציהן אינם מניבים את הפירות המיוחלים. התרומה האמפירית של המאמר היא בחשיפת המנגנון של שימור ההדרה הנחווית בהצטלבות בין אתגרי-לאומיות, מגדר, מעמד ומרחב בישראל. תרומתו התיאורטית היא בזיהויו של מרחב שטרם זוהה בספרות ככזה שבו מתקיימת עבודה שקופה: מרחב הלימודים האקדמיים.

מגדר, השכלה ותעסוקה

מחקרי מקרו מלמדים כי הקפיטליזם הגלובלי ערער את יציבותם של חלקים נרחבים משוק העבודה (Standing, 2011; Vosko et al., 2009) ופגע בעיקר בנשים: נשים משכילות מהמעמד הבינוני שהועסקו במשרות תקניות בתחומי החינוך, הרווחה והבריאות נפגעו בשל הפרטת שירותי המדינה, ואילו העברת הייצור למדינות הדרום הגלובלי הרחיבה את מאגר ה"משרות הרעות" שבהן מועסקות פועלות (ברקוביץ, 2002). זאת ועוד, התמורות הכלכליות שינו את נורמות העבודה והובילו לפיחות בערכה של עבודת נשים: התעצמה ציפיית המעסיקים (המדינתיים, הציבוריים והפרטיים) שנשים יבצעו במסגרת עבודתן מטלות נוספות ללא שכר, או בשכר נצלני שאינו משקף את עומס העבודה (בוקסבאום ואחרות, 2008; Grimshaw & Rubery, 2007), ואף בוטלה ההכרה במיזמנות הנדרשות לעבודות הטיפול, שבהן מועסקות כמעט אך ורק נשים, ובכך נפגעו גם הישגים היסטוריים שהושגו במאבקים פמיניסטיים (Benjamin, 2016).

ניתוחים אלו מתארים נאמנה את המגמות בשוק העבודה ואת השפעותיהן הכלליות על נשים. אולם יש ערך לתיעוד ההשפעה הדיפרנציאלית של הכלכלה הניאו-ליברלית על נשים במיקומים חברתיים שונים ובהקשרים ייחודיים. בנייתוח השינויים הדיפרנציאליים בקרב נשים בישראל הצביעה סילביה פוגל-ביז'אוי על כך שאף שהקפיטליזם הגלובלי פתח אפשרויות חדשות בפני נשים משכילות ומבוססות ממרכז הארץ, בעיקר אשכנזיות, והיטיב את מצבן, הוא "הרע את מצבן של (מקצת) המזרחיות ושל הערביות, דחק אותן לשולי שוק העבודה, ובמקרים רבים אף מחוצה לו, ולכן ככל שגדל האי-שוויון בחברה הישראלית, כן הוא גדל בין הנשים" (פוגל-ביז'אוי, 2005, עמ' 197).

1 בספרות רווח השימוש במונח "משרה איכותית", והפרשנות למונח זה משתנה בין חוקרים. פרנסיס גרין (Green, 2006), למשל, מגדיר משרה איכותית כזאת שמאפשרת לעובד גמישות בביצוע משימות (באופן שמוביל לתחושה של שליטה אישית), שיתוף פעולה עם קולגות, בחירת מטרות והגשמתן, ושכר שמאפשר יכולת צריכה גבוהה. הגדרה כזאת איננה דומה להגדרה ולציפיות של הנשים ממשרה בשוק העבודה הדרומי, ועל כן בחרתי לדבוק במונח שבו השתמשו הנשים עצמן. בהמשך יובהר המושג עבודה מסודרת כפי שעלה מדברי המרואיינות.

במחקרים נוספים נמצא שהשכלה מהווה גורם מרכזי שמשפיע על שיעור ההשתתפות של נשים בשוק העבודה בארץ ובעולם (פוקס ווייס, 2018, עמ' 12). היה שטייר ואפרת הרצברג (2013), שחקרו את השתנות שוק העבודה הישראלי בשלושים השנים האחרונות, מצאו אף הן, כמו פוגל-ביז'אוי, שההשכלה השפיעה לא רק על שיעור ההשתתפות אלא גם על הרחבת אי-השוויון בין נשים: נשים בעלות השכלה נמוכה נדחקו למקצועות השירותים והשתתפותן בכוח העבודה הצטמצמה, ואילו בפני נשים בעלות השכלה גבוהה נפתחו אפשרויות תעסוקה במקצועות פרופסיונליים וניהוליים שהיו בעבר תחומים "גבריים" והן החלו לעבוד במשרות שמציעות תנאי עבודה טובים, הזדמנויות קידום ושכר יחסי גבוה. עם זאת, הממצאים האמפיריים מלמדים ש-12% מהנשים האקדמאיות מועסקות במקצועות הפקידות ו-11% מועסקות במקצועות המכירות והשירותים (שטייר והרצברג, 2013, עמ' 21). כלומר, כמעט רבע מהאקדמאיות (23%) אינן מצליחות להמיר את התואר במשרה הולמת, ונאלצות להסתפק במשרות שבעבר תנאי הכניסה אליהן היו נמוכים יותר. כדי להבין כיצד הרפורמות הכלכליות השפיעו באופנים שונים על קבוצות נשים שונות, ובמיוחד להבין מיהן הנשים שאינן מצליחות להמיר את התואר במשרה הולמת ומדוע, יש לעבור לניתוח מקומי. בעולם התפתחה ספרות תיאורטית המדגישה את הצורך בבחינת התהליכים הכלכליים בתוך הקשר חברתי-פוליטי, היסטורי ומרחבי ייחודי (Ferguson, 2011; Gershon, 2010). ניתוח מקומי הולך מעבר לתפיסת הניאו-ליברליזם כישות אחידה וזדונית; הוא מאפשר לראות את הניאו-ליברליזם כטכניקת משילות ולהצביע על יחסי הגומלין בין המנגנונים הטכניים של הכלכלה, פרויקטים פוליטיים ונורמות חברתיות. ניתוח כזה יכול לא רק ללמד על התוצאות הצפויות של הניאו-ליברליזם אלא גם לחשוף את התוצאות הבלתי צפויות שלו, שכן הנחת העבודה היא שהאופנים שבהם סובייקטים מבינים את המציאות ופועלים בתוכה בהקשר ייחודי חושפים את התמורות החברתיות והאישיות העמוקות שהניאו-ליברליזם מחולל (Ong, 2010; Greenhouse, 2010). בהקשר הישראלי, ניתוח ברמת המיקרו עשוי להסביר אילו נשים אינן יכולות להמיר את ההשכלה האקדמית במשרה הולמת, ללמד על מנגנוני השימור של אי-השוויון האתנו-מגדרי, ולהראות כיצד נשים מבינות את המציאות החדשה ואילו אופני פעולה נגזרים מכך.

סקופות: נשים מזרחיות בשוק העבודה הדרומי

המחקר הישראלי שבוחן את השתלבותן של נשים מקבוצות שונות בשוק העבודה נוטה להתמקד בקבוצות מיעוט על בסיס לאומי (למשל אבורביעה-קוידר, 2008; סער ויונס, Benjamin, 2016; Kraus & Yonay, 2018; Amara & Yiftachel, 2014), מעמדי (למשל; Frenkel & Wasserman, 2020) ומיפוי (Benjamin et al., 2011; Sa'ar, 2016). המחקר מצביע על שקיפות הקטגוריה המצטלבת של אתניות פנים-יהודית, מגדר ומרחב כקטגוריה הראויה למחקר.² נשים מזרחיות בערי פיתוח הן קבוצת מיעוט ייחודית לאור

2 מגמה זו עולה בקנה אחד עם הנטייה המאפיינת את מחקרי אי-השוויון בעשורים האחרונים בישראל להתעלם מאי-השוויון בין מזרחים לאשכנזים מדור שלישי והלאה (נגר-רון, 2021). יש צורך להמשיך לבחון את אי-השוויון לאורך זמן, מכיוון שמרגע שנוצר הוא נוטה להנציח את עצמו.

ההיסטוריה הספציפית של הגירה והתיישבות בספר, הדימויים הרווחים המופצים דרך המערכת התרבותית ביחס אליהן (למשל דמות ה"פרחה" או הביטוי "מסעודה משרות"), והמציאות הכלכלית המאפיינת את המרחב הדרומי שבו הן חיות.³ התמקדות בהתמודדות עם מציאות חיה עשויה ללמד על דרכים להיחלצות ממעגל השוליות וכן על מנגנוני שימור של אי-השוויון.

את שוק העבודה בדרום ישראל אפשר לאפיין כשוק מוגבל כתוצאה ממדיניות מתמשכת מימיה הראשונים של המדינה. שוק התעסוקה בנגב בכלל ובעיירות הפיתוח בפרט התבסס מאז שנות החמישים על מפעלים עתירי עבודה (בר-און, 2013). הישענות של העיירות על מספר קטן של מפעלים וסוגי העבודות שהציעו מפעלים אלו דנו את התושבים, רובם המכריע מזרחים (Cohen, 2014), לשוליות כלכלית שנוספה על שוליותם האתנית והמרחבית. לתשתית הכלכלית הדלה, למערכת החינוך הרעועה ולמרחק מהמרכז התרבותי והפוליטי היו השלכות מרחיקות לכת על חייהן של נשים; אך מחקרים ספורים בלבד תיעדו את התמודדותן של נשים מזרחיות בשוק העבודה המוגבל בעיירות ובערי הפיתוח (מוצפי-האלר, 2012; Nagar-Ron, 2014).⁴

מחקרים מפרספקטיבה היסטורית שבחנו את השתתפותן של נשים מזרחיות בשוק העבודה בעשורים הראשונים לאחר הקמת המדינה מלמדים כי הדרתן מארגוני עובדים והעסקתן בתנאי ניצול אינם מגמה חדשה המאפיינת את הרפורמות הניאו-ליברליות שהחלו בשנות התשעים (ברנשטיין, 1981; Bondy, 2018). שוק עבודה מעורער, שכר שאינו מאפשר מחייה סבירה, חוסר יכולת להתאגד והיעדר תנאים סוציאליים אפיינו את עיירות הפיתוח מראשיתן. כתוצאה מכך, שוק העבודה במרחב זה מעולם לא התאפיין ב"משרות טובות", כלומר במשרות יציבות בשכר הוגן המעניקות ביטחון כלכלי. אפשרויות התעסוקה שהיו פתוחות בפני נשים בעיירות הפיתוח היו עבודות עונתיות בחקלאות בקיבוצי הסביבה, עבודות צווארון כחול במפעלי הייצור ועבודות ניקיון. השכר היה תלוי בהיקף השעות או המשמרות, ותמיד יררחה מעליהן סכנה של צמצומים, פיטורים או סגירת המפעל (בר-און, 2013; רון, 2009). כלומר, המחקר המתאר את שוק העבודה המעורער כתופעה חדשה הנובעת מיישומן של רפורמות ניאו-ליברליות מתעלם מהעובדה שמציאות זו אפיינה את החיים בפריפריה הדרומית עוד לפני הרפורמות הניאו-ליברליות.

זאת ועוד, המחקר נוטה להתמקד בהשלכות הרפורמות הניאו-ליברליות על שוק העבודה ועל מערכת הרווחה אך להתעלם מהרפורמה במערכת ההשכלה הגבוהה, שאף היא ביטוי של מדיניות ניאו-ליברלית. הרפורמה להרחבת נגישותה של ההשכלה הגבוהה קריטית להשתלבות בשוק העבודה, במיוחד עבור נשים, כפי שעולה מהמחקר (פוקס ווייס, 2018);

3 ההתייחסות להיבטים האידיאולוגיים, החומריים והמרחביים כאל מה שמכוונו נשים מזרחיות בפריפריה כקבוצת מיעוט שאולה מרעיון מטריצת השליטה שפיתחה פטרישיה היל-קולינס; ראו Hill-Collins, 1991.

4 עיירות הפיתוח הוקמו בראשית שנות החמישים. עם השנים הן גדלו מבחינה דמוגרפית וחלו שינויים באופיין הכלכלי. בעקבות זאת, במחצית השנייה של שנות התשעים קיבלו אופקים, שדרות ונתיבות מעמד של עיר. דימונה קיבלה מעמד של עיר בסוף שנות השישים, ואילו ירוחם מוגדרת כמוצעה מקומית עד היום.

שטייר והרצברג, 2013), ועל פי השיח המריטוקרטי השכלה היא האמצעי העיקרי למוביליות חברתית-כלכלית. השאלה העומדת במרכזו של מחקר זה היא אם נשים מזרחיות מערי פיתוח שמצליחות לרכוש השכלה אקדמית במכללה שהוקמה באזור מגוריהן מצליחות גם להמיר את התואר במשרה המאפשרת מוביליות והיחלצות ממעגל השוליות.

השכלה אקדמית במכללה דרומית ומוביליות חברתית של נשים מזרחיות

הרפורמה במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל והקמתן של מכללות רבות הרחיבו את נגישותה של ההשכלה הגבוהה עבור אוכלוסיות ששיעור בעלי התארים אקדמיים בהן היה נמוך עד אז (אדי־רוקה וכהן, 2016). במסגרת הרפורמה הוקמה ליד העיר שדרות המכללה האקדמית ספיר. מאז הקמתה כמכללה עצמאית ב־1995 ועד 2019 למדו בה יותר מ־26,000 סטודנטים, רובם תושבי הדרום (גיגי ואחרות, 2020). הקמת המכללה הובילה לעלייה במספר הסטודנטים מהדרום המשתייכים לאשכולות חברתיים-כלכליים בינוניים ונמוכים, אולם העמיקה את אי־השוויון בין המרכז לפריפריה בתחומים הנלמדים: בשעה שבחוגים הממותגים כיוקרתיים (קולנוע ותקשורת) משתלבים יותר סטודנטים מהמרכז, בחוגים הפחות יוקרתיים לומדים סטודנטים מהדרום (גיגי, 2008). במיפוי עדכני המבוסס על ניתוח מצטלב של מגדר, מעמד ומרחב נמצא כי רוב הסטודנטים במכללה הם נשים יהודיות שחיות במרחב הדרום (70%) ולומדות במחלקות היוקרתיים פחות. על בסיס המתאם שבין המוצא ובין המרחב, סביר להניח כי רובן מזרחיות (גיגי ואחרות, 2020). ממצאים אלו תואמים את העלייה שחלה בשיעור האקדמאיות המזרחיות (43% בקרב בנות הדור השלישי לעומת 33% בקרב בנות הדור השני), בעיקר הודות לתארים שנרכשו במכללות (Cohen et al., 2019, p. 29).

הקשר בין השכלה גבוהה למוביליות חברתית, שהיה חזק וברור במהלך המאה העשרים, התערער בסופה. מחקרים מראשית המילניום מלמדים שהשכלה אקדמית כבר אינה ערובה למוביליות חברתית. רבים מהמשתייכים למעמדות נמוכים אינם מצליחים לתרגם את השכלתם האקדמית למשרה הולמת (Green & Henseke, 2016). ג'ניפר סילבה (Silva, 2013) ראינה בני ובנות מעמד הפועלים בערי פריפריה בארצות הברית שהאמינו כי השכלה אקדמית תאפשר להם מוביליות חברתית ורכשו השכלה בעמל רב; אולם בסופו של דבר, הקולגים מסלילים חלק ניכר מבני מעמד הפועלים למשרות שירותים כשהם שוקעים בחובות על הלוואות שלקחו כדי לממן את לימודיהם. זאת ועוד, מחקרים שבחנו את התמורה על השכלה עבור בני ובנות קבוצות מיעוט מצאו כי אלו נוטים לסבול מהשכלת יתר, כלומר להיות בעלי השכלה גבוהה יותר מזו הנדרשת במקצועות שבהם הם מועסקים ולזכות בתמורה נמוכה יותר על השכלתם (Burke & Scurry, 2019). בהקשר של ישראל, עמית לזרוס וסאמי מיעארי מצאו כי למזרחים יש סיכוי גבוה יותר להיות בעלי השכלת יתר קיצונית ביחס לקבוצות היהודיות הוותיקות (לזרוס ומיעארי, 2015, עמ' 13). אולם עד כה לא נבדקה במחקר הישראלי ההלימה בין השכלה לתעסוקה בהקשר האתנו־מגדרי והמרחבי. על כן השאלה הניצבת במוקד המחקר כאן היא אם 25 שנה אחרי "מהפכת המכללות", הגברת נגישותה של השכלה אקדמית עבור נשים מזרחיות מערי הפיתוח בנגב ניתנת להמרה למשרה איכותית ומאפשרת מוביליות חברתית-כלכלית. ממצאי מחקר זה מלמדים כי העבודה הרבה

המושקעת ברכישת ההשכלה היא בגדר עבודה שקופה, שכן בחלק ניכר מהמקרים היא אינה מניבה את התמורה המצופה – "עבודה מסודרת" והיחלצות ממעגל השוליות.⁵

מתודולוגיה

מחקר זה הוא חלק ממחקר רחב היקף שנערך בשנים 2016-2019 ואשר בחן את מסלול הלימודים וחויית העבודה של נשים שחיות בחמש ערי פיתוח בנגב: שדרות, נתיבות, אופקים, דימונה וירוחם. אוכלוסיית המחקר הרחב כללה נשים מזרחיות שלמדו בנעוריהן במוסדות חינוך דתיים (אולפנות) ובחינוך כללי (תיכונים מקיפים). נשים מזרחיות בוגרות לימודים אקדמיים במכללה האקדמית ספיר, ונשים יוצאות ברית המועצות לשעבר. הממצאים המוצגים כאן מתייחסים לנשים מזרחיות בלבד. מאחר שהגדרת המוצא בסטטיסטיקה הלאומית מתייחסת רק לשני דורות להגירה (נג'רון, 2021), לא קיימים נתונים רשמיים על השכלה ותעסוקה של נשים מזרחיות בדור השלישי, ולכן היה צורך לשלב איסוף נתונים כמותניים עם מחקר איכותני.

המחקר הכמותני התבסס על סקר בקרב 592 נשים שחיות באותן ערים, שמטרתו הייתה לבחון את הקשר בין השכלתן של הנשים (סוגי המוסדות שלמדו בהם והתעודות שהן מחזיקות בהן) ובין אופני השתתפותן בשוק העבודה. כדי להגיע למגוון מייצג של אוכלוסיית הנשים המזרחיות התנהלו הסקרים באופן פיזי: כל אחת מעוזרות המחקר (סטודנטיות ממכללת ספיר) הוצבה במרכז מסחרי בעיר מגוריה, בימים שונים ובזמנים שונים ביממה (בשעות הבוקר, הצהריים והערב) וביקשה מנשים שזיהתה כמזרחיות למלא שאלון. הפיזור על טווח רחב של שעות אפשר חשיפה לנשים עובדות ושאינן עובדות. בסקר הופיעה שאלה ביחס לארץ הלידה של האישה, של הוריה ושל סביה ושנת העלייה לארץ. התשובות אפשרו לסווג את הנשים על פי ההגדרות האובייקטיביות למוצא של הלמ"ס (יוצאי אסיה-אפריקה או אירופה-אמריקה) בתוספת התייחסות לדור שלישי, שממנו הלמ"ס התעלמה עד כה (נג'רון, 2021). נשים שסווגו ככאלה שאינן מזרחיות ונשים ממוצא "מעורב" (כאלה שהוריהן או סביהן יוצאי יבשות שונות) לא נכללו בניתוח.

בחלק האיכותני של המחקר רואיינו 57 נשים שחיות בחמש ערי פיתוח בנגב. הראיונות נערכו על ידי ועל ידי שלוש עוזרות מחקר (שתיים מהן בעלות תואר דוקטור ואחת דוקטורנטית); לכולן היה ניסיון קודם בראיונות איכותניים. כל המראיינות הן נשים מזרחיות בעלות תפיסות ביקורתיות ביחס לאי-השוויון בישראל. לריאיון קדמה שיחה טלפונית שבה הוצג נושא המחקר, והובהר כי הריאיון אנונימי וישמש לצורכי המחקר בלבד. הראיונות נערכו במקום שנבחר על ידי המראיינות (ברוב המקרים בביתהן, במיעוטם בבית קפה) ונמשכו בין שעה ורבע לשעתיים. המראיינות נשאלו על מסלול ההשכלה והתעסוקה שלהן, החל בלימודיהן בבית הספר וכלה בתעסוקתן הנוכחית.⁶ כמו כן, הראיונות כללו התייחסות למשפחת

5 יש להדגיש שביקורת זו איננה ממעיטה בחשיבותם של יתרונות ההשכלה הגבוהה במישורים אחרים, למשל חיזוק תחושת הערך העצמי אצל הנשים והצגת מודל למדני לילדיהן.

6 המראיינות התבקשו להתייחס להיסטוריית הלימודים שלהן מאז בית הספר היסודי ועד לשלב המאוחר ביותר בלימודיהן ולהיזכר בחוויות משמעותיות בכל שלב של הלימודים. לגבי היסטוריית

המוצא ולמשפחה שהמרואינית הקימה.⁷ מאמר זה מתייחס לממצאים שעלו בראיונות עם 23 נשים מזרחיות בוגרות תואר ראשון מהמכללה האקדמית ספיר, רובן דור שלישי להגירה מארצות ערב והאסלאם, שגדלו בערי הפיתוח בנגב. המרואיניות אותרו בטכניקת כדור השלג; הראשונות שרואיינו היו סטודנטיות לשעבר במחלקה שבה אני מלמדת. הניתוח נערך בהתאם לעקרונות גישת התיאוריה המעוגנת בשדה (Glaser & Strauss, 1967): איסוף הנתונים, הניתוח וזיהוי התמות נעשו במקביל, באופן ספירלי, ונמשכו עד שהמידע התחיל לחזור על עצמו והגיע ל"רוויה תיאורטית" (theoretical saturation). העובדה שהתמות חזרו על עצמן בראיונות שנערכו על ידי ארבע מראיינות מעניקה משנה תוקף לממצאים.

ממצאים

"ההשכלה מונגשת, אבל התעסוקה מוגבלת": התמודדותן של אקדמאיות מערי פיתוח עם מבנה הזדמנויות צר

יש הרבה אנשים עם תארים שמחפשים עבודה ולא מוצאים. זה תלוי במזל. את יודעת מה הראשי תיבות של מזל? זה מקום, זמן ולימוד. איפה אתה, מה למדת ואיזה זמן נפלת [כלומר נכנסת לשוק העבודה].

שושי,⁸ ילידת 1961 שנולדה וחיה באופקים, היא מנהלת אדמיניסטרטיבית של מרפאה בעיר מגוריה שלימודיה לתואר ראשון נמשכו שש שנים. דבריה אלה מדגישים כי השכלה היא רק אחד הגורמים המשפיעים על סיכויי התעסוקה של אקדמאיות בשוק העבודה הדרומי. אמירתה שבכותרת, "ההשכלה מונגשת אבל התעסוקה מוגבלת", עולה בקנה אחד עם הנתון שלפיו רק 8.6% מהמשרות בשוק העבודה בדרום מיועדות לאקדמאים לעומת 20% בממוצע הארצי (דהאן-כתר, 2019). יתרה מזו, מהראיונות עולה כי נשים מזרחיות ותיקות בערי הפיתוח נדרשות להתמודד על משרות תקניות שמבטיחות יציבות כלכלית ותעסוקתית מול שתי קבוצות שזוכות לעדיפות, על פי ההיגיון האתנוקרטי (יפתחאל, 2000) המרבה את החברה בישראל: חברי הגרעינים התורניים וחברי הקיבוצים. עמית, ילידת 1983 מירוחם שסיימה תואר ראשון במכללת ספיר ולומדת לתואר שני בחינוך בשילוב תעודת הוראה (M-Teach), מספרת על קשייה להתקבל למשרה תקנית במערכת החינוך בדרום אף שיש לה ניסיון של חמש שנים בתחום:

העבודה, המרואיניות הונחו לספר על היסטוריית התעסוקה שלהן מאז העבודה הראשונה שעברה קיבלו שכר. מספר לא מבוטל של מרואיניות העידו כי החלו לעבוד כבר בנעוריהן, במקביל ללימודיהן בחטיבת הביניים ובבית הספר התיכון, בעבודות שאינן דורשות מיומנות, כגון ניקיון, מלצרות ושמרטפות.

7 השאלות ביחס למשפחת המוצא כללו שאלות אינפורמטיביות לגבי ארצות ההגירה של ההורים, השכלתם ותעסוקתם אך גם שאלות ביחס לתפיסות ההורים לגבי חינוך, ונגעו בבחירות ההורים הנוגעות לעניין השכלה של בנותיהם – למשל בחירה בחינוך דתי או בבית ספר כללי-חילוני. השאלות ביחס למשפחה שהמרואינית הקימה כללו התייחסות להיכרות בין בני הזוג, להשכלת בן הזוג ולתפיסות לגבי חינוך ילדיהן.

8 כל שמות הנשים המופיעים במאמר הם שמות בדויים.

אני לא מוצאת עבודה. זה משהו הזוי. אני חושבת שמכל החברות שלי אני הכי מחפשת, אני הכי נודניקית. אני באמת, אני מחפשת ממש, ממש בצורה אינטנסיבית, ואני לא מוצאת [...] ואני מחפשת בדימונה, בירוחם, במשאבי שדה, בקיבוצים, בצין, במדרשת שדה בוקר, בכל מקום אפשרי.

עמית תולה את קשייה במציאת עבודה בהעדפה הניתנת לחברי הגרעין התורני שמגיעים אל היישוב מבחוץ:

בירוחם יש גרעין כזה. [...] זו אוכלוסייה של מפד"לניקים, של הכיפות הסרוגות, אבל היותר אשכנזים. [...] ויש סוג מסוים של, כזה, מתח, בין האוכלוסייה הזאת לאוכלוסייה הזאת. אני יכולה להגיד לך שהם חולשים על כל בתי הספר, מבחינת הוראה ומבחינת משרות, כן. כולם. מאוד קשה לי עם זה, כי אצלם כולם מסודרים. ירוחמים לא כולם מסודרים [מגחכת]. אלה שנולדו פה, גדלו פה באמת, כאילו... זה עצוב. אבל, הם [חברי הגרעין התורני] מגיעים לפה כשיש להם כבר עבודה, הם לא מגיעים ככה סתם. הם מגיעים לפה כשיש עבודה, הכול מסודר, עבודה ממש, גם לבת זוג, גם לבן זוג, יש להם עבודה. הכול, כאילו, הכול מוכן ומאורגן.

המשרות התקניות, המצומצמות ממילא בשל הפרטת מערכת החינוך, הופכות להיות בלתי מושגות עבור הנשים המזרחיות המקומיות בשל כניסתן של אוכלוסיות חדשות שמקבלות עדיפות לפי ההיגיון האתנוקרטי (נגרירון, בדפוס). במחקר אתנוגרפי שנערך במצפה רמון תיעדה רעות בנדריהם כיצד אוכלוסיות חיצוניות, ובייחוד גרעינים תורניים שמתיישבים בעיירה, מצליחות להשתלט על המערכות העירוניות ובראש ובראשונה על מערכת החינוך, לשנות את אופייה ולדאוג למשרות לאנשיהן (בנדריהם, 2016, עמ' 105). כתוצאה מכך, נשים מזרחיות מקומיות שהצליחו בעמל רב לרכוש השכלה אקדמית מתקשות להמירה במשרה תקנית במוסדות המדינתיים כדוגמת משרד החינוך והרשויות המקומיות.

חברי הגרעין התורני הם אוכלוסייה חדשה יחסית בערי הפיתוח. מהראיונות עולה התייחסות לקבוצה ותיקה במרחב שיצרה לעצמה שוק עבודה סגור – חברי הקיבוצים. זהבה, ילידת 1965, התחילה לימודים אקדמיים באוניברסיטת חיפה אולם נשרה במהלך השנה הראשונה. בשל קשיים כלכליים והצורך לפרנס את משפחתה הצליחה להשלים את לימודיה לאחר שנים רבות במכללת ספיר. במקביל ללימודיה עבדה תשע שנים כמנהלת חשבונות במפעל חקלאי בקיבוץ בנגב המערבי. היכרותה עם שוק העבודה המקומי המוגבל מנעה ממנה לעזוב את העבודה, למרות תחושה קשה של ניצול וקיומם של סטנדרטים כפולים כלפי חברי הקיבוץ וכלפי מי שאינם חברי קיבוץ – דבריה הדגישו את קיומו של שוק עבודה פנימי בקיבוצים ואת יתרונם של חברי הקיבוץ בקבלת עבודה ובהחזקתה:

הרגשה נוראית. תקשיבי, השעון נוכחות, [המנהל, חבר הקיבוץ] היה בודק, "לא, היום את יצאת חצי שעה לפני, אני לא חותם לך" [...]. הם, הקיבוצניקים, יכולים לצאת עשר שעות, וזה בסדר. אף אחד לא יגיד להם שום דבר כי זה שלהם. התחלתי להרגיש את העניין, ה... מה שנקרא אוטסיידרים, לבין חברי הקיבוץ, [...] פשוט סוג ב. את לא יכולה להרשות לעצמך מה שהם מרשים לעצמם כי זה לכאורה

שלהם. זה ממש תסכל אותי, ממש ממש תסכל אותי. [...] את צריכה לראות איך הוא מכניס [לעבודה] את הבת זוג שלו, את הבן שלו, את הבת שלו [...]. את רואה את הסדרי עדיפויות להביא עובד שלא עושה כלום [...]. אני הרגשתי מנוצלת לגמרי.

מחקרים בעולם מצאו כי לאקדמאים שחיים ביישובים פריפריאליים יש יתרון במציאת עבודה על פני מקומיים ללא השכלה אקדמית ועל פני משכילים שאינם תושבי המקום במקור. תרזה קרו (Crew, 2018) הראתה למשל כיצד אקדמאים בצפון ויילס משתמשים בקשרים משפחתיים וחברתיים מקומיים כדי לזכות במשרות טובות; ואילו בישראל נמצא כי אף שאקדמאיות ואקדמאים ערבים מתקשים להתחרות ביהודים בשוק העבודה הכללי, הם הניגים מיתרון בשוק העבודה ביישובים הערביים (לזרוס ומיעארי, 2015; Kraus & Yonay, 2018). כלומר, הסגרגציה התעסוקתית הגבוהה בין האוכלוסייה הערבית לרוב היהודי פועלת באופן שמגן על המועסקים הערבים בשוק העבודה הפנימי מהתחרות העזה שמציבה האוכלוסייה היהודית. הגנה זו נמנעת מנשים מזרחיות משכילות בערי הפיתוח. מצבן של אלה הוא ייחודי אפוא: הן אינן נהנות מיתרון המקומיות, ונאלצות להתחרות מול שתי קבוצות שנהנות מההיגיון האתנוקרטי המרביד את החברה הישראלית – חברי הגרעינים התורניים של הציונות הדתית שהתיישבו בעשורים האחרונים בערי הפיתוח, וחברי הקיבוצים בנגב, אשכנזים ברובם, שהם הבעלים והמנהלים של מפעליהם.

בניסיון להבין את מבנה הזדמנויות התעסוקה הפתוח בפני נשים מזרחיות סקרתי, כאמור, 592 נשים תושבות חמש ערי פיתוח בנגב – שדרות, נתיבות, אופקים, דימונה וירוחם. חלק מהנסקרות ציינו שאינן מועסקות; בנייתן התייחסתי רק למועסקות שענו על כל השאלות ביחס לעבודתן. מצאתי ש־25.4% מהן מועסקות כסייעות במערכת החינוך, 22.9% במכירות, 20% בפקידות, 13.8% בהוראה, 4.8% במשרות צווארון כחול, 4.6% עצמאיות (בעיקר במקצועות טיפוח היופי), 3.6% עוסקות בהנהלת חשבונות, 2.7% עוסקות במקצועות חופשיים ו־2.2% עובדות סוציאליות (n=414). כאשר בחנתי את תעסוקת האקדמאיות בקרבן (n=145) מצאתי כי רק 38.6% מהן מועסקות במקצועות שדורשים תואר – הוראה, עבודה סוציאלית ומקצועות חופשיים. הרוב המכריע של האקדמאיות (61.4%) מועסקות במקצועות שאינם דורשים השכלה אקדמית, על פי הפילוח הבא: 33.8% מועסקות במקצועות פקידות, מכירה ושירותים; 24.8% סייעות במערכת החינוך, ו־2.8% בעבודות צווארון כחול. כלומר, יותר מ־60% מבעלות התואר האקדמי סובלות מהשכלת יתר ונאלצות להסתפק במשרות שבהן לא נדרש תואר אקדמי. השיעורים הגבוהים של נשים אקדמאיות המועסקות במשרות שאינן דורשות תואר מעלים את השאלות לאילו משרות שואפות הנשים, איך הן רואות את הקשר בין השכלה לתעסוקה, כיצד הן מבינות את החסמים להשתלבותן במשרות הולמות וכיצד הן מתמודדות עימם.

אימוץ ההמשגה של עבודה שקופה ככלי אנליטי לבחינת המנגנוני המייצרים אי־שוויון מאפשר לזהות שלושה סוגים של עבודה שקופה המאפיינים את מאמצייהן של הנשים לזכות במשרות איכותיות בשוק העבודה הדרומי: מאמץ ארוך שנים לרכישת השכלה אקדמית, מאמצים למציאת עבודה הולמת לבוגרות תואר ראשון בשוק עבודה מוגבל, והעבודה השקופה הכרוכה בשימור המשרה. שלושת אלה מתוארים להלן.

מאמצים לרכישת השכלה כעבודה שקופה

מהראיונות עם הנשים עולה כי הן רואות בהשכלה האקדמית כרטיס כניסה למשרה איכותית בשוק העבודה. גישה זו מנוגדת ל"תסריט ההשכלה" של המשתייכים לקבוצות ההגמוניות, שלפיו השכלה אקדמית היא חלק ממסלול החיים הקשור בהביטוס של "שכבת האינטליגנציה" (Lerner et al., 2007). כך למשל מסבירה תיקי, ילידת 1983 שעשתה שירות לאומי במרפאה, את החלטתה ללמוד לתואר ראשון במכללת ספיר:

חשבתי מה אני צריכה בשביל להיכנס ל[קופת חולים] כללית, ואחד הדרישות זה היה [תואר ב]מנהל ציבורי. תואר במדעי החברה, אבל היה דגש על ניהול שמה. אז בספיר היה. חשבתי ללכת בהתחלה ללמוד מנהל מערכות בריאות, ואז ראיתי שבספיר יש מנהל ציבורי, ואז אמרתי, טוב, אם לא ילך לי במרפאות לפחות יהיה לי תואר בניהול כללי.

ואילו דנה, ילידת 1979 מדימונה שעבדה שנים רבות בעבודות זמניות במכירות ובשירותים אצל מעסיקים פרטיים בשכר מינימום, מספרת שהחליטה ללמוד לתואר כדי לשפר את סיכוייה בשוק העבודה: "אם אין לך משהו ביד שאת יכולה להציג, להגיד, להשווץ בו במיכרות, אז אין לך שום דבר, אין לך מה למצוא [...]". את צריכה להילחם על ה-4,000 שקל האלה, בלי שום תנאים".

תקופת הלימודים האקדמיים של רבות מהנשים נפרשות על פני שנים ארוכות. לכך יש כמה גורמים. ראשית, תשתית החינוך בעיירות הפיתוח בשנות השמונים והתשעים, שנות התבגרותן של הנשים המרואיינות, לא כיוונה את התלמידים לרכישת השכלה אקדמית, וכתוצאה מכך רבות מהן לא עמדו בדרישות הסף של המערכת האקדמית ונדרשו ללמוד במכינה קדם-אקדמית. שנית, היעדר גב כלכלי מחייב אותן להמשיך לעבוד לפרנסתן בתקופת הלימודים. ולבסוף, מרבית הנשים הישראליות בשנות העשרים לחייהן מקימות משפחה ומגדלות ילדים. המשמעות היא שבתקופת הלימודים הן נדרשות לתמרן בין עבודת הטיפול בבית ובילדיהן, עבודתן בשכר מחוץ למשק הבית והדרישות הכרוכות בלימודים אקדמיים. 20 מתוך 23 המרואיינות, ילידות 1961-1986, היו נשואות ובעלות משפחה בתקופת לימודיהן.

בת־אל, ילידת 1983 מנת יבנות, התחילה את לימודיה בראשית שנות העשרים לחייה. היא נישאה במהלך השנה הראשונה ללימודים וילדה את בנה הבכור. הטיפול בבנה וההכרח לעבוד לפרנסת המשפחה הביאו אותה להפסיק את לימודיה:

הפסקתי את הלימודים, כי הרגשתי שגם לגדל ילד וגם להמשיך בלימודים וגם לעבוד זה גדול עליי. הצורך בעבודה היה גובר אז, באותה תקופה. אז חזרתי לעבוד, נטשתי את הנושא של הלימודים. נולדה לי עוד ילדה. ואז כששניהם גדלו הרשיתי, יכולתי להרשות לעצמי, גם מבחינת פניות של זמן ומשאבים. זאת אומרת, מה זה "שניהם גדלו", הם היו בני ארבע או חמש כשחזרתי ללימודים.

תקופת הלימודים של בת-אל נפרשה לאורך עשור, ובמהלכה עבדה כסייעת לילדים אוטיסטים במערכת החינוך. בעבודה זו, ללא תקן, היא עובדת גם כיום, לאחר שסיימה תואר ראשון, למדה שנתיים בתוכנית להסבת אקדמאים להוראה והחלה בלימודים לתואר שני בחינוך באוניברסיטה הפתוחה.

מתוך 23 המרואיינות, שמונה השתתפו בתוכניות להסבת אקדמאים להוראה; אולם רק שתיים מהן הצליחו, לאחר שנים רבות של עבודה כמורות ממלאות מקום, לקבל משרה תקנית קבועה במערכת החינוך. שש נשים נוספות מועסקות במערכת החינוך כסייעות או כמורות ממלאות מקום, ללא ביטחון תעסוקתי, לאחר שנות לימודים ארוכות לתואר הראשון, המשיך לימודים בתוכנית להסבת אקדמאים, וחלקן גם לאחר לימודי תואר שני בחינוך. ארבע נשים שלמדו עבודה סוציאלית (חלקן למדו תואר אחר ועברו הסבה לעבודה סוציאלית) מצאו משרה ברשויות המקומיות לאחר שנים ארוכות שבהן עבדו במקביל בכמה משרות חלקיות במסגרת עמותות. שמונה נשים השתלבו במשרות אדמיניסטרטיביות במוסדות ציבוריים (ובהם המוסד לביטוח לאומי, קופת חולים כללית ורשויות מקומיות), ושלוש נשים בחרו להקים עסק פרטי.

נשאלת השאלה מדוע נשים שהשיגו בעמל רב תואר אקדמי בוחרות לעבור הסבה מקצועית כדי לעבוד במערכת החינוך או בוחרות בעבודה פקידותית במוסדות ציבוריים. התשובה לכך טמונה באפשרויות המוגבלות לשילוב בין מחויבויותיהן כאמהות ובין משרה שתעניק יציבות כלכלית בשוק העבודה הדרומי. כך למשל ענבל, ילידת 1985 מנתיבות, למדה כלכלה במכללה האקדמית ספיר ועבדה שנים אחדות בבנק דרך חברת כוח אדם. היא מסבירה ש"עבודה מפוצלת", כזאת ששעות העבודה בה הן בבוקר ואחר הצהריים, לא תאמה את מחויבויותיה כאם ולכן בחרה לעבור הסבה ולחפש עבודה כמורה:

ידעתי שזה [עבודה מפוצלת] לא מתאים לאימא. [...] מאוד חשוב לי להיות עם הילדים ולגדל אותם, ולא לחזור הביתה ושהיו ילדי מפתח. [...] להיות מורה זה אידיאלי. את יודעת, זו עבודה מסודרת, [...] משרד החינוך, זה משהו ממשלתי [...], משרד החינוך זה מסודר.

בראיונות עם הנשים חזר שוב ושוב המונח עבודה מסודרת. בספרות המחקר רווח השימוש במושג "משרות איכותיות" לתיאור המשרות הנחשקות בשוק הניאו-ליברלי. מה הופך משרה לאיכותית? תלוי בפרספקטיבה התיאורטית. כאשר מדובר ב"משרות איכותיות" לאקדמאים יש חוקרים שמדגישים גורמים אובייקטיביים כגון שכר וביטחון סוציאלי, ואילו אחרים מדגישים גורמים סובייקטיביים כגון תוכן העבודה, רמת העצמאות של העובדת ויכולתה להשתמש במיומנויות במסגרת העבודה (Okay-Somerville & Scholarios, 2013). במחקר זה בחרתי שלא לכפות קריטריונים חיצוניים אלא להקשיב לנשים, לשמוע כיצד הן מגדירות את שאיפותיהן ולהבין כיצד הן מסבירות את בחירותיהן המקצועיות. כאמור, המרואיינות שואפות ל"עבודה מסודרת", והן מתארות את מאפייניה כעבודה קבועה ויציבה ששכרה הוגן והיא מאפשרת לשלב בין מחויבויותיהן כאמהות המטפלות במשפחה ובבית ובין צורכי פרנסה. המרואיינות יודעות שמשרות כאלה זמינות בעיקר בשירות הציבורי על שלוחותיו – מערכת החינוך, הרשויות המקומיות, המוסד לביטוח לאומי וכיוצא באלה – ומכוונות אליהן. אך אף שהמוסדות המדינתיים מחויבים גם כיום להסכמי עבודה קיבוציים,

הרפורמות הניאו-ליברליות החלו לכרסם גם בהם, וחלקים מהמערכות הללו מתקיימים בתנאים של שוק מופרט.

מתוך 23 המרואיינות, שכולן אקדמאיות, רק שמונה מועסקות במשרות תקניות (שתיים בחינוך ושש ברשויות המקומיות) – כלומר רק שליש מהמרואיינות הצליחו להמיר את התואר במשרה המבטיחה יציבות תעסוקתית. העבודה הרבה הכרוכה ברכישתה של השכלה אקדמית והמאמצים הפיזיים, המנטליים, הנפשיים והכספיים שהושקעו בה אינם מובילים למשרה איכותית שאליה הנשים שואפות, ועל כן היא בגדר עבודה שקופה. העבודה השקופה של הנשים אינה באה לידי ביטוי רק בשלב הלימודים, אלא כוללת גם את העבודה והמאמצים שהן עושות כדי לזכות במשרה תקנית ולא להישאר מועסקות באותן משרות ללא תקן. כעת יתוארו מאמציהן להשיג "עבודה מסודרת".

מאמצים שקופים להשיג "עבודה מסודרת"

אודליה, ילידת 1986 מנתיבות, למדה תואר ראשון דו-חוגי במדעי ההתנהגות ובכלכלה במכללת ספיר. בתום לימודיה עבדה שנים אחדות בבנק במרכז הארץ, אך לאחר נישואיה חזרה להתגורר בנתיבות. מאחר שלא הצליחה למצוא משרה קבועה בבנק באזור מגוריה, החליטה לעבור הסבה מקצועית להוראה במכללת "חמדת הדרום". במהלך לימודי ההסבה קיבלה הצעה למשרת ממלאת מקום בבית ספר:

בדיוק איזושהי מורה עמדה לצאת לחופשת לידה, אז הציעו לי כבר לקחת את התקן שלה לשלושה חודשים, להחליף אותה. החלפתי אותה, ואז כאילו נכנסתי לעולם של ההוראה [...]. ואז שנה אחר כך כבר עברתי לתיכון, עבדתי שם שנתיים. ולא היה להם תקן. אחר כך זה היה רק למילויי מקום, זה כבר פחות התאים – זאת אומרת שיום אחד קוראים לך, [יום אחר] לא קוראים לך. פתאום את מתכננת משהו ואז את צריכה לצאת למילוי מקום, זה כאילו לא... אין לך משהו מסודר. [ו]גם את לא יודעת מה תהיה המשכורת בסוף החודש, אם יהיו לך שעות, [אם] לא יהיו לך. אז חיפשתי משהו יותר יציב. קשה למצוא תקנים, ממש קשה. אז זהו, הלכתי להיות מתרגלת פה בתיכון ליד הבית. עבדתי שם שנתיים. את עובדת כל השבוע, זה קבוע אבל אין לך קביעות, את לא דרך משרד החינוך. מפטרים כל פעם בחופש הגדול.

כיום אודליה עובדת כמורה בעבודה זמנית, ללא תקן.

אופירה, ילידת 1982 מנתיבות, הצליחה להתקבל למשרה תקנית רק בסוף שנות השלושים לחייה, לאחר שנים ארוכות של לימודים וניסיון בעבודה. היא החלה את לימודיה האקדמיים בגיל 21 במכינה האקדמית בספיר להשלמת הברגרות. מאחר שלא התקבלה ללימודי עבודה סוציאלית היא למדה במחלקה למנהל ומדיניות ציבורית, וכדי להגשים את חלומה להיות עובדת סוציאלית השתתפה בתוכנית הסבה לאקדמאים; כלומר, כדי להיות בעלת תואר ראשון בעבודה סוציאלית היא למדה במכינה ורכשה שני תארים. לאורך כל שנות לימודיה גם עבדה לפרנסתה, ובתום הלימודים הייתה מוכנה לעבוד בשכר נמוך וללא תנאים סוציאליים כדי לרכוש ניסיון: "נרשמתי ל'אול ג'ובס' ואמרתי, [ב]מה אני אעבוד? מה? לא אכפת לי, בשביל לרכוש ניסיון. אני לא מתפנקת, כל דבר". אולם השנים

חלפו והיא לא הצליחה לשפר את תנאי העסקתה. היא עבדה כעובדת סוציאלית בעמותות המגזר השלישי במשרות חלקיות, בשכר נמוך וללא ביטחון תעסוקתי. היא מספרת על כמיהתה ל"עבודה מסודרת" שתבטיח יציבות כלכלית: "מאוד רציתי להיכנס לאיזו רשות מסודרת [...] אני בת 36, הוא [בן] 40, אנחנו לא בשלב שאנחנו רוצים יותר מדי שינויים. רוצים להתקבע במקום עבודה ו... את יודעת, נחלה כזו של שקט".

אופירה הצליחה לזכות במשרה המעניקה ביטחון תעסוקתי, גם אם לא שכר גבוה, לקראת סוף שנות השלושים לחייה. אולם נשים רבות אחרות אינן מצליחות לזכות במשרה התקנית המיוחלת, כפי שמלמדים ממצאי הסקר שהצגתי לעיל ונתוני קרן מיראז' (דהאן-כטר, 2019), ואינן מצליחות לפרוץ את מעגל השוליות – כלומר אינן מצליחות להמיר את התואר במשרה הולמת שתעניק להן ביטחון תעסוקתי ומוביליות חברתית. לכן אפשר לראות במאמצים אלו עבודה שקופה, השקעה שאינה זוכה לתגמול הראוי, לפי הגדרתה של דה וולט (DeVault, 2014)

מאמצים שקופים לשימור המשרה

לאחר שהנשים מצליחות להיכנס למערכת שיש בה סיכוי למשרה תקנית, הן משקיעות מאמצים רבים כדי לקבל תקן וקביעות. פעמים רבות הן נדרשות להכשרה נוספת על חשבון זמן האישי, ללא פיצוי, ולעיתים הן אף מממנות את ההכשרה מכיסן.

אורית, ילידת 1987 מאופקים, עבדה בשלוש מיני-מישרות (mini-jobs) בעמותות המפעילות שירותי רווחה אחרי שסיימה תואר ראשון בעבודה סוציאלית. כשנולד בנה והיא לא יכלה לשלב בין גידולו לתמרון בין שלושה מקומות עבודה, הפעילה רשת של קשרים משפחתיים וחברתיים כדי לזכות במשרה ברשות מקומית. מחקרים מלמדים שרשת הקשרים האישיים מהווה הון חשוב בשוק העבודה המקומי, בייחוד בכניסתם של צעירים למשרה ראשונה (Crew, 2018). כדי להחזיק במשרה של פקידת סעד נדרשה אורית לעבור הכשרה נוספת של שנתיים במכון בתל אביב:

למדתי כל כך הרבה כל השנים [...]. למדתי קורס בטיפול בקלפים השלכתיים, סיימתי. התחלתי עוד איזה שהוא קורס, אחר כך, הגעתי לכאן, התחלתי קורס הנחיית הורים, ואחר כך, יצאתי לפקידות סעד, שזה שנתיים. וכאילו, למדתי המון, המון, המון. [...] אם את עושה 112 שעות [הכשרה] אז זה שווה אחוז אחד לשכר בסיס. השכר בסיס, לפי ההסכם הקיבוצי, הוא לא מגיע למינימום. אז זה כאילו יוצא לך עוד 30 שקל. [...] חוץ מהקורס של הפקידות סעד, שעליו את לא מקבלת תגמול. כאילו, את עושה שנתיים, את לומדת קשה, נוסעת ל"דימול" [מכון הכשרה במרכז הארץ] עד הערב, משקיעה, ובסוף את מקבלת שעות כוננות, כי אני כאילו הופכת להיות פקידת סעד.

כלומר, כדי להחזיק במשרה, אף ששכרה נמוך, יש צורך בהכשרות ובהרחבת הכישורים האישיים. הניאוו-ליברליזם כצורת משילות קידם את תפיסת האזרח היום, זה שכישלונו או הצלחתו להבטיח לעצמו מחיה נאותה תלויים אך ורק בו ובפעולותיו. על פי תפיסה זו האזרח צריך להשקיע כל חייו בלמידה ובהרחבת כישוריו כדי להשתלב במבנה המעמדי

ולהתקדם בו. רעיון הניהול העצמי של הקריירה (career self-management) מסווה את התנערות המעסיקים מאחריותם להתפתחות המקצועית של העובד ולביטחון התעסוקתי שלו (Santos, 2020, p. 241).

גם נשים שלא הצליחו לזכות ב"עבודה מסודרת" מדווחות כי הן יוצאות להשתלמויות ומרחיבות את כישוריהן כדי לשמר את משרתן. בת-אל, למשל, שעובדת כסייעת לילד אוטיסט, מספרת שבחרה לעבור הכשרות מקצועיות על חשבונה כדי לרכוש כלים פרקטיים שאינם ניתנים לה במסגרת עבודתה כדי שיהיה לה יתרון על פני אחרות:

שילמתי לאלו"ט, [...] עשיתי את ההכשרות האלה דרך אלו"ט שכל פעם פרסמו. גם ההורים של הילדים שעבדתי איתם כל פעם, ככה, הציעו לי אם אני מעוניינת. [...] לא הייתה לזה משמעות בשכר. [...] בתור סייעת, בתור משלבת, השכר הוא קבוע, זאת אומרת, זה משרד החינוך מקצה תקציב שהוא מעביר אותו מהרשויות, והרשות מעסיקה אותי. היא משלמת את השכר הקבוע, שזה בדרך כלל שכר מינימום. [...] מבחינתם זה אחלה שיש לך הכשרות בתור משלבת. זה אחלה. מצוין. מאוד מעריכים את זה. מאוד אוהבים את זה. כמוכן שיעדיפו לקבל אותי ממישהי אחרת, אבל יקבלו גם מישהי שאין לה את ההכשרות האלה, לצורך העניין.

בניגוד לנשים שהשתתפו בתוכניות להעצמה כלכלית והפנימו את שיח העצמי היזמי (סער, 2010), הנשים במחקר זה מבינות את המציאות הכלכלית ללא כחל ושרק. ברי להן כי ההכשרות הכרחיות על מנת להחזיק במשרה או להשיג יתרון על פני אחרות בשוק העבודה המקומי, והן מפוכחות מהאשליה שהרחבת הכישורים תקדם אותן מבחינה מעמדית. לאור ההבנה הנכונה של המציאות בשוק העבודה הדרומי, שאיפתן היא ל"משרה מסודרת" שתבטיח יציבות כלכלית. משרה תקנית במערכת החינוך או ברשות מקומית מאפשרת לכאורה השתייכות למעמד הבינוני. שכן המעמד הבינוני בישראל דומה במאפייניו למעמד הפועלים במדינות מערביות (דגן-בוזגלו וקונור-אטיאס, 2013), אך רוב האקדמאיות המזרחיות שרואיינו אינן מצליחות לזכות במשרות אלו, כפי שעלה גם מהסקר. עבודתן המאומצת לרכוש השכלה אקדמית, להשיג משרה תקנית ולהחזיק בה נותרת בלתי נראית ובלתי מתוגמלת.

דיון

בין מריטוקרטיה לאתנוקרטיה בשוק העבודה הדרומי

העמדה המריטוקרטית שלפיה רכישת השכלה אקדמית תאפשר הזדמנויות תעסוקה רבות יותר וסיכויי חיים טובים יותר, במיוחד לנשים בישראל, זוכה לתמיכת המחקר (פוקס ווייס, 2018; שטייר והרצברג, 2013). הנגשת ההשכלה באמצעות פתיחת מערך המכללות, שנעשתה כחלק מהפרטת מוסדות המדינה, שירתה את אוכלוסיית הפריפריה אבל בה בעת היא שירתה גם את פרויקט המשילות העצמית הניאו-ליברלי באמצעות קידום הרעיון המריטוקרטי, הכורך בין השכלה גבוהה ובין הסיכוי למוביליות, אף שכיום מתרבות העדויות המטילות ספק באתוס המריטוקרטי. כך למשל, במחקר אורך בבריטניה

נמצא כי השינויים בשוק העבודה הובילו לכך שסיכוי של בוגר אקדמיה לקבל משרה שמתאימה להשכלתו פחתו מאז שנות התשעים של המאה העשרים (Green & Henseke, 2016). מחקרים עדכניים מלמדים כי בוגרי אקדמיה רבים מתקשים למצוא עבודה הולמת, ורבים, בעיקר מקבוצות מיעוט, סובלים מהשכלת יתר (Burke & Scurry, 2019). זאת ועוד, יצירת מערכת השכלה גבוהה שיש בה שני דרגים גורמת לכך שבוגרי המוסדות הוותיקים והיוקרתיים יותר תופסים את המקומות הטובים בשוק, ואילו בוגרי המוסדות מהדרג השני נותרים עם המשרות האיכותיות פחות (Okay-Somerville & Scholarios, 2013, p. 576). אף שהקושי להמיר השכלה אקדמית במשרה הולמת קשור בעיקר לגורמים מבניים בשוק העבודה, המחקר העוסק ביכולת למצוא עבודה (employability) ממעיט בחשיבותם של גורמים מבניים ונוטה להתרכז בסוכנות של אינדיווידואלים (הון אנושי, בחירות שאנשים עושים וכדומה), כפי שעולה ממפוי התחום שערכו סטלה ויליאמס ועמיתיה (Williams et al., 2016). עבודה זו מבקשת להדגיש את הגורמים המבניים המביאים לצמצום האפשרויות של משרה הולמת ושל סיכויי המוביליות עבור נשים מזרחיות בעלות השכלה אקדמית שחיות בערי הפיתוח בנגב.

המחקר שהוצג כאן קושר בין שני היבטים של הפרויקט הניאו-ליברלי – הנגשת ההשכלה הגבוהה והפרטת מוסדות המדינה – שבדרך כלל מנותחים בנפרד זה מזה, ומתאר את השלכותיו על שימור אי-השוויון האתנו-מגדרי במרחב הדרומי. הרפורמה להנגשת ההשכלה הגבוהה יצרה עודף של אוכלוסייה משכילה (כץ, 2017), עודף זה חמור ביחוד לאור שיעורן הנמוך של משרות לאקדמאים בדרום (דהאן-כתר, 2019); ואילו הפרטת המערכות הציבוריות, במיוחד מערכות החינוך והרווחה, צמצמה מאוד את כמות המשרות שאפשרו בעבר לאקדמאיות לשלב בין מחויבותיהן כאימהות ובין ביטחון תעסוקתי (בנימין, 2006). זאת ועוד, בניגוד להגנה שזוכות לה משכילות ערביות בשוק המקומי (לזרוס ומיעארי, 2015; 2018; Kraus & Yonay), נשים מזרחיות משכילות אינן נהנות מיתרון הוותק והמקומיות בשוק הדרומי, שכן הן מתחרות על משרות תקניות בשירות הציבורי מול שתי אוכלוסיות שזוכות לעדיפות בקבלתן לפי ההיגיון האתנוקרטטי: חברי הגרעינים התורניים וחברי הקיבוצים. כך נותרות הנשים המזרחיות המשכילות מאחור, והעבודה והמאמצים הרבים שהן משקיעות ברכישת ההשכלה, בחיפוש משרה ובהחזקתה אינם זוכים לתגמול ונותרים שקופים.

חוסר היכולת להיחלץ ממעגל השוליות למרות העמידה בסטנדרט המריטוקרטטי מוביל לתחושות של תסכול, כעס וחוסר אונים, וגם איתן צריכות הנשים להתמודד. כך תיארה דנה, ילידת 1979 מדימונה:

כעס תמיד יש שהשוק עבודה נראה ככה. [...] אני אחרי תואר, אבל המשכורת היא עדיין... שיפרתי אותה ב-2,000 שקל, אני מקבלת 6,000 שקל היום. [...] אבל זה מכעיס להישאר, את כאילו תקועה בקובייה שלך. לא משנה איפה תנסי לשפר ואיפה תנסי לשנות מבחינתך, את תקועה שם. השוק עבודה תקוע שנים. הנה, אני הלכתי ועשיתי תואר ראשון וזה, אבל בחוויה הקיומית שלי אני לא מצליחה לפרוץ את זה. לא פורצת את המעגל. כל החיים אימא שלי בהישרדות, אני בהישרדות. [...] זה כואב, אבל כאילו, אני לא יודעת לאן לקחת את זה.

על בסיס הגדרתה של האטון (Hatton, 2017) שלפיה עבודות שקופות הן כל הפעילויות שאינן זוכות להכרה או לתגמול ראוי, והצעתה של דה וולט (DeVault, 2014) להשתמש במיפוי העבודות השקופות ככלי לקידום צדק חברתי, אפשר לזהות את מאמצי הנשים לרכוש השכלה אקדמית, להרחיב את כישוריהן ולהחזיק במשרה כפעילויות שאינן מניבות בדרך כלל את הפירות המיוחלים. האקדמיה ומוסדות אחרים להכשרה נחשפים כמרחבים שבהם מתקיימת עבודה שקופה, ותוצאת פעולתם היא שימור אי-השוויון המבני עבור נשים רבות שחיות בנגב.

להפוך לאזרחיות נראות: חשיבותה של מערכת ציבורית רחבה לשוויון אתנו־מגדרי במרחב הדרומי

לעיתים נשמעת הטענה כי האפשרות להמיר את ההשכלה במשרה ויכולת מוביליות חברתית קשורות ביכולת התנועה במרחב. מחקר שנערך לאחרונה בבריטניה על ידי ג'ק בריטון ועמיתיו (Britton et al., 2021) מלמד כי בוגרי אקדמיה שעזבו את היישובים הפריפריאליים שבהם גדלו ועברו לערים מרכזיות הצליחו למצוא תעסוקה הולמת ושכר גבוה יותר מאלה שנותרו בפריפריה. אולם נמצא הבדל במאפייני הבוגרים בעלי יכולת התנועה: אלה שעוזבים את הפריפריה משתייכים לקבוצות חברתיות דומיננטיות, ואילו אקדמאים המשתייכים לקבוצת מיעוט או למעמד סוציו־אקונומי נמוך נוטים פחות לעזוב את מקום מגוריהם בפריפריה לטובת הערים הגדולות ולכן השפעת ההשכלה על יכולת המוביליות שלהם נמוכה. זאת ועוד, המחקר לא בחן הבדלים מגדריים אך נמצא כי מי שהתמחו בחינוך, בסיעוד ובעבודה סוציאלית, תחומים שבהם יש רוב של נשים, לא זכו בתוספת הכנסה בעקבות המעבר אל העיר הגדולה, בניגוד למי שלמדו משפטים, עסקים, כלכלה, שפות ומקצועות טכנולוגיים ועברו לגור בלונדון או מנצ'סטר. תופעה זו קשורה בצמצום המערכות הציבוריות (חינוך, בריאות ורווחה) הנגזר מן המדיניות הניאו־ליברלית, שהביא לתחרות גדולה יותר על משרות אדמיניסטרטיביות בסקטור הציבורי (Santos, 2020).

השירות הציבורי הוא מקור תעסוקה מרכזי לנשים במדינות ה־OECD וגם בישראל. הוא העלה את שיעור השתתפותן של נשים בשוק העבודה ותרם לשוויון בשכר בין נשים, כפי שמצאו עמית לזרוס ומיכאל שלו (2013) ביחס לנשים ערביות בשירות הציבורי בישראל. המחקר הבוחן השתלבות של נשים מזרחיות בשירות הציבורי אינו קיים כמעט, למעט מחקרה של גלית ברקת דניאלי (2021). מחקר זה, שנערך בארגון רווחה מדינתי, הראה כי הארגון שימש אתר מוביליות עבור נשים מזרחיות בנות הדור השני: נשים שהתחילו לעבוד בארגון לפני הרפורמות הניאו־ליברליות זכו בביטחון תעסוקתי ובתמיכתו של הארגון ביציאה ללימודים אקדמיים, וכתוצאה מכך הן זכו גם לקידום בעבודה, להעלאה בשכר ולמוביליות חברתית.

כדי להתמודד עם אי-השוויון ולהתוות תוכניות מדיניות המותאמות לקידום נשים מזרחיות בשוק העבודה יש להכיר תחילה בחסמים הייחודיים המונעים את השתלבותן הראויה כבוגרות השכלה אקדמית. הנגשתה של השכלה גבוהה בלי להרחיב את מבנה הזדמנויות התעסוקה האיכותיות בפריפריה לא תצמצם את אי-השוויון האתני והמרחבי

בישראל. הרחבת היקפן של "משרות טובות" כרוך בהגדלת התקנים בשירות הציבורי בדרום ובמתן עדיפות לאוכלוסייה המקומית והוותיקה באיזון משרות אלו. כדי לבנות תוכנית מותאמת יש להרחיב את המחקר ולבחון אילו אפשרויות נפתחות עבור בוגרות אוניברסיטה ובוגרות מקצועות מדעיים, שהיוו מיעוט בקרב הנשים במחקר הנוכחי. לסיכום, במחקר שהוצג כאן נעשה שימוש בהמשגה של עבודה שקופה ככלי אנליטי לזיהוי מנגנונים מוסדיים שדרכם מתרחש תהליך הדחיקה לשוליים של עובדים ועובדות. המחקר מצביע על קבוצת נשים שקופה, על השקעה שקופה ברכישת השכלה ועל חסמים שקופים בשוק העבודה. שקיפות משולשת זו היא מנת חלקן של נשים מזרחיות אקדמאיות בפריפריה. השקיפות המשולשת תורמת לשעתוק אי-השוויון האתנו-מגדרי בהצטלבות עם מעמד ומרחב. מעבר לתרומתו האמפירית של המחקר בהקשר המקומי, הוא תורם גם להרחבת ההמשגה התיאורטית של עבודה שקופה, שכן זו עסקה עד כה בשקיפותה של עבודת הטיפול הביתי ובעבודות שאינן זוכות לתגמול כלכלי. מחקר זה מתאר מרחב נוסף שטרם זוהה בספרות ככזה שבו מתקיימת עבודה שקופה: מרחב הלימודים האקדמיים וההכשרות המקצועיות. הבחירה בלימודים אקדמיים ובהכשרות היא לכאורה בחירה וולונטרית של אינדיווידואלים, אך היא איננה מנותקת ממצייאות שוק העבודה ויש לראות בה ביטוי של הסובייקט היזמי המקודם על ידי פרויקט המשילות הניאו-ליברלי. שקיפותו של מרחב הלימודים, בייחוד בהצטלבותו עם מגדר, מעמד ואתניות, מעכבת את פיתוחן של תוכניות ייעודיות לתיקון אי-השוויון המבני.

מקורות

- אבורביעה-קוידר, סראב. (2008). "הם הרגישו שאני אנסתי תפקיד שאיננו שלי": ניהול ומגדר בחברה הבדואית. *מגמות*, מה(3), 489-508.
- אדירוקח, אודרי, ואורי כהן (עורכים). (2016). *דינמיות בהשכלה הגבוהה: אסופת מאמרים לכבודו של פרופסור אברהם יוגב*. אוניברסיטת תל אביב.
- בוקסבאום, יערה, מיכל דגן, אומיימה דיאב ודורית אברמוביץ. (2008). *עובדות בשוק תעסוקה מעורער*. מרכז מהות.
- בנדריהם, רעות. (2016). *מבט מדרום: מעיירת פיתוח לקהילה אקויהודית - מחקר אתנוגרפי ממצפה רמון* [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון].
- בנימין, אורלי. (2006). *במורדות שוק העבודה: מסחור כוח-עבודה נשי בישראל*. תרבות דמוקרטית, 10, 63-96.
- בר־און, שני. (2013). *אורגים קהילה: עובדים כאופקים 1955-1981*. מאגנס.
- בריר-גארב, רונה. (2020). *עבודות שקופות*. מפתח, 15, 79-100.
- ברנשטיין, דבורה. (1981). "בואי לגדול איתנו...": חלקו של כוח העבודה הנשי בצמיחה הכלכלית בישראל. *מחברות למחקר וביקורת*, 7, 5-35.
- ברקוביץ', ניצה. (2002). "אפוקליפסה עכשיו?!" על גלובליזציה, חוסר נחת וצרות אחרות. *סוציולוגיה ישראלית*, ד(2), 465-491.
- ברקת דניאלי, גלית. (2021). *תהליכי מוביליות בקרב נשים מזרחיות בארגון רווחה ממלכתי*. מגדר, 8, 2-35.

גיגי, מוטי. (2008). המכללה האקדמית ספיר, מכללה דרומית או מכללה בדרום? [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב].

גיגי, מוטי, עינת יהודה, סיגל נגרי-רון ותמי רזי. (2020). דוח מחקר: מגוון לאומי, אתני, מגדרי ומרחבי בקרב הסגל והסטודנטים במכללה האקדמית ספיר (דוח מחקר). תוכנית גוונים באקדמיה, קרן רוטשילד-קיסריה ופדרציית סן פרנסיסקו.

דגן-בוזגלו, נגה, ואתי קונור-אטיאס. (2013). הרובד הבינוני בישראל 1992-2010: תמונת מצב. מרכז אדוה.

דהאן-כתר, נעמה. (2019, 3 בדצמבר). תכנון מרכז העיר כפתרון לבעיות התעסוקה בערי הפריפריה [הרצאה בכנס]. כנס פריפריה במרכז, כנסת ישראל.

יפתחאל, אורן. (2000). "אתנוקרטיה", גיאוגרפיה ודמוגרפיה: הערות על הפוליטיקה של יהוד הארץ. אלפיים, 19, 78-105.

כץ, אורי. (2017). השכלה גבוהה עודפת בישראל (נייר מדיניות 36). פורום קהלת.

לזרוס, עמית, ומיכאל שלו. (2013, 23 בדצמבר). נשים ערביות בשירותי הרווחה הציבוריים: אפיק מסתמן לפתרון. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

לזרוס, עמית, וסאמי מיעארי. (2015). היש תרומה להשכלה? אי-הלימה בין השכלה לתעסוקה כיוצרת אי-שוויון בשכר. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מוצפי-האלר, פנינה. (2012). בקופסאות הבטון: נשים מזרחיות בפריפריה הישראלית. מאגנס.

נגרי-רון, סיגל. (בדפוס). כתום זה האדום החדש: לאומיות דתית, אתניות ומגדר בשוק עבודה בדרום ישראל. פוליטיקה.

נגרי-רון, סיגל. (2021). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי-שוויון בישראל. סוציולוגיה ישראלית, כב(1), 6-30.

סער, עמליה. (2010). יזמות זעירה של נשים כמסלול ניעות חברתית: מספר היבטים פרדוקסליים. סוציולוגיה ישראלית, יא(2), 441-462.

סער, עמליה, והואזן יונס. (2021). גיוון: נשות קריירה פלסטיניות אזרחיות ישראל. האוניברסיטה הפתוחה ומכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

פוגל-ביזאוי, סלביה. (2005). אם טוב כל כך אז למה רע כל כך? ההיבטים המגדריים של הנאו-ליברליזם בשוק העבודה בישראל. חברה וכלכלה בישראל, א, 183-216.

פוקס, הדס, ואבי וייס. (2018). שוק העבודה במבט-על: פרק מתוך דוח מצב המדינה 2018. מרכז טאוב.

קונה, שני, ורונית נדיב. (2021). אומת הסטארט-אפ פינת שער הנגב: התמודדות עם פרדוקסים בתוכנית אקדמית של חינוך ליזמות בקרב סטודנטים מקבוצות מוחלשות ומודרות בפריפריה הישראלית. סוציולוגיה ישראלית, כב(2), 128-147.

קפלן, עמית, ומהא כרכבי-סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דוח מחקר למוסד לכיטוח לאומי. מכון ון ליר ומרכז שוות.

קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שוות והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.

- רון, סיגל. (2009). שיחים של מזרחיות: דור ראשון ושני של מהגרות מזרחיות בעיר פתוח בישראל [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].
- שטייר, חיה, ואפרת הרצברג. (2013). "נשים בשוק העבודה: השפעת ההשכלה על דפוסי תעסוקה ושכר". בתוך: דוח מצב המדינה 2013. מרכז טאוב.
- Amara, Ahmad, & Oren Yiftachel. (2014). *Confrontation in the Negev: Israel land policies and indigenous Bedouin-Arabs*. The Rosa Luxemburg Foundation.
- Benjamin, Orly. (2016). *Gendering Israel's outsourcing: The erasure of employees' caring skills*. Palgrave MacMillan.
- Benjamin, Orly, Deborah Bernstein, & Pnina Motzafi-Haller. (2011). Emotional politics in cleaning work: The case of Israel. *Human Relations*, 64(3), 337–357.
- Bondy, Assaf. (2018). The (dis)advantages of sector-level bargaining: Outsourcing of cleaning work and the segmentation of the Israeli industrial relations system. *Journal of Industrial Relations*, 60(5), 691–710.
- Britton, Jack, Laura van der Erve, Ben Waltmann, & Xu Xiaowei. (2021, September). *London calling? Higher education, geographical mobility and early-career earnings* (Research Report). Institute for Fiscal Studies.
- Burke, Ciaran, & Tracy Scurry. (2019). *Graduate resilience: A review of the literature and future research agenda* (Research Report). SRHE.
- Cohen, Yinon. (2014). Regional inequalities in Israel: Jews and Palestinians in Israel's Districts, 1995–2012. In *ITAN (Integrated Territorial Analysis of the Neighborhoods) Scientific Report* (pp. 853–885). European Union.
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein, & Amit Lazarus. (2019). Mizrahi-Ashkenazi educational gaps in the third generation. *Research in Social Stratification and Mobility*, 59(3), 25–33.
- Crew, Teresa. (2018). Regional capital and "local" graduate employment. In Ciaran Burke & Fiona Christie (Eds.), *Graduate careers in context: Research, policy and practice* (pp. 41–55). Routledge.
- DeVault, Marjorie L. (2014). Mapping invisible work: Conceptual tools for social justice projects. *Sociological Forum*, 29(4), 775–790.
- Ferguson, James. (2010). The uses of neoliberalism. *Antipode*, 41(S1), 166–184.
- Frenkel, Michal, & Varda Wasserman. (2020). With God on their side: Gender-religiosity intersectionality and women's workforce integration. *Gender & Society*, 34(5), 818–843.
- Gershon, Ilana. (2011). Neoliberal Agency. *Current Anthropology*, 52(4), 537–555.
- Glaser, Barney G., & Anselm L. Strauss. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Aldine Publications.
- Green, Francis. (2006). *Demanding work: The paradox of job quality in the affluent economy*. Princeton University Press.

- Green, Francis, & Golo Henseke. (2016) The changing graduate labour market: Analysis using a new indicator of graduate jobs. *IZA Journal of Labor Policy*, 5(14), 1–25.
- Greenhouse, Carol J. (Ed.). (2010). *Ethnographies of neoliberalism*. University of Pennsylvania Press.
- Grimshaw, Damian, & Jill Rubery. (2007). *Undervaluing women's work* (Working Paper Series No. 53). European Work and Employment Research Centre, University of Manchester.
- Hatton, Erin. (2017). Mechanisms of invisibility: Rethinking the concept of invisible work. *Work, Employment and Society*, 31(2), 336–351.
- Hill-Collins, Patricia. (1991). *Black feminist thought*. Routledge.
- hooks, bell. (1984). *Feminist theory: From margin to center*. South End Press.
- Kaplan Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.
- Kraus, Vered, & Yuval P. Yonay. (2018). *Facing barriers: Palestinian women in Jewish-dominated labor-market*. Cambridge University Press.
- Lerner, Julia, Tamar Rapoport, & Edna Lomsky-Feder. (2007). The “ethnic script” in action: The re-grounding of Russian-Jewish immigrants in Israel. *Ethos*, 35(2), 168–195.
- Mohanty, Chandra Talpade. (1984). Under western eyes: Feminist scholarship and colonial discourses. *Boundary 2*, 12(3), 333–358.
- Nagar-Ron, Sigal. (2014). Rethinking employment opportunities in the periphery: Employment opportunities of Mizrahi women in low-status positions in a southern development town. *Hagar: International Social Studies Review*, 11(2), 38–59.
- Okay-Somerville, Belgin, & Dora Scholarios. (2013). Shades of grey: Understanding job quality in emerging graduate occupations. *Human Relations*, 66(4), 555–585.
- Ong, Aihwa. (1988). Colonialism and modernity: Feminist representations of women in non-western societies. *Inscriptions*, 3/4, 79–93.
- Ong, Aihwa. (2010). Neoliberalism as exceptions, exceptions to neoliberalism. In George Ritzer & Atalay Zeynep (Eds.), *Readings in globalization: Key concepts and major debates* (pp. 111–117). Wiley-Blackwell.
- Rollins, Judith. (1985). *Between women: Domestic and their employers*. Temple University Press.
- Sa'ar, Amalia. (2016). *Economic citizenship: Neoliberal paradoxes of empowerment*. Berghahn Books.
- Santos, Gina Gaio. (2020). Career boundaries and employability perceptions: An exploratory study with graduates. *Studies in Higher Education*, 45(3), 538–556.
- Silva, Jennifer M. (2013). *Coming up short: Working-class adulthood in an age of uncertainty*. Oxford University Press.
- Spivak, Gayatri Chakravorty. (1999). *A critique of postcolonial reason: Toward a history of the vanishing present*. Harvard University Press.

- Standing, Guy. (2011). *The precariat: The new dangerous class*. Bloomsbury Academic.
- Vosko, Leah F., Martha MacDonald, & Iain Campbell (Eds.). (2009). *Gender and the contours of precarious employment*. Routledge.
- Williams, Stella, Lorna J. Dodd, Catherine J. Steele, & Raymond Randall. (2016). A systematic review of current understandings of employability. *Journal of Education and Work*, 29(8), 877–901.

רובין הוד וספרוומן: מגדורן של עבודות שקופות בעידן הארגון תומך המשפחה

הילה כהן-ניסן, מיכל פרנקל*

תקציר. השאיפה לאתגר את ההבחנה הליברלית בין הספרה הציבורית הגברית ובין זו הפרטית הנשית, ואת ההיררכיה ביניהן, עומדת במרכזם של שני שיחים חברתיים בולטים: השיח על עבודות שקופות והשיח הארגוני על שילוב בין עבודה למשפחה. על בסיס ראיונות עומק עם 31 מנהלים ומנהלות בתעשיית ההייטק בישראל ביקשנו להבין כיצד המנהלים והמנהלות נשענים של שני השיחים בעבודת השילוב שלהם בין עבודה ומשפחה, במשמעות שהם מקנים לעבודה זו, ובאופן שבו הם תובעים מאחרים להכיר בתרומת העבודה המבוצעת בשתי הספרות ומשנים את מפת השקיפות המבחינה בין עבודה שקופה לעבודה נראית. ממצאי המחקר מלמדים כי חלוקת העבודה המגדרית עודנה משפיעה על עבודות השילוב בשתי הספרות, על המשמעות המגדרית שעבודות אלו מקבלות, ועל התביעה להכרה בתרומתן החברתית.

מילות מפתח: שילוב עבודה-משפחה, עבודות שקופות, עבודה רגשית

מבוא

השתלבותן הגוברת של נשים בכוח העבודה בכלל, ובמשרות פרופסיונליות בכירות בפרט, טמנה בחובה הבטחה לשיפור השוויון וההוגנות המגדריים הן בעולם העבודה (פוקס, 2016) הן בספרה הפרטית (Bianchi et al., 2000). העיכוב במימושה של הבטחה זו (Sullivan et al., 2018) מיוחס בשלושת העשורים האחרונים למאפיינים הממוגדרים של עולם העבודה (Acker, 2006) ושל הספרה הפרטית-המשפחתית (צמרת-קרצ'ר ואחרות, 2018), ובעיקר לאופני ההשתזרות הממוגדרים בין הספרה הפרטית לזו הציבורית.

התובנה כי המגדור בעולם העבודה ובזירה הביתית מזינים זה את זה הפכה מאז שנות השמונים של המאה ה-20 לאחת מסוגיות הליבה במאבק הפמיניסטי לקידום שוויון והוגנות מגדריים. שני שיחים השלובים זה בזה, אך גם נבדלים זה מזה, מנחים את הדיון הציבורי באופני השזירה הממוגדרים בין הספרה הפרטית והציבורית. האחד הוא השיח על עבודות שקופות (invisible works). במרכז הדיון כמושג עבודות שקופות, שהתפתח בעקבות עבודתה של ארלין קפלן דניאלס (Kaplan Daniels, 1987), עומדת התביעה להכרה חברתית בעבודות הנעשות בספרה הפרטית, בעיקר על ידי נשים, והדרישה לראות

* ד"ר הילה כהן-ניסן, המחלקה לניהול וכלכלה, האוניברסיטה הפתוחה

פרופ' מיכל פרנקל, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

בהן עבודות בעלות ערך הראויות לתגמול (בריייר גארב, 2020). שיח זה התרחב בהמשך לזיהוין של עבודות שקופות – המזוהות עם תחומים שנתפסים כנשיים של טיפול ותמיכה רגשית – גם בספרה הציבורית, שגם בה הן אינן זוכות לתגמול ראוי (Williams, 2014).

בה בעת, בממשק שבין חשיבה ניהולית החותרת להגברת הפרודוקטיביות הארגונית ובין חשיבה פמיניסטית החותרת לקידום שוויון והוגנות, התפתח גם שיח העבודה-משפחה הארגונית¹. שיח זה תובע ממעסיקים להכיר במחויבות המשפחתית של העובדים והעובדות ולאפשר להם לאזן בין דרישות העבודה לדרישות הספרה הביתית מבלי שהדבר יפגע בסיכויי ההעסקה, באפשרויות הקידום ובשכר (Marican & Sabil, 2017). כמו הדין בעבודות שקופות, גם הדין באיזון עבודה-משפחה בזירה הארגונית הכיר במאפייניה המגדריים של עבודת המשפחה ובתרומתו של מגדור העבודה בספרה הביתית לאי-השוויון בספרה הציבורית. אך שלא כמו שיח העבודות השקופות, שיח העבודה-משפחה הארגונית גובה גם בטיעונים עסקיים לגבי התרומה הכלכלית הטמונה בקידום השילוב בין הספרות, שעשוי לשפר את פרודוקטיביות הארגון ולסייע בשימור כוח האדם שלו (Kelly et al., 2008).

ההכרה בתרומתן של פרקטיקות תומכות משפחה לתועלת המעסיק והחברה הביאה למיסודם של צעדים ארגוניים שתורמים להגדרת הארגון כידיותי למשפחה ומגבירים את הלגיטימציה והאטרקטיביות שלו בעיני עובדים ועובדות פוטנציאליים (Rapoport et al., 2002). מבחינת קידום של שוויון הזדמנויות והוגנות מגדרית, מידת האפקטיביות של פרקטיקות אלו שנויה עדיין במחלוקת סוערת במחקר (Glass, 2004; Kalev et al., 2006), אולם עצם התמסדותן שינה במידה רבה את הסביבה הארגונית שבה פועלים העובדים והעובדות, הוסיף משימות הכרוכות בניהול יכולתם לאזן בין התביעות הסותרות, והרחיב מאוד את דפוסי ההתנהלות של עובדים ועובדות במאמציהם לאזן בין הספרות, אם בפועל אם ברמה ההצהרתית.

שינויים אלו בפרקטיקה הארגונית היו צפויים להשפיע הן על מפת השקיפות, המגדירה מהן העבודות השקופות יותר והשקופות פחות הנעשות בספרה הפרטית ובספרה הציבורית, הן על המשמעויות שעובדים ועובדות מעניקים לעבודות שעליהם לבצע. על בסיס ראיונות עומק עם 31 מנהלים ומנהלות בענף ההייטק הישראלי, שנשאלו על דפוסי הניהול של איזון בין עבודה ומשפחה שהם מפעילים מול תביעות המעסיק, מבקש מאמר זה לבחון את מקום השיח והפרקטיקות של הארגון תומך המשפחה בהצפת הערך – כלומר בחשיפת הערך החבי – של העבודות השקופות, ובעיצוב המשמעויות שעובדים ועובדות מעניקים לדפוסי המגדור שלהן. ייבחנו כאן ההבדלים המגדריים במשמעויות המוענקות למשימות שנחשבות שקופות, וכן ביחס לשאלות אילו עבודות שקופות זוכות לנראות סביב התביעה לתמיכת הארגון במשפחה; אילו עבודות טיפול ועבודות רגשיות נותרות שקופות; והאם גם עבודות הכרוכות ברגש עשויות לזכות לתגמול ולהצפת ערך.

תעשיית ההייטק בכלל, וזו הישראלית בפרט, נחשבת חלוצה באימוצו של שיח הארגון תומך המשפחה, במיסודו ובהגברת הלגיטימציה העסקית שלו (Frenkel, 2005, 2008). אף שזוהי תעשייה גברית בעיקר, המתאפיינת בתרבות ארגונית תובענית הכוללת עבודה

1 שיח העבודה-משפחה מאורגן סביב נושאים כגון קונפליקט עבודה-משפחה, זליגה בין עבודה למשפחה, איזון עבודה-משפחה, שילוב עבודה-משפחה, איזון עבודה-חיים, אפקטיביות עבודה-משפחה ועוד.

מסביב לשעון ונסיעות רבות, הייתה תעשייה זו חלוצה בהנהגת פרקטיקות של עבודה מלאה או חלקית מהבית, שעות עבודה גמישות, וסבסוד שירותים למשפחות העובדים. המחסור בידיים עובדות והעלות הגבוהה של הכשרת עובדים העניקה ערך עסקי רב לפיתוח האפשרות לשלב בין עבודה ומשפחה כדי למשוך עובדים ועובדות ולשמר את כוח האדם. הראיונות עם מנהלים ומנהלות בכירים בתעשייה זו חושפים כיצד הם חווים ומציגים את פרקטיקות השילוב הממוגדרות בזירה הארגונית והביתית, כשהם מפעילים אותן בחייהם האישיים או כשהם מאפשרים אותן לכפופים להם.

באמצעות בחינת הקשר בין שני השיחים והשפעותיו על אופני הפעולה של עובדים ועובדות בכירים, המאמר מעלה שתי תרומות עיקריות. ברמה התיאורטית הוא עורך דיון שיטתי בנקודות הדמיון והשוני בין שיח העבודות השקופות לשיח של עבודה-משפחה, שני שיחים שהערבוב ביניהם יוצר בלבול מושגי וקושי תיאורטי, ובהשפעות הגומלין ביניהם, המעצבות את עבודת השילוב של עובדים ועובדות. ברמה האמפירית, המאמר מזהה הבדלים מגדריים באופן שבו מנהלים ומנהלות בכירים נשענים על שיח הארגון תומך המשפחה לשם מסגור עבודת השילוב שלהם. בעולם שבו נשים בתפקידים בכירים חוששות מענישה חברתית כאשר הן מנכיחות את עבודת המשפחה, המרואיינות במחקר נאבקות להשאיר את עבודת השילוב שהן מבצעות בספרה הציבורית כעבודה שקופה שנעשית "מתחת לרדאר", מציגות עצמן כ"סופרוומן" ואינן דורשות לעצמן הנחות, לא בספרה הציבורית ולא בזו הפרטית. המרואיינים הגברים מציגים מסגור "רובין הודי" שלפיו גם המאבק לשיפור השילוב בחייהם שלהם וגם המאבק לסייע לעובדיהם בעבודת השילוב מהווים תרומה לחברה, והם רואים בכך שימוש במעמדם הבכיר ובכוח שניתן בידיהם כדי לקדם שינוי חברתי לטובת הכלל. מנגד, את זמן המשפחה שלהם הם אינם ממסגרים כעבודה אלא כפנאי, ובכך הם מחזקים את התפיסה הרואה את עבודת המשפחה כשקופה – את זו שלהם ואולי גם את זו של אחרות.

רקע תיאורטי: משפחה כעבודה, עבודה כמשפחה, והאיזון בין השתיים

כאמור, השיחים על עבודות שקופות ועל עבודה ומשפחה צומחים במקביל, מזינים זה את זה, אבל גם רוויים סתירות והבדלים חשובים. השיח על עבודות שקופות משוקע כולו בזרם הפמיניסטי הרדיקלי, המבקש לערער על ההבחנה בין הספרה הציבורית לזו הפרטית ועל חלוקת המשאבים בחברה, שנשענת כיום בעיקר על תרומתם של יחידים לפיריון הכלכלי; לעומת זאת, השיח על קונפליקט ואיזון בין עבודה למשפחה אינו מחויב בהכרח לפמיניזם הרדיקלי, והוא מקבל בדרך כלל את עצם ההבחנה בין הספרה הפרטית לזו הציבורית, את ההיגיון של השוק הניאו-ליברלי בכלל, ואת הצמדת התגמולים הכלכליים לתרומה לפרודוקטיביות כלכלית בספרה הציבורית, ולא לעבודת המשפחה בספרה הביתית.

למרות הוויכוחים הפנימיים בין תיאורטיקנים ואקטיביסטים בתחום העבודה-משפחה, כל הצדדים לשיח מסכימים כי אי-השוויון המגדרי בהעסקה, בשכר, בקידום ובפיטורים בעולם העבודה מושפע באופן עמוק מההתנגשות בין צורכי עולם העבודה ובין צורכי המשפחה, ומהעובדה שמרבית האחריות לצורכי המשפחה עדיין מונחת על כתפיהן של נשים (Williams, 2010).

ההכרה במחירו הגבוה של הקונפליקט הזה, לא רק עבור העובדים והעובדות אלא גם עבור המעסיק, והקישור שנעשה בינו ובין אפליית נשים בעבודה, הביאו למיסוד המודל הניהולי של הארגון תומך המשפחה (family-friendly organization). במודל זה המעסיק מאמץ שיח שמעניק לגיטימציה לצורכי המשפחה של העובד ונוקט מדיניות ניהולית פורמלית שכוללת חופשות לטיפול במשפחה, גמישות בשעות העבודה ועבודה מן הבית, והענקת שירותים למשפחה מטעמו. אולם מכיוון שמנהלים ומנהלות רבים מתנגדים להפחתת עומס העבודה ולצמצום הדרישה כי עובדים יתמסרו לעבודתם גם על חשבון המשפחה, יישומו של מוסד התמיכה במשפחה מלווה לעיתים קרובות בתביעה לשינוי בתרבות הארגונית (Rapoport et al., 2002) והוא כרוך בעבודה ניהולית וארגונית (van der Lippe & Lippényi, 2020).

עם זאת, בשיח העבודה-משפחה - בניגוד לשיח על עבודות שקופות - למרות ההכרה של חלק מהדוברים בכך כי העבודה הרגשית והמנטלית (Clark, 2000) המושקעת בטיפול במשפחה משפיעה על מעורבותו של העובד בעל המחויבות המשפחתית בעבודתו ובפיתוח הקריירה שלו, עיקר השיח מוקדש לקשיים האופרטיביים הכרוכים בשילוב, ובעיקר לתביעות הצולבות על זמנם של העובדים והעובדות ועל מרצם (Blair-Loy, 2003; Frear et al., 2019). הביקורת הפמיניסטית קובלת על נאמנותו של מודל הארגון תומך המשפחה לצורכי המעסיק ולא לאלה של העובדים והעובדות, ועל תפקידו של המודל בשימור המערך ההיררכי והממוגדר של חלוקת העבודה בין הספרה הפרטית והציבורית (Kalysh et al., 2016; Rapoport et al., 2002).

עבודת המשפחה ועבודת השילוב כעבודות שקופות

לעומת שיח השילוב והארגון תומך המשפחה, שיח העבודות השקופות מערער על התפיסה המקובלת של הבדלים בין עבודות המבוצעות בספרה הפרטית והציבורית (Williams, 2014). על פי ההיגיון הקפיטליסטי המקובל, העבודה בספרה הציבורית תורמת לחברה כולה ומייצרת ערך כלכלי, ולכן עליה לקבל תגמול כלכלי מותאם (שכר). מנגד, עבודת הטיפול (care) הנעשית בספרה הפרטית והמשפחתית נעשית בעיקר כדי לטפל במה ובמי שצריך לטפל, ושכרה הוא במענה על צרכיו הרגשיים של המטפל (לרוב מטפלת), ולכן אין צורך לתגמלה בשכר. מנקודת מבט זו, עצם הדרישה לתגמול על עבודות המבוצעות עבור המשפחה מבטאת קומודיפיקציה שלהן ופוגעת ברומנטיזציה המיוחסת להן (אילו, 2008). אל מול תפיסה רווחת זו תובעות הדוברות הפמיניסטיות בשיח העבודות השקופות להכיר בערך החברתי של עבודת המשפחה השקופה, לתת לה נראות, ולתגמל עליה באופן שיאפשר לנשים - המבצעות את מרביתה - לשמור על האוטונומיה שלהן בלי שיהיו תלויות לפרנסתן במי שאינם נוטלים בה חלק. העבודות השקופות מתחלקות לשני סוגים עיקריים: עבודות אופרטיביות (שנחלקות בעצמן לעבודת בית ולעבודת טיפול וחינוך) ועבודות רגשיות (Sayer & Gornick, 2012; Coltrane, 2000). הספרות מתארת כיצד הכישורים והערך הבאים לידי ביטוי בעבודות אלו בספרה הפרטית זולגים אל הספרה הציבורית ולהפך.

בהקשר הביתי, המושג עבודות אופרטיביות מתאר את המשימות הפיזיות והאדמיניסטרטיביות הכרוכות בתחזוקת המשפחה, ובהן שמירה על בריאותם ורווחתם של בני משפחה תלויים וכן פיתוח היכולות האינטלקטואליות והחברתיות של ילדים, באמצעות חינוך בבית ודאגה להשתלבותם במוסדות החינוך (ובכלל זה משימות כגון הסעות, סיוע בהכנת שיעורים, חילופי מידע ושינוף פעולה עם מוסדות החינוך, ותחזוקת היחסים החברתיים של הילדים והמשפחה בכלל). העבודות האופרטיביות גוזלות זמן ומאמץ גלויים וזוכות להכרה במסגרת שיח העבודה-משפחה, ונחשבות עבודות שהמעסיק צריך להתחשב בהן ולסייע לעובדים ולעובדות בביצוען. עם זאת, באופן פרדוקסלי, פרקטיקות העבודה-משפחה שהמעסיק מציע לעובדיו עשויות להוסיף לעבודות השקופות האופרטיביות שהעובדים נדרשים להן. כך למשל, כאשר המעסיק מממן שעות עזר לפיזיו על היעדר העובדת מן הבית, העובדים נדרשים לארגן ולנהל שירותים ביתיים אלו. נוסף על כך נדרשים העובדים לנהל את לוח הזמנים שלהם ושל עמיתיהם באופן שיגן על זמנם עם המשפחה מול דרישות המעסיק, שאינן מתמתנות. המדיניות הארגונית של עבודה-משפחה דורשת אפוא התמודדות שמוסיפה משימות שקופות הן בספרה הפרטית הן בזו הציבורית.

לצד הדיון בעבודה האופרטיבית חידד השיח על עבודות שקופות גם את חשיבות העבודה הרגשית (emotional work / emotional labour), תחילה בכל הקשור לעבודת המשפחה ומאוחר יותר גם בכל הקשור לספרת התעסוקה. מאמר זה מתייחס לשני מושגים מובחנים הקשורים בעבודה רגשית שעלו מן הממצאים: ויסות רגשי (emotional regulation), שפירושו התמודדותם של עובדים ועובדות עם קשיים רגשיים ורגשות בלתי נעימים שעולים בעולם העבודה ומול בני המשפחה, וניהול רגשות (emotion management), שמתאר את העבודה הכרוכה בניהול רגשותיהם של אחרים בספרה הפרטית או בזו הציבורית (Strazdins, 2000). ניהול רגשות עשוי להתגלם בעבודה רגשית, או ביכולותיהם הרציונליות של מנהלים ומנהלות לנתב את רגשות עובדיהם לצורכי הארגון בלי לערב בכך את רגשותיהם שלהם.

שיח העבודות השקופות מבקש להכיר הן בוויסות הרגשי הן בניהול הרגשות כתרומה חשובה לא רק למשפחה, הנתפסת כסביבה רגשית במהותה, אלא גם לסביבת העבודה ולפרודוקטיביות של הארגון. בהקשר זה, נשים מדווחות כי הן נדרשות לספק אוזן קשבת לעמיתיהן לעבודה ומציעות הכלה רגשית (אימהית לעיתים) העונה על הציפיות הממוגדרות המופנות כלפיהן בעולם העבודה. בניגוד לעבודה שקופה זו, שתובעת מנשים להשקיע רגשות משלהן בניהול רגשות העובדים, עבודת ניהול הרגש הרציונלית ורתימתה לצורכי הארגון אינה שקופה והיא נתפסת כחלק מעבודת המנהל הטוב (Lewis & Simpson, 2007). אף ששילובן ואיזוןן של עבודות אופרטיביות וזכים לתשומת לב נרחבת בדיון העוסק בארגון תומך המשפחה, העבודות השקופות – הרגשית והמנטלית – אינן זוכות לדיון דומה. אם כן, כיצד משפיעה התפתחותן של הארגון תומך המשפחה על האופן הממוגדר שבו עובדים ועובדות חווים את העבודות השקופות שהם נדרשים להן, ומה השפעתה על האופן שבו הם משרטטים את מפת השקיפות של העבודות בשתי הספרות כדי להבטיח שילוב מוצלח ביניהן?

מתודולוגיה

על מנת למפות את האופנים שבהם עובדים ועובדות תופסים ומציגים את מגוון העבודות השקופות והגלויות הכרוכות בשילוב בין עבודה ומשפחה בארגונים תומכי משפחה, ולבחון את מיסודו של שיח השילוב בין עבודה ומשפחה, ערכנו ניתוח תמטי של 31 ראיונות עומק בלתי מובנים (Berg, 2004) עם מנהלות ומנהלים בענף ההייטק בישראל בשנים 2010-2011.² באמצעות דגימת כדור שלג איתרנו 31 מראיינים, 15 נשים ו-16 גברים, בני 30-55. כל המראיינים והמראיינות היו מנהלים בטווח שבין תפקידי ניהול זוט (ראש צוות) לתפקידי ניהול בכירים ביותר (מנכ"לית), וכולם היו הורים לילדים. שמות המראיינים והמראיינות הם בדויים.

ניתוח הראיונות התנהל בשני שלבים. בשלב הראשון זוהו משימות שהמראיינים והמראיינות תיארו ככאלה הקשורות בשילוב בין תביעות המשפחה לתביעות העבודה (להלן "עבודות שילוב"). משימות אלו מוינו למשימות אופרטיביות ורגשיות, ובכל אחד מן התחומים בחנו אם המשימה בוצעה בספרה הביתית או בזו הציבורית, ואם היא הופנתה כלפי האדם המבצע או כלפי אחרים. בשלב השני נותחו הפרשנויות שהעניקו המראיינים והמראיינות לביצוע המשימה. בחנו כיצד הם תופסים משימות אלו: האם הם חושבים כי הן ראויות להכרה ולתגמול וכי הן זוכות להכרה, או שמא הם רואים אותן כמשימות שקופות – אם כאלה שיש להסתירן, אם כאלה ששקיפותן מעוררת תרעומת. לשם הניתוח הזה נשענו על הפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית, שלפיה השימוש בראיונות עומק בלתי מובנים מאפשר ללכוד, ולו במידה חלקית, את החוויה הפנימית, את התפיסה האישית הנחווית של המראיינים והמראיינות (Berg, 2004). אימוץ מתודולוגיה זו נשען על התפיסה הפנומנולוגית, המניחה כי אי־אפשר לדעת מהי המציאות האובייקטיבית של היחיד, אלא יש להסתפק בהבנת האופן שבו הוא מציג וממסגר את תפיסתו ואת החוויה שלו (Fontana & Frey, 1994). במובן זה, הממצאים שנציג אינם מתיימרים לשקף מציאות אובייקטיבית אלא את החוויה המדווחת של המראיינים והמראיינות, המשקפת את פרשנותם למציאות החברתית המתווכת על ידי הבניה חברתית־תרבותית. גישה זו מביאה בחשבון כי המיקום החברתי של המראיינים ויחסי הכוח שבמסגרתם הם פועלים קובעים את האופן שבו הם מבנים ומפרשים את המציאות הסובבת אותם. חשוב לציין כי הראיונות לא עסקו במפורש בשאלת שקיפותן של העבודות, וכי המראיינים והמראיינות לא נשאלו על כך; הפרשנות לגבי מידת שקיפותן של העבודות בעיניהם היא שלנו.

בעת ניתוח הנתונים בחנו בכל ריאיון אילו משימות הוצגו כמונחות מול עמיתים ומנהלים בארגון או כמוסותרות מפניהם, ואילו משימות הוצגו ככאלה שהן שקופות בעיני הסביבה אך ראויות להכרה חברתית בשל תרומתן לארגון או למשפחה. בחנו מקרוב את הדואליות בבקשתם של המראיינים מאיתנו להכיר בחשיבות המשימות שהם מעלימים מעיני סביבתם. התמקדנו במשימות אופרטיביות ורגשיות, ובאופן שבו המראיינים התייחסו לשיח הארגון תומך המשפחה ולפרקטיקות שלו כשתיארו את דפוסי התמודדותם בספרה הפרטית והציבורית.

2 שאפנו לראיון מספר דומה של נשים וגברים בתפקידים מקבילים ככל האפשר. הראיונות קוימו עד לנקודת רוויה שבה כל ריאיון סיפק מעט מאוד מידע חדש.

עבודות שקופות בארגונים תומכי משפחה בהייטק הישראלי: ממצאי המחקר

ניתוח הראיונות עם מנהלים ומנהלות בהייטק חושף הבדלים מגדריים בולטים במשמעות שהם מעניקים לסוג העבודות שרלוונטיות בעיניהם לשילוב בין עבודה ומשפחה ולאופן שבו הם מבצעים עבודות אלו, וכן ביחסם אליהן. פרק הממצאים מאורגן סביב שלושה היבטים עיקריים של עבודות השילוב: עבודות אופרטיביות בספרה הציבורית, עבודות אופרטיביות בספרה הפרטית, ועבודות מוכוונות רגש. בחינת ההבדלים המגדריים בדברי המראיינים בנוגע לביצוע עבודות השילוב האופרטיביות והרגשיות בספרה הציבורית ובזו הביתית מאפשרת לנו לשרטט מחדש את מפת השקיפות בהקשר השיח והפרקטיקות בארגון תומך המשפחה.

עבודות השילוב האופרטיביות בספרה הציבורית: בין התנהלות לניהול ובין נראות לשקיפות

כאמור, שיח הארגון תומך המשפחה מעניק תשומת לב רבה למשימות שהגדרנו כמשימות אופרטיביות הן בספרה הפרטית הן בזו הציבורית. כדי לשלב באופן אופטימלי בין הספרות נדרשים העובדים והמנהלות להכיר בהתנגשות בין התביעות הסותרות של שני העולמות, בעיקר מבחינת הזמן ותשומת הלב שיש להקדיש להן, ולנהל את דפוסי השילוב שלהם עצמם וגם את אופני השילוב שהארגון מאפשר לעובדים הכפופים להם. הספרות העוסקת בשילוב של עבודה ומשפחה מתמקדת בדרך כלל באופנים שבהם נשים מתנהלות כדי להשיג שילוב שכזה, ובקשר החיובי שנמצא בין מיקומן של נשים בתפקידי ניהול בארגון ובין ההסתברות שהארגון יאמץ פרקטיקות תמיכה במשפחה. בה בעת הספרות מתארת גם מעין ענישה פורמלית ובלתי פורמלית של נשים הנשענות על הפרקטיקות המוצעות להן, בעיקר על פרקטיקות של קיצור שעות העבודה או הימנעות מנסיעות לחו"ל – ענישה שהספרות מכנה קנס הילד או קנס אימהות (Glass, 2004; motherhood penalty). הספרות עסקה עד כה במידה מצומצמת בשימוש שעושים גברים בפרקטיקות אלו ובענישה החברתית שהם עלולים לחוות. על רקע זה אפשר אולי להבין את הממצא הראשון של המחקר: מנהלות נמנעות כמעט לחלוטין מהנכחת השימוש שלהן בפרקטיקות התמיכה במשפחה בסביבתן הארגונית, ואילו מנהלים נשענים על שיח הארגון תומך המשפחה כדי להנכיח ולהבליט את מאמצי השילוב שלהם בסביבתם הארגונית, בעיקר בכל הנוגע לדאגה לכפופים להם.

דוגמה בולטת לאופן שבו מנהלים מתארים את עבודת השילוב שהם עושים בספרה הציבורית ולאופן שבו הם נשענים על שיח הארגון תומך המשפחה בהקשר זה אפשר למצוא בדבריו של דני, מנהל בכיר בחברת הייטק בינלאומית, שקושר בין הכשרה שקיבל בתחום האיזון בין עבודה וחיים (work-life balance) ובין התוכנות שהפיק לגבי האופן שבו עליו לנהל את השילוב:

אני חושב שדי נכנס הסיפור הזה של work-life balance כבר אז... זה התחיל מן הסתם בחו"ל. הייתה סדנה שהבאנו למחלקת פיתוח בתוך החברה [...] והסבירו

לנו שם [...] שבן אדם יכול [...] לקחת חוגים או [...] לאו דווקא ללכת ללמוד משהו אקדמי, אלא פשוט ללכת לים, להסתכל על הגלים, לעשות משהו עם עצמו במשך פעם-פעמיים בשבוע. [זה] גם כן סוג של איזון בין העבודה לבין שאר הדברים. [...] אני לא התחלתי באמת מזה שאני הולך אחר הצהריים לצייר, [...] אלא התחלתי דווקא מהילדים.

עבור דני, השהות במחיצת ילדיו מהווה פסק זמן מהעבודה לטובת פנאי ופעולות מתגמלות ומפחיתות לחץ, דוגמת חוג ציור או צפייה בגלים. מנקודת מבט זו, ובחסותו של שיח התמיכה במשפחה, דני מנכיח את תביעתו לשילוב בין עבודה ומשפחה ודורש ממעסיקו להכיר בצורך זה:

אני זוכר שהחלפתי בעצם ארבעה סמנכ"לי פיתוח שהיו הבוסים שלי, ואצל כולם בעצם אמרתי שיש לי את הסידור הזה, בריאיון עבודה, וגם כשהם נגיד התחלפו. [...] אז בפעם הראשונה שהם פגשו אותי אמרתי "קחו בחשבון דבר אחד, אני פעמיים בשבוע רוצה להיות עם הילדים שלי".

דני אינו מסתיר ממעסיקו הפוטנציאליים את כוונתו להגביל את שעות העבודה שלו, ואף שהוא מכיר בסיכון הטמון בכך וביחס האמביוולנטי שהוא עלול להיתקל בו, הוא דורש מסיבתו להכיר בעבודת השילוב שהוא מבצע ולקבלה. בהמשך הריאיון, ובהתאם לרוח ה־³business-case המקובלת בשיח הארגוני של תמיכה במשפחה, הוא מבהיר שהשהות עם ילדיו משמשת ל"הפחתת לחץ" ומאפשרת לו לתת את המקסימום בתקופות לחוצות בעבודה, ולכן מתקבלת בהבנה אצל המנהל שלו. שני מנהלים אחרים דיברו בהרחבה על התנהלותם בעבודת השילוב שלהם במקום העבודה. עידו, מנהל בכיר בחברת הייטק מקומית ואב לתינוקת, אמר:

אם לא ראיתי אותה [את התינוקת] אתמול - אז היום אני יוצא מוקדם, ואם אני יודע שהיום אני לא יוצא מוקדם - אז אני אצא מאוחר לעבודה כדי להיות איתה קצת בבוקר ורק אז ללכת. אני מקפיד לרמות איזה יום ולחתוך מאוד מוקדם... לרמות, כן, זה ממש לרמות!

דבריו של עידו מעידים כי הוא מקבל את ציפיותיו של הארגון למסירות מלאה לעבודה, אבל הם גם מביעים חתרנות תחת ציפייה זו. עידו מציג את הקדשת השעות לשהות עם בתו כרמייה, אך זוהי רמייה שהוא מנכיח ללא חשש. יש לציין כי מנהלים בהייטק שמצליחים לשנות את אופי ההתייחסות של הארגון לזמנם הפנוי רואים בכך ניצחון, במיוחד לאור התביעה הנהוגה בהייטק לעבוד מסביב לשעון.

3 ה־business case מתייחס כאן ליתרונות העסקיים, ולא רק החברתיים, שהמעסיק מפיך מהתמיכה בצרכים המשפחתיים של העובדים - למשל חיסכון בהוצאות על תשלומים עבור שעות עבודה נוספות, חשמל ותחזוקת מבנים, וגם חיסכון בזמן של העובדים על נסיעות לעבודה. מושג זה הוא חלק מתפיסה המעודדת ניסוח של מדיניות חברתית שאינה מוותרת על טיפול במשפחה ואף אינה מקבלת את השוליות של מטפלים בהקשר הארגוני.

הצגת ההתנהלות שלהם כחתרנית, כהתנהלות של מי שמכיר את המערכת מבפנים ויודע כיצד לחתור תחתיה, מציגה את המנהלים הגברים כמי שמודעים לכווחם ועושים בו שימוש "רובין הודי" למען הכלל. האתגר הכרוך בעבודת השילוב לא נותר רק ברמה האישית כי אם מתרחב גם לרמה הניהולית, והם מנסים לעצב תרבות ארגונית ידידותית לשילוב. כך עולה מדבריו של אברהם, המתאר פרקטיקת איזון בין עבודה לחיים פרטיים שבה אפקטיביות העובדים נמדדת לפי תפוקה ולא לפי שעות עבודה:

כל אחד, באזור שלו, היה צריך לבנות תוכנית. ישבנו על זה ואז חתמנו על זה והנהגה חתמה על זה, רצים עם זה קדימה. עכשיו, איך אני מודד את זה? מאוד פשוט, אני [...] אמרתי לעובדים שלי שאני מעדיף שכל חלק מהמשימה הם יגידו בסופו של דבר מה ה־milestone, מה ה־check-point – מצגת, מסמך, אני לא יודע מה. אז קל לי למדוד את זה. וכל עוד הם עומדים ביעדים שנקבעו, לא אכפת לי אם הם יעשו את זה בזה שהם באים למשרד שלוש שעות ביום, או עובדים מהבית 12 שעות ביום, או עובדים סופי שבוע. לא מעניין אותי.

ארגון מחדש של משימות והערכה לפי תפוקות, ולא לפי שעות עבודה, הוא מן ההמלצות המוכרות של שיח התמיכה במשפחה. בהציגו את עצמו כמי שנאבק למען איזון טוב יותר בין עבודה למשפחה בקרב עובדיו, אברהם מנכיח את עבודת ניהול השילוב שהוא מבצע ומצפה להכרה בחשיבותה. כמו רובין הוד הפועל למען העניים, כך המרואיינים מדווחים כי הם פועלים למען שילוב עבודה ומשפחה ברמה הארגונית עבור עובדיהם. לשם השוואה, אף אחת מן המנהלות שרואיינו לא הזכירה סוג התמקחות דומה ופומבי מול סביבתה הארגונית. אף שסביר להניח שחלק מהמנהלות שהן אימהות לילדים צעירים פועלות באופן דומה ויוצאות הביתה מוקדם בחלק מימי העבודה (Frenkel, 2008), הן אינן מנכיחות את עבודת השילוב ואינן מתגאות בה. דוגמה לכך אפשר למצוא בדבריה של רותם, דוקטור לביולוגיה העוסקת בביולוגיה חישובית בחברת הייטק ואם לשני ילדים קטנים:

אני עובדת הרבה מול גבר אחד ומול אישה אחת ואין מה להשוות. [...] איתה, אני עובדת איתה. ואיתו אני עובדת מול... איתו כל הזמן אני צריכה להוכיח לו שהוא מקבל את מה שהוא צריך, וזה בסדר, אבל [אני] מתאמצת בשבילו, ואני אומרת לו "אני עובדת מאוחר וקשה בשבילך". אליו אני אשלח אימייל מאוחר בערב, בכוונה... לה אני אשלח אימייל, כאילו, לא אקפיד. יש פה... זה דברים קטנים.

רותם מתארת את הימנעותה מלהנכיח את השימוש בפרקטיקות עבודה-משפחה בעיקר מול עמיתיה הגברים. אף שהיא עושה שימוש בפרקטיקה של עבודה מהבית כדי לשלב בין עבודה ומשפחה, היא מנכיחה מול מנהליה את מסירותה המוחלטת לעבודה גם בשעות מאוחרות וכשהיא בבית. כך הופכת רותם את עבודת השילוב לשקופה בספרה הציבורית. גם שגית, מנהלת בכירה ואם לשלושה, משתמשת בפרקטיקות התמיכה במשפחה, אבל עושה זאת בהסתר:

calendar שלי סגור פעמיים בשבוע שאני צריכה לצאת כאילו בארבע, ואז [אם] מישהו רוצה לקבוע ישיבה ביום אחר בחמש, אז הוא שואל אותי אם הוא יכול, אם

אני לא יוצאת. אני אומרת לו כאילו "מה, אתה שואל פה כל אחד אם הוא יוצא בחמש או לא? כאילו, ה-calendar שלי פתוח כשאתה לא". עכשיו, זה משהו שהוא ישאל רק אותי. כאילו, הוא לא יבוא וישאל את הבוס שלי "האם אני יכול לקבוע לך בחמש?". לא, איתו הוא יקבע וזהו! אותי הוא ישאל... והוא יחשוב שהוא נחמד אליי, כאילו הוא מתחשב בי, אז כאילו רואים בי... זאת אומרת, מי שידוע שאני אימא רואה בי אימא קודם כול, בעבודה.

תיאורה של שגית משקף לא רק את הסתרת עבודת השילוב שהיא עושה ואת שקיפותה, אלא גם את האאוטינג - החשיפה והפגיעה - שהיא חווה בעל כורחה כאשר עמיתיה מנכחים את עבודת השילוב שלה והסתרתה נחשפת. חשוב לציין שגם אברהם הזכיר בפנינו פרקטיקה דומה של סגירת היומן בימים שבהם הוא יוצא מוקדם כדי להיות עם ילדיו, אלא שאצלו סגירת היומן נעשית על ידי המזכירה, ואף שהוא אינו מצהיר בפומבי על יציאתו הביתה, הוא אינו מתאמץ להסתיר פרקטיקה זו, ורואה בה חלק ממאמציו כמנהל לשמש דוגמה של מי שמאזן היטב עבודה ומשפחה. בתרבות ארגונית שבה עבודת המשפחה של נשים היא מובנת מאליה ואינה זוכה להאדרה חברתית, שגית חוששת מהמסגור שלה כאם, ולכן היא נעזרת בפרקטיקה של סגירת יומן ללא הסברים כדי "לחמוק מתחת לרדאר".

תביעתם של המרואיינים והמרואיינות להכרה של הארגון בצורכי המשפחה אינה נוגעת רק להגבלת שעות העבודה אלא גם לצמצום נסיעות העבודה לחו"ל. גם כאן המנהלים הגברים דיווחו כי הם נמנעים מנסיעות תכופות או מבקשים לקצר את הנסיעות בשל צורכי המשפחה, ותיארו כיצד הם משתמשים בכוח תפקידם הניהולי כדי להעביר את הנסיעות לעובדים אחרים. דני, למשל, התגאה בהצלחתו להימנע מנסיעות, ואמר:

בואי נאמר [ש]יחסית לתפקיד שלי אני כמעט ולא נוסע, כי בתפקידים האלה את אמורה להיות, נאמר, פעם בחודש חודשיים בחו"ל. אז כשאתה עובד מול אנשים בצד השני הם לא מבינים, כאילו, מה אתה מחשב כל יום על איך אתה נוסע ואיך אתה חוזר ונסיעות לחו"ל ומה זה... ב-16:00 אתה איננו.

אברהם הציג גם הוא את הימנעותו מנסיעות כדי לשהות בחברת משפחתו כפעולה גלויה, שידועה למנהליו ואולי אף מסכנת את הקריירה שלו:

אני חושב שהקטע של הנסיעות במיוחד התחיל להיות בעיה מאוד מאוד גדולה ברגע שנולדו לנו הבנות, כי כשאני אינני אז בעצם כל העומס נופל על בת הזוג. [...] באיזה שהוא שלב זה כבר באמת הפך לבלתי נסבל. [...] כשאמר לי לנסוע שאלתי למה, ואמרתי "אולי יש אפשרות שמישהו אחר ייסע?" [...] ומה שאתה מגלה זה שאם אתה מספיק מוערך ותפקידך מספיק חשוב בחברה [אז מוצאים פתרון].

הטון הלוחמני שבו אברהם מציג את מאבקו לצמצום נסיעותיו לחו"ל מדגיש את ציפייתו להכרה של מעסיקיו בצורכי השילוב שלו, ואת תחושתו שמדובר במאבק צודק ואוניברסלי. עבודת השילוב של גברים מונכחת אפוא בספרה הציבורית, אבל לעיתים היא גם מקושרת לצורכי הארגון - למשל כאשר אברהם מזכיר את המחיר הגבוה של טיסותיו כמנהל בכיר ומשתמש בכך על מנת להימנע מהן: "בגלל שאני סמנכ"ל אז הטיסות שלי נורא יקרות כי

אני טס ביזנס, אז יותר קל היה לי להצדיק גם מבחינה כספית למה עדיף אולי שמישהו אחר ייסע [במקומי]. גם אלישע תיאר את הימנעותו מנסיעות לחו"ל ואת השימוש בכוח תפקידו הניהולי כדי להישאר עם ילדיו. לדבריו, "הסירוב לנסוע הוא בגין המשפחה. [...] למשל עכשיו יש כנסים, אני יכול לטוס לכנס, מה זה, 4 ימים כאילו, ואני לא עושה את זה, אני לא מביא את עצמי לטוס".

הנכחת ההימנעות מנסיעות לחו"ל בדבריהם של דני, אברהם ואלישע בולטת לעומת תחושתה של שגית כי אינה יכולה להימנע מנסיעות, כפי שעולה מדבריה:

[בארגון אמרו ש]חזרתי [מנסיעה לחו"ל] בגלל עניינים משפחתיים. עכשיו בסדר, מי שאמר לי את זה זה מנהל בכיר שאני אפילו לא התעמתתי באותו רגע איתו... מה זה "עניינים משפחתיים"? כאילו לחזור ביום כיפור לארץ [זה] "עניינים משפחתיים"? לגבר אני לא חושבת שהוא היה אומר "עניינים משפחתיים"... תראי, בואי נגיד שבגלל שאני כאילו מסתירה את היותי אימא בעבודה, אז אני לא אתן שיגיעו לפינות האלה שיגידו "אה, בגלל שאת אימא וזה".

שגית משווה את המגבלות שהיא מציבה לעצמה בחשיפת צרכיה המשפחתיים בהקשר של נסיעות לחו"ל לאופן שבו מתנהלים הגברים בסביבתה:

זה כל כך מושרש אצלו... אצל הגברים שמנהלים... [למשל] עכשיו יש לי מנהל ישראלי, אז אני אומרת לו "טוב, אז בטח הם ירצו שנישאר שם עוד יומיים" והוא אומר לי "שגית, אני מזמין לנו ראשון עד שישי, מה את...". אני נשאר שם יום שישי עד ארבע, [עד] שהם הולכים הביתה, ואז אני חוזרת חזרה; הוא - חמישי בלילה הוא בדרך חזרה, או שישי בבוקר. אין אצלו... הוא מכתוב, כן!

ההנחה האוטומטית שלפיה מנהלות מתנהלות על פי צרכים משפחתיים ולכן אינן מסורות דיין לארגון גורמת להן להימנע מפעולה גלויה שתביא לצמצום שהותן בחו"ל. לפיכך עבודת השילוב המאומצת שלהן נותרת שקופה. לעומתן, מנהלים אינם סובלים מחדשנות דומה, והם יכולים להרשות לעצמם לנקוט פעולה ניהולית כדי לצמצם את שהותם בחו"ל או להימנע ממנה ולהנכיח את מסירותם למשפחה, מבלי שייפגע הדימוי שלהם כעובדים מסורים.

הקושי להיאבק בגלוי על צמצום הנסיעות הביא את דפנה, סמנכ"לית שיווק בכירה ואם לשלושה, לפנות גם כן לפרקטיקה מוסווית שתאפשר לה לנסוע פחות בלי להציג זאת כפתרון ל"בעיית המשפחה". דפנה ומשפחתה בחרו ברילוקיישן שהציע לה הארגון שבו היא עובדת, שעולה בקנה אחד עם צורכי הארגון ומצמצם נסיעות:

היו נסיעות מטורפות וזה היה בלתי אפשרי עם הילד. אני ובן הזוג שלי הרגשנו שאנחנו לא משפחה. חשבנו שמה שיפתור את הבעיה זה אם ניסע. כך יהיו פחות נסיעות ושעות העבודה בחו"ל הן יותר סבירות. ביקשנו מ[הארגון] שיעשו לנו רילוקיישן... לבקש רילוקיישן לא היה בעיה. ב[ארגון] את רק צריכה להגיד שאת רוצה ויקפצו על זה.

ההתנהלות הפרטית של המנהלים בעבודת השילוב ממשיכה להשתקף גם במסגור עבודתם הניהולית ובדיווחיהם על המאמצים שהם עושים כדי להגן על הזכות של עובדיהם לשילוב מיטבי בין עבודה ומשפחה. גם כאן דפוסי הניהול המוצהרים מתיישבים עם שיח הארגון תומך המשפחה. כך למשל מתאר יוגב את מאבקו להבטחת הזמן הפרטי של עובדיו באמצעות ניסיונות שעשה כדי לחסום פנייה ישירה של מנהלים אליהם:

...אז אני לקחתי את זה אחר כך למנכ"ל עם המנהל מכירות הזה, אמרתי לו חד-משמעית "לא מוכן שתתקשר לאף אחד אצלי בצוות לטלפון חירום בלי שזה עובר דרכי". [...] הייתה איזו שאלה מקצועית, איזה משהו כל כך לא חשוב... וגם אם זה היה חשוב אז זה לא חשוב, ופשוט לא הצלחתי. ואמרתי, "אני לא מאמין שאני צריך לקבוע נוהל כזה, אבל אם צריך אז נקבע נוהל".

גם דני, שמצהיר על התנהלות משלבת עבודה ומשפחה בחייו הפרטיים, מנכיח את מאבקו להרחבת אפשרות השילוב עבור עובדים אחרים, כמעין רובין הוד. הוא סיפר, "בשלוש או ארבע השנים האחרונות אין מישהו אצלנו [בעבודה], בעיקר מהגברים, [...] שאני לא טחנתי לו את השכל שחייבים לקבוע ימים שבהם יוצאים מוקדם יותר. אני חושב שלפחות אצל איזה חמישה-שישה [עובדים ועובדות] הם שינו את ההתנהלות שלהם". בניגוד למנהלים הגברים, המציגים את מאבקם למען אחרים, אף אחת מהמנהלות שרואינו לא דיווחה כי היא נאבקה לשינוי התנהלות הארגון או היחידה שבניהולן. אם כן, עבודת השילוב האופרטיבית שעושות מנהלות בהייטק נשארת, על פי דיווחיהן, בספרה הפרטית בלבד.

עבודות השילוב האופרטיביות בספרה הפרטית: בין עבודה לפנאי

כפי שהראינו, הגברים המנהלים, שמנכיחים את מחויבותם המשפחתית, מתארים אותה במונחים כגון "מילוי מצברים" או "תרומה חברתית". מעניין לציין כי הגברים לא פירוטו את המשימות שהם לוקחים על עצמם בספרה הפרטית מעבר לנוכחות, משחק, טיולים, בילויים וכיף. מכיוון שחלקם ציינו כי הם מחליפים את נשותיהם בבית בעת שהנשים מקדישות זמן לקריירה שלהן, אפשר להניח שגם הם מבצעים משימות שניתן לתארן במושגים של עבודת משפחה, אך הם אינם ממסגרים זאת כך. לעומתם, הנשים המנהלות מתארות מגוון עבודות שילוב משפחתיות שבהן הן מפעילות לא רק כישורים משפחתיים, אלא גם כישורים ניהוליים של ממש. שיח העבודות השקופות משתקף היטב בדבריהן של נשים אלו. הן מבינות שהמשימות שהן מבצעות בספרה הפרטית הן עבודה לכל דבר ועניין, ושכסביבתן האישית והמקצועית אלו הן עבודות שקופות.

ביטוי ברור לראיית הפעילות המשפחתית כעבודה ולא כפעילות פנאי עולה מדבריה של קרן, מנהלת צוות תכנות ואם לשלושה, המתארת את האתגרת שהיא עושה בין שתי עבודותיה, המקצועית וזו שבמשפחה:

אתה עושה סוויץ' בדרך חזרה הביתה, יש לך את האתגרת הזאת של [זמן] באוטו, שאז גם אתה דופק את כל הטלפונים של אנשים שלא הספקת להגיע אליהם... במקרים שאני ממש רוצה [שקט] אני קופצת לאימא שלי. האתגרות שלי זה גם במקלחת.

מעבר למסגור עבודת המשפחה כעבודה, משתקפת בדבריה של קרן גם דמות הסופרוומן – מי שמתמודדת עם האתגר והמורכבות הרבה הכרוכים בשילוב תפקידיה התובעניים כאימא וכמנהלת בהייטק, כך שאפילו האתגחתא בין העבודה בשכר לעבודת המשפחה מוקדשת אצלה לעבודה, וזו נפסקת רק במקלחת.

דוגמה נוספת לעבודת משפחה היא השקעת מאמץ במעקב אחר תפקוד הילדים במסגרות החינוך. כך תיארה רונית, מנהלת בדרגת ביניים בחברת הייטק גדולה ואם לשלוש בנות קטנות:

אני מדי פעם שואלת "מה קורה בבית ספר, עם מי שיחקת בהפסקות?". אני רוצה קצת אינפורמציות. לא רוצים לספר לי. לא זוכרים. לא זה... אני מתעצבנת, "מה זה את לא זוכרת? זה היה בבוקר. תיזכרי ותגידי לי מה היה? אימא שואלת מה היה, תגידי מה היה בבית ספר. [אם] לא תעני לי, אני לא אענה לך גם!".

באופן דומה ו"מקצועי" יותר, גם קרן ממסגרת את ניהול הכנת שיעורי הבית של ילדיה במונחי עבודה:

אני פשוט מרגישה שצריך להגיע הביתה, ללוות יותר בשיעורים, אצל כולם לשמוע חוויות מבית הספר. רק [ש]כשאתה מגיע ב־18:00 החוויות כבר [הופכות ל]איזה שהוא אדים של איזה משהו, כבר שוכחים להגיד לך מה היה ואתה שומע בדילי. [אז] אתה מתעדכן מכל האימהות האחרות ולא מעצמך, ואתה צריך להיות בקשר ממש טוב עם המורות כדי לשמוע דברים שקורים בבית הספר.

היעדרה הפיזי של קרן מביתה ומחיי המשפחה בשעות הכנת השיעורים מאלץ אותה, לתפיסתה, להשקיע עבודה רבה באיסוף נתונים לגבי שיעורי הבית של ילדיה ולגבי קורותיהם במהלך היום כדי להבטיח שהיעדרותה לא תפגע בלימודיהם. במקרים כאלה מתארות המרואיינות שימוש בפרקטיקה הלקוחה מחיי העבודה שלהן – נטוורקינג, בניית רשתות מידע שמתוכנן אפשר לדלות מידע ממוקד ונחוץ כדי להתמודד עם צורכי המשפחה. הנטוורקינג מתבטא בבנייה, בניהול ובהפעלה של מערכת קשרים אישיים או עסקיים במטרה לקדם ולמקסם אינטרסים, הזדמנויות ופעילויות הקשורות לתחומים הרלוונטיים (Gibson et al., 2014). הרשתות החברתיות של האימהות בספרה הפרטית משמשות את המרואיינות גם לביצוע מטלות אופרטיביות אחרות, למשל איסוף ילדיהן מהגן בתנאים של לחץ זמן בעבודה, כפי שמשתקף מדבריה של קרן:

אני לא מכירה את זה? את הלחץ הזה של הפקקים בזמן להגיע לאסוף את הילדה, שלא ישאירו לך אותה בחוץ? או זה שאתה מתקשר לכל החברות שלך, מי הגיע ראשון לגן, [ש]תוציא גם את הילד שלי כי אני תקועה באיזהשהו פקק פה כרגע, ושום דבר לא זז...

רונית וקרן מציגות את שהותן בספרה הפרטית במונחי עבודה מובהקים, והן מתארות את הלחץ וכישורי הניהול הכרוכים בה. השימוש בכלים ניהוליים כגון דליית מידע ונטוורקינג בספרה הפרטית כדי לענות על צורכי המשפחה מתגלם גם בהצטרפותה של קרן לוועד

ההורים הכיתתי. למרות תוספת העבודה התובענית מבחינת העומס המוטל עליה ממילא, קרן נעזרת ביכולותיה הניהוליות בוועד הכיתה כדי לאסוף מידע ולשמור על קשרים קרובים עם מוסדות הלימוד. לדבריה, "זה חלק מהלדעת ולהיות שם... שליטה על מה שקורה עם הילדים שלך. בגלל זה גם במשך שנים הייתי בוועד, שתביני, מהסיבה הזאת, שאני צריכה לדעת מה קורה".

בניגוד למרואיינים הגברים, המפעילים את יכולותיהם הניהוליות במקום העבודה באופן גלוי ואף מתריס על מנת לאפשר להם ולעובדיהם לשלב טוב יותר את צורכי העבודה עם צורכי המשפחה, המרואיינות מפעילות את יכולותיהן הניהוליות בספרה הביתית. אף שהן עצמן ממסגרות את פעילותן בספרה הפרטית כעבודה ונעזרות בשפה מקצועית כדי לתארה, הן אינן מציינות עבודה זו כתורמת לכלל, ומותירות אותה שקופה בסביבתן המקצועית. מנגד, בראיונות הן מבקשות הכרה חברתית ביכולותיהן להתמודד בהצלחה, כמו ספרומון, עם תביעות סותרות. מכיוון ששיח העבודה-משפחה מתמקד בעיקר בקונפליקט המתגלם בעבודתן של נשים, הוא זמין למרואיינות כאשר הן ממסגרות את עבודתן הביתית כמשרה ניהולית שנייה, ואולי הוא זמין פחות לגברים, שגם עבודתם שלהם בבית היא עבודה שקופה, גם אם היא מצומצמת יחסית לזו של נשים.⁴

בין עבודת רגש בספרה הפרטית לניהול רגשות בספרה הציבורית

כפי שהראינו בפרק התיאורטי, שיח העבודות השקופות הציב במרכז ההתעניינות האקדמית והציבורית בעבודות שקופות את ההשקעה הרגשית המוטלת בדרך כלל על כתפיהן של נשים, והקשורה הן בניהול הרגשות השלייליים שלהן עצמן, הן בהכלת הרגשות של הסובבים אותן בספרה המשפחתית והציבורית. אף ששיח השילוב בין עבודה ומשפחה מזכיר את הקושי הרגשי והלחץ הפסיכולוגי שעיימו מתמודדים עובדים ועובדות בעלי מחויבויות משפחתיות, מעטים הארגונים שאימצו מדיניות תומכת משפחה ואשר כוללים בחבילת השירותים שהם מציעים גם שירותי תמיכה רגשית או התחשבות בהיבטים רגשיים של השילוב. הניתוח שערכנו מצביע על חשיבות ההיבטים הרגשיים בחיי העבודה של עובדים ועובדות, ומעלה את הצורך בהתייחסותם של ארגונים לנושא.

אחד הממצאים שעלו במחקר זה הוא הבדלים בהתייחסויותיהם של המרואיינים והמרואיינות לעבודת הרגש הטמונה בחתירה לאיזון בין עבודה למשפחה. נמצא כי המרואיינים המנהלים בהייטק מנכיחים את עבודת הרגש שהם עושים בספרה הציבורית וממסגרים אותה כחלק ממהלך של שינוי חברתי שהם מחוללים בסביבתם הארגונית; לעומת זאת, נמצא כי אף שהמרואיינות המנהלות בהייטק מבצעות עבודת רגש בספרה הפרטית, הן מציינות אותה והופכות אותה לשקופה עבור סביבתן החברתית, גם אם הן עצמן מודעות לה. כפי שיכולנו ללמוד מהתייחסותם של המרואיינים לחיי הרגש שלהם, הם אינם ממסגרים את חיי הרגש במשפחה במונחי עבודה, אלא במונחי תגמול והפוגה מהלחץ והעומס הכרוכים בעבודה. ביטויים מוחשיים לתפיסה זו אפשר למצוא בדבריו

4 נשים בישראל עובדות בביתן בממוצע כ-38 שעות בשבוע (דהיינו כ-5.45 שעות ביום), בין שהן מועסקות בשוק העבודה ובין שאינן מועסקות (אנדבלד וקפלן, 2022).

של אברהם, שבמהלך דבריו התייחס אל החיים ללא משפחה וללא ההיבטים הרגשיים הכרוכים בה כאל חיים ריקים, ובדבריו של בן, אב לארבעה ומנכ"ל חברת תוכנה הרואה במשפחה משאב ל"חידוש מצברים", שאמר: "כפירוש יש [אצלי] הגדרה מאוד ברורה לעולם של פנאי ומשפחה ותחביבים, ואני בכלל לא חושב שאפשר לעבוד בהיקפים כאלה של שעות ואינטנסיביות בלי שאתה כל הזמן מחדש מצברים. זה ממש משהו מאוד מאוד מובנה ובסיסי בחיים שלי".

ממצא זה מתכתב עם טענתה של מיכל פרנקל (Frenkel, 2008) כי הקונפליקט בין עבודה למשפחה קיים הן אצל עובדי הייטק שהם אבות הן אצל עובדות הייטק שהן אימהות, אך הוא ממוסגר ונחווה אחרת בשני המגדרים: עובדות ההייטק הציגו קונפליקט זה כבעיה פנימית ורגשית, ואילו העובדים הגברים הציגו אותו כבעיה טכנית הנובעת מלחצים חיצוניים סותרים. מנגד, בראיונות עימן הקדישו המנהלות המרואיינות תשומת לב רבה לעבודה הרגשית שלהן, לזויות רגשותיהן ולהכלת רגשות הסובבים אותן בבית ובעבודה. ויסות הרגשות שלהן עצמן מתגלם אצלן בניהול רגשות אשמה שהן חשות בעיקר כלפי משפחותיהן, ובוויסות התסכול הסובב את הפרשה שהן נאלצות לעשות בקריירה שלהן, שאותה אנו מכנות "הרדמת שאיפות". ניהול רגשות האשמה ניכר בדבריה של דפנה: "תמיד יהיו לי נקיפות מצפון. בעיקר כשאני איתם אבל לא איתם, כי אני עובדת – אם יש לי פגישה חשובה, או אסקלציה... בעקבות התהליך עם המנטורית בניו יורק ירד לי האסימון שאני יכולה להחליט, לקבוע... אני לא קורבן!"

החוויה המתוארת והפרשנות ליחסים המורכבים של דפנה עם הסוגיה של עבודה ומשפחה, שהופיעו גם אצל מרואיינות נוספות, משקפת את דמות הספרוומן שהן מגלמות. מנהלות בהייטק נאלצות לבצע את עבודת המשפחה לצד עבודתן ולעמוד במתח ששילוב זה גוזר עליהן, ואגב כך הן לומדות לנהל ולנהל את רגשותיהן ביחס להתמודדות הזאת. במובן הזה הן לובשות כביכול את דמות הספרוומן, שכן החוויה שלהן היא שהן מצליחות לעשות הכול תוך ויסות וניהול רגשותיהן. יתרה מזו, הן אינן מנכיחות את עבודת הרגש הזאת, וכך הופכות אותה לשקופה, כפי שמשתקף בדבריה של דנה:

דנה: כן, היו טלפונים על דברים שהייתי צריכה לתת להם מענה מייד, אז לא הייתה לי ברירה, אז עניתי ודיברתי. [...] בעיני זה באופן כללי מעצבן ומיותר, אין כל צורך. באמת, אני מסתכלת על "האם באמת צריך להפסיק להיות עם הבת שלי ולדבר בטלפון בשביל שהדברים [בעבודה] יתבצעו?" כן. אבל האם הדברים האלה מספיק חשובים? בעיניי לא! [צוחקת] אז באיזשהו מקום זה מעצבן שצריך לעשות את זה. אבל אם אני רוצה להרוויח את המשכורת שאני מרוויחה, אז צריך לעשות משהו שאני לא אוהבת. וזה המחיר שאני צריכה לשלם כל עוד אני חיה במדינת ישראל [...] ולא [ב]מדינה שיש בה יותר פרופורציות בין הזמנים של הבית והזמן של העבודה, וגם פרופורציות על מה שעושים, כי בסך הכול אנחנו לא מנתחים בחדר ניתוח.

מראינת: את אומרת "זה לא דבר שהוא כל כך חשוב שמצדיק את זה שעכשיו אני לא אהיה עם הבת שלי לגמרי", ואת עדיין משתפת עם זה פעולה.

דנה: אני משתפת עם זה פעולה כי אני מעריכה שאם אני לא, זה יגרום לחוסר שביעות רצון אצל המנהלים שלי, ובזמן שחשוב לי לשמור על מקום העבודה, אז אני עושה את זה.

הניגוד בין ההשקעה בעבודת הרגש שהנשים דיווחו עליה ובין ההנכחה המעטה של עבודה דומה בקרב הגברים בולט דווקא בדבריו של אברהם, היחיד מבין המרואיינים שהעלה סוגיות רגשיות בדבריו:

הרבה מאוד רגשות אשם. [...] גברים לא מדברים על זה, זאת אומרת, אתה לא נוטה לייחס רגשות אשם על היעדר מהמשפחה לגברים, אתה נוטה לייחס את זה לנשים. [...] אם אני מדבר עם אנשים אחרים, אני לא קולט את זה מהם. [...] בתרבות הארגונית שלנו לא מדברים על רגשות ותחושות, בכלל לא! אז אתה יכול לנסוע עם מישהו ולהיות איתו שבוע, ומדברים רק [על] עבודה, [...] לא מדברים על תחושות ו"איך אתה מרגיש עם זה, ואיך אתה... רגשות אשם, לא רגשות אשם". [זה] לא חלק מהשיחה.

בשונה מדפנה, המציינת כי תמיד יהיו לה נקיפות מצפון בנוגע לילדים, הודאתו של אברהם ברגשות האשמה שלו ממוסגרת כחלק מהמאבק שלו לשינוי חברתי. במהלך הריאיון הוא מנכיח רגשות אשמה שאינם מאפיינים גברים, לדעתו, ובעצם המודעות החריגה שלו לכך הוא מסמן את יכולתו, כמנהל "רובין הודי", לחולל שינוי בסביבתו הארגונית. הרדמת השאפתנות מתבטאת בדבריה של שגית, אם לשלושה, על ניהול הרגשות שלה בנוגע לשילוב בין עבודה ומשפחה, שהסתיים, לדבריה, בצמצום שאיפוזיה בקריירה לטובת גידול הילדים:

אני יותר ויתרתי לעצמי. [...] אמרתי טוב, שגית, את השאפתנות שלך תתעלי למקום אחר. [...] אני חושבת שהיא הלכה לאיבוד... כנראה שהיא לא הלכה באמת לאיבוד, [...] אחרת לא הייתי [...] כעושה מזה. [...] כאילו היא שם, יכול להיות שהיא באיזושהי פאזה.

עבודת הרגש ששגית עושה באמצעות דיכוי שאיפוזיה נועדה לווסת את הקונפליקט הפנימי בין שאפתנותה ובין עצירת הקידום שלה רק בשל אימהותה, ומתוך כך לצמצם את הרגשות השליליים שהיא חשה. גם כשהמרואיינות מתמודדות עם רגשות אשמה וגם כאשר הן מווסתות את התסכול שלהן, הן מציגות בפנינו את ההתמודדות הרגשית כמאמץ מתמשך ואינטנסיבי, ומכאן כעבודה שחלקה הגדול כרוך בהסתרת הרגשות האלה מסביבתן. לצד עבודת הרגש הפנימית משקיעות המנהלות עבודה גם בניהול הרגשות של בני משפחותיהן על מנת להתמודד עם חוסר האיזון בין העבודה למשפחה. דוגמה פואטית במיוחד לניהול רגש כזה עלתה בהתבטאות של דפנה, המתארת כיצד יצרה עם בנה שפה דמיונית המשמשת להם דרך התמודדות עם נסיעותיה התכופות:

הקטן, כל פעם שאני הולכת [נוסעת לחו"ל] אז נורא קשה לו. הוא בן ארבע. אז עשינו משחק – אמרתי לו שהלב שלו והלב שלי קשורים בגומי. הסברתי לו מה זה

גומי ואמרתי לו שכל פעם שאני נוסעת אז הגומי שקשור ללב שלי וללב שלו נמתח, אך עדיין מחבר בינינו.

דפנה מנהלת את רגשותיו של בנה באמצעות הכלה והפעלת דמיון, בהתנהלות התואמת את הגדרתה של לינדל סטרוזדינס (Strazdins, 2000) לניהול רגשות: התנהגות המיועדת לשפר את רווחתם הרגשית של אחרים במשפחה. למרות המאמץ הכרוך בעבודת רגש זו כלפי האחר, ואף שהיא טומנת בחובה עוצמה רגשית גדולה – שכן אם נשתמש במטפורה של דפנה, מנהלות בהייטק "מותחות את הגומי" בין זהותן כאימהות ובין זהותן כמנהלות, כלומר מגמישות את עצמן כך ששום תחום לא ייפגע ולא יספוג זעזועים – עבודה זו שקופה לסביבתן, אבל גלויה עבורן.

מעניין לציין שגם המרואיינים וגם המרואיינות נמנעו מאזכור ניהול הרגשות של עובדיהם, וכפי שעלה מדבריו של אברהם, נראה שבספרה הציבורית של ההייטק הישראלי ביטויים של רגשות הקשורים בספרה הפרטית הוא נושא מוסתר ומושתק.

דיון וסיכום: שילוב בין עבודה למשפחה ושינויים במפת השקיפות הממוגדרת

כיצד השפיעו שיח הארגון תומך המשפחה ומיסודו בפרקטיקות ארגוניות על מעורבותם של מנהלים ומנהלות בהייטק הישראלי בביצוע עבודות שהוגדרו בעבר כשקופות, ועל התביעה להכרה חברתית בחשיבותן של עבודות אלו? ממצאי המחקר מלמדים על הבדלים מגדריים בדפוסי עבודות השילוב האופרטיביות בספרה הציבורית ובספרה הפרטית, ועל הבדלים דומים בדפוסי העבודה הרגשית בשתי הספרות. בסביבה ארגונית וחברתית המשדרת כלפי אבות ציפיות שונות באופן מובהק מאלה שהיא משדרת כלפי אימהות, כאשר אבות פעילים זוכים להערכה בעוד אימהות פעילות נענשות ב"קנס אימהות" בעולם העבודה, נשים וגברים בתפקידים בכירים בהייטק הישראלי מפתחים דפוסי פעולה חתרניים שונים ואסטרטגיות שונות להנכחת פעולותיהם, ומעניקים להן משמעויות שונות. ראינו כי בחסותו של שיח הארגון תומך המשפחה, מנהלים תובעים הכרה חברתית בחשיבותה של עבודת השילוב בספרה הציבורית, הן כאשר הם מבצעים את העבודה בעצמם ובמאמץ מכוון, גלוי ומתריס לשלב בין עבודה תובענית ובין נוכחות במשפחה, הן כאשר הם מנסים לשנות את סביבתם הארגונית באמצעות ניהול אפשרויות השילוב עבור עובדיהם. אף שהם מדווחים מדי פעם על שימוש באמצעים ניהוליים כדי להסתיר את פעולות השילוב הפרטיות שלהם ("לגנוב" זמן משפחה בלי שהארגון יזהה זאת), מרבית המרואיינים הנשענים על שיח השילוב בין עבודה ומשפחה על גווניו השונים מדגישים את חשיבות השילוב לא רק ברמה האישית אלא גם ברמה הארגונית והחברתית הכוללת, ולכן תובעים הכרה חברתית במאמצייהם. כך, בחסות שיח הארגון תומך המשפחה, עבודות השילוב שעושים גברים בעמדות ניהול זוכות למידה ניכרת של נראות, אם כי – עדיין – גם לתגובות אמביוולנטיות. כמו רובין הוד הנלחם מלחמה צודקת ומוסרית בעיקר עבור אחרים, גם מנהלים בהייטק מתארים את עבודת השילוב שלהם כלחימה הרואית עבור עתיד טוב יותר לכול. מנגד, הלגיטימציה הגוברת שמקבלת התביעה לשלב בין עבודה

ומשפחה עדיין אינה מאפשרת למנהלות בהייטק, שפעלו בסביבה גברית לאורך כל חייהן המקצועיים, לחשוף בגלוי בספרה הציבורית את עבודות השילוב שהן עושות כדי לנהל את שילוב העבודה והמשפחה שלהן עצמן או את זו של עובדיהן ועובדותיהן. המקרה היחיד שבו מנהלת דיווחה על עבודת שילוב בספרה הציבורית היה כאשר עבודה זו עלתה בקנה אחד עם המטרות העסקיות של הארגון המעסיק – כאשר המרואיינת הסכימה לריאיון. כך, מנהלות בהייטק מתנהלות כמעין ספרוומן ונאלצות להשקיע בשתי הספרות מאמצים הן בשילוב בין עבודה ומשפחה, הן בהסתרת עבודה זו.

אף ששיח הארגון תומך המשפחה מעביר אל הזירה הציבורית את משקלו של השילוב בין עבודה ומשפחה, הוא אינו מציע אוצר מילים ומושגים הולם לדיון בעבודות השילוב בספרה הפרטית ולתגמול העוסקים בעבודה זו. היעדרו של אוצר מילים ומושגים כזה מתבטא באופן המוגבל שבו המרואיינים מתארים את חלקם בטיפול במשפחה. אפשר אמנם להניח כי בעת נוכחותם בבית הם משתתפים במטלות הקשורות בתחזוקת הבית ובטיפול בילדים, אבל אף אחד מהמנהלים שרואיינו במחקר זה לא פירט את המטלות שבהן השתתף. הזמינות למשפחה הוגדרה במונחים כמו נוכחות, בילוי, הפחתת עומס ושפיות. לעומת זאת, אף שהמנהלות שרואיינו לא הגדירו עצמן כפמיניסטיות פעילות ולא נעזרו במושגים רשמיים שנגזרים מן הדיון בעבודות שקופות, ניכר כי מסגרת חשיבה זו בהחלט משמשת אותן בתיאור המשימות המשפחתיות שלהן במושגי עבודה אופרטיבית ורגשית.

בזירת המחקר הספציפית שלנו, השיח העוסק בעבודה הרגשית, בוויסות הרגשות ובניהולם – הן בספרה הפרטית הן בזו הציבורית – שמר על מאפייניו המגדריים. המרואיינים הגברים נמנעו כמעט כליל מהתייחסות להיבטים רגשיים ובעיקר להיבטים רגשיים שליליים, ואילו המרואיינות התייחסו בהרחבה לרגשותיהן ובעיקר לוויסות רגשי של מועקה, רגשות אשמה וצורך להתמודד עם תסכול ולצמצם ציפיות מעצמן. ניהול הרגשות שהן תיארו התמקד כמעט כולו בזירה הפרטית ונשען על הכלה רגשית של הילדים. הטיפול במשימות אופרטיביות בספרה הביתית תואר במושגי עבודה מקצועית, ולעומתו הטיפול ברגשות תואר כעבודה שדורשת מאמץ והשקעה, אבל ללא מסגור מקצועי. נראה כי העולם הרגשי המשתקף במחקר זה הוא עדיין נשי בעיקרו, והתביעה להכרה בעבודה הרגשית ובתרומתה לטוב הכללי לא קיבלה כל תמיכה בראיונות שערכנו. עם זאת, מאז עריכת הראיונות חלף יותר מעשור, ומעניין יהיה לבדוק באיזו מידה מיסודו של שיח הארגון תומך המשפחה השפיע בינתיים על מגדור מפת העבודות השקופות. הממצאים לגבי שקיפותן ונראותן של עבודות השילוב בזירה הפרטית והציבורית מגלים שלמרות הניסיון של שיח העבודות השקופות ושיח העבודה-משפחה לערער על ההבחנה הליברלית בין הספרות ועל מגדורה, בפועל אומצו שני השיחים באופן ממוגדר ותרמו לשעתוק ההבחנה הזאת ולהמשך מגדורן של עבודות שקופות. במילים אחרות, במשטר המגדרי הקיים, גברים בעמדות בכירות יכולים להישען על שיח השילוב בין עבודה למשפחה כדי לתבוע לגיטימציה לפעולותיהם כיחידים והכרה לתרומתם לכלל, ובה בעת ליהנות מן הרווחים הטמונים ביישום שיח זה – למשל לנצל את זמנם לטובת משחק עם הילדים או מנוחה מהעבודה; ואילו נשים, שעדיין מבצעות את מרבית עבודת השילוב, אינן זוכות בנראות ובהכרה על עבודה זו, ומתרגמות אותה לעבודה של ניהול רגשי וויסות רגשות שמוסיפה לעומס הכללי המוטל עליהן. כך, עבודות השילוב של נשים בספרה הפרטית ובזו הציבורית נותרות שקופות בקרב החברה

והמעסיקים, אבל הן נראות מאוד אצל הנשים עצמן, ותורמות לחוויית הקונפליקט בין עבודה למשפחה שעודנה חלק מחיי היומיום שלהן.

מקורות

- אילוז, אווה. (2008). אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי. הקיבוץ המאוחד.
 אנדבלד, מירי, ועמית קפלן. (2022). מחיר השקיפות: הערך הכספי של העבודה שלא בשכר – מבט משווה. סוציולוגיה ישראלית, כג(2).
 ברייר־גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. מפתח, 15, 79–100.
 פוקס, הדס. (2016). פערים מגדריים בשוק העבודה: שכר וקיטוב תעסוקתי. בתוך אבי וייס (עורך), דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016 (עמ' 57–99). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
 צמרת־קרצ'ר, הגר, נעמי חזן, חנה הרצוג, יוליה בסין, רונה ברייר־גארב והדס בן אליהו. (2018). מדד המגדר: אי־שוויון מגדרי בישראל. מרכז שוות ומכון ון ליר.
 Acker, Joan. (2006). Inequality regimes: Gender, class and race in organizations. *Gender & Society*, 20(4), 441–464.
 Berg, Bruce L. (2004). *Qualitative research methods for the social sciences*. Pearson.
 Bianchi, Suzanne M., Melissa A. Milkie, Lianna Sayer, & John P. Robinson. (2000). Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor. *Social Forces*, 79(1), 191–228.
 Blair-Loy, Mary. (2003). *Competing devotions: Career and family among women executives*. Harvard University Press.
 Clark, Sue Campbell. (2000). Work/family border theory: A new theory of work/family balance. *Human Relations*, 53(6), 747–770.
 Coltrane, Scott. (2000). Research on household labor: Modeling and measuring the social embeddedness of routine family work. *Journal of Marriage and Family*, 62(4), 1208–1233.
 Fontana, Andre, & James H. Frey. (1994). Interviewing: The art of science. In Norman K. Denzin & Yvonna S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 362–376). Sage.
 Frear, Kate, Samantha C. Paustian-Underdahl, Jonathon R. B. Halbesleben, & Kimberly A. French (2019). Strategies for work–family management at the intersection of career–family centrality and gender. *Archives of Scientific Psychology*, 7(1), 50–59.
 Frenkel, Michal. (2005). The politics of translation: How state-level political relations affect the cross-national travel of management ideas. *Organization*, 12(2), 275–301.
 Frenkel, Michal. (2008). Reprogramming femininity? The construction of gender identities in the Israeli high-tech industry between global and local gender orders. *Gender, Work and Organization*, 15(4), 352–374.

- Gibson, Carter, Jay H. Hardy III, & Ronald M. Buckley. (2014). Understanding the role of networking in organizations. *Career Development International*, 19(2), 146–161.
- Glass, Jennifer. (2004). Blessing or curse? Work–Family policies and mother’s wage growth over time. *Work and Occupations*, 31(3), 367–394.
- Kalev, Alexandra, Frank Dobbin, & Erin Kelly. (2006). Best practices or best guesses? Assessing the efficacy of corporate affirmative action and diversity policies. *American Sociological Review*, 71(4), 589–617.
- Kalysh, Kateryna, Carol T. Kulik, & Sanjeewa Perera. (2016). Help or hindrance? Work–Life practices and women in management. *The Leadership Quarterly*, 27(3), 504–518.
- Kaplan Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.
- Kelly, Erin L., Ellen Ernst Kossek, Leslie B. Hammer, Mary Durham, Jeremy Bray, Kelly Chermack, Lauren A. Murphy, & Dan Kaskubar. (2008). Getting there from here: Research on the effects of work–family initiatives on work–family conflict and business outcomes. *Academy of Management Annals*, 2(1), 305–349.
- Lewis, Patricia, & Ruth Simpson. (2007). Gender and emotions: Introduction. In Patricia Lewis & Ruth Simpson (Eds.), *Gendering emotions in organizations (management, work & organisations)* (pp. 1–15). Palgrave Macmillan.
- Marican, Sabitha, & Surena Sabil. (2017). Family-friendly policies as an organizational support to overcome work–family conflict. *The Malaysian Journal of Social Administration*, 9(1), 1–18.
- Rapoport, Rhona, Lotte Baylin, Joyce K. Fletcher, & Bettye H. Pruitt. (2002). *Beyond work–family balance: Advancing gender equity and workplace performance*. Jossey-Bass.
- Sayer, Liana C., & Janet C. Gornick. (2012). Cross-National variation in the influence of employment hours on child care time. *European Sociological Review*, 28(4), 421–442.
- Strazdins, Lyndall. (2000). *Emotional work: A psychological view* [Doctoral dissertation, The Australian National University].
- Sullivan, Oriol, Jonathan Gershuny, & John P. Robinson. (2018). Stalled or uneven gender revolution? A long-term processual framework for understanding why change is slow. *Journal of Family Theory & Review*, 10(2), 263–279.
- van der Lippe, Tanja, & Zoltan Lippényi. (2020). Beyond formal access: organizational context, working from home, and work–family conflict of men and women in European workplaces. *Social Indicators Research*, 151(2), 383–402.
- Williams, Joan C. (2010). *Reshaping the work–family debate: Why men and class matter*. Harvard University Press.
- Williams, Joan C. (2014, April 16). Sticking women with the office housework. *The Washington Post*.

המשאבים שלה או המשאבים שלו? חלוקת העבודה הביתית במשפחות פלסטיניות בישראל

מהא כרכבי סבאח*

תקציר. מאמר זה בוחן את המידה שבה מטלות הבית ועבודות הטיפול מתבצעות בשיתוף בין בני זוג במשפחות פלסטיניות בישראל, ובאופן שבו השכלה ותעסוקה של נשים, בהשוואה לאלה של גברים, מאתגרות את אופיין המגדרי של עבודות אלו. רוב המחקר בנושא מתמקד במדינות מפותחות חברתית-כלכלית; התופעה נחקרה פחות בהקשר של חברות במערב, שעברו שינויים משמעותיים בהשכלה אך שומרות על הסדרים פטריארכליים בהקשר של משפחה. ניתוח רגרסיה לוגיסטית הוחל על נתוני הסקרים החברתיים משנת 2009 ושנת 2019 כדי לבחון את הקשרים בין ההשכלה היחסית של בני הזוג, התעסוקה, השכר, ועמדותיהם של גברים ונשים ובין חלוקה שוויונית של מטלות הבית והטיפול בילדים, ואת השינויים שחלו בקשרים האלה לאורך זמן. הממצאים מראים שיש עדיין הבדלים מגדריים בולטים בביצוע עבודות הבית, ומגמות השינוי לאורך זמן איטיות. עם זאת, נמצא שבמקרים מסוימים, משאבים אישיים של גברים ושל נשים – רמת ההשכלה האקדמית, הסטטוס התעסוקתי של האישה, ועמדות שוויוניות של גברים (יותר מאשר של נשים) לגבי תפקידים מגדריים בחברה – יכולים להבטיח ניהול שוויוני יותר של משק הבית.

מילות מפתח: השכלה, שוויון מגדרי, חלוקת תפקידים, חברה פלסטינית

מבוא

חקר עבודות הבית ועבודות הטיפול, או מה שמוגדר כעבודות שקופות, חשוב במיוחד לאור העובדה שעבודות אלו מבוצעות בעיקר על ידי נשים ואינן זוכות להכרה חברתית ולתגמול כספי (Kaplan Daniels, 1987). תחום מחקר זה קיבל חשיבות רבה עם התרחבות ההשכלה בקרב נשים, שהובילה לעלייה ניכרת בשיעור הנשים המועסקות בשוק העבודה בכלל ובשיעור האימהות המועסקות בפרט (Nistche & Grunow, 2016). הדיון הסוציולוגי הרחב עוסק בקשר שבין קיומו המתמשך של הפער המגדרי בשוק העבודה ובין אופיין המגדרי של עבודות שקופות (קפלן ואחרות, 2020; Sullivan et al., 2018). המחקר הרחב שנערך במערב אירופה ובצפון אמריקה בעשורים האחרונים, שבחן את השינויים שחלו בדפוסי חלוקת העבודה המגדרית במשפחה, מצביע על כך שעם עליית

* ד"ר מהא כרכבי סבאח, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והמרכז הרב-תחומי לחקר משפחות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שיעורי ההשתתפות של נשים בשוק העבודה הפורמלי חלה ירידה ניכרת במספר השעות שהן מקדישות לעבודות משק הבית (Bianchi et al., 2012), ובה בעת חלה עלייה מתונה בהיקף הזמן שגברים מקדישים לאותן עבודות (Sayer & Gornick, 2011; Craig & Mullan, 2011) ובמיוחד לעבודות הטיפול בילדים (Sullivan et al., 2018; Sullivan, 2011). למרות זאת, עבודות הבית מוסיפות להיות ממוגדרות (Kaplan et al., 2020; Evertsson, 2014; Sullivan et al., 2018). מגמות אלו ממשיכות לעניין את החוקרים, ואלה בוחנים כיצד שינויים במאפייניהן של נשים, כמו השכלה ותעסוקה, מצליחים לאתגר את אי-השוויון המגדרי במשפחה בפרט ובחברה בכלל.

רוב המחקר בתחום זה נערך במדינות מערביות מפותחות כלכלית, כאלה שהנשים בהן סגרו את הפער המגדרי בהשכלה ובשיעורי תעסוקה, ושוויון מגדרי הוא נושא מרכזי בסדר היום הציבורי שלהן בעשור האחרון. עם זאת, חברות מתפתחות שעוברות שינויים חברתיים מקיפים, במיוחד בהשכלה, ובאותה עת מוסיפות לשמר נורמות פטריארכליות בנוגע לתפקידים מגדריים ולאוריינטציה המשפחתית, קיבלו תשומת לב אקדמית מועטה (Sabbah-Karkabi, 2020). מאמר זה מבקש להרחיב את הידע על הקשר בין השינויים החברתיים-כלכליים בקרב נשים ובין הפער המגדרי במשפחה בהקשר חברתי ותרבותי שבו אי-שוויון מגדרי מאפיין הן את הספרה הביתית הן את זו הציבורית. נוסף על כך, ובניגוד למחקרים קודמים שהתמקדו בעיקר במשאביהן של נשים, המחקר הזה בוחן גם את הקשר בין משאביהם של גברים פלסטינים ובין השתתפותם במטלות הבית ובעבודות הטיפול, לאור ממצאים מהעשורים האחרונים שלפיהם גברים מקצים למטלות הבית ולעבודות הטיפול זמן רב יותר מבעבר (Hook, 2006; Sullivan, 2011).

חקר חלוקת התפקידים במשפחות פלסטיניות בישראל חשוב במיוחד ומאפשר לענות על כמה שאלות: ראשית, האם וכיצד חלוקת עבודות הבית בחברות במערב, שבהן דומיננטית עדיין הנורמה שלפיה הגבר הוא המפרנס הראשי, קשורה למשאביהן האישיים של נשים? שנית, האם הקשר למשאבים האישיים נבדל בין גברים ונשים? שלישית, האם חל שינוי לאורך זמן בקשרים בין המשאבים האישיים לחלוקת עבודות הבית? בהקשר זה, היחסים בין שינויים חברתיים-כלכליים לאי-שוויון מגדרי בתוך משק הבית, ויכולתן של נשים לאתגר את אי-השוויון המגדרי במשפחה, עשויים להיות מורכבים יותר מאלה שמחקרים קודמים מתארים בחברות מערביות. בחינת הנושא, במיוחד לאורך העשור האחרון, מאפשרת לזהות גורמים המאפשרים או מעכבים סגירת פערים מגדריים, להבחין במופעים שלהם בספרה הפרטית, ולהבין את השלכותיהם על מיקומן של נשים בספרה הציבורית.

הסדרת חלוקת התפקידים בזירה הביתית

למרות הגידול בשיעור המשפחות שבהן יש שני מפרנסים במדינות המפותחות, ועל אף העלייה במספר השעות שגברים מקדישים למטלות הבית והירידה בהיקף עבודות הבית שנשים מבצעות, נשים עדיין ממשיכות לבצע את רוב מטלות הבית ועבודות הטיפול. מחקרים מציעים הסברים שונים לכך. חלקם מתמקדים בבחינת מקור חברתי-כלכלית ומייחסים חשיבות לשכיחותן של נורמות המעודדות שוויון מגדרי, למדיניות המדינתית

כלפי תרבות העבודה וליחסי עבודה־משפחה (Hook, 2006; Sullivan et al., 2018). אחרים מתמקדים בבחינת גורמי מיקרו חברתיים־כלכליים, ומייחסים את השינויים בחלקן היחסי של הנשים במטלות הבית ובעבודות הטיפול לגידול במשאבים היחסיים של נשים במסגרת המערכת הזוגית, ובמיוחד בהשכלה ובשכר: נמצא כי שני גורמים אלו משפיעים על עמדת הכוח של נשים בנייהול משא ומתן עם בני זוגן על חלוקת הנטל של עבודות הבית (קוליק וכץ, 2016; Hirway, 2015; Bianchi et al., 2012). יש מחקרים שקושרים בין השינוי בכוח ההשתכרות של נשים לא רק ליכולת המיקוח שלהן אלא גם ליכולתן להשיג חלק מעבודות הבית כשירותים בתשלום (Heisig, 2011). מאמר זה מתמקד בכוחם של משאביהן האישיים של נשים פלסטיניות בישראל, כמו השכלה ותעסוקה, לערער את אי־השוויון המגדרי בספרה הביתית, ובהבדלים בין המשאבים האישיים של גברים לאלה של נשים.

ההנחה המרכזית העומדת בבסיס ההסבר התיאורטי של מודל המשאבים היחסיים היא שהשכלה ומשאבים כלכליים כמו הכנסה, העומדים לרשות כל אחד מבני הזוג, משפיעים על יכולת המיקוח סביב ביצוע מטלות הבית ועבודות הטיפול. מחקרים אוששו הנחה זו באופן אמפירי, הן אבסולוטית הן יחסית: נשים עם השכלה אקדמית נוטות לעשות פחות עבודות בית, וכך גם נשים שהשכלתן גבוהה מזו של בן זוגן (Bianchi et al., 2000; Davis, 2006; Greenstein, 2004; Lewin-Epstein et al., 2006). אחרים מצאו שבקרב זוגות עם השכלה אקדמית הפער המגדרי בביצוע עבודות הבית נמוך בהשוואה לזוגות שהשכלתם נמוכה יותר (Gupta, 2006). מגמה דומה נמצאה גם לגבי הרמה האבסולוטית של השכלת גברים: בעלי השכלה אקדמית נטו יותר להשתתף עם בנות זוגן בעבודות הבית, בהשוואה לגברים שהשכלתם נמוכה (Sullivan, 2011).

עדויות אמפיריות קיימות גם לגבי הקשר בין הכנסתה של האישה ותרומתה להכנסת המשפחה ובין חלוקת העבודה בזירה הביתית (Knudsen & Wærness, 2008; Pinto & Coltrane, 2009). ג'נין בקסטר ובלינדה יואיט מצאו שהכנסת היחסית של נשים משפיעה על משך הזמן שהן מקדישות לביצוע עבודות הבית יותר מאשר הכנסתן האבסולוטית (Baxter & Hewitt, 2013). חוקרים אחדים דחו את הטענה כי הקשר בין הכנסה למספר השעות המוקדשות לעבודות הבית הוא ליניארי, וטענו כי הקשר עקום (curvilinear) – במשקי בית שבהם האישה משתכרת פחות מבן זוגה או יותר ממנו חלוקת התפקידים שוויונית פחות, בהשוואה לחלוקת העבודה במשקי בית שבהם רמת ההכנסה של שני בני הזוג שווה (Bittman et al., 2003; Davis & Greenstein, 2013).

גישת העשייה המגדרית (doing gender) מרחיבה את ההסבר לגבי יחסי הכוח והמשאבים היחסיים ומניחה כי עבודות הבית הן אתר להבניה מגדרית: נשים עושות עבודות בית רבות יותר, שכן עשייה בבית היא דרך לבטא נשיות. מנגד, צמצום הזמן המושקע בעבודות הבית מאפשר לגברים לאשש זהות גברית מגדרית (Goldberg, 2013). לכן גברים שמשתכרים פחות מבנות זוגם נמנעים מהשתתפות בעבודות הבית כדי לשמר את גבריותם שנפגעה מחוסר יכולתם להשתכר היטב (Brines, 1994), ואילו נשים נמנעות מלהשתמש ביתרונן הכלכלי ולשנות מהותית את יחסי הכוחות כדי שלא לערער את הנורמה שלפיה הגבר הוא המפרנס הראשי (Tichenor, 2005). תזה זו חשובה לאור השינויים החברתיים שהתחוללו בשנים האחרונות ברבות מן המדינות המפותחות, שהובילו לעלייה בשיעור המשפחות שבהן האישה משכילה יותר מבן זוגה (Esteve et al., 2012) ומשתכרת יותר ממנו. בהקשר

זה, יאן ון בוול ועמיתיו (Van Bavel et al., 2018) טוענים כי לאחרונה נמצאות פחות עדויות אמפיריות לכך שנשים מפצות על יתרון היחסי בשכר ובהשכלה באמצעות שעות טיפול רבות יותר. מכאן שמודל המשאבים היחסיים והאופן שבו הם ממוגדרים יכולים להסביר במידה חלקית בלבד את מידת ההשתתפות של גברים בביצוע המטלות הביתיות, ונדרשת תשומת לב מחקרית נוספת לנושא, במיוחד לאור העלייה בשיעור הזוגות שבהם נשים משכילות יותר מבני זוגן (Miller, 2020).

לפי גישת אילוצי הזמן, נוסף על המשאבים האבסולוטיים והיחסיים של בני הזוג והאופנים שבהם הם ממוגדרים, זמינות ואילוצי זמן הם גורמים נוספים שמשפיעים על האופן שבו הזירה הביתית מנוהלת על ידי בני הזוג. הזמן המוקדש למטלות הבית מתחלק בין בני הזוג לפי הזמן המוקדש לשוק העבודה. לפיכך נטען כי בן הזוג שיש לו יותר זמן פנוי הוא זה המבצע יותר את העבודה הביתית (Davis et al., 2004). מ'ק קנינגהם (Cunningham, 2008) טוען שאין מדובר רק בסטטוס התעסוקתי אלא גם בהיקף המשרה. גברים שבנות זוגם מועסקות במשרה מלאה נוטים להשתתף יותר במטלות הבית מאשר כאלה שבנות זוגם מועסקות במשרה חלקית או שאינן מועסקות כלל (Stier & Lewin, 2000). אולם גם כאשר נשים מגדילות את היקף משרתן בשכר, הן נוטות – מתוך רצון או מתוך אילוץ – לשמר את הזמן המוקדש למטלות הבית, ועושות זאת בעיקר על חשבון הזמן שהן מקדישות לפעילויות פנאי (Craig & Mullan, 2011). עבור גברים, לעומת זאת, נמצא כי גידול במספר שעות העבודה קשור לצמצום חלקם במטלות הבית (Aassve et al., 2014). בסופו של דבר, נראה שמכיוון שנשים עובדות בדרך כלל פחות שעות בשכר, לרוב הן אלה שיבצעו עבודות בית רבות יותר (Goldberg, 2013).

עדות אמפירית נמצאה גם לגבי הקשר בין עמדותיהם של בני הזוג כלפי תפקידי המינים ועדות חלוקת המטלות בבית, אך זו הראתה השפעה נבדלת של עמדות שני המינים. מארי אברסטון (Evertsson, 2014), במחקר שערכה בשוודיה, מצאה כי נשים שלבני זוגן היו עמדות שוויוניות כלפי תפקידי המגדר השקיעו פחות זמן בעבודות הבית לעומת נשים שלבני זוגן לא היו עמדות שוויוניות כאלה. לא נמצאה השפעה דומה של עמדות מגדריות שוויוניות בקרב נשים על היקף השעות שגברים מקדישים למטלות הבית. נח לויין-אפשטיין ועמיתיו (Lewin-Epstein et al., 2006) מצאו שעמדות מגדריות שוויוניות אכן משפיעות על חלקן של הפרט בביצוע המטלות במשפחה, אך מדובר בעמדות הפרט ולא באלה של בן או בת הזוג. התזה לגבי חלוקת התפקידים במשפחה וביצוע המטלות הביתיות לא תמיד מצליחה להסביר את צמצום הפער המגדרי בטיפול בילדים. מחקרים השוואתיים שנערכו בהקשרים תרבותיים שונים לא העלו תוצאות אחידות באשר לקשר שבין הטיפול בילדים ובין משאבי בני הזוג (Sayer & Gornick, 2012). לאחרונה מצאה ריאנון מילר (Miller, 2020) שהשכלה היא גורם חשוב בצמצום הפער המגדרי בעבודות הטיפול בילדים. מחקרה הראה כי קיימת השתתפות שוויונית של גברים בעבודות הטיפול כאשר השכלתם דומה לזו של בת הזוג, או כאשר השכלתם תיכונית לפחות והשכלת בת זוגם אקדמית. לא נמצאה מגמה דומה במטלות הבית. אחת ההנחות לגבי ההבדל הזה היא שבניגוד לביצוע מטלות הבית, עבודות הטיפול בילדים נתפסות כפעולה שמקנה הנאה להורה המבצע אותן ונחשבות השקעה ארוכת טווח בקשר עם הילד (Nelson, 2010). על כן המחקר מהשנים האחרונות מדגיש את חשיבות חקר עבודות הבית בנפרד ממטלות הטיפול בילדים.

מעבר למאפיינים ברמת המיקרו, ההקשר החברתי והתרבותי שבו ניכרת מגמת התקרבות לקראת שוויון מגדרי מקבל תשומת לב מחקרית. מחקר השוואתי מראה שנשים במדינות מערביות שיש בהן מידה גבוהה של שוויון מגדרי מצליחות יותר להשתמש במשאביהן האישיים (השכלה ותעסוקה) להשגת שוויון במשפחה מאשר נשים במדינות פחות שוויוניות מגדרית (Fuwa, 2004). מחקר ממדינות שוויוניות פחות, כמו סין ויפן, מראה שעל אף העלייה המשמעותית ברמת השכלתן של נשים ובשיעורי התעסוקה שלהן, הן עדיין האחראיות העיקריות על מטלות הבית (Hu & Scott, 2016; Yu, 2014). בהקשר הזה, קרלי נייט ומארי ברינטון הניחו שעל אף ההתרחקות מהמודל המסורתי במדינות אירופה, מודל השוויון שהתפתח לאורך זמן אינו אחיד, אלא מופיע בצורות שונות בהקשרים שונים (Knight & Brinton, 2017). מחקר זה מבקש להרחיב את הידע הסוציולוגי לגבי שוויון מגדרי בחברות מתפתחות, שבהן מתרחשים שינויים חברתיים נרחבים ובה בעת משתמרת מערכת ערכים שמרנית בכל הנוגע ליחסי מגדר ולתפקידי המינים. החברה הפלסטינית בישראל היא מקרה בוחן המאפשר לחקור כיצד השינויים בהשכלתן ובתעסוקתן של נשים מאתגרים את חלוקת התפקידים המסורתית במשפחה.

משפחה ויחסי מגדר בחברה הפלסטינית בישראל

הפלסטינים בישראל, שהפכו למיעוט אתני עם הנכבה והקמתה של מדינת ישראל, מהווים כיום כ-21% מכלל אוכלוסיית המדינה; 74% מהאוכלוסייה הם יהודים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021). מאז 1948 עברה האוכלוסייה הפלסטינית שינויים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים מקיפים (חיידר, 2009), אולם השינויים הללו הושפעו מן העובדה שהרוב המכריע של האוכלוסייה הפלסטינית שנשארה בישראל הייתה ענייה, לא משכילה ואגררית (Al-Haj, 1995). לצד זאת הם הושפעו מן המהלכים שנקטה המדינה נגד האוכלוסייה הפלסטינית, למשל הפקעת קרקעות בזמן המלחמה וגם שנים אחריה. כל אלה הביאו להפיכתם של הפלסטינים מחקלאים לעובדים שכירים, בעיקר בשוק העבודה היהודי (חיידר, 2009). הדבר החליש את המשפחה המורחבת ואת המבנה הפטריארכלי שלה (Al-Haj, 1995).

בהמשך התחולל שינוי חברתי מרשים בתחום ההשכלה. רמת ההשכלה של גברים ונשים פלסטינים בישראל עלתה מאוד בעשור האחרון: בשנת 2010 היוו הסטודנטים הערבים לתואר ראשון כ-10% מהסטודנטים לתואר ראשון בישראל. בשנת 2020 גדל שיעורם והם היוו 18% מכלל הסטודנטים לתואר ראשון (המועצה להשכלה גבוהה, 2021). העלייה ניכרת במיוחד בקרב נשים: בשנים האחרונות שיעורן של נשים פלסטיניות במוסדות ההשכלה הגבוהה עבר את שיעורם של הגברים, ובשנת 2019 68% מכלל הסטודנטים הפלסטינים היו נשים (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020א).

העלייה ברמת ההשכלה בחברה הפלסטינית בישראל דחפה גברים פלסטינים למקצועות אקדמיים וניהוליים, ושיעורם בתחומים אלו מתוך כלל הגברים הפלסטינים המועסקים עלה מ-12% ב-2005 (ישיב וקסיר, 2009) ל-16% ב-2016 (קסיר וצחור-שי, 2016). גידול נוסף חל בשיעור ההשתתפות של נשים בכוח העבודה. על פי נתוני סקר כוח אדם של הלמ"ס, שיעור הנשים הערביות המועסקות בגיל 15 ומעלה היה 20% בשנת 2009, והוא

עלה ל-31% בשנת 2019. למרות זאת, שיעור התעסוקה של נשים פלסטיניות עדיין נמוך במידה ניכרת מזה של גברים פלסטינים (61%) ונשים יהודיות-ישראליות (66%), ובשנת 2019 היו שיעורי התעסוקה גבוהים יותר בקרב נשים פלסטיניות בעלות השכלה אקדמית (68.6%) בהשוואה לנשים שהשכלתן תיכונית (34.4%) (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020ב). רוב הנשים שהשכלתן אקדמית מועסקות במקצועות כגון הוראה, סיעוד ורווחה (Yunai & Kraus, 2013).

חוקרים התייחסו הן לחסמים תרבותיים הן לחסמים מבניים בניסיון להסביר את מעורבותן המוגבלת של נשים פלסטיניות בישראל בעבודה בשכר (Offer & Sabah, 2011). ההסברים התרבותיים מדגישים כי הנורמות הפטריארכליות השכיחות בחברה הפלסטינית בישראל מגבילות את ההזדמנויות התעסוקתיות של נשים משום שהן מונעות מהן לעבוד, או מסלילות אותן למשרות שאינן מתנגשות עם תפקידן העיקרי כאימהות וכמנהלות משק הבית (Abu-Baker, 2003). ההסברים המבניים מדגישים את העובדה שרוב הפלסטינים בישראל מתמודדים עם מבנה הזדמנויות מוגבל בשוק העבודה. החסמים המבניים החברתיים-כלכליים מיוחסים להפרדה המרחבית בין הערים והכפרים הפלסטיניים ובין המרכז היהודי, לשוק עבודה מקומי דל משאבים שסובל מתשתיות מוגבלות, וכן לאפליה מוסדית ודעות קדומות (חיידר, 2009; Khattab & Miaari, 2013). אמנם חסמים אלו בולטים במיוחד עבור נשים, אך לעיתים קרובות הם ניצבים גם בפני גברים פלסטינים. כך, שיעור הגברים במקצועות נמוכי סטטוס הוא כ-60%, בהשוואה ל-27% בקרב גברים יהודים (קסיר וצחור-שי, 2016).

השינויים החברתיים-כלכליים והדמוגרפיים בחברה הפלסטינית בישראל, ובראשם ההזדמנויות ההולכות וגדלות לחינוך ולתעסוקה, הובילו בשנים האחרונות לעלייתו של מעמד ביניים פלסטיני. על פי הערכות כלכליות, 23%-28% ממשקי הבית הפלסטיניים בישראל משתייכים כיום למעמד הביניים; רק 3% מוגדרים כמעמד גבוה, והשאר כמעמד נמוך יותר (חיידר, 2021). למרות זאת, תהליך העיור ביישובים הפלסטיניים התרחש בעיקר בשל הגידול באוכלוסייתם, לטענתו של עזיז חיידר (2021), ותפיסות מסורתיות מוסיפות לעצב את אופייה של המוביליות החברתית ושל השינוי המעמדי החברתי. כתוצאה מכך, השינויים החברתיים-כלכליים מתבטאים בעיקר באימוץ דרכי צריכה חדשות ואורח חיים חדש, ופחות באימוץ מאפיינים חברתיים ותרבותיים חדשים.

למרות השינויים החברתיים והתרבותיים בשלושת העשורים האחרונים, חיי המשפחה ותפקידי המגדר המסורתיים בחברה הפלסטינית בישראל נותרו ללא שינוי מהותי (Sabbah-Karkabi, 2020). יש הטוענים כי לימודים ועבודה מחוץ לבית הפכו את הנשים הפלסטיניות לעצמאיות יותר (Abu-Baker, 2003), אולם אחרים טוענים כי ייתכן שנשים צברו כוח כלכלי אך לא עצמאות חברתית (אבורביעה-קוידר, 2008). דפוסי נישואין מסורתיים נשמרו גם הם. נישואין הם עדיין הדרך הבלעדית להשגת חיי זוגיות והורות, וגיל צעיר עדיין נחשב למאפיין חשוב בשוק הנישואין הפלסטיני (Sabbah-Karkabi & Stier, 2017). לתופעות אלו יש כמה השלכות על חלוקת התפקידים במשפחה ועל יחסי המגדר בתוכה. קיים מחקר מועט העוסק בחלוקת התפקידים במשפחה הפלסטינית, וחלקו נערך לפני יותר מעשור (עלי וגורדוני, 2009; Lavee & Katz, 2007; Kulik, 2007; Haj-Yahia & Lavee, 2003). המחקר על הקשר בין השינויים החברתיים-כלכליים בשנים האחרונות ובין השוויון

המגדרי בספרה הביתית מועט אף הוא. ליאת קוליק (Kulik, 2007) בחנה תפיסות של שוויון מגדרי בחלוקת עבודות משק הבית בקרב נשים ערביות מוסלמיות ונשים יהודיות ממשפחות עם שני מפרנסים בישראל, ומצאה שנשים יהודיות נטו לחלוקה שוויונית יותר של עבודות הבית בהשוואה לנשים מוסלמיות. עם זאת, עבור שתי הקבוצות נמצא מתאם חיובי בין רמת ההשכלה ובין עמדות שוויוניות יחסית כלפי עבודות הבית. נסרין חאג' ייחיא ויואב לביא (Haj-Yahia & Lavee, 2018), שהתבססו על מדגם של נשים מוסלמיות, הראו כי הדור הצעיר נוטה יותר מקודמו להאמין בשוויון מגדרי. עם זאת, דפוסי ההתנהגות בפועל לא תמיד עולים בקנה אחד עם העמדות האלה. מחקר שערכה לאחרונה מהא כרכבי סבאח (Sabbah-Karkabi, 2020) על הקשר בין משאביהן של נשים פלסטיניות ובין חלוקת תפקידים במשפחה, שהתבסס על הסקר החברתי בישראל משנת 2009, הראה כי דמיון בין רמת ההשכלה הגבוהה של נשים לזו של בני זוגן ותעסוקה במשרה מלאה קשורים לניהול פיננסי משותף של המשפחה, ואילו שיתופיות במטלות הבית הייתה קשור בקשר חיובי לתעסוקתה של האישה ולעמדותיה.

מחקרים מעטים בחנו את האופן שבו מאורגנים התפקידים המגדריים במשפחה מנקודת מבטם של גברים פלסטינים בישראל ולפי משאביהם האישיים. ח'ליל רינאווי (2003) מצא כי גברים שהשכלתם אקדמית נוטים להתחלק עם נשותיהם במטלות משק הבית יותר מאשר גברים שאינם משכילים. עם זאת, הם נוטים לבצע משימות שנעשות בתוך הבית ושאינן גלויות לעיני הסביבה. מחקר איכותני שנערך לאחרונה (ח'ורי ובנימין, 2021) בדק כיצד בני זוג מהחברה הפלסטינית ממעמד הביניים בישראל תופסים את תפקידם של גברים במשפחה וכיצד גברים מבטאים את האידאולוגיה המגדרית שלהם; מחקר זה זיהה גבריות המתרחקת מהזדהות עם הספרה של שוק העבודה בלבד, ומגלה ביקורתיות כלפי החברה הערבית והתנגדות למגמות המסורתיות בה.

אם כן, לא קיים מחקר הבוחן את הקשר בין השינויים בהשכלה ובתעסוקה בחברה הפלסטינית בישראל בשנים האחרונות ובין חלוקת התפקידים המגדרית בזירה הביתית. כמו כן, מועט המחקר העוסק בקשר שבין משאביהם האישיים של גברים פלסטינים ובין השתתפותם במטלות הבית ובעבודות הטיפול. מידע כזה נחוץ לזיהוי של הכוחות החברתיים העומדים מאחורי תהליכי השינוי החברתי או מגמות השימור ביחסים המגדריים בחברה במעבר. מחקר זה מבקש לענות על החסר בעזרת נתוני הסקר החברתי בישראל שערכה הלמ"ס בשנים 2009 ו-2019.

בהתבסס על הספרות הסוציולוגית ועל תהליכי השינוי החברתי-כלכלי בחברה הפלסטינית בישראל, השערת המחקר היא כי למשאביהם האישיים של נשים יהיה קשר חזק יותר לחלוקת התפקידים בבית לאורך זמן, בהשוואה למשאביהם של גברים. בפרט, השכלה אקדמית של נשים השווה לזו של בני זוגן תאפשר חלוקה שוויונית במטלות הבית ובעבודות הטיפול יותר מאשר השכלה שאינה אקדמית או השכלה שנמוכה מזו של בן הזוג. אך מאחר שהחברה הפלסטינית בישראל עדיין מחזיקה באידאולוגיה שלפיה הגבר הוא מפרנס ראשי, ההנחה היא שגם כאשר השכלתה של האישה גבוהה מזו של בן זוגה הדבר אינו מבטיח חלוקה שוויונית של מטלות הבית ובעבודות הטיפול. מכאן, אפשר לצפות לקשר מובהק בין עמדות שוויוניות של בני הזוג ובין חלוקת עבודות הבית. כפי שהראו מחקרים בהקשרים חברתיים שונים, השתתפות הנשים בשוק העבודה תאתגר את חלוקת המטלות

בבית. באשר לעבודת הטיפול בילדים, ההשערה היא כי כמו שנמצא במחקרים קודמים (Sabbah-Karkabi, 2020), הגברים ישתתפו בהן יותר מאשר בעבר, ולכן השתתפותם זו לא תהיה קשורה בהכרח למשאביהם האישיים כפי שקשורה אליהם ההשתתפות במטלות הבית.

מתודולוגיה

על מנת לבחון את השערות המחקר נעשה שימוש בנתוני הסקרים החברתיים בישראל שערכה הלמ"ס בקרב מדגם מייצג של בני ובנות 18 ומעלה בישראל בשנים 2009 ו-2019. אחד מנושאי הליבה שבהם עסקו סקרים אלו הוא חיי המשפחה, ולפיכך הם כללו שאלות על עמדות לגבי חלוקה שוויונית של עבודות בבית וגם שאלות לגבי חלוקת תפקידים בתוך המשפחה. השאלות הופיעו בשני הסקרים, ולכן היה אפשר להשוות ביניהם. לצורך המחקר צורפו הנתונים משני הסקרים לקובץ אחד.¹ הנתונים הוגבלו לנשים וגברים פלסטינים נשואים שהיו בני 20-65 בזמן הסקר. לפיכך כלל המדגם 653 נשים ו-652 גברים (הסקרים היו של יחידים, נשים וגברים, ממשקי בית שונים). בשל המספר הקטן יחסית של נסקרים ערכים, המדגם לא הוגבל רק להורים (הגבלה זו נעשתה רק עבור הניתוח הרב-משתני של המשנה התלוי "טיפול בילדים"), כפי שהיה נהוג במחקרים קודמים (Stier & Lewin, 2000). בכל משק בית התראיין רק אחד מבני הזוג, וכל המשיבים והמשיבות סיפקו נתוני רקע לגבי השכלה, תעסוקה ושכר. לגבי בן או בת הזוג דיווחו הנסקרים רק לגבי רמת ההשכלה, ולכן לא התאפשר לבנות קובץ נתונים של בני זוג. לפיכך הניתוח הרב-משתני נבנה עבור נשים וגברים בנפרד.

משתני המחקר

המשתנים התלויים

המשתנה התלוי "ביצוע משימות משק הבית במשותף" נמדד באמצעות דיווח עצמי של המשתתפים והמשתתפות בסקר על אופן חלוקת התפקידים במשפחה בין בני זוג. לצורך כך הוגדר המשתנה התלוי עבור שני תחומי המטלות הביתיות בנפרד: האחד הוא "מטלות הבית" – המידה שבה עבודות הבית השגרתיות, כגון בישול, ניקיון וכביסה, מבוצעות בשיתוף בין בני הזוג, והשני הוא "עבודות הטיפול בילדים" – המידה שבה עבודות הטיפול בילדים מבוצעות בשיתוף על ידי בני הזוג. ההנחה היא שמטלות הבית הן לעיתים קרובות משימות שגרתיות שצריכות להיעשות מדי יום ונתפסות כנשיות, שכן ברוב המקרים נשים עדיין מבצעות את רובן (Batalova & Cohen, 2002), ולפיכך חקר חלוקת המשימות האלה יכול ללמד על המידה שבה ההסדרים בתוך משפחה ממוגדרים. נוסף על כך, רבים מהמחקרים האחרונים אינם כוללים את עבודות הטיפול בילדים בעבודות משק הבית

1 מסיבות מתודולוגיות שאינן מאפשרות השוואה בין הנתונים שנאספו בשנת 2009 ושנת 2019 בקרב נסקרים ונסקרות מאזור ירושלים, נתונים אלו לא נכללו בקובץ.

כי מאפייניהן של משימות הטיפול בילדים והגורמים שקשורים להקצאתן המגדרית יכולים להיות שונים מאלה של מטלות הבית השגרתיות (Mannino & Deutsch, 2007). משתתפי ומשתתפות הסקר התבקשו לדווח מי אחראי על ביצוע מטלות הבית: בעיקר האישה, בעיקר הגבר, שניהם, מישהו אחר, האישה ומישהו אחר, הגבר ומישהו אחר, או רק מישהו אחר. בהסתמך על מחקרים קודמים שבחנו את חלוקת ביצוען של מטלות יומיות שגרתיות, המשתנה התלוי "מטלות הבית" (Aassve et al., 2014; Sabbah-Karkabi, 2020) כלל שלושה פריטים – כביסה, ניקיון ובישול² – ונוצר בשני שלבים. בשלב הראשון, התשובות עבור כל פריט קודדו לפי שלוש אפשרויות: (1) = המשימה נעשית תמיד רק על ידי האישה או על ידי האישה ומישהו אחר, (2) = המשימה נעשית במשותף על ידי שני בני הזוג, (3) = המשימה נעשית כמעט תמיד על ידי הגבר או על ידי הגבר ומישהו אחר. תשובות שלפיהן רק מישהו אחר מבצע את המשימה (בן משפחה אחר או עובד בתשלום) הוחרגו מהניתוחים; שיעורן נמוך ומגיע ל-2%-2.8%. בשלב השני הורכבו התשובות לגבי שלושת הפריטים ליצירת המשתנה "מטלות הבית", שקודד לשתי קטגוריות המסייעות לזוהות חלוקת עבודה שוויונית: (1) = המטלה נעשית לרוב בשיתוף בין בני הזוג (לפחות בשני פריטים מבין השלושה דווח כי המטלה מבוצעת בשיתוף בין בני הזוג), (0) = המטלה נעשית לרוב רק על ידי האישה או רק על ידי הגבר (לפחות בשני פריטים מבין השלושה דווח כי המטלה מבוצעת רק על ידי האישה; רק על ידי הגבר; רק על ידי האישה ומישהו אחר; רק על ידי הגבר ומישהו אחר). קטגוריה זו מסמנת חלוקה מסורתית של עבודות בית, שכן היו מעט מאוד מקרים שבהם המטלות בוצעו רק על ידי הגבר או רק על ידי הגבר ומישהו אחר, והיא היוותה קבוצת השוואה בניתוח הרב-משתני.

משתנה תלוי נוסף היה "עבודות הטיפול בילדים". עבודת הטיפול נתפסת בדרך כלל כעבודת נשים (Cunningham, 2008). כדי ללכוד אי-שוויון מגדרי במשתנה הטיפול בילדים קודדו התשובות של הנסקרים והנסקרות לפי האופן שבו נעשו עבודות הטיפול בילדים – במשותף או שלא במשותף: לצורך ניתוח רגרסיה לוגיסטית יצרתי משתנה בינרי, שבו (1) = שני בני הזוג מטפלים במשותף בילדים (בהסתמך על הדיווח שהטיפול בילדים נעשה על ידי הגבר והאישה), (0) = כל התשובות האחרות.³

המשתנים המסבירים

על מנת לבחון את הקשר בין משאבים אישיים ובין חלוקת העבודות בבית הוגדרו שני משתנים: השכלה והכנסה. משתנה ההשכלה של הפרט שימש בניתוח הרב-משתני בצורתו האבסולוטית (בשתי קטגוריות: אקדמית ולא אקדמית) ובצורתו היחסית, המתארת את רמת ההשכלה של כל אחד מבני הזוג יחסית לאחר. ההשכלה נמדדה בהתבסס על התעודה

2 בהתפלגות של כל פריט בנפרד, שיעור משתתפי הסקר שדיווחו שרק האישה מבצעת את המטלה היה דומה למדי ונע בין 85% ל-93%. שיעור משתתפי הסקר שדיווחו שרק הגבר עושה את המטלה נע בין 1.8% ל-2.8%.

3 ההתפלגות של משתנה הטיפול בילדים מראה שקרוב ל-51% מהנסקרים והנסקרות דיווחו שרק האישה מבצעת עבודה זו, ורק כ-1.8% דיווחו שהגבר לבדו הוא שמבצע את עבודת הטיפול בילדים.

הגבוהה ביותר של הנסקרים עד יום הסקר ועל דיווחיהם לגבי השכלת בן או בת הזוג. לאחר שרמת ההשכלה של האישה הוצלבה עם זו של בן זוגה, קודד משתנה ההשכלה לפי ארבע קטגוריות: (1) = האישה ובן זוגה בעלי אותה רמה של השכלה אקדמית; (2) = האישה ובן זוגה בעלי רמת השכלה דומה שאינה אקדמית (קטגוריית ההשוואה); (3) = רמת ההשכלה של האישה נמוכה מזו של בן זוגה; (4) = רמת ההשכלה של האישה גבוהה מזו של בן זוגה. מאחר שאין מידע על ההכנסה של בן או בת הזוג, משתנה ההכנסה הוצג בצורתו האבסולוטית כפי שהופיע בסקר, בעשר קטגוריות טווח. לצורך המחקר הוא קודד לשלוש קטגוריות הכנסה: 1-7500 שקלים, מעל 7500 שקלים, וחסרי הכנסה (קטגוריית ההשוואה). נוסף על כך כללו המודלים כמה משתני פיקוח שנפוצים בחקר חלוקת העבודה במשק הבית. האחד הוא המעמד התעסוקתי של המשיבים, שקודד לשלוש קטגוריות: (1) = עובדים בשכר במשרה מלאה, (2) = עובדים בשכר במשרה חלקית, (3) = לא עובדים בשכר (קטגוריית ההשוואה). משתנה פיקוח נוסף הוא נוכחותם של ילדים במשפחה, שקודד לשלוש קטגוריות: ילד אחד לפחות בבית בגיל 0-5, אין ילדים, או שיש ילדים מעל גיל 17. נוכחותם של ילדים בגיל 6-17 במשק הבית הייתה קטגוריית ההשוואה. חלוקה זו של משתנה נוכחות ילדים במשפחה נעשתה כדי להבין את השפעתה של נוכחות ילדים בגיל צעיר, שמחייבת עבודת טיפול אינטנסיבית יותר מאשר נוכחות של ילדים מבוגרים. עמדות הנסקרים והנסקרות⁴ כלפי תפקידי המגדר נמדדו באמצעות מדד ישיר, אם כי מוגבל, של האידיאולוגיה המגדרית בבית. העמדה כלפי תפקיד המגדר שנכללה בניתוח נמדדה בהתבסס על מידת ההסכמה עם ההיגד "בני זוג שעובדים צריכים לחלק את עבודות הבית באופן שווה ביניהם". התשובות נעו בין 1 (בכלל לא מסכים) ל-4 (מסכים מאוד).

שיטת הניתוח

ניתוח הנתונים התבסס על מודלים של רגרסיה לוגיסטית, כפי שנהוג במחקר על חלוקת תפקידים במשפחה. במודל הראשון, המשתנה התלוי הוא הסיכוי שמטלות הבית – כביסה, ניקיון ובישול – יבוצעו על ידי האישה ובן זוגה במשותף יחסית לסיכוי שהן יבוצעו באופן אחר, כלומר רק על ידי האישה או רק על ידי הגבר. מכיוון ששיעור הגברים שמבצעים לבדם את המטלות נמוך מאוד, אז היחס לביצוע המטלות שלא במשותף הוא כאל חלוקת עבודה מסורתית. המודל פיקח על ההשכלה היחסית של בני הזוג, רמת ההכנסה של הפרט, הסטטוס התעסוקתי, נוכחות ילדים במשפחה, ועמדה כלפי חלוקת התפקידים במשפחה. מודל זה נבנה עבור גברים ועבור נשים בנפרד.

המודל השני התבסס על המשתנה "עבודות הטיפול בילדים". הרגרסיה הלוגיסטית מנבאת את הסיכוי שעבודות הטיפול בילדים יבוצעו על ידי בני הזוג במשותף לעומת הסיכוי שיבוצעו בלא שיתוף פעולה, כלומר רק על ידי האישה, רק על ידי הגבר, או בשיתוף גורם שלישי. המודל פיקח על המשתנים המסבירים שהוגדרו במסגרת המחקר. משתנה

4 מכיוון שהנתונים הם נתוני חתך ולא נתוני אורך (פאנל), ייתכן מצב של אנדרוגניות בין המשתנה התלוי למשתנה העמדות. כלומר, אי אפשר לדעת בוודאות אם השינוי בחלוקת עבודות הבית בין שני הסקרים נובע מהשינוי בעמדות ולא להפך.

גיל הילדים ברגרסיה זו הוגדר כמשתנה דמה בעל שני ערכים: (1) = גיל הילד הצעיר הוא 5-0, גיל שעדיין מצריך טיפול מצד ההורים, (0) = גיל הילד הצעיר הוא 6-17. המודל כלל גם את משתני ההשכלה היחסית, ההכנסה האבסולוטית, סטטוס תעסוקתי ועמדה כלפי חלוקת תפקידים. קובץ הנתונים לצורך חקר עבודת הטיפול בילדים כלל את מי שדיווחו שיש במשק הבית לפחות ילד אחד שגילו אינו עולה על 17 שנים. המודל נבנה עבור גברים ועבור נשים בנפרד. כדי לבחון את השינויים בין שתי נקודות הזמן, שני המודלים כללו גם את שנת הסקר כמשתנה דמה (שנת 2009 כקטגוריית ההשוואה) ואינטראקציות בין משתנה שנת הסקר למשתנה השכלה ומשתנה סטטוס תעסוקתי.

ניתוח נתונים

נתונים תיאוריים

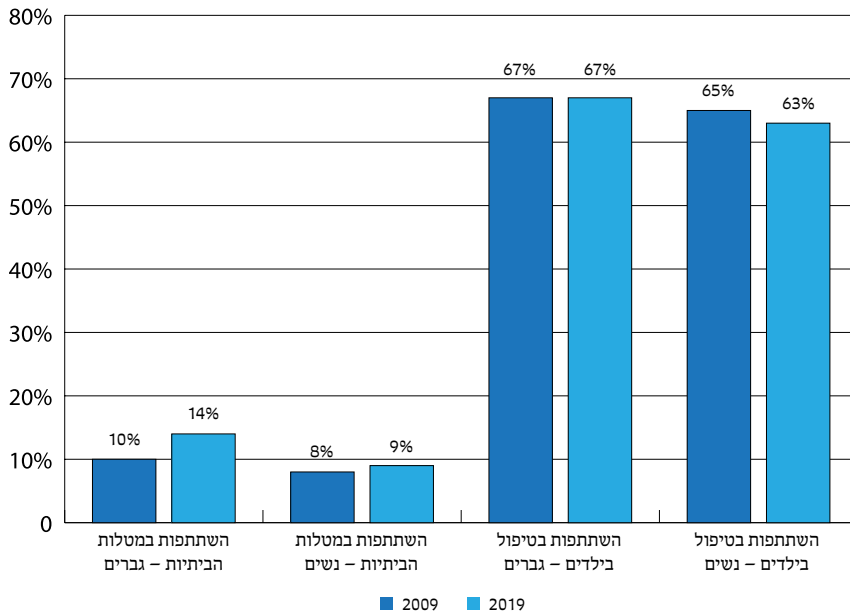
טבלה 1 מציגה את הנתונים התיאוריים עבור המשתנים הכלולים בניתוח הרב-משתני, עבור השנים 2009 ו-2019, ועבור נשים וגברים בנפרד. מהטבלה עולה כי על פי דיווחי הגברים והנשים בשתי השנים, הדפוס הדומיננטי של השכלה הוא דמיון בהשכלה הנמוכה מאקדמית, גם לאחר הירידה הניכרת בדפוס זה (מ-66% בקרב גברים ו-63.7% בקרב נשים ב-2009 ל-50.6% אצל שניהם ב-2019). הנתונים מראים גם עלייה בולטת בשיעור משקי הבית שבהם רמת ההשכלה של האישה גבוהה משל בן זוגה, מ-12.4% לפי דיווחי הגברים ו-17.2% לפי דיווחי הנשים בשנת 2009 ל-20.4% ו-27.9%, בהתאמה, בשנת 2019. שיעור הזוגות שרמת ההשכלה האקדמית שלהם דומה עלה רק בקרב הגברים (מ-9% ל-15%), ואילו אצל הנשים הוא עמד בשתי השנים על קרוב ל-10%. שיעורי התעסוקה של גברים ונשים נבדלים מאוד אלה מאלה: 66.2% מהגברים בשנת 2009 דיווחו שהם עובדים בשכר משרה מלאה, לעומת רק כ-21.5% מהנשים. למרות העלייה לאורך זמן, שיעור הנשים המועסקות במשרה מלאה נותר נמוך משמעותית מזה של הגברים גם בשנת 2019 (33% לעומת 78%). נשים וגברים נבדלים זה מזה גם בהכנסה – רמת השכר החודשי של הגברים גבוהה משמעותית מזו של נשים בשתי נקודות הזמן. לגבי עמדות הנסקרים והנסקרות כלפי שוויון מגדרי במשפחה, נשים דיווחו על עמדה שוויונית מעט יותר בהשוואה לגברים בסקר 2019 (כ-70.8% לעומת 67.3%), אף שחלה ירידה קלה בשיעור המצדדים בעמדה זו בקרב שני המינים. ירידה חלה גם בשיעור משקי הבית שבהם ילדים מתחת לגיל 18.

טבלה 1. התפלגות (באחוזים) של המשתנים המסבירים לפי מין ושנה

נשים		גברים		שם המשתנה
2019	2009	2019	2009	
השכלה יחסית של בני זוג				
27.9	17.2	20.4	12.4	רמת ההשכלה של האישה גבוהה מזו של בן זוגה
10.8	8.5	14.0	12.6	רמת ההשכלה של האישה נמוכה מזו של בן זוגה
10.5	10.6	15.0	9.0	האישה וכן זוגה בעלי אותה רמה של השכלה אקדמית
50.8	63.7	50.6	66.0	האישה וכן זוגה בעלי אותה רמה של השכלה נמוכה מאקדמית
סטטוס תעסוקתי				
33.0	21.5	78.0	66.2	עובד/ת במשרה מלאה
16.5	13.8	4.5	6.0	עובד/ת במשרה חלקית
50.5	64.7	17.5	27.8	לא עובד/ת
הכנסה חודשית (בשקלים)				
33.6	31.0	29.0	52.3	7500-1
8.8	3.2	38.0	19.2	7501 ומעלה
57.6	65.8	33.0	28.5	ללא כל הכנסה
נוכחות ילדים בבית				
40.0	44.7	43.8	45.6	גיל 0-5
30.0	31.8	26.0	29.5	גיל 6-17
30.0	23.5	30.2	24.9	ללא ילדים / הילד הצעיר ביותר הוא מעל גיל 17
עמדות				
70.8	72.5	67.3	72.7	מסכים או מסכים בהחלט עם ההיגד "בני זוג שעובדים צריכים לחלק את עבודות הבית באופן שווה ביניהם"
333	320	354	298	מספר מקרים (N)

תרשים 1 מציג את התפלגות המשתנים התלויים ומתאר את שיעורי הביצוע המשותף של מטלות הבית והטיפול בילדים לפי מגדר בשנים 2009 ו-2019. התרשים מראה כי מטלות בית (כמו כביסה, ניקיון ובישול) בוצעו בעיקר על ידי נשים, למרות הגידול לאורך זמן בשיעור בני הזוג המשתתפים בביצוען. כך, בשנת 2009 10% מהגברים ו-7.5% מהנשים דיווחו כי עבודות הבית נעשות במשותף; בשנת 2019 דיווחו על כך 14% מהגברים ו-9.4% מהנשים. לעומת זאת, חלוקת עבודות הטיפול בילדים נראית שוויונית יותר, ואין הבדל של ממש בין שתי השנים: בשנת 2019, 66.5% מהגברים דיווחו שהם משתתפים בטיפול בילדים לעומת 63% מהנשים. מכל מקום, הנתונים מראים מגמת התייצבות בתחום הטיפול בילדים לאורך זמן.

תרשים 1. התפלגות (%) השתתפות שני בני הזוג בביצוע מטלות הבית והטיפול בילדים לפי דיווח נשים וגברים בשנים 2009 ו-2019

ניתוח רב־משתני

מטרת הניתוח הרב־משתני היא לבחון את סיכוייה של אישה לבצע את מטלות הבית ועבודות הטיפול בילדים במשותף עם בן זוגה. לצורך כך נבנו שני מודלים של רגרסיה לוגיסטית עבור המשתנה הבינרי התלוי "ביצוע המטלות במשותף", עבור נשים וגברים בנפרד (ראו טבלה 2).

הקשר בין המשאבים החברתיים־כלכליים ובין חלוקה שוויונית של ביצוע מטלות הבית

המודל הראשון בטבלה 2 (עמודות 1 ו-2) בודק את הגורמים הקשורים לחלוקה שוויונית של מטלות הבית בין בני הזוג, בקרב גברים ונשים, בשנים 2009 ו-2019. המודל מציג את משאביהם האישיים של גברים ונשים, בפיקוח על נוכחותם של ילדים במשק הבית ועל עמדותיהם של הנסקרים והנסקרות כלפי תפקידי מגדר במשפחה. הממצאים מעידים כי בקרב הגברים והנשים כאחד לא חל שינוי מובהק לאורך זמן בחלוקת מטלות הבית (מקדם השנה אינו מובהק סטטיסטית). לגבי משאביהם של המשתתפים, במדגם של הגברים נמצא שהסיכוי להשתתפות שני בני הזוג במטלות במשקי בית שבהם שני בני הזוג אקדמאים $(b=1.52, e^{1.52}=4.57)$ גבוה פי 4.5 מהסיכוי לכך במשקי בית שבהם לשני בני הזוג אין השכלה אקדמית. גם משקי בית שבהם רמת ההשכלה של האישה גבוהה יותר מזו של בן הזוג

שוויוניים יותר מכאלה של זוגות שהשכלתם נמוכה מאקדמית. לעומת זאת, לא נמצא הבדל מובהק בין משקי בית שבהם לשני בני הזוג השכלה נמוכה מאקדמית ובין משקי בית שבהם רמת ההשכלה של הגבר גבוהה מזו של האישה. נמצא גם שתעסוקה במשרה מלאה בקרב גברים מפחיתה את הסיכוי לחלוקה שוויונית של עבודות הבית בהשוואה לגברים שאינם מועסקים כלל ($b=-1.55, e^{-1.55}=0.22$). ממצא זה מצביע על כך שגברים המקצים את רוב זמנם לשוק העבודה מנעלים מהשתתפות בביצוע מטלות הבית. עם זאת, השפעה שלילית זו נחלשה מאוד בשנת 2019. לעומת זאת, ככל שעמדות הגברים כלפי חלוקת התפקידים במשפחה שוויוניות יותר, כך גדל הסיכוי להשתתפות במטלות הבית ($b=0.68$).

בניגוד לממצאים לגבי גברים, מן הממצאים לגבי משאביהן של נשים עולה כי הגורם העיקרי שמעלה את הסיכוי באופן מובהק לביצוע מטלות הבית במשותף עם בן הזוג הוא תעסוקת האישה (ולא השכלתה ביחס לזו של בן הזוג). תעסוקה במשרה מלאה בקרב נשים מגדילה כמעט פי חמישה ($b=1.58, e^{1.58}=4.87$) את הסיכוי להשתתפות בני הזוג בביצוע מטלות הבית. גובה ההכנסה אינו קשור באופן מובהק לביצוע מטלות הבית במשותף בקרב נשים, אך נוכחותן בשוק העבודה עשויה לשאת עימה עצמאות כלכלית והיא גם משפיעה על יכולתן להקצות זמן למטלות הבית; הדבר מגדיל את הסיכויים להשתתפות בן הזוג במטלות, בהשוואה לנשים ללא כל כוח כלכלי. כמו אצל הגברים, עמדות חיוביות של האישה לגבי שוויון בין בני הזוג במשק הבית ($b=0.39, e^{0.39}=1.48$) מגדילות את הסיכוי לחלוקה שוויונית של המטלות הביתיות. נוכחותם של ילדים במשק הבית, ללא קשר לגילם, אינה קשורה באופן מובהק לאופן ביצוען של מטלות הבית. ממצא זה שונה ממה שהראו מחקרים קודמים. לבסוף, מעניין לציין כי בהשוואה בין 2009 ל-2019 לא נמצא שינוי באופן שבו השכלת האישה והתעסוקה שלה קשורים לחלוקת מטלות הבית (האינטראקציות אינן מובהקות סטטיסטית).

הקשר בין המשאבים האישיים ובין חלוקה שוויונית של הטיפול בילדים

הרגרסה הלוגיסטית המתוארת בטבלה 2 (מודלים 3 ו-4) בודקת את הגורמים הקשורים לחלוקה שוויונית של עבודות הטיפול בילדים בין בני הזוג. הממצאים מראים כי כמו בחלוקת מטלות הבית, גם בחלוקת עבודות הטיפול בין בני הזוג לא חל שינוי משמעותי לאורך זמן (יש ירידה קלה במידת ההשתתפות לפי דיווחיהן של הנשים). בחינת הגורמים לחלוקה שוויונית בקרב הגברים מעלה כי כמו בחלוקת מטלות הבית, רמת ההשכלה של הגברים ועמדותיהם קשורות בקשר חיובי למידת השתתפותם בטיפול בילדים. בהתאם לגישת המשאבים היחסיים, כאשר השכלת גברים נמוכה מזו של בת הזוג, הסיכוי שישתתפו בעבודות הטיפול גדול פי 2.5 כמעט ($b=0.90, e^{0.90}=2.46$) מזה של גברים שהשכלתם אינה אקדמית וזהה לזו של בת הזוג. גם עמדות חיוביות של גברים לגבי שוויון בין בני הזוג במשק הבית קשורות באופן מובהק בסיכוי להשתתפותם בעבודת הטיפול בילדים ($b=0.32$). לגבי נשים, לא נמצא קשר בין רמת ההשכלה היחסית שלהן ובין השתתפות בני הזוג בטיפול בילדים. לעומת זאת, נמצא קשר כזה עם תעסוקה במשרה מלאה, והוא בולט בהשוואה בין השנים: מקדם התעסוקה המלאה אמנם אינו מובהק סטטיסטית, אך נמצא כי הקשר החיובי בין ההשתתפות בשוק העבודה במשרה מלאה ובין חלוקה שוויונית של

עבודות הטיפול בילדים בשנת 2019 התחזק לעומת 2009. נראה שהשינויים התעסוקתיים בקרב נשים פלסטיניות בישראל בשנים האחרונות קשורים להתארגנות שוויונית יותר של משק הבית סביב עבודות הטיפול בילדים. יש לציין כי אף שהשכלה אקדמית אצל נשים אינה קשורה באופן מובהק להשתתפות בני הזוג בטיפול בילדים, היא מהווה משאב חשוב וקשורה למוביליות תעסוקתית בקרב נשים פלסטיניות בישראל (Yunai & Kraus, 2013).

טבלה 2. מקדמי רגרסיה לוגיסטית (סטיות תקן) לניבוי הסיכוי להשתתפות שני בני הזוג במטלות הבית ובטיפול בילדים בקרב גברים ונשים

השתתפות במטלות הבית		השתתפות בטיפול בילדים וילדות		שם המשתנה
גברים (N=652)	נשים (N=653)	גברים (N=422)	נשים (N=428)	
השכלה יחסית של בני זוג				
1.34*	-0.08	0.90*	-0.23	רמת ההשכלה של האישה גבוהה מזו של בן זוגה
(0.34)	(0.52)	(0.30)	(0.35)	
0.83	-0.05	0.68	0.21	רמת ההשכלה של האישה נמוכה מזו של בן זוגה
(0.48)	(0.59)	(0.51)	(0.35)	
1.52*	0.48	0.74	0.35	האישה ובן זוגה בעלי אותה רמה של השכלה אקדמית
(0.75)	(0.73)	(0.87)	(0.58)	
השכלה אישית				
0.30	0.41	0.28	0.67	אקדמית
(0.74)	(0.73)	(0.77)	(0.54)	
סטטוס תעסוקתי				
-1.55*	1.58*	0.19	0.29	עובד/ת במשרה מלאה
(0.67)	(0.76)	(0.55)	(0.68)	
-0.33	1.23	0.24	0.32	עובד/ת במשרה חלקית
(0.92)	(0.84)	(0.79)	(0.73)	
הכנסה חודשית (בשקלים)				
0.70	-0.63	-0.14	-0.80	7500-1
(0.53)	(0.56)	(0.40)	(0.60)	
0.50	-0.68	-0.09	-0.89	7501 ומעלה
(0.10)	(0.69)	(0.41)	(0.75)	
נוכחות ילדים בבית				
0.04	0.18	0.04	0.21	גיל 0-5
(0.32)	(0.33)	(0.23)	(0.21)	
0.47	-0.44			ללא ילדים / הילד הצעיר ביותר הוא מעל גיל 17
(0.35)	(0.43)			

עמדות כלפי תפקידי מגדר במשפחה				
0.20 (0.11)	0.32* (0.12)	0.39* (0.17)	0.68* (0.16)	מידת הסכמה עם ההיגד "בני זוג שעובדים צריכים לחלק את עבודות הבית באופן שווה ביניהם"
-0.58* (0.28)	0.00 (0.61)	0.03 (0.52)	-0.53 (0.56)	שנת סקר 2019
אינטראקציות*שנה				
-0.06 (0.56)	0.74 (0.69)	-0.18 (0.67)	-0.62 (0.61)	השכלה אקדמית*2019
תעסוקה				
1.02* (0.52)	-0.33 (0.67)	0.38 (0.74)	1.64* (0.67)	משרה מלאה*2019
1.00 (0.61)	0.73 (1.40)	-0.38 (0.92)	-0.31 (1.37)	משרה חלקית*2019
-0.06	-0.58	-4.30**	-4.54**	קבוע
23.90	37.66	35.53	55.97	χ^2
14	14	15	15	df

P<0.05, P<0.01

דיון

מחקר זה בחן כיצד מתבצעת חלוקת התפקידים בין גברים ונשים פלסטינים בישראל בתוך הזירה הביתית וכיצד קשורים משאביהם האישיים לשינויים לאורך זמן, בהנחה שהמרחב הפרטי הוא אתר מרכזי להבנת אי-השוויון המגדרי במשפחה בפרט ובחברה בכלל. מחקרים קודמים שבחנו את אופן התארגנותה המגדרית של הזירה הביתית התמקדו בחברות שבהן חל צמצום בפער המגדרי בתעסוקה ונפוצים ערכי השוויון המגדרי, אולם מחקר זה ביקש להרחיב את המבט ולבחון את חלוקת התפקידים בזירה הביתית בחברות במערב, שחוות שינויים סוציו-אקונומיים אך בה בעת משמרות תפיסות מגדריות לגבי תפקידי שני המינים. הממצאים העיקריים העולים מן המחקר מצביעים על כך שלמרות השינויים החברתיים והכלכליים המתרחשים בחברה הפלסטינית בישראל בכלל ואצל נשים פלסטיניות בפרט, קיימים עדיין הבדלים מגדריים מובחנים בחלוקת העבודה בבית, ומגמות השינוי איטיות. עם זאת, במקרים מסוימים משאביהם האישיים של גברים ושל נשים עשויים להבטיח ניהול משותף של משק הבית. מתברר שהתארגנות שוויונית יותר במשק הבית מושפעת בעיקר מרמת ההשכלה היחסית של הגבר, מהסטטוס התעסוקתי של האישה ומעמדות שוויוניות של גברים ונשים כלפי תפקידים מגדריים בחברה.

ממצאים אלו מובילים לכמה מסקנות. ראשית, באשר לגברים עם השכלה גבוהה שדומה לזו של בת זוגם, נטייתם להשתתף במשימות בבית יותר מאשר גברים אחרים מעידה על כוחו של משאב ההשכלה בשינוי ההסדרים המגדריים הקיימים. ההשכלה משפיעה בשני אופנים: היא קשורה להעדפות או לערכים (Pittman & Blanchard, 1996) שחלקם באים

לידי ביטוי בניהול חיי משפחה ובמשמעויות המיוחסות לחלוקת התפקידים במשק הבית. לפי מודל אחר שאינו מוצג במאמר, זוגות בעלי השכלה גבוהה נוטים להחזיק בעמדות שוויוניות יותר כלפי תפקידים מגדריים בהשוואה לזוגות אחרים. נוסף על כך, הניתוח שנערך בקרב גברים מרמז שהשכלה היא משאב שמאפשר לאישה להתמקח על מידת השוויון בחלוקת עבודות הבית. מתברר שהשתתפות בני הזוג מתאפשרת לא רק בקרב זוגות בעלי רמת השכלה דומה, אלא גם במשקי בית שבהם לאישה יש יתרון יחסי בהשכלה. תופעה חשובה זו, שמתרחבת בשנים האחרונות בקרב משפחות פלסטיניות בישראל, מקנה לאישה יכולת מיקוח בהתאם להסבר גישת המשאבים. כך, בני זוג שהשכלתם אקדמית או כאלה שבהם השכלתה של האישה גבוהה יותר יכולים לאתגר את ההסדרים הפטריארכליים הקיימים, בניגוד לתזת התצוגה המגדרית (gender display).

שנית, ממצאי המחקר תומכים בתזת הקצאת הזמן, אך הם מצביעים על מגדור של משאב הזמן. מתברר שנוכחות בשוק העבודה מצמצמת את כמות הזמן שהאישה יכולה להקדיש לספרה הפרטית, והדבר גורם להשתתפות של בן הזוג בביצוע המטלות הבית ובטיפול בילדים. לעומת זאת, נוכחות הגברים בשוק העבודה היא משאב שמאפשר להם להימנע מהשתתפות במטלות הבית. אמנם נראה כי תופעה זו נחלשה עם השנים, אך הנורמה שלפיה הגבר הוא המפרנס הראשי והאישה היא מפרנסת משנית מגדירה את חלוקת העבודה בספרה הפרטית. חיזוק נוסף למסקנה זו הוא הממצא שנשים המועסקות בחלקי משרה חסרות יכולת מיקוח, וכמוהן גם נשים שאינן מועסקות בשכר.

שלישית, כמו בחברות אחרות, גם כאן ניכרת מגמה של חלוקה שוויונית במטלות הטיפול בילדים יותר מאשר במטלות הבית השגרתיות, אף שלאורך הזמן שנבדק לא חל כמעט שינוי במידת השוויוניות של חלוקה זו. עם זאת, עולה כי ההשתתפות במשימות הטיפול בילדים נקבעת בעיקר על ידי ההשכלה היחסית של בני הזוג ועמדותיהם של הגברים, ומכאן מתחזקת ההנחה שתהליכי השינוי מתרחשים בקרב קבוצה סלקטיבית. הקשר בין תעסוקה במשרה מלאה של האישה ובין חלוקה שוויונית של עבודות הטיפול בילדים מתחזק לאורך זמן, וזהו אינדיקטור לתהליכי שינוי. אך השיעור הנמוך של נשים פלסטיניות המועסקות במשרה מלאה יכול להסביר חלקית את האיטיות שבה שינוי זה מתרחש.

רביעית, הממצאים מצביעים על כך שתפיסות של התפקיד המגדרי ועמדות כלפיו בקרב גברים ונשים הן גורם חשוב בעיצוב חלוקת העבודה במשק הבית. ברם, נראה כי אידיאולוגיה מגדרית שוויונית של גברים משפיעה יותר על חלוקה שוויונית של עבודות הטיפול יותר בהשוואה לזו של נשים. נראה כי בחברות שבהן תפיסות מגדריות עדיין נפוצות והתפקידים המגדריים בהן נוקשים, עמדותיהם וערכיהם של גברים חיוניים לשינוי הקצאת העבודה בתרבות הבית, ושינוי כזה לא יונע רק משינוי במשאבי הנשים.

לסיכום, חקר חלוקת התפקידים המגדריים במשפחות פלסטיניות בישראל מדגיש את חשיבותם של גורמי מקרו חברתיים ותרבותיים בבואנו להבין כיצד השינויים שחלו בשנים האחרונות במשאביהן של נשים פלסטיניות בישראל – דהיינו, ברמת ההשכלה ובתעסוקה – מאפשרים לנשים להתקרב לקראת שוויון בזירה הביתית. השינוי האיטי בספרה הפרטית נובע מכך שהשינויים החברתיים מתרכזים בקרב קבוצה סלקטיבית של משקי בית שבהם לשני בני הזוג השכלה אקדמית, או שלאישה יתרון יחסי בהשכלה על פני בן הזוג, או בקרב נשים המועסקות במשרה מלאה. המאפיינים האלה מותירים את רוב

משקי הבית בחברה הפלסטינית בישראל מחוץ לתהליכי השינוי החברתי - בשל מעמדם האזרחי הנחות של הפלסטינים בישראל ושוליותם החברתית-כלכלית, מחציתם של משקי הבית הפלסטיניים בישראל מצויים מתחת לקו העוני ורוב הנשים נמצאות מחוץ למעגל התעסוקה. כל אלה מונעים את ערעור המבנים התרבותיים הפטריארכליים. לפיכך נראה כי אם לא יצומצם אי-השוויון בהשכלה, במבנה ההזדמנויות בשוק העבודה ובמוביליות החברתית של החברה הפלסטינית בישראל, תהליכי השינוי לקראת שוויון מגדרי יישארו סלקטיביים, רוב הנשים ימשיכו לבצע לבדן את מטלות משק הבית, וכך ישומרו הפערים המגדריים הקיימים במשפחות הפלסטיניות.

מקורות

- אבורביעה-קווידר, סראב. (2008). מודרות ואהובות: סיפורי חייהן של נשים בדוויות משכילות. מאגנס.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020א). השכלה גבוהה בישראל: נתונים נבחרים לשנת הלימודים תש"ף 20/2019 לרגל פתיחת שנת הלימודים האקדמית (הודעה לתקשורת מס' 321/2020).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020ב). שנתון סטטיסטי לישראל 2020 (פרסום מס' 71).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2021). אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2021 (הודעה לתקשורת מס' 438/2020).
- המועצה להשכלה גבוהה. (2021). לקט נתונים לקראת פתיחת שנת הלימודים האקדמית תשפ"ב 2021-2022.
- ח'ורי, אנשיראח, ואורלי בנימין. (2021). ריבוי תבניות של אידאולוגיה מגדרית שוויונית בקרב זוגות ערבים-פלסטינים בישראל. סוציולוגיה ישראלית, כב(1), 101-122.
- חיידר, עזיז. (2009). כוח העבודה הערבי בישראל: תהליכי הכלה והדרה בשוק העבודה. בתוך ראסם ח'מאסי (עורך), ספר החברה הערבית בישראל 3: אוכלוסייה, חברה, כלכלה (עמ' 252-279). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- חיידר, עזיז. (2021). מעמד הביניים הערבי-פלסטיני החדש בישראל: היבטים כלכליים, חברתיים-תרבותיים ופוליטיים. מכון וולטר ליבך לחקר הדו-קיום היהודי-ערבי ומרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב.
- ישיב, ערן, וניצה קסיר. (2009). דפוסי ההשתתפות של ערביי ישראל בשוק העבודה (סדרת מאמרים לדין 2009.11). חטיבת המחקר, בנק ישראל.
- עלי, נוהדא, וגלית גורדוני. (2009). אידאולוגיה של חלוקת מטלות וסמכויות במשפחה פלסטינית בישראל: אי-שוויון מגדרי או מגמות של שוויון? בתוך פייסל עזאזה, ח'אולה אבו-בקר, רחל הרץ-לזרוביץ' ואסעד גאנם (עורכים), נשים ערביות בישראל: תמונת מצב ומבט לעתיד (עמ' 25-45). רמות.
- קוליק, ליאת, ואור כץ. (2016). האם בעל המאה הוא בעל הדעה? יחסים זוגיים בראי דפוסי הפרנסה. מגמות, נא(1), 411-442.
- קסיר, ניצה, ואסף צחור-שי. (2016). תמונת מצב - פיתוח כלכלי: החברה הערבית, הדרונית והצ'רקסית. מפת דרכים לחברה משותפת, גבעת חביבה, בשיתוף האיחוד האירופי.

קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ. (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). מכון ון ליר, מרכז שווה והמכללה האקדמית תל אביב-יפו.

רינאוי, ח'ליל. (2003). החברה הערבית בישראל: סדר יום אמביוולנטי. המרכז לחקר החברה הערבית.

Aassve, Arnstein, Giulia Fuochi, & Letizia Mencarini. (2014). Desperate housework: Relative resources, time availability, economic dependency, and gender ideology across Europe. *Journal of Family Issues*, 35(8), 1000–1022.

Abu-Baker, Khawla. (2003). “Career women” or “working women”? Change versus stability for young Palestinian women in Israel. *The Journal of Israeli History*, 21(1–2), 85–109.

Al-Haj, Majid. (1995). Kinship and modernization in developing societies: The emergence of instrumentalized kinship. *Journal of Comparative Family Studies*, 26(3), 311–328.

Batalova, Jeanne A., & Philip N. Cohen. (2002). Premarital cohabitation and housework: Couples in cross-national perspective. *Journal of Marriage and Family*, 64(3), 743–755.

Baxter, Janeen, & Belinda Hewitt. (2013). Negotiating domestic labor: Women’s earnings and housework time in Australia. *Feminist Economics*, 19(1), 29–53.

Bianchi, Suzanne M., Melissa A. Milkie, Liana C. Sayer, & John P. Robinson. (2000). Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor. *Social Forces*, 79(1), 191–228.

Bianchi, Suzzane M., Liana C. Sayer, Melissa A. Milkie, & John P. Robinson. (2012). Housework: How did, does or will do it and how much does it matter? *Social Forces*, 91(1), 55–63.

Bittman, Michael, Paula England, Liana Sayer, Nancy Folbre, & George Matheson. (2003). When does gender trump money? Bargaining and time in household work. *American Journal of Sociology*, 109(1), 186–214.

Brines, Julie. (1994). Economic dependency, gender, and the division of labor at home. *American Journal of sociology*, 100(3), 652–688.

Craig, Lyn, & Killian Mullan. (2011). How mothers and fathers share childcare: A cross-national time-use comparison. *American Sociological Review*, 76(6), 834–861.

Cunningham, Mick. (2008). Changing attitudes toward the male breadwinner, female homemaker family model: Influences of women’s employment and education over the life course. *Social Forces*, 87(1), 299–323.

Davis, Shannon N., & Theodore N. Greenstein. (2004). Cross-National variations in the division of household labor. *Journal of Marriage and Family*, 66(5), 1260–1271.

- Davis, Shannon N., & Theodore N. Greenstein. (2013). Why study housework? Cleaning as a window into power in couples. *Journal of Family Theory and Review*, 5(2), 63–71.
- Esteve, Albert, Joan García-Román, & Iñaki Permanyer. (2012). The gender-gap reversal in education and its effect on union formation: The end of hypergamy? *Population Development Review*, 38(3), 535–546.
- Evertsson, Marie. (2014). Gender ideology and the sharing of housework and childcare in Sweden. *Journal of Family Issues*, 35(7), 927–949.
- Fuwa, Makiko. (2004). Macro-Level gender inequality and the division of household labor in 22 countries. *American Sociological Review*, 69(6), 751–767.
- Goldberg, Abbie E. (2013). “Doing” and “undoing” gender: The meaning and division of housework in same-sex couples. *Journal of Family Theory & Review*, 5(2), 85–104.
- Gupta, Sanjiv. (2006). Her money, her time: Women’s earnings and their housework hours. *Social Science Research*, 35(4), 975–999.
- Haj-Yahia, Nasreen, & Yoav Lavee. (2018). Division of labor and decision-making in Arab families in Israel: Processes of change and preservation. *Marriage and Family Review*, 54(1), 15–33.
- Heisig, Jan Paul. (2011). Who does more housework: Rich or poor? A comparison of 33 countries. *American Sociological Review*, 76(1), 74–99.
- Hirway, Indira. (2015). Unpaid work and the economy: Linkages and their implications. *Indian Journal of Labour Economics*, 58(1), 1–21.
- Hofferth, Sandra, Joseph H. Pleck, Frances Goldscheider, Sally Curtin, & Katie Hrapczynski. (2012). Changing family structure and men’s motivation for parenthood and parenting in the U.S. In Natasha J. Cabrera & Catherine S. Tamis-LeMonda (Eds.), *Handbook of father involvement: Multidisciplinary perspectives* (2nd ed., pp. 57–80). Routledge.
- Hook, Jennifer L. (2006). Care in context: Men’s unpaid work in 20 countries, 1965–2003. *American Sociological Review*, 71(4), 639–660.
- Hu, Yang, & Jacquellin Scott. (2016). Family and gender values in China: Generational, geographic, and gender differences. *Journal of Family Issues*, 37(9), 1267–1293.
- Kaplan, Amit, Maha Sabbah-Karkabi, & Hanna Herzog. (2020). “When I iron my son’s shirt, I feel my maternal role”: Making women’s invisible work visible. *Journal of Family Issues*, 41(9), 1525–1545.
- Kaplan Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.
- Khattab, Nabil, & Sami Miaari. (2013). The occupational mismatch amongst Palestinians and Jews in Israel: A new evidence from the LFS 2000–2010. *Research in Social Stratification and Mobility*, 34, 1–13.

- Knight, Carly, & Mary Brinton. (2017). One egalitarianism or several? Two decades of gender-role attitude change in Europe. *American Journal of Sociology*, 122(5), 1485–1532.
- Knudsen, Knud, & Kari Wærness. (2008). National context and spouses' housework in 34 countries. *European Sociological Review*, 24(1), 97–113.
- Kulik, Liat. (2007). Equality in the division of household labor: A comparative study of Jewish women and Arab Muslim women in Israel. *The Journal of Social Psychology*, 147(4), 423–440.
- Lavee, Yoav, & Ruth Katz. (2003). The family in Israel: Between tradition and modernity. *Marriage & Family Review*, 35(1–2), 193–217.
- Lewin-Epstein, Noah, Haya Stier, & Michael Braun. (2006). The division of household labor in Germany and Israel. *Journal of Marriage and Family*, 68(5), 1147–1164.
- Mannino, Clelia Anna, & Francine M. Deutsch. (2007). Changing the division of household labor: A negotiated process between partners. *Sex Roles*, 56(5), 309–324.
- Miller, Rhiannon N. (2020). Educational assortative mating and time use in the home. *Social Science Research*, 90, 1024–1040.
- Nelson, Margaret K. (2010). *Parenting out of control: Anxious parents in uncertain times*. New York University.
- Nitsche, Natalie, & Daniela Grunow. (2016). Housework over the course of relationships: Gender ideology, resources, and the division of housework from a growth curve perspective. *Advances in Life Course Research*, 29, 80–94.
- Offer, Shira, & Michal Sabah. (2011). Individual and familial determinants of married Arab Israeli women's labor force participation: Trends of change and stability. *Marriage & Family Review*, 47(5), 326–343.
- Pinto, Katy M., & Scott Coltrane. (2009). Divisions of labor in Mexican origin and Anglo families: Structure and culture. *Sex Roles*, 60(7), 482–495.
- Pittman, Joe F., & David Blanchard. (1996). The effects of work history and timing of marriage on the division of household labor: A life-course perspective. *Journal of Marriage and the Family*, 58(1), 78–90.
- Sabbah-Karkabi, Maha. (2020). Education, gender ideology, and housework in the Palestinian family in Israel: Implications of contradictory social change. *Journal of Family Issues*, 42(4), 839–862.
- Sabbah-Karkabi, Maha, & Haya Stier. (2017). Links between education and age at marriage among Palestinian women in Israel: Changes over time. *Studies in Family Planning*, 48(1), 23–38.
- Sayer, Liana, & Janet C. Gornick. (2012). Cross-National variation in the influence of employment hours on child care time. *European Sociological Review*, 28(4), 421–442.

- Stier, Haya, & Lewin-Epstein, Noah. (2000). Women's part-time employment and gender inequality in the family. *Journal of Family Issues*, 21(3), 390–410.
- Sullivan, Oriel. (2011). An end to gender display through the performance of housework? A review and reassessment of the quantitative literature using insights from the qualitative literature. *Journal of Family Theory & Review*, 3(1), 1–13.
- Sullivan, Oriel, Jonathan Gershuny, & John P. Robinson. (2018). Stalled or uneven gender revolution? A long-term processual framework for understanding why change is slow. *Journal of Family Theory & Review*, 10(1), 263–279.
- Tichenor, Veronica. (2005). Maintaining men's dominance: Negotiating identity and power when she earns more. *Sex Roles*, 53, 191–205.
- Van Bavel, Jan, Christine Schwartz, & Albert Esteve. (2018). The reversal of the gender gap in education and its consequences for family life. *Annual Review of Sociology*, 44, 341–360.
- Yu, Jia. (2014). Gender ideology, modernization, and women's housework time in China. *Chinese Journal of Sociology*, 34(2), 166–192.
- Yunay, Yuval, & Kraus, Vered. (2013). Ethnicity, gender, and exclusion: Which occupations are open to Israeli Palestinian women? In Nabil Khattab & Sami Miaari (Eds.), *Palestinians in the Israeli labor market: A multi-disciplinary approach* (pp. 87–109). Palgrave MacMillan.

גוונים של עבודה שקופה: תפיסות של עבודות הבית בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות

יהודית חסידה*

תקציר. מחקר זה מתמקד בנשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשק הבית ובוחרן את תפיסותיהן לגבי עבודות הטיפול בבית ובמשפחה, ואת מידת שקיפותן של עבודות אלו כפי שהן נתפסות בכלכלת העולם המערבי. המחקר נשען על ראיונות עם נשים חרדיות העובדות בתחום ההייטק, שהן קבוצה ייחודית וקטנה במגזר החרדי. ממצאי המחקר מלמדים כי בקרב אותן נשים, תפיסת עבודות הבית היא קונפליקטואלית ומורכבת מאידיאולוגיה דתית ומהיגיון כלכלי ניאוליברלי. זה האחרון משפיע על שקיפותה של עבודת הבית על פי תפיסתן את העבודה בשכר. קונפליקט זה משתקף בשלוש סוגיות: תיאוריהן את סדר יומן, תפיסותיהן את עבודתן בשכר, ותפיסותיהן את עתיד בנותיהן. אפשר לראות כי ככל שנשים אלו נשאבות להיגיון הכלכלי כך גדלה מידת השקיפות של עבודת הבית בעיניהן, ולהפך. מסקנות המחקר שופכות אור על מושג העבודה השקופה בנקודת הצטלבות בין מסורת למודרנה. כוחה של המסורת אמנם ניכר, אך היא חשופה להשלכות ארוכות טווח שעשויות לערער על מוסד המשפחה המסורתית ולהפחית מערכן של עבודות הבית עד כדי שקיפות גמורה. המחקר תורם לריבוי משמעויותיו של מושג העבודה השקופה דרך הצטלבות מיקומיהן החברתיים של נשים חרדיות בישראל.

מילות מפתח: נשים חרדיות, מפרנסות יחידות, עבודה שקופה, השתתפות בכוח העבודה

מבוא

המושג עבודות שקופות צמח מתוך תפיסה פמיניסטית שהראתה כי עבודה נחשבת ככזאת אם מתקבל עליה תגמול כלכלי. בשל הנחה זו, עבודות רבות שנעשות שלא בתשלום אינן נחשבות עבודה; אלא שהן מבוצעות בעיקר על ידי נשים (ברקוביץ, 1996; פולברה, 1996; 1999; Folbre, 1991; Cox, 1997). את המונח עבודות שקופות טבעה ארלין קפלן-דניאלס (Kaplan-Daniels, 1987), שחתרה להראות כי אין מדובר רק בעבודות שאינן בתשלום

* ד"ר יהודית חסידה, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה בשלוחת מב"ר, והתוכנית למגזר החרדי במכללה האקדמית הרצוג

תודה מקרב לב לפרופ' חנה הרצוג, ד"ר עמית קפלן ופרופ' דפנה כרמלי-בירנבאום, הקוראות והמבקרות היקרות, על הערותיהן המחכימות.

אלא בעבודות שאינן מוערכות מבחינה כלכלית ותרבותית, וכי ההפחתה בערך מהווה את המנגנון לעצם יצירתן. בשל כך, עם השנים התכנסו תחת מושג זה, לצד עבודות משק הבית, פעילויות נוספות שנחשבות עבודות שקופות, דוגמת עבודות טיפול ועבודות רגשיות (Hatton, 2017). בהיגיון פמיניסטי זה טמון הערעור על דפוסים ממוגדרים במשק הבית ובמשפחה (ברייך-גארב, 2020).

המקרה המוצג כאן בוחן את החברה החרדית בישראל כקבוצה ייחודית. רבים מן הגברים הצעירים בחברה החרדית בישראל אינם נמצאים בשוק העבודה, גם לאחר שנישאו, כדי להמשיך וללמוד תורה (פרידמן, 1991). הנוהג הזה צמח על רקע שואת יהדות אירופה ומתוך שאיפתם של מנהיגי הדור בקהילה החרדית להמשיך את קול התורה בעם ישראל (שאול, 2010), שאיפה שקיבלה ביטוי בשיבות ובכוללים שבהם לומדים גם גברים נשואים שנשותיהם אחראיות לפרנסת הבית. במשקי בית אלו הנשים הן המפרנסות היחידות, ולולא ההכנסה מעבודתן אין להם קיום כלכלי; אולם בהיותן חלק מחברה דתית, הן חונכו גם למלא את תפקידי המגדר המסורתיים. על רקע המורכבות של המחויבות הן לעבודה בבית הן לעבודה בשכר, מחקר זה מתבונן בעבודות הבית כפי שהן נתפסות בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות בביתן.

עבודות שקופות

הדיון בעבודות שקופות מצוי במוקד התהליך ההיסטורי והפוליטי של מעבר לעולם קפיטליסטי. מושג העבודה קיבל אז משמעות חדשה על פני שני צירים שעיצבו אותו. האחד הוא ציר ארגון הייצור הכלכלי – זה שלאורכו שינה הייצור הכלכלי את מקומו ועבר מהמרחב הביתי אל המרחב הציבורי (Cherlin, 1983; Caldwell, 2004). האחר הוא ציר ייצור הקטגוריות: כאשר הפעילות הכלכלית יצאה אל מחוץ לכותלי הבית נוצרה הבחנה בין פעילות מחוץ למשק הבית, שנעשתה על ידי גברים ובתשלום, ובין פעילות לא כלכלית שהוסיפה להתבצע בין כותלי משק הבית, לא בשכר, ונעשתה על ידי נשים (ברקוביץ, 1996; פולברה, 1996). אף שעיסוקים רבים שאינם כלולים בעבודת משק הבית נכללים כיום תחת הקטגוריה של עבודות שקופות, עבודת הבית מגלמת את הקשר ההיסטורי שבין עבודה שאינה יצרנית ובין מגדר.

חרף השינויים שחלו במרוצת הזמן עם העלייה בשיעור השתתפות הנשים בכוח העבודה בשכר, עבודת הבית עודנה נתפסת כנחותה גם בעיני המבצעות אותה בשכר, משום שעיסוקים בתוך משק הבית ממשיכים להתבצע על ידי חברי משק הבית כמוכר מאליו ונתפסים במיוחד כעיסוק טבעי של נשים ואימהות. הסטטוס של עבודת משק הבית נשאר כשהיה גם כאשר זו הפכה לעבודה בתשלום (Cox, 1997), וכתוצאה מכך דבקה נחיתותה גם בעוסקות בה (Cock, 2011; Hassan & Azman, 2014).

עם זאת, יציאתן של נשים לעבודה מחוץ לבית הוסיפה למורכבותן של עבודות הבית כעבודות שקופות. משק הבית החדש, שבו שני בני הזוג עובדים בשכר מחוץ לבית (שטייר, 2010), זימן לכאורה אפשרות לחלוקת תפקידים שוויונית יותר ביניהם, והמרכיב המגדרי בניסוחן של עבודות שקופות היה אמור לטשטש ואולי אף להעלים את גבולות שקיפותה של עבודת משק הבית. אולם לא כך אירע בפועל. נראה כי השינוי בעבודתן של נשים והמעבר

מן הספּרה הפרטית אל הציבורית תרמו למעמד עבודות הבית שני מרכיבים חדשים – מיקור חוץ (Lutz, 2002; Estévez-Abe & Hobson, 2015) ואבהות חדשה (Wall & Arnold, 2007), ואלה השפיעו על נראותה של עבודת הבית באופנים שונים. מיקור חוץ של עבודת הבית הלך והתבסס כאשר הצטמצם משך הזמן שנשים עובדות בשכר יכלו להקדיש לטיפול במשק ביתן, ומבחינה כלכלית אפשרה להן תרומתן להכנסה הכוללת של משק הבית להעביר את עבודות הבית לידי נשים אחרות תמורת תשלום (Lutz, 2015; Estévez-Abe & Hobson, 2002). כאמור, תהליך זה רק העצים את שקיפותן של עבודות הבית, הפחית מערכן והפך אותן לענף תעסוקה ירוד שבקושי מוגן בתנאי העסקה נאותים (Cox, 1997; Odeku, 2014). האבהות החדשה, לעומת זאת, צמחה על רקע העלייה בשיעורי הנשים המשתתפות בכוח העבודה. את מקום האבהות המסורתית, זו של האב מפרנס התומך כלכלית בבני ביתו, תפסה זו שבה האב נוכח בחיי ילדיו. כך נוצר מרכיב חדש בתפיסה התרבותית של טיפול במשפחה. עם התפתחותה של האבהות החדשה חל גידול במשך הזמן שבו אבות מתמסרים לילדיהם ולפעילות עימם (שטייר, 2010; Wall & Arnold, 2007), והדבר התקבל בהערכה תרבותית של "זמן איכות", שבו אבות מבלים עם ילדיהם מתוך אהבה וסמכות (אדר-בונים, 2007). השינוי הזה הנכיח את עבודות הבית, העניק להן נראות ואף זכה לכינוי משל עצמו – אבהות חדשה, כינוי הנושא קונוטציה חיובית, ובתוך כך מתעלם מהעובדה שבסופו של דבר התפקידים הנכללים באבהות החדשה הם חלק מעבודות הבית השוטפות שהיו נתונות עד כה בידי נשים בלבד. אף שיש מי שיטען כי גם אצל נשים בילוי זמן איכות עם הילדים אינו עבודה שקופה, שכן הוא מהווה קטגוריה תרבותית של פנאי וקשר רגשי מטפל, מחקרן של עמית קפלן ומהא כרכבי־סבאח (2017) שנערך בישראל מלמד כי בעיני נשים קיימת מידה רבה של חפיפה בין זמן איכות עם הילדים ובין משימת הטיפול בהם, וכי ההבחנה ביניהם אינה מובהקת. יתרה מזו, לא רק ההיבט המגדרי מגולם במושג העבודות השקופות אלא גם היעדר שונות מעמדית, שכן הוא מבטא חלוקה ממוגדרת לא שוויונית שמתקיימת ללא קשר למוצא, למעמד ולאתניות ואשר היא משותפת למגוון קבוצות חברתיות (ברייר־גארב, 2020).

מידת השקיפות של עבודות הבית עומדת אפוא בהלימה עם השינוי במגמת השתתפותן של נשים בכוח העבודה. לפיכך אני מציעה לדרג אותה לפי שלוש הקטגוריות הבאות: כלל העיסוקים שהיו ונשארו בידי נשים, עבודות בית שעברו מיקור חוץ חלקי והפכו שקופות עוד יותר, וזמן האיכות עם הילדים – קטגוריה שאבות הצטרפו אליה והיא הפכה נראית. מאחר שבבסיס השקיפות עומדת השתתפותן של נשים בכוח העבודה, המקרה של הקהילה החרדית בישראל מאפשר לבחון מושגים אלו על רקע מבנה משק הבית הייחודי לה.

הקהילה החרדית בישראל

החברה החרדית בישראל נחשבת לקבוצה שהמאפיין העיקרי שלה הוא היבדלות חברתית מתוך שמירה והקפדה על אורח חיים דתי, שמרני ואדוק. הכפיפות לאורח חיים זה מוכתבת על ידי הסמכות התורנית בקהילה (פרידמן, 1991). אף שהחברה החרדית נתפסת כקהילה שחבריה דומים זה לזה, היא אינה עשויה מקשה אחת, ונהוג להבחין בה בין שלושה זרמים בולטים: הזרם הליטאי, הזרם החסידי והזרם המזרחי. הזרם הליטאי מוביל את "הכרת

הלומדים", המחנכת את בניה להתמיד בלימוד התורה זמן רב ככל האפשר (שאו, 2010). בזרם החסידי, לעומת זאת, גברים משתלבים מהר יותר בכוח העבודה, ואילו הזרם המזרחי – חלקו התחנך על פי ערכי הזרם הליטאי וחלקו נוהג לפי המסורת המזרחית (זיכרמן, 2014; ליאון, 2009). בשנים האחרונות הוגדר זרם נוסף בחברה החרדית, "חרדים מודרניים" (זיכרמן וכהנר, 2012). אלה נחשבים מעמד הביניים החרדי, שכן תפיסתם גורסת כי גם גברים צריכים לקחת חלק בכוח העבודה.

למרות ההבדלים, מרבית הזוגות הצעירים בכל הזרמים מקיימים מבנה משק בית ייחודי שאין דומה לו בחברות אחרות בעולם וגם לא בקהילות חרדיות במקומות אחרים בעולם. במרבית משקי הבית הצעירים בקהילה החרדית בישראל הגברים אינם עובדים בשוק העבודה, כדי להתמסר ללימודים תורניים, והנשים תומכות בלימוד התורה של בעליהן והן המפרנסות העיקריות במשק הבית (חסידה, 2020; פרידמן, 1991).

לשם מימוש החוזה המגדרי, מערכת החינוך החרדית מכשירה את הנשים ללימודים מקצועיים כשנתיים נוספות אחרי שסיימו את כיתה יב. רוב הנשים עוברות הכשרה לתחום ההוראה. בשנות החמישים והשישים יכלה החברה החרדית להציע מספיק משרות בעולם החינוך לבוגרות מוסדות "בית יעקב", אולם מקור התעסוקה הזה הלך והצטמצם (פרידמן, 1991; קפלן, 2007), ולפיכך נאלצה ההנהגה החרדית לאפשר הכשרות בתחומי עיסוק שאינם בתחום החינוך. עם השנים עלה שיעור הנשים החרדיות המשתתפות בשוק העבודה, ואף הדיבק את היעד שקבעה מדינת ישראל לשנת 2020 (מזרחי סימון, 2015). לשם השוואה, בשנת 2003 עמד שיעור הנשים החרדיות בכוח העבודה על 51%, בשנת 2012 – על 65%, ובשנת 2019 – על 77% (מלאך וכהנר, 2020).

לצד זאת, נשים חרדיות עוברות חברות לתפקידי מגדר מסורתיים, באופן המשקף את מיקומן בחברה דתית הדוגלת בכך שמקומה של אישה בבית. כמו בקהילות דתיות אחרות בעולם (Elison & Bartkowsky, 2002), תפקיד זה מצטמצם לטיפול בבית ובמשפחה. דוגמאות לכך אפשר למצוא בקרב קבוצת האמיש בצפון אמריקה (Kraybill, 2001), בקרב המורמונים ובקרב הפרוטסטנטים (Lehrer, 2004). הפרקטיקה הדתית בקבוצות אלו כוללת גם מכלול תפיסות וערכים הנוגעים להתנהלות המשפחה: חלוקת תפקידים מגדרית, שיעור ילודה גבוה, שיעור גירושין נמוך, ונישואין בגיל צעיר יחסית (Ammerman, 2003). דמיון לכך מתקיים גם בקרב נשות הקהילה החרדית בישראל. מחקרים מלמדים כי בראיונות עם נשים חרדיות צפות ועולות שתי קטגוריות ברורות: האחת היא נקיטה של משטר הצדקה לעבודה מחוץ לבית בשכר (נריה-בן שחר, 2015), והשנייה היא ההנאה מהאימהות, מגידול הילדים ומעבודות הבית (קפלן וכרכבי סבאח, 2017). על פי רבקה נריה-בן שחר (2015), לתפיסת המציאות הכלכלית של משק הבית החרדי יש שלוש פרספקטיבות. האחת היא פרספקטיבה מהותנית, שבה הבדלי המגדר נובעים מתוך שוני מהותי בבריאה עצמה – היינו גברים ונשים הם יצורים שונים במהותם, ונשים צריכות לטפל בבית ובמשפחה נוסף על העבודה בשכר. השנייה היא פרספקטיבה סוציולוגית; זו גורסת כי יש לקיים את החוזה המגדרי, שלפיו על מנת שהבעל ילמד תורה נדרשת האישה לפרנס. השלישית היא פרספקטיבה ביקורתית, המתריעה על הסכנות המאיימות על הבית היהודי, הכרוכות בעבודתן של נשים בשכר. ואכן, קפלן וכרכבי סבאח (2017) מצטטות נשים חרדיות עובדות ואימהות למשפחות ברוכות ילדים שמספרות כי הן מרגישות החמצה כאשר ניטל מהן חלק מעבודת הבית, אם על ידי

עזרה מבית אם על ידי מימור חוץ, וכי הן חשות פחות בערכן אם אינן עסוקות בעבודת הבית – עד כדי תחושה של היעדר מימוש עצמי ופגיעה בזהות אימהית. נקודת המבט הגברית-חרדית אינה שונה: גם בעיני הגברים התפקידים המגדריים הם ה"נכונים", וגם הם משתמשים במשטרי הצדקה לחילוף התפקידים שבו מצאו עצמם ומתייחסים להשתתפותם בעבודות הבית כאל מצוות גמילות חסדים ואפילו כאל דעת תורה (וגנר, 2015). אם כן, מבנה משק הבית החרדי הגמיש את תפקידי המגדר דווקא בתוך החברה החרדית המסורתית. אולם לא תמיד התפקידים הללו עולים בקנה אחד עם תפיסות המציאות החדשה, וסוגיית עבודות הבית מקבלת משמעות ייחודית כאשר מנתחים אותה כעבודה שקופה.

אף שהחברה הישראלית מאופיינת בשיעור גבוה של השתתפות נשים בכוח העבודה, בשיעור גבוה של השתתפות אימהות בשוק העבודה ובפער מגדרי קטן יחסית בשיעורי ההשתתפות של גברים ונשים בכוח העבודה בהשוואה למדינות ה-OECD (בוורס ופוקס, 2016; מזרחי סימון, 2015), המקרה של החברה החרדית שונה במהותו גם בהקשר הישראלי וגם בהשוואה לקהילות חרדיות אחרות בעולם, בשל המבנה החברתי שבו נשים הן המפרנסות העיקריות במשק הבית. ייחודיותה מזמנת מחקרים העוסקים בהשלכותיו של מבנה משק הבית שלה על היבטים של בית ומשפחה – למשל שיקולים בבחירת בן זוג בחברה החרדית בהשוואה לקבוצות אחרות בעולם (Yaffe Malovicki et al., 2018), או הקשר בין השתתפות נשים חרדיות בכוח העבודה ובין שיעורי ילודה (חסידה, 2020). עם השנים גדל היקף הגברים הלומדים אחרי הנישואין (אברכים), ועימו גדל שיעור המשפחות שבהן האישה היא מפרנסת יחידה. קצב הגידול במספר האברכים גבוה אף מזה של האוכלוסייה החרדית: בשנת 2018 חלה עלייה של 5.6% במספר האברכים, לעומת גידול של 4% בהיקף האוכלוסייה החרדית (מלאך וכהנר, 2019). הסקרים החברתיים שעורכת הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מספקים מידע סוציו-דמוגרפי לגבי נשים חרדיות בשנים האחרונות, והוא מוצג בטבלה 1.

טבלה 1. מאפייני נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות, על פי סקרים חברתיים של הל"מ*

משתנה/ שנת הסקר	2018	2019	2020
N	74	119	100
גיל ממוצע	34-30	34-30	34-30
מספר ילדים ממוצע	3.6	3.6	3.3
מעל 7 ילדים	23%	21%	18%
ילדים עד גיל 5	72%	68%	65%
התעודה הגבוהה ביותר*	10%	20%	20%
בית ספר תיכון	8%	8%	9%
תעודת בגרות	58%	40%	48%
תעודה על-תיכונית (כולל הכשרת הנדסאים מטעם המדינה)			
תואר אקדמי	22%	29%	18%
משרה מלאה	43%	47%	46%

עיבוד נתוני הסקרים החברתיים: יהודית חסידה

* לא כולל המדווחות על תעודה אחרת שאינה תיכונית, תעודת בגרות או תעודה על-תיכונית

מן הנתונים על נשים חרדיות שהן המועסקות היחידות במשק הבית עולה כי גילן הממוצע נע בין 30 ל-34 שנים. גילן הצעיר יחסית קשור בעובדה שהן מפרנסות יחידות במשפחה עד גיל מסוים, שכן עם העלייה בגיל גדל הצורך בהכנסה נוספת, והגברים מצטרפים אז לשוק העבודה כדי לתמוך בפרנסת משק הבית. בגילים אלו נמצא כי מספר הילדים הממוצע הוא כ-3.5. לכ-20% מהנשים יש מעל 7 ילדים בכל גלי הסקר. קרוב ל-70% הן אימהות לילדים מתחת לגיל 5.

השכלת הנשים משקפת את מבנה מוסדות החינוך לבנות בחברה החרדית. כמחצית מהן בוגרות סמינר הכולל שנתיים של לימודי המשך אחרי שנות התיכון (תעודה על-תיכונית, בטבלה) – מסגרת שמכשירה לתחומי עיסוק מבוססי תעודה מקצועית (בעיקר בתחום החינוך, אך גם בהנדסאות). לכ-25% מהן יש תואר אקדמי. כמחצית מהנשים מועסקות במשרה מלאה בשוק העבודה.

מטרת המחקר היא לבחון את תפיסת עבודת הבית בקרב נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות, לפי שלושה גוני שקיפות. האחד אופייני לתפיסה שלפיה כל עבודות הבית – הן טיפול במשפחה, הן טיפול במשק הבית – נתונות בידי נשים, כפי שהיה (ועודנו) מקובל במשק בית מסורתי; בתפיסה זו עבודות הבית שקופות גם בחברה המערבית. השני אופייני למצב שבו חלק מעבודות הבית עוברות למיקור חוץ בשכר. בין שמדובר בעבודות משק הבית ובין שמדובר בטיפול בילדים, עבודות אלו שקופות אף יותר, וכך גם העוסקות בהן. השלישי אופייני למצב שבו עבודות בית מקבלות נראות – מצב שבו גברים לוקחים בהן חלק במסגרת האבהות החדשה והשינויים בתפקידי המגדר המסורתיים. עבודות אלו כוללות בעיקר טיפול בילדים, אך לעיתים הן כוללות גם מעט מעבודות משק הבית. נקודת מבטן של נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשפחה עשויה לשפוך אור על מהותה של עבודה שקופה בחברה מסורתית שמאלצת את בני הזוג להחליף תפקידים בבית ובמשפחה, או לפחות לחלק אותם באופן שוויוני יותר.

שיטה

המחקר נעשה בגישה איכותנית והוא מבוסס על ראיונות עם חמש נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשק הבית ובעלות משפחה, המועסקות בתחום ההייטק. מטבע הדברים, כולן היו מועסקות במשרה מלאה ולעיתים אף עבדו שעות נוספות. המראיינות אתרו בשיטת כדור השלג. מאפייניהן אמנם אינם משקפים לגמרי את אוכלוסיות הסקרים החברתיים של ה"למ"ס, משום שכולן עבדו במשרה מלאה בתחום עיסוק תובעני, אך ככלל מאפייניהן תואמים את מאפייני הרקע של אוכלוסיות הסקרים. המראיינות היו בנות 30 לערך, אימהות ל-3-5 ילדים, וחלקן החזיקו בתעודה מקצועית מסמינר בית יעקב ואף סיימו תואר ראשון. גילן הממוצע של הנשים ומספר הילדים של כל אחת אופייניים לתהליך כלכלתו של משק הבית החרדי, שבו במשך תקופה מסוימת נשים הן המפרנסות היחידות במשק הבית ובעליהן אינם משתתפים בכוח העבודה, אך מאוחר יותר הבעלים מצטרפים לכוח העבודה מתוך צורך כלכלי (חסידה, 2020). במילים אחרות, נשים חרדיות הן מפרנסות יחידות במשך תקופת זמן מוגבלת, שלאחריה גם לבעלים יש תרומה כלכלית למשק הבית. חמש הנשים פרשו תמונה מקיפה של עבודתן בבית ומחוץ לו כנשות הייטק, והתייחסו

לחלוקת התפקידים המגדרית ולתפיסתן את עבודת הבית. תיאוריהן של המרואיינות מופיעים בטבלה 2.

טבלה 2. מאפייני הנשים המרואיינות

שם (השמות בדויים)	גיל	מספר ילדים	תפקיד	השכלה
פנינה	26	3	מתכנתת	תואר ראשון
נעמי	32	5	מתכנתת בכירה ומרצה בתחום	תואר ראשון
אהובה	32	3	מתכנתת ראש צוות תוכנה של שני אנשים	לימודי תעודה
רבקה	34	6	מתכנתת, מנהלת מחלקה וצוות תוכנה של 22 איש	במהלך לימודים לתואר שני
שירה	32	5	מפתחת מערכות מידע ראשת צוות עובדים	במהלך לימודים לתואר ראשון

היקף המרואיינות אמנם מצומצם, אך הראיונות עימן מאפשרים הצצה לעולמן בהקשר של עבודות שקופות, שכן בבסיסו של ריאיון עומק עומדת המטרה להיות קשובים לשדה ו"לכונן ידע הנובע ממיקומים השונים של נשים, להציע נקודות מבט אחרות מאלה המובנות מאליהן" (הרצוג, 2014, עמ' 35). בניגוד למחקר כמותי, כדי להשיג מטרה זו לא נאסף מדגם, שבמהותו נועד לאתר דפוס מסוים, ובוודאי לא בהיקף מוגדר; עצם הכניסה לשדה מאפשרת חשיפה של שיח אחר.

הראיונות עם נשים אלו מאפשרים לחשוף מרחבי ידע לגבי משקי בית כשלהן. ריאיונות העומק (שקדי, 2003) התמקדו בכמה נושאים ויצרו שיחה שהסתעפה והתרחבה למגוון תחומים הקשורים זה בזה. שלושה מהראיונות התקיימו בבתי המרואיינות, והשניים האחרים נערכו מחוץ לבית. במבט רפלקטיבי, יש לציין כי עורכת המחקר משתייכת למגזר החרדי ויש לה היכרות עמוקה עם שדה המחקר. סוגיית מיצובו של החוקר בשדה המחקר מציבה תדיר את הרעיון כי לחוקר שבוחן את ה"חצר האחורית של ביתו" יש גישה טובה יותר לנתונים מסוימים בהשוואה לחוקר המגיע מבחוץ.

עיבוד הראיונות נעשה בגישת תיאוריה מעוגנת בשדה (שמעוני, 2016). בשלב ראשון קודדו הראיונות בקידוד פתוח, המאתר קטגוריות בולטות שחוזרות על עצמן. בשלב שני נעשה קידוד צירי, שבו כל קטגוריה הוגדרה באופן מדויק יותר תוך תיחום של כל מאפייניה. לבסוף נקבעה היררכיה של הקטגוריות על פי הרציונל במענה לשאלת המחקר (גבתון, 2001; שמעוני, 2016; שקדי, 2003). שילוב הנתונים מתוך הסקרים החברתיים ומתוך הראיונות מציג תמונה כוללת של תפיסות עבודת הבית כמנעד של עבודות שקופות במשק הבית החרדי.

ממצאים

ממצאיו של מחקר זה נחלקים לשלוש תמות: תפיסת העבודה בשכר, תפיסת העבודה בבית וחלוקת התפקידים המגדרית, ותפיסותיהן של המרואיינות את עתיד בנותיהן. הראיונות מספקים מידע על תפיסת שקיפותן של עבודות הבית מנקודת המבט של המרואיינות.

עבודה בשכר

תחום ההייטק נחשב תחום עיסוק תובעני הדורש שעות עבודה רבות. כנשים בחברה מסורתית, שבה מצופה מנשים לשאת בתפקיד הכפול של עבודה בבית ומחוצה לו, המרואיינות מסבירות מדוע בחרו לעסוק בתחום ומעלות הצדקה קיומית לכך. נעמי הסבירה: "למה בחרתי במקצוע הזה? כי ידעתי שאני הולכת לפרנס וידעתי שאני רוצה משכורת גבוהה, ואין את זה בשום מקצוע אחר בשוק". פנינה סיפרה כיצד שוכנעה ללמוד את התחום מפני שיעזור לה להתפרנס בכבוד – יותר מתחומי לימוד אחרים שהציע הסמינר, שהיו פחות מבטיחים מבחינת רווחה כלכלית:

אבא שלי הצליח לשכנע אותי, כי הוא יותר בא בקטע של התכל'ס. בחינוך מיוחד, אפילו שהלימודים נראים לי מעניינים, [...] המקצועות הם בשכר מינימום, ואין הרבה מקצועות. את לומדת דברים, [...] זה מאד מעניין. [...] בתכנות יכול להיות שיהיו יותר אופציות, והוא שכנע אותי שזה גם יהיה מעניין ובעיקר מאפשר משכורת טובה.

רבקה שילבה בדבריה הצדקות נוספות, אולם לבסוף חזרה לטיעון של פרנסת הבית:

בעלי, שבא ממשפחה אקדמאית ואקדמיה אצלם תופסת מקום מאוד חשוב ונכבד, הוא אברך כולל, [...] וידעתי שאני רוצה להתפרנס בכבוד כמה שאפשר. אני לא גדלתי על לחם ומים, וכדי שבעלי באמת יוכל לשבת וללמוד ידעתי שצריך לחפש הכנסה מכניסה.

העבודה בהייטק היא תחום עיסוק עמוס ותובעני, במיוחד אצל נשים שהן אימהות במשפחות ברוכות ילדים, אולם היקף המשרות והשכר המוצע מהווים גורמי משיכה לבחירה בתחום. אחריותן לפרנסת הבית נוכחת בדבריהן, והמוטיבציה החזקה ביותר היא השאיפה לחיי רווחה – שאיפה שמשלבת בהגיון התפיסה הכלכלית הניאו-ליברלית ומתרחקת מעט מעקרון התמיכה בלומדי התורה. ואמנם, הן מתארות עבודה שדורשת אחריות רבה, שעות פעילות עמוסות, לפעמים גם שעות נוספות, ואפילו נסיעות לחו"ל. רבקה סיפרה:

בתחילה עבדתי עבור חברה באירופה. פרויקטים מלחיצים, מורכבים, שעות מטורפות, צריכים לעבוד 24/7, פעמיים טסתי ללונדון להתקנה והצגה של הפרויקט. נולדו לי שלושה ילדים במהלך תקופה זו והחלטתי לעבור למקום אחר, [...] וגם שם הפרויקטים היו עמוסים ודרשו שעות עבודה בשישי ומוצ"ש. אז החלטתי לעבור לעבוד בבנק כדי למסד שעות ברורות...

אהובה הדגישה את האחריות המוטלת עליה במסגרת העבודה: "בגלל שהחברה קטנה, אני אחראית על הכול כמעט. בסופו של דבר אני המנהלת של הפרויקט, כי אני הייתי הכי בעניינים. בגלל בדיקות התוכנה אני יודעת הכי טוב, יותר מהמפתחות, מה קורה, ובכל הישיבות אני צריכה להיות". כמוה, גם שירה הדגישה את הלחצים בעבודה ואת גודל האחריות המוטלת עליה:

יש המון עבודה בתחום הרגולציה בביטוח. אני נמצאת במקום שבו כל היום צריך למקם את הרגולציות גם בחברה עצמה וגם במסגרת שלנו. בגלל מנכ"ל חדש [...] יש המון לחץ, שגם היה קודם, אבל עכשיו [הוא] הרבה יותר מורגש, וציפיות ודרישות מעל ומעבר למה שהיה קודם. אני ראש צוות של מנתחי מערכות, ובמסגרת ההנהלה החדשה גם הוסיפו לי תחומי אחריות חדשים שלא היו קודם.

מתיאוריהן של אהובה ושירה עולה כי מדובר בעבודה תובענית ועמוסה, באחריות כבדה ובשעות עבודה שלעיתים הן לא שגרתיות, וכי הן נדרשות להשקיע בעבודה שהיא קריירה. נדמה כי במשקי בית רבים אחריות מסוג זה מוטלת על הגברים, וכי לנשים שיוצאות לעבוד יש את הפריבילגיה לעבוד במשרה המניבה הכנסה משנית; כך מתאפשר להן לבחור תעסוקה לטעמן או לעבוד בהיקף שעות שמתאים להן. יתרה מזו, מחקר שנערך בישראל ובחן אבות ואימהות עובדי הייטק הראה כי העבודה היא גורם מרכזי יותר בחייהם של אבות מאשר אצל אימהות, שכן אלו עדיין מחויבות לעבודות הבית יותר מגברים (Snir et al., 2009). נראה כי המורכבות והמתח בין חשיבות העבודה בחוץ ובין מחויבותן לעבודות הבית נוכחת בעולמן של נשים אלו. רבקה אמרה:

כמו שאמרתי, לעשות שעות נוספות מטורפות, לעשות ערב ולילה, לחזור ולהיות 24/7 מול הנייד, לא לדעת לעשות הפסקות, ולהיות מחוברת לטלפון ולמיילים... הרגשתי שזה מפריע למשפחה שלי, לילדים שלי, ובאיזשהו שלב אני עצמי הרגשתי שקריירה זה לדעתי סוג של עבדות.

נעמי חיזקה היבטים אלו:

אני כל הזמן עם היד על הדופק. [...] אני כן לקחתי עכשיו כמה קורסים ב-50% משרה של ניהול, בגלל שכן חשוב לי להכין את הקרקע. אני עושה חשבון שהילד הקטן אצלי עוד חמש שנים מתחיל ללמוד אחרי הצהריים, ואני לא יכולה אז ללחוץ על הכפתור ולקבל [קידום]. כלומר, תהיה פה איזושהי תקופה של קצת ויתור מפה ומפה. שוב, אם אני אראה שהעבודה לוקחת ממני יותר, אני הולכת אחורה. אין לי ספק שהבית והילדים חשובים לי יותר.

שירה, בדבריה, שבה אל ההיגיון הכלכלי:

אני הרגע חזרתי מחופשת לידה, והאמת היא שכאשר הייתי בחופשת לידה חיפשתי משרה בחוץ [מחוץ למקום העבודה הנוכחי] ולא משרה ניהולית. רציתי לרדת [בהיקף המשרה], הרגשתי שזה יותר מדי, אבל השכר פשוט בהתאם. והייתי מוכנה אפילו לרדת בשכר, השאלה עד כמה. לא מצאתי משהו ברמת שכר שהייתי מוכנה לרדת.

אמירה זו עולה בקנה אחד עם הנתונים שלפיהם רק כמחצית מהנשים החרדיות שהן מפרנסות יחידות בביתן עובדות במשרה מלאה. נראה כי מי שעובדות במשרה מלאה למרות דרישות הבית התובעניות, מונעות גם מתפיסות כלכליות שמשתלבות באידיאולוגיית החברה החרדית בישראל. יתרה מזו, תיאורן מלמד כי הן עובדות למען הכסף ולא למען הקריירה. במילים אחרות, מתקיימת הבחנה ברורה בין עבודה לשם פרנסה ובין עבודה לשם קידום ומיצוי עצמי, שהיא מניע מהותי להשתתפותן של נשים בעבודה בעולם המערבי (Lesthaeghe, 1983; Lesthaeghe & Surkyn, 1988). ההבחנה בין פרנסה לקריירה לא רק מבטאת התנגשות מעשית בין המחויבויות לעבודה ולבית בהינתן משאבי הזמן המוגבלים, אלא גם משקפת מחלוקת על ערכים תרבותיים שלפיהם פיתוח קריירה ומיצוי עצמי אצל נשים נתפסים בשלילה, מכיוון שיעודן הוא לטפל בבית ובמשפחה. הבחנה זו מחדדת את הקונפליקט החבוי בדבריהן בין היגיון כלכלי ובין המחויבות המסורתית לבית.

תפיסת עבודת הבית וחלוקת תפקידים מגדרית

סדר יומן של הנשים משלב בין עבודה בשכר לעבודת הבית, והוא מושפע מהגיון שוק העבודה. הן אינן נמצאות בבית בשעות הבוקר, כאשר יש לקחת את הילדים אל מוסדות הלימוד, ואינן נמצאות בבית כאשר הם חוזרים אליו בצהריים. בשעות הערב, לעומת זאת, הן נמצאות בבית ועליהן להתמודד עם טיפול בילדים ועם מטלות הבית. השילוב בין עבודה בבית ומחוצה לו עולה למשל בתיאורה של שירה:

בבוקר אני קמה מוקדם, בשש, לפעמים לפני, תלוי כמה אני רוצה להספיק. אני מלבישה את התנינוקת ולפעמים גם את האחד לפני, שהוא בן ארבע. הגדולים כבר מתלבשים לבד... אבל בעלי מכין אוכל. הוא גם דואג לארוחת בוקר. אז אני, ברגע שגמרתי להלביש אותם אני מתארגנת ויוצאת.

נעמי מבחינה בין הילדים הגדולים לקטנים: "היום, כשהגדולים מתלבשים לבד, אנחנו מכינים בערב בגדים. אם לא, אז בעלי אחראי לקום בבוקר מוקדם ולדאוג שלכולם יש בגדים". אהובה סיפרה שהיא חוזרת מהעבודה בשעה 16:00, ועד אז "בעלי מחזיר את כולם. תמיד יש להם את הארוחות צהריים שלי, הוא רק מחמם במיקרו".

מתיאור שעות הבוקר והצהריים עולה כי לבעל תפקיד מרכזי בטיפול בילדים אך לא בשאר עבודות הבית. עם זאת, נראה כי יש מקרים שבהם הבעל לוקח על עצמו גם מטלות שמוטלות באופן מסורתי על נשים כדי להקל על אשתו. נעמי, למשל, סיפרה: "גיהוץ זה בעלי, רק מעכשיו. עד הלידה האחרונה אני גיהצתי הכול. אני מאמינה שזה יחזור אליי כשטיפה התינוק יגדל ואז בצהריים אני אוכל גם לגהץ. עכשיו הוא מוגהץ ודואג שיהיה לנו בגדים לכל השבוע לכל ילד".

חשוב לציין כי העובדה שהבעלים לוקחים חלק בטיפול בילדים בשעות הבוקר והצהריים רלוונטית בגלל מעמדם כאברכים. שעות הלימוד בבוקר ככולל מופרדות משעות הלימוד בצהריים, וביניהן הגברים חוזרים הביתה להפסקת צהריים. סדר יום כזה מאפשר לבעל שלומד ככולל לטפל בילדים בשעות שבהן אשתו בעבודה. מחקרים מראים כי גם מנקודת מבטם של גברים אברכים וגם ממדידת מידת השוויון של חלוקת התפקידים במשק הבית,

עולה כי גברים במגזר החרדי לוקחים חלק פעיל בעבודות הבית משום ש"תורתו אומנתו" היא מסגרת גמישה יותר ממקומות העבודה של נשותיהן (הריס־אולשק, 2015; וגנר, 2015). לעומת זאת, בשעות אחר הצהריים והערב, כאשר הנשים בבית, הן המטפלות העיקריות בילדים, כפי שתיארה נעמי: "בחמש ארוחת ערב. אני עושה מקלחות, אני עושה כביסות, אני מטפלת בהכנת הכנת שיעורי בית, בעלי לומד עם הבנים. הוא בדרך כלל מגיע בשמונה". גם פנינה סיפרה: "ברבע לארבע אני מגיעה למעון, בחמישה לארבע מגיעה לצהרון, בארבע ועשרה בערך אנחנו מגיעים הביתה. קצת משחקים, נכנסים הביתה, מכינים ארוחת ערב, אוכלים, אמבטיות, השכבה. כאילו, זה נמשך ככה אבל זה יוצא שבערך בשבע הילדות הולכות לישון".

אהובה הדגישה: "אצלי ניקון, בישול ואפייה זה מספר אחד, ואני משקיעה המון שעות בזה, המון. אני יודעת שאני כל היום סביב זה". מנקודת מבטה, עבודת הבית היא מרכזית בחייה; היא רואה בה עיסוק מרכזי שנמשך "כל היום", אף שרוב היום היא עובדת מחוץ לבית. תיאורה משרטט סדר יום של אימהות לילדים קטנים שעובדות שעות רבות מחוץ לבית, ומציג מרתון של פעילויות הכוללות עבודה בשכר ועבודה בבית. לעומתה, רבקה טענה כי "תמיד הגיעו אלינו מבשלת ומגהצת ודברים שאני חושבת שהם פחות חשובים לי באופן אישי. יש מטפלת שנמצאת בבית בשעות היום".

המרוויגות מתארות כיצד חלוקת העבודה בבית נעשית בהתאם לדרישות העבודה בשכר. דבריהן משקפים מגוון דרכי חשיבה על האופן שבו מנוהל הבית, ומראים כי החשיבות המיוחסת לעבודות הבית הולמת את מידת שקיפותן. במילים אחרות, מקומה של העבודה בשכר בהשוואה לעבודת הבית מראה כי הערך המיוחס לעבודה בשכר נתון בתהליך של שינוי ותמורה שצמח דווקא מתוך ההכרח לפרנס "בית של תורה". נקודת המוצא של נשים חרדיות היא החובה לפרנס את הבית בשעה שהבעל מקדיש עיתותיו ללימוד תורה, אולם היצע תחומי הלימודים לנשים חרדיות והרצון לשמר רמת חיים נאותה מלמדים כי מקומה של העבודה בשכר מתרחק לעיתים ממטרתו המקורית.

בד בבד עם תיאורן את סדר יומן העמוס, על נושא אחד הסכימו כולן שהוא אינו באחריותן: הטיפול בילדים חולים. מטלה זו מוטלת בדרך כלל על הבעלים, והם זוכים להערכה מצידין. יש הנעזרות גם במשפחה המורחבת או בעוזרת. נעמי אמרה, "אם הבטחת להגיש תוכנה ביום מסוים ויש לך שבוע ילד חולה, קודם כול לא להגיע כל השבוע זה לא פייר, כי את לא את חד-הורית". גם רבקה הסבירה:

מבחינת איחורים וחסורים, העבודה היא מקום ראשון אם יש לי סידור. אז יש לי באמת מטפלת [...] ו[אם] זה לא מחלה או ילד שמקיא בלי הפסקה שצריך את אימא שלו, [אם] זה איזשהו דלקת גרון שאובחנה או משהו, אני הולכת לעבודה, אני לא נשארת בדרך כלל בבית.

שירה פירטה: "קודם כול, בימים הראשונים, בעלי איתם. אחרי כמה ימים שהוא איתם אז אני נשארת בבית ועובדת מהבית". במילים אחרות, במשקי בית חרדיים היעדרות מהעבודה בעקבות מחלת ילד אינה דומה להיעדרות כזאת במשקי בית שבהם שני בני הזוג עובדים, שכן כאן הזוגיות כולה נרתמת לתמוך בעבודת הנשים, שהיא מקור הכנסה יחיד שיש לשמרו. היגיון זה תומך בטענה של רונה ברייר-גארב (2020) שלפיה "שיח המדיניות

הכלכלית, ושיחים פופולריים התומכים בו, [...] מתייחסים לעבודות הבית והטיפול שעושות נשים במרחב הפרטי ללא תגמול כאל בעיה של בני זוג ושל חלוקת העבודה המשפחתית". כלומר, אף שהמרחב הפרטי כפוף להיגיון כלכלי, יש בו חלוקת עבודה משפחתית בין בני זוג. התנהגות זו אולי מובנת מאליה במשק בית שבו מי שהכנסתו נמוכה יותר יכול בקלות רבה יותר להפסיד ימי עבודה, אולם בעולם המערבי הנשים הן שמפסידות בדרך כלל ימי עבודה. בשל כך ניכרת הערכה לחלופת התפקידים הזאת, שאינה מובנת מאליה. נעמי אמרה, "הדבר הראשון שזכיתי בו זה בעלי. אין דברים כאלה בעולם. הוא בפירוש, לא רק שהוא עוזר, הוא שותף מהרגע הראשון". היא רואה את חלקו בחלוקת התפקידים כשותפות ולא כעזרה; היינו, קיומו של משק הבית מושתת על שותפות במימוש החווה המגדרי החרדי. גם פנינה סיפרה בהערכה, "הוא אבא של הבוקר ואני אימא בצהריים. הוא היה אב במשרה מלאה, ובצהריים אני אימא במשרה מלאה". ואהובה סיכמה, "דבר אחד ברור: שמאחורי סדר יום של אישה שעובדת עומד גבר". לפי היגיון זה של משק הבית, חלוקת התפקידים בבית תומכת במדיניות כלכלית שבה נשים הן מפרנסות יחידות דווקא מתוך אידיאולוגיה דתית המבקשת לפטור את הבעל מעול הפרנסה, וחובת הפרנסה מוטלת על הנשים – אך כדי לממש זאת, על הבעלים ליטול חלק פעיל בעבודות הבית.

למרות ההערכה שעולה מדברי הנשים על השתתפותו של הבעל בטיפול בילדים, הן מציגות את אותה השתתפות כמימוש של "חווה", שלפני הבעל לומד תורה והאישה מפרנסת ויש לתמוך בה בעזרה בבית ובילדים. לכאורה, חווה זה אינו שונה מהמערך הקפיטליסטי הרגיל המייצר חלוקת תפקידים מגדרית ומעצים את שקיפות עבודת הבית. אלא שהחלופה המגדרית בחברה החרדית מעמעמת את שקיפותה של עבודת הבית כפי שהיא נתפסת בעולם הקפיטליסטי. שכן אף שנשים בחברה המערבית חופשיות יחסית לאזן בין עבודה בשכר ובין עבודה בבית, כלומר להפחית את עומס העבודה בשכר או לחלופין להקים משפחה קטנה יותר או ללדת במרווחי זמן גדולים יותר וכך להקל את דרישות הבית, מתיאורן של הנשים החרדיות עולה תמונה אחרת: הן מחונכות, ובמידה מסוימת גם מחויבות, הן לעבודה בבית הן לעבודה בשכר.

בשל הקונפליקט בין הציפייה החברתית שנשים יטפלו בבית ובמשפחה ובין הציפייה שיהיו אחראיות לקיומה של חברה הנשענת על לימוד תורה, נשים אלו אינן מאטות את קצב הרחבת המשפחה לטובת קידום בעבודה; לפי תפיסתן, יש להאט את קצב העבודה לטובת דרישות המשפחה. הן אמנם בחרו בתחום עבודה תובעני כדי לפרנס ברווחה, אך לא על חשבון המשפחה או מספר הילדים. מרחבי הידע שהן מציגות משקפים עולם מורכב הנתון לשינויים ולתמורות, שנמתח בין הרצון לממש אידיאולוגיה דתית שרואה בעבודת הבית ערך עליון ובין תפיסות ניאוליברליות שמעמידות את העבודה בשכר כפתרון של רווחה כלכלית. מורכבות זו ניכרת גם במידת שקיפותה של עבודת הבית. נשים חרדיות מחונכות מלכתחילה לתפקידי מגדר מסורתיים, אלא שהניאוליברליזם הכלכלי גרף אותן בכוח לחזית עולם התעסוקה הממעיט בערכה של עבודת הבית. חלקן מצליחות לשלב בין הגיונות אלו, לא מעט בזכות מקומות עבודה (חממות הייטק לנשים חרדיות) שמאפשרים להן לשמר את זהותן הדתית על כל הכרוך בכך, ובכלל זה היכולת להמשיך ולייחס ערך עליון לעבודת הבית והטיפול (Wasserman & Frenkel, 2020). לכן, האופן שבו הן ממסגרות את עתיד בנותיהן חשוב לניתוח המשמעות שהן מעניקות לעבודות הבית ולעבודה בשכר:

האם יחנכו את בנותיהן לפי ההיגיון הניאו-ליברלי לגבי עבודה בשכר, ובעקיפין תעלה מידת השקיפות של עבודת הבית – או שמא ימשיכו להנחיל את המסורת שלפיה תפקידה של האישה בחברה החרדית הוא בראש ובראשונה להיות אם ורעיה טובה, תפקיד שכלולה בו גם העבודה בשכר?

תפיסות לעתיד

אני אסביר לה [לבת שלי], תשמעי, כמורה את תצטרכי לעשות הרבה שיעורים פרטיים כדי להביא הכנסה. אם את רוצה שבעלך ילמד... כדי לחיות וליהנות, לקבל גם בריכה וגם חוג וגם בגדים יפים, שזה חשוב לך, ונעליים לא קרועות, צריך כסף!

כך אמרה נעמי. רבקה חיזקה את הדברים:

יש לי ילדה שהיא בכיתה ה', ועד עכשיו או עד לפני שנה היא אמרה שבחיים שלה היא לא תלך לעבוד במקצוע הזה [בהייטק] והיא שונאת את זה. היום היא כבר מדברת אחרת. היא הייתה אז באמת קטנה. אני חושבת שזה בין המקצועות הטובים ביותר, הן מבחינה כלכלית הן מבחינת פיתוח, והן מבחינת מקומות עבודה בהערכה היום לנשים חרדיות, שאין אותם בהרבה מקצועות.

ההיגיון הכלכלי שב והתבלט אצל המרואיינות כשהתייחסו לתפיסות של עבודה בשכר בהקשר העתידי של בנותיהן. שירה אמרה:

הייתי מאוד שמחה שהילדים שלי ילכו לדברים יותר רגועים, אבל אני חושבת שכדי שזה יקרה אני צריכה לחתן אותם עם הרבה כסף, ואני לא בטוחה שזה יקרה... הלוואי. או שהמצב ישתנה, או שאני אזכה בפיס כדי שזה יקרה, וכנראה שזה לא יקרה... אני כן אשכנע אותם ללכת למקצועות יותר תובעניים שמכניסים משכורות יותר גבוהות.

כסף הוא מילת המפתח בתפיסת העבודה בשכר, המחזקת את המניע הכלכלי ולא את זה האידיאולוגי. אך הגורם הכלכלי נתפס כשווה ערך לעבודת הבית, שכן בדבריהן של המרואיינות אין אזכור של מימוש עצמי או של עצמאות, וגם לא של העובדה שכדי להשקיע בעבודה בשכר צריך לצמצם את דרישות הבית, ולשם כך נדרש בעיקר צמצום ילודה. תפיסת העבודה בשכר ממסגרת את השוויון בין שני תחומים אלו בחייהן: הן בחרו בעבודה תובענית לא במקום הבית והמשפחה אלא כדי לתמוך בבית ובמשפחה, ואת העיקרון הזה הן מנחילות לבנותיהן. אמנם תגמול כלכלי הוא תמריץ ליציאת נשים לעבודה בכל העולם ולא רק בחברה החרדית, אך התמריצים העיקריים המאפיינים מגמה זו בחברה המערבית נוגעים למימוש עצמי, לאוטונומיה ולעצמאות, לסטטוס ולמעמד. אלה הגורמים שגם הפכו את עבודת הבית לשקופה, שכן אין בה מכל אלה ולכן היא אינה נראית. אולם בחברה החרדית התגמול הכלכלי נועד לתמוך בקיומו של משק הבית לצד עבודות הבית, בדיוק כמו בישול, אפייה וגידול ילדים. אותו תגמול כלכלי שעלה בדברי המרואיינות בהקשר של חינוך בנותיהן מלמד על מקומה של עבודה בשכר בעיצוב שקיפותה של עבודת הבית.

במילים אחרות, אם העבודה בשכר היא אמצעי לקיום משק הבית, היא הופכת שקופה כמו עבודת הבית; לחלופין, המשמעות שמיוחסת לעבודת הבית דרך תפיסתן של המרואיינות את העבודה בשכר מקנה לעבודת הבית נראות, וזו הופכת שוות ערך לעבודה בשכר. שקיפות או נראות של עבודה שנובעות מתפיסות של תגמול כלכלי, מרחב ציבורי, כישורי עובדים ויוקרת העיסוק (Folbre, 1991; Hatton, 2017) מקבלות ביטוי אצל נשים חרדיות גם בעבודת הבית וגם בעבודה בשכר, ובתפיסותיהן אלו הן מערערות על הנחות היסוד של עבודות שקופות. לחלופין, אפשר לנסח את יחסן לשני התחומים בדרכה של עינת לביא (אצל ברייר-גארב, 2020) הטוענת כי השיח הניאו-ליברלי מתמזג גם באימהות טובה והופך את עבודת הבית והטיפול בילדים למרחב שיש בו כישורים ויוקרה.

השוויון בין ערכה של עבודה בשכר לערכה של עבודת הבית שב ועלה בדברי המרואיינות כשהציגו משטרי הצדקה לתעסוקתן התובענית ולחינוך בנותיהן לתעסוקה בעתיד, וגם כשהציגו את סדר יומן בבית מבלי להפחית בחשיבותו ובחשיבות גודל המשפחה. תפיסות אלו, המציגות את העבודה בשכר כפונקציונלית לקיום עבודת הבית, מעניקות נראות שווה לשני תחומים שבעולם המערבי הם מנוגדים, האחד גלוי והאחד שקוף. חשוב להדגיש כי הקושי לשלב בין עבודה בשכר לעבודת הבית אינו רק נחלתן של נשים חרדיות, והוא זה שהעצים את הדיון בשקיפותה של עבודת הבית (ברייר-גארב, 2020). המקרה של הנשים החרדיות מחדד את השיח על עבודות הבית לנוכח העובדה שרובן מחויבות לשוק העבודה אף שהן אימהות צעירות, ובשל כך התאימה עצמה הקהילה החרדית והחלה להכשיר את בנותיה לעבודות מתגמלות אך תובעניות, ובה בעת היא מוסיפה לצפות מהן להיות אימהות ורעיות טובות.

דיון

מחקר זה ביקש להתחקות אחר תבניות החשיבה של נשים חרדיות שהן מפרנסות יחידות במשק ביתן לגבי עבודת הבית, במטרה לבחון את מנעד השקיפות של עבודה זו בחברה החרדית. שקיפותה של עבודת הבית בקרב נשים חרדיות היא מקרה בוחן מעניין, שכן מושג השקיפות כשלעצמו צמח מתוך תפיסה מערבית פמיניסטית שבבסיסה ההנחה כי עבודה היא כזאת אם היא נעשית בתשלום, בשעה שמרבית העבודות שאינן מתוגמלות בתשלום מבוצעות על ידי נשים (ברקוביץ, 1996; פולברה, 1996; Folbre, 1991; Cox, 1997). תפיסה זו עומדת בניגוד גמור לתפיסת העולם החרדי, הדוגלת בדפוסי משפחה מסורתיים שלפיהם ייעודן של נשים הוא לעסוק בתפקידי הבית והמשפחה (נריה-בן שחר, 2015; פרידמן, 1988). אלא שבקרב החברה החרדית בישראל מתקיים מבנה משק בית ייחודי שבו נשים הן המפרנסות היחידות או העיקריות (חסידה, 2020; פרידמן, 1988, 1991) ולכן רבות מהן עובדות בשכר, לעיתים בהיקף שעות רחב. משקי בית אלו אינם יכולים לתפקד ללא עזרת הבעל והאב; ואכן, הגברים משתתפים בחלק מעבודות הבית והטיפול (וגנר, 2015), ולמעשה מציגים חזות מתעתעת של חלוקת תפקידים שוויונית כביכול, שכן הנשים – אף שהן מפרנסות יחידות – אחראיות גם על הטיפול בבית ובמשפחה.

מתוך מרחבי הידע שנחשפו בראיונות עולות שתי שאלות מהותיות: מה מידת שקיפותה של עבודת הבית בחברה החרדית, והיכן היא עומדת בהשוואה לשקיפותה של עבודת הבית

בכלכלת העולם המערבי. שקיפותה של עבודת הבית אמנם נוצרה מתוך תפיסות ניאור-ליברליות אשר לפיהן עבודה נעשית בהכרח בשכר, ואשר מעמדות בין דרישות כלכליות של משק בית ובין ציפיות מגדריות ותפיסות עצמיות של גברים ונשים (בריייר-גארב, 2020). אולם השקיפות נעה על מנעד שבקצהו האחד עבודות בית שנעשות רק על ידי נשים, ובקצהו האחר עבודות בית שנעשות גם על ידי שותפים המאפשרים לנשים להקדיש זמן רב יותר לעבודה בשכר. מחקר זה מחזק את ההנחה כי שקיפותה של פעילות נובעת מיחסה של החברה המערבית כלפיה וכלפי מעמדה בעולם הקפיטליסטי, תפיסה שמחלחלת גם לחברה החרדית המסורתית. דווקא המחויבות לאידיאולוגיה הדתית הובילה לתמורות שיוצרות מתח בין תפיסות דתיות אידיאולוגיות ובין תפיסות כלכליות ניאור-ליברליות, בעיקר בקרב נשים חרדיות שבחרו לעבוד באחד מתחומי העיסוק התובעניים ביותר בשוק העבודה. נשים אלו נמצאות תדיר בין שיח דתי לשיח ניאור-ליברלי, המבטאים תפיסות עולם מנוגדות, ושיחים אלו מעצבים את מידת השקיפות של עבודות הבית.

הצומת בין תפיסות עולם שונות אלו משתקף גם בסדר יומן, שמתחולל בו קונפליקט מתמשך. מחד גיסא, הרווחה הכלכלית עומדת לנגד עיניהן ומבטאת דרישות כלכליות בעולם קפיטליסטי. לכך מתווסף גם השינוי בחלוקת התפקידים המגדרית, המטשטש זיקות בינריות בין עבודה ומגדר. מאידך גיסא, עבודות הבית נושאות משמעות וחשיבות רבה בעיני נשים חרדיות, כפי שהראו גם מחקרים אחרים (נריה-בן שחר, 2015; קפלן וכרכבי סבאה, 2017), והן קושרות אל עבודות הבית את עיקר זהותן. אולם ככל שהעבודה בשכר הופכת להיות עיקרית ומשמעותית בעיניהן, כך עבודות הטיפול והבית נהיות שקופות יותר מנקודת מבטן. שקיפות זו מתבטאת בעזרה בעבודות הבית באמצעות מיקור חוץ ובעזרה בהן מצד הבעלים והמשפחה המורחבת, שבעקיפין תומכים בעבודתן של הנשים בשכר ומגבירים את שקיפותן של עבודות הבית. אף שהשתתפות הבעלים בעבודה במשק הבית צמחה מתוך אידיאולוגיה חרדית ישראלית שלפיה הנשים עובדות והבעלים לומדים, היא מתכתבת היטב עם ההיגיון הניאור-ליברלי, שכן בהשתתפות הבעלים בעבודות הבית יש מעין הצהרה על יוקרת עבודתן של נשותיהן וחשיבותה לרווחה הכלכלית. ואף שנשות ההייטק החרדיות מקבלות כמוכן מאליו את "חווה" השותפות בטיפול בילדים ובבית, הן למעשה מחזקות את ההנחה כי כאשר גברים לוקחים חלק בטיפול בילדים בנוסח האבהות החדשה, עבודה זו מקבלת נראות (שטייר, 2010; Wall & Arnold, 2007). תפיסה זו חוזרת אל ההיגיון הכלכלי והתפיסות מגדריות כאשר למרחב פרטי וציבורי ולעבודה בבית או בשכר. ואולם הגוונים של העבודה השקופה אינם מושפעים רק מתגמול כלכלי ומנראות חיצונית, אלא גם מתפיסה סובייקטיבית. הנשים החרדיות אמנם העבירו את האחריות על עבודת הבית למקורות אחרים שיש להם נראות רבה יותר בעיני המתבונן מבחוץ, אך עצם העברת העבודה לידיים אחרות מלמדת כי לפחות בעיניהן היא נתפסת כשקופה.

עם זאת, מקומן של הנשים החרדיות במבנה המשפחה הפטריארכלי מעצב את עבודתן בשכר כאמצעי הכנסה, ולא כאמצעי למיצוי עצמי ולפיתוח קריירה. תפיסה זו מגמדת את ערכה של העבודה בשכר ובשל כך הופכת את עבודת הבית לשקופה פחות. המרואיינות שבו והדגישו כי בחרו בתחום עיסוק תובעני רק כדי לאפשר את לימוד התורה של בעליהן ולשמור על הכנסה נאותה למשק הבית, כלומר העבודה בשכר משרתת את קיומו התקין של משק הבית ובכך מעניקה לעבודת הבית מעמד שווה. העבודה בשכר בחייהן עשויה

להתפרש כשקופה כמו עבודת הבית, או לחלופין, עבודת הבית עשויה להתפרש כנראית כמו העבודה בשכר (פולברה, 1996). דווקא הדרישות הכלכליות בעולם קפיטליסטי הביאו את אותן נשים מסורתיות לערער על הנחות היסוד של עבודות הבית והטיפול, שכן אם העבודה בשכר פונקציונלית למשק הבית, ערכה מתגמד ואילו משמעות עבודות הבית והטיפול עבורן גדלה. התפיסה הקפיטליסטית שהעמידה את העבודה בשכר במרכז החיים, שהביאה לשקיפותן של עבודות הבית (Kaplan-Daniels, 2009; Jensen et al., 2017; Hatton, 1987) ושיצרה את ההבחנה בין גברים לנשים ואת ההיררכיה בין הספרה הציבורית לספרה הביתית מחלחלת אמנם אל החברה החרדית, אך בה בעת היא יוצרת חתירה תחת הנחות יסוד אלו. בחברה החרדית יש סדר חברתי שונה, ומכאן גם משטרי הצדקה המבוססים על הגיונות אחרים. בראש ובראשונה עומדת הלמדנות (פרידמן, 1991), וזו גם משמרת היטב את ההיררכיה המגדרית שבה נשים חרדיות מודרות מלימוד גמרא (Mautner, 2014). משטר הצדקה זה אינו מוכפף כלל להיגיון הכלכלי אלא להיגיון תרבותי, והוא זה שעומד בבסיס תפיסתה של עבודת הבית – שמראש אינה שקופה כלל, בדיוק כמו ההולדה והפרייון. במילים אחרות, הגם שמחויבות מסורתית של נשים לבית ולמשפחה נתפסת כשימור של שקיפותן הכלכלית (ברייר-גארב, 2020), אותה מחויבות הופכת לזהות בקרב נשים חרדיות ומערערת על שקיפותן של עבודות הבית כפי שהן נתפסות בעולם המערבי.

ממצאיו של מחקר זה מוגבלים לאוכלוסיית המחקר, הכוללת רק נשים שהן מפרנסות יחידות במשק הבית ועובדות בתחום תובעני. מעניין יהיה להשוות את הממצאים לתפיסת עבודת הבית בקרב נשים מבוססות כלכלית שאינן נזקקות לעבודה תובענית כדי לפרנס את ביתן, או לזו שבמשקי בית שבהם שני בני הזוג עובדים. עוד מעניין לבדוק מה מידת חשיבותן של עבודות הבית בקרב נשים שמעסיקות עוזרות לטיפול במשק הבית גם אם אינן עובדות מחוצה לו, ולבחון כיצד משתלבים בני הזוג בעבודות משק הבית ובטיפול בילדים. ברם, יש לזכור כי מחקר זה עסק בנשים שעובדות בתחום תעסוקה תובעני ומתגמל המגלם היטב תפיסות כלכליות ניאוליברליות. יש להניח כי לא כל הנשים החרדיות מוכנות להקדיש לעבודה בשכר את הזמן שהן יכולות להקדיש לעבודות הבית והטיפול, כפי שחונכו לעשות.

מחקר זה השמיע אפוא את קולותיהן של נשים שהן מפרנסות יחידות במשק הבית וגם בחרו לעסוק בתחום תובעני. יש להניח כי לעת עתה אלה הם קולות מיעוט, שכן למרות העלייה בהיקף שעות העבודה של נשים חרדיות והתרחבות תחומי עיסוקן, רבות מהן עדיין עובדות במשרות חלקיות ומצליחות לשלב בקלות רבה יותר בין דרישות הבית ובין דרישות העבודה בשכר, כפי שמצופה מהן. עם זאת, עם הגידול בהשתתפותן של נשים חרדיות בכוח העבודה עשויים לחול שינויים בתפיסת מהותה של עבודת הבית והיא עשויה להפוך לשקופה כפי שהיא נתפסת בתרבות המערבית, באופן דומה לתהליך שהתרחש ביחסה של החברה המערבית לעבודת הבית. תהליכים כאלה כבר נראו במחקר זה כאשר עלה שוב ושוב הרעיון של הכנסה גבוהה, העומד בניגוד גמור לחיי תורה מתוך צניעות והסתפקות במועט. אלו עשויים לעצב מחדש אפילו את תפיסת המשפחה המסורתית, הן מבחינת גודלה הן מבחינת השתתפותם של גברים בכוח העבודה.

מקורות

- אדר בוניס, מתת. (2007). משפחות בראייה סוציולוגית ואנתרופולוגית (כרך 1). האוניברסיטה הפתוחה.
- בוורס, ליאורה, והדס פוקס. (2016). נשים והורים בשוק העבודה: ישראל לעומת ה-OECD. מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- ברייר-גארב, רונה. (2020). עבודות שקופות. מפתח, 15, 79-100.
- ברקוביץ, ניצה. (1996). על "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית". תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 189-195.
- גבתון, דן. (2001). תיאוריה מעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר האיכותני. בתוך נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני (עמ' 194-226). דביר.
- הריס-אולשק, רונית. (2015). סקר בנושא שילוב עבודה משפחה: חלוקת תפקידים במשק הבית. משרד הכלכלה, מחקר וכלכלה.
- הרצוג, חנה. (2014). דרכים לדעת – דמיון של התנגדות: מבט פמיניסטי על ריאיון העומק בחברה מרואיינת. בתוך מיכל קרומר-נבו, מיה לביא-אג'אי ודפנה הקר (עורכות), מתודולוגיות מחקר פמיניסטיות (עמ' 32-53). הקיבוץ המאוחד.
- וגנר, דבורה. (2015). אבות אברכים: זהויות ותפקידים במשפחה החרדית בישראל. חקר החברה החרדית, 2, 147-168.
- זיכרמן, חיים. (2014). שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. ידיעות אחרונות.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר. (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חסידה, יהודית. (2020). השתתפות נשים חרדיות בשוק העבודה: מעקב אחר שינויים בקהילה 1983-2008 [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- ליאון, ניסים. (2009). חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית. יד יצחק בן-צבי.
- מזרחי סימון, שלי. (2015, 31 במאי). נשים בישראל: סוגיות מרכזיות (מוגש לוועדה לקידום מעמד האישה ולשוויון מגדרי). מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- מלאך, גלעד, ולי כהנר. (2019). שנתון החברה החרדית בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- נריה-בן שחר, רבקה. (2015). "להיות אשה של תלמיד חכם": כיצד נתפסת המציאות החברתית-כלכלית של "חברת הלומדים" בעיני נשים חרדיות. חקר החברה החרדית, 2, 169-192.
- פולברה, ננסי. (1996). עקרת הבית והחשבונאות הלאומית (בתרגום איה ברזיר). תיאוריה וביקורת, 9 (חורף), 175-188.
- פרידמן, מנחם. (1988). האישה החרדית. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מנחם. (1991). החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים. מכון ירושלים לחקר ישראל.
- קפלן, קימי. (2007). בסוד השיח החרדי. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

- קפלן, עמית, ומהא כרכבי סבאח. (2017). עבודות שקופות בישראל: דוח מחקר למוסד לכיטוח לאומי. מכון ון ליר ומרכז שוות.
- שאול, מיכל. (2010). שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן. עיונים בתקומת ישראל, 20, 360-395.
- שטייר, חיה. (2010). סוף עידן "המפרנס היחיד": משפחות בנות שני מפרנסים בישראל. בתוך ורדה מילבאואר וליאת קוליק (עורכות), משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל - היבטים חברתיים, כלכליים ומשפטיים (עמ' 17-45). פלס.
- שמעוני, שרה. (2016). תאוריה מעוגנת בשדה. בתוך נעמה צבר-בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני: תפיסות, אסטרטגיות וכלים מתקדמים (עמ' 141-178). מכון מופ"ת.
- שקדי, אשר. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום. רמות.
- Ammerman, Nancy T. (2003). Religious identities and religious institutions. In Michele Dillon (Ed.), *Handbook of the Sociology of Religion*, (pp. 207-224). Cambridge.
- Caldwell, John C. (2004). Demographic theory: A long view. *Population and Development Review*, 30(2), 297-316.
- Cherlin, Andrew. (1983). Changing family and household: Contemporary lessons from historical research. *Annual Review of Sociology*, 9, 51-66.
- Cock, Jacklyn. (2011). Challenging the invisibility of domestic workers. *South African Review of Sociology*, 42(2), 132-133.
- Cox, Rosie. (1997). Invisible labour: Perceptions of paid domestic work in London. *Journal of Occupational Science*, 4(2), 62-67.
- Ellison, Cristopher G., & John P. Bartkowski. (2002). Conservative Protestantism and the division of household labor among married couples. *Journal of Family Issues*, 23(8), 950-985.
- Estévez-Abe, Margarita, & Barbara Hobson. (2015). Outsourcing domestic (care) work: The politics, policies, and political economy. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 22(2), 133-146.
- Folbre, Nancy. (1991). The unproductive housewife: Her evolution in nineteenth-century economic thought. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 16(3), 463-484.
- Hassan, Syeda Mahnaz, & Azlinda Azman. (2014). Visible work, invisible workers: A study of women home based workers in Pakistan. *International Journal of Social Work and Human Services Practice*, 2(2), 48-55.
- Hatton, Erin. (2017). Mechanisms of invisibility: Rethinking the concept of invisible work. *Work, Employment and Society*, 31(2), 336-351.
- Jensen, Per H., Birgit Pfau-Effinger, & Lluís Flaquer. (2009). In Birgit Pfau-Effinger, Lluís Flaquer, & Per H. Jensen (Eds.), The development of informal work in the work-welfare arrangements of European societies. *Formal and informal work: The hidden work regime in Europe* (pp. 3-21). Routledge.

- Kaplan-Daniels, Arlene. (1987). Invisible work. *Social Problems*, 34(5), 403–415.
- Kraybill, Donald B. (2001). *The riddle of Amish culture*. Johns Hopkins University Press.
- Lehrer, Evelyn L. (2004). Religion as a determinant of economic and demographic behavior in the United States. *Population and Development Review*, 30(4), 707–726.
- Lesthaeghe, Ron. (1983). A century of demographic and cultural change in Western Europe: An exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, 9(3), 411–435.
- Lesthaeghe, Ron, & Johan Surkyn. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, 14(1), 1–45.
- Lutz, Helma. (2002). At your service madam! The globalization of domestic service. *Feminist Review*, 70(1), 89–104.
- Mautner, Menachem. (2014). A dialogue between a liberal and an ultra-orthodox on the exclusion of women from Torah study. In Rene Provost (Ed.), *Mapping the legal boundaries of belonging: Religion and multiculturalism from Israel to Canada* (pp. 155–191). Oxford University Press.
- Odeku, Kola O. (2014). An overview of domestic work phenomenon. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(9), 697.
- Snir, Raphael, Itzhak Harpaz, & Dorit Ben-Baruch. (2009). Centrality of and investment in work and family among Israeli high-tech workers: A bicultural perspective. *Cross-Cultural Research*, 43(4), 366–385.
- Wall, Glenda, & Stephanie Arnold. (2007). How involved is involved fathering? An exploration of the contemporary culture of fatherhood. *Gender & Society*, 21(4), 508–527.
- Wasserman, Varda, & Michal Frenkel. (2020). The politics of (in)visibility displays: Ultra-Orthodox women manoeuvring within and between visibility regimes. *Human Relations*, 73(12), 1609–1631.
- Yaffe Malovicki, Nechumi, Melissa McDonald, Eran Halperin, & Tamar Saguy. (2018). God, sex, and money among the ultra-Orthodox in Israel: An integrated sociocultural and evolutionary perspective. *Evolution and Human Behavior*, 39(6), 622–631.

”הסבתא הפעילה” ו”האם הטובה”: סבתות ישראליות בין משפחתיות לניאו-ליברליזם

ניצה ברקוביץ, שלומית מנור*

תקציר. במרכז מחקרנו עומדת עבודת הטיפול של הסבתות, עבודה חיונית אך שקופה לקובעי המדיניות וגם למרבית החוקרות (אך לא למעורבות בה). בהתבסס על ראיונות עומק עם 20 נשים יהודיות גמלאיות אנו בוחנות כיצד הן מתמודדות עם הציפייה שיעזרו לילדיהן הבוגרים ויכסו את ה”גירעון הטיפולי” שנוצר בהשפעת המדיניות ושוק העבודה בעידן הניאו-ליברלי. אנו מראות כיצד הסבתות מתמרנות בין אידיאולוגיות משפחתיות שלפיהן ”צריך לעזור” ובין תפיסות אינדיווידואליסטיות כגון ”זה הזמן שלי”, מכוננות את עצמן כסובייקטים הפועלים להכתיב את התנאים שבהם הן נענות לציפיות, ומתוך כך מאתגרות את השקיפות של עבודתן. אנו טוענות שהניאו-ליברליזם, שיוצר צורך בעזרתן של הסבתות, מוסיף נדבך לחיזוק המשפחתיות, וזו עוזרת לתחזוק הכלכלה הניאו-ליברלית ופוטרת את המדינה מהצורך לתמוך במשפחות עם ילדים (שהיא מעודדת את הגעתם לעולם) ומאפשרת לשוק העבודה לדרוש שעות עבודה רבות יותר ומחויבות הולכת וגדלה. כך, משפחתיות ואינדיווידואליזם מייצרים מתחים ומתווכים בין הכלכלה הפוליטית לכלכלה המוסרית האינטימית, המבוססת על אהבה, מחויבות ואידיאולוגיה של ”האם הטובה”, וזו דורשת כעת נראות לעבודתה.

מילות מפתח: עבודת טיפול, משפחתיות, ניאו-ליברליזם, סבתות

בשני העשורים האחרונים אנחנו עדים להופעתו של דיון ער על סבות בכלל ועל סבתאות בפרט, בעיתונות המודפסת, בפלטפורמות האינטרנטיות ובטלוויזיה. פסיכולוגיות ומנחי סדנאות שמצאו בתחום שדה מחיה חדש מציגים את משנתם ומפרסמים את ”המדריך השלם לסבתא הצעירה” (שיר, 2006), משיאים לסבים ולסבתות עצות לגבי ”מה מותר ומה אסור לכם להגיד ולמה אתם אלו שצריכים לוותר” (שניר, 2014), ומציעים את ”עשרת הדיברות לסבתא המודרנית”. בפורומים אינטרנטיים אפשר למצוא טיפים מיד ראשונה ”איך להיות סבא וסבתא”, והזמנות כמו ”סבתא מודרנית, בואי ללמוד כיצד להגיד לא ולהישאר בחיים” (חברותא נס ציונה, 2016); ונוצר גם תחום התמחות חדש – סבתולוגיה (Orageller, ל”ת). סבתות מככבות גם בתוכניות סאטירה כגון ”ארץ נהדרת”, בסדרות טלוויזיה קומיות (דוידוף, ל”ת) ובפרסומות (Cal israel, 2018).

* פרופ' ניצה ברקוביץ, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ד”ר שלומית מנור, החוג לסוציולוגיה, המכללה האקדמית גליל מערבי

מתוך כל אלה נדמה שמדובר בשדה מוקשים שהמהלכת בו נדרשת ללהטט בין מערכות ציפיות מתנגשות ובין הבנות תרבותיות שונות באשר למה שסבתא אמורה לעשות ולא לעשות, ושללא מורי הנבוכים הללו יהיה קשה להיחלץ ממנו בשלום. ברור שהתופעה הזאת מאותתת על התרחשות מעניינת בחזית הסבות, בוודאי בזו של הסבתות, וכי היא דורשת פענוח.

איתותים אלו הסבו את תשומת ליבנו לממצאים שעלו מהמחקר שלנו שעסק בפרישה בכלל (Berkovitch & Manor, 2019). במהלך ניתוחם של ראיונות עומק עם 40 נשים וגברים שמנו לב שרובם הגדול של המשתתפים התייחסו להיותם סבא או סבתא אף שלא נשאלו על כך. החלטנו "ללכת אחרי השדה" ולהקדיש לסבות מאמר בפני עצמו, ומכיוון שהראיונות שערכנו עם נשים היו עשירים יותר, התמקדנו בסבתות. את הניתוח שלנו הדריכו השאלות "מה זה אומר מבחינתך להיות סבתא", "איזו סבתא את", ו"כיצד את מבינה את הציפיות ממך בנוגע לעזרה בטיפול בנכדים ומגיבה להן".

למחקרנו שני עוגנים. האחד הוא הספרות המקצועית על סבות (Szinovacz, 1998). ספרות זו החלה להתייחס לעבודת הטיפול של הסבתות במסגרת מחקרי מדיניות חברתית (Arber & Timonen, 2012) ומחקרי שוק עבודה (Aassve et al., 2012), וביקשה להבין את דפוס העזרה הניתנת על ידן, את היקפה ואת השלכותיה. מחקרים אלו סיפקו את ההקשר למחקרים מיקרו-חברתיים שמתמקדים בנקודת המבט של סבתות בכל הנוגע לעבודת הטיפול שלהן (Thang et al., 2011), ואליהם מצטרף מחקרנו.

העוגן השני הוא ההקשר החברתי הישראלי, דהיינו אידיאולוגיות תרבותיות המעמידות את המשפחה ומשפחתיות במרכז, ולעומתן מבנים מוסדיים שאינם תומכים במשפחות. כך, לאחר הצגת הסבות והמחקר על סבות בישראל אנו מציגות את הגירעון הטיפולי שנוצר כתוצאה ממדיניות ומשוק עבודה ניאו-ליברליים; את המשפחתיות, אחד המוטיבים המרכזיים בחברה ובתרבות הישראלית; ואת האופן שבו היא מתקיימת לצידו של מאפיין שלישי – תהליכי אינדיווידואליזציה.

לאחר הדברים האלה מוצג פרק מתודולוגי ואחריו פרק הממצאים, המרחיבים את התמונה שהצגנו כאן ושופכים עליה אור. אנו מראות כי המפגש בין הכוחות הכלכליים, האידיאולוגיות המשפחתיות והתפיסות האינדיווידואליסטיות יוצר מכלול סתירות, ואלה מאפשרות לסבתות לתמרן בין הציפיות השונות ולכונן את עצמן כסובייקטים שפועלים להכתיב את התנאים שבהם הן נענות לציפיות או מכתיבות אותן מחדש.

בפרק הדיון אנו מראות כיצד עבודת הטיפול של הסבתות בנכדים משמשת אתר שממנו אפשר ללמוד על תהליכים במשפחה ועל תהליכי עומק בחברה בכלל. טענתנו היא שהמדיניות הניאו-ליברלית, המייצרת גירעון טיפולי (חסון ובזוגלו, 2019), מוסיפה נדבך לביסוס המשפחתיות והמשפחה בישראל כך שתכלול גם את המשפחה המורחבת – דור ההורים המבוגר. ההורים הצעירים, המצוידים ברגשות מחויבות ותלות הדדית – אבני היסוד של המשפחתיות – פונים אל הוריהם בבקשה לעזרה; ולעיתים הסבתות מניחות מלכתחילה שהן נדרשות לספק עזרה, גם בלי שילדיהן ביקשו זאת. לעבודת הטיפול יש כמובן השלכות. היא מאפשרת לשוק העבודה הניאו-ליברלי לדרוש יותר ויותר שעות עבודה בהנחה שיש מי שתתייצב למשמרת הטיפול, ובה בעת היא פוטרת את המדינה ממחויבותה לתמוך במשפחות עם ילדים אף שהיא מעודדת ילודה ישירות או בעקיפין

(דונת, 2011), הן אידיאולוגית (ברקוביץ, 1999) הן מעשית, באמצעות פיתוח מסיבי של טכנולוגיות פריון והנגשה מרבית שלהן (השילוני-דולב, 2017).

מחקרי סבות: הגירעון הטיפולי ועבודת הטיפול

בעשורים האחרונים הפכו התפקיד והחוויה של הסבות למשמעותיים יותר עבור הסבתות והסבים עצמם וגם עבור הנכדים והוריהם. זוהי תוצאה של כמה תהליכים: עלייה בתוחלת החיים ובאיכות החיים, ירידה במספר הילדים במשפחה, עלייה בשיעורי הגירושים, אימהות יחידנית ועלייה בהשתתפותן של אימהות בשוק העבודה, וכן שינוי בהבנה התרבותית של המשפחה והופעה של מבנים משפחתיים שונים (ראו למשל, Attias-Donfut & Segalen, 1998; Szinovacz, 2018; Buchanan & Rotkirch, 2002). הדבר ניכר גם בספרות המחקר: הסבים והסבתות, שהיו בעבר דמויות צדדיות במחקר המשפחה - שהתמקד בעיקר בזו הגרעינית - הפכו למוקד של גוף מחקר הולך וגדל הבוחן דפוסי סבות שמתקיימים בהקשרים מוסדיים שונים (1986; Shwalb & Hossain, 2017; Cherlin & Furstenberg).

תחום הידע הזה קשור לספרות העוסקת בטיפול ובקשרים שבין מערכות טיפול פורמליות ולא פורמליות בילדים, וזו החלה להפנות את תשומת הלב לכך שלסבים ובעיקר לסבתות יש תפקיד חשוב במערכת הכוללת של טיפול בילדים. חשיבותו של תפקיד זה התעצמה עם העמקת הגירעון הטיפולי (the care deficit) או המשבר הטיפולי - מושג המתאר את הקושי הגובר במדינות המפותחות לספק טיפול זמין ואיכותי שיענה על הצרכים של נשים וגברים, ילדים וילדות, הורים מבוגרים וקרובים (חסון ובזוגלו, 2019; Chatzidakis et al., 2020; Dowling, 2020).

משבר זה הוא במידה רבה תוצר של תהליכי ניאוליברליזציה שהביאו לשינויים בשוק העבודה ובמדיניות הרווחה. בשוק העבודה עלה במידה ניכרת היקף התעסוקה של נשים, בעיקר אימהות לילדים צעירים. הן נכנסות לשוק שבו חל גידול במספר שעות העבודה ובמחויבות לכוונות מתמדת, בשעה שהשתתפותם של גברים בעבודת הטיפול ובעבודות הבית גדלה במידה מועטה בלבד. השעות הרבות והתובענות, שהיו פעם נחלתם של עובדים בענפי הידע, מנהלים בכירים ועצמאים, זוחלות מטה בכלכלה החדשה ומתחילות לאפיין עיסוקים רבים. לצד זאת גדל מספר העובדים המועסקים בעבודות שעתיות ובמשרות חסרות גמישות, והם נאלצים לעבוד שעות רבות יותר בגלל השכר הנמוך. לכך מתלווים קיצוצים בשירותי הרווחה ובשירותי הטיפול בילדים, ובהוצאה הציבורית על טיפול בכלל (Gerson, 2017).

על רקע זה יש להבין את הממצאים המעידים כי לצד ההטרונגניות הרבה בדפוסי הסבות, רבים הם המעורבים בטיפול בנכדים במידה כלשהי, בשעת חירום ולא רק בה (Arber & Timonen, 2012). ההטרונגניות בדפוסי הסבות אינה אקראית ואינה מושפעת מהחלטות אישיות בלבד. מחקרים השוואתיים מצאו הבדלים בדפוסי הטיפול בין מדינות שבהן יש טיפוסים שונים של מערכות טיפול פורמליות. כך, במדינות צפון אירופה, שבהן השירותים הציבוריים נדיבים, דפוס הטיפול משלים אותם, ואילו במדינות דרום אירופה, שבהן המערכת הפורמלית מצומצמת, דפוס הטיפול מחליף אותה (חסון ובזוגלו, 2019; Arber & Timonen, 2012; Hank & Buber, 2009). וכשהורים אינם מתפקדים - אולי

עקב התמכרויות לסמים או מאסר, למשל בארצות הברית (Choi et al., 2016), ואולי בשל הגירה, למשל בחלק ממדינות אסיה ואפריקה – הסבים והסבתות הם המטפלים העיקריים ולעיתים אף היחידים (Dolbin-MacNab & Yancura, 2018).

כלכלנים של שוק העבודה (labour economists) שבחנו את העלייה בשיעורי התעסוקה של נשים, ובעיקר של אימהות לילדים צעירים, נוכחו לדעת עד כמה חיונית עבודת הטיפול הלא פורמלית של סבתות וחקרו כיצד ובאילו תנאים היא משפיעה על עבודת בנותיהן (ולעיתים גם על כלותיהן). הם מצאו שההיצע – זמינותם של שירותי הטיפול שמעניקות הסבתות – משפיע על שיעורי התעסוקה של אימהות. במילים אחרות, ככל שהסבתות מעורבות יותר בטיפול בילדים, כך אימהות רבות יותר עובדות בשכר, במשך שעות רבות יותר ובשכר גבוה יותר (Aassve et al., 2012; Gray, 2005; Kanji, 2018; Zamarro, 2011). לכן היו מי שהתריעו כי דחיית מועד הפרישה של נשים מבוגרות בניסיון להגדיל את היקף התעסוקה שלהן – עניין שהוא יעד למדיניות במדינות רבות – תצמצם את כמות הזמן שיוכלו להקדיש לטיפול בנכדים, ולפיכך תפגע בשיעורי התעסוקה בשכר של בנותיהן (Lumsdaine & Vermeer, 2015). הדבר מצביע על חשיבות עבודת הטיפול של הסבתות ועל חלקה במערך הכלכלי הסמוי של משק הבית.

אך העזרה בטיפול לא נועדה לענות על צורך כלכלי בלבד, והיא איננה רק תגובה לתנאי שוק העבודה ולמדיניות הרווחה. ג'יין וילוק וקתרין ג'ונס, למשל, בחנו כיצד הצדדים המעורבים תופסים את השירות החברתי הבלתי פורמלי הזה, ומצאו כי סבים וסבתות וילדיהם הבוגרים רואים בו תרומה לרווחת המשפחה כולה, והיא חשובה בעיניהם לפחות כמו העובדה שלא הצטרכו לשלם עבור הטיפול בילדים (Wheelock & Jones, 2022).

את התפיסות של עבודת הטיפול בחנו מחקרים איכותניים רבים העוסקים ברמה המיקרו-חברתית. מחקרים כאלה, שבדקו כיצד סבתות תופסות את הציפיות מהן לגבי טיפול ומה משמעותן בעיניהן (Can, 2019; Kemp, 2004; Qi, 2018; Thang et al., 2011), הראו כי סבתות אינן מספקות "היצע של עבודת טיפול" המגיב אוטומטית ל"ביקוש", וכי אינן פועלות אך ורק כדי להשלים את המערך הטיפולי הקיים; ההקשר התרבותי הוא המייצר את מערך המשמעויות שבמסגרתו מוגדר מהו הטיפול הנדרש ומי אמור לספק אותו. יתר על כן, מערכות משמעות פועלות לרוב יחדיו, ונגזרים מהן ציפיות וציוויים תרבותיים שאינם עקביים בהכרח. כך למשל עולות סתירות בין המחויבות לעזור ובין הנטייה להימנע מהתערבות ולאפשר אוטונומיה להורים הצעירים, וכן הנטייה להיות "הסבתא החדשה" – זו העסוקה בענייניה – לעומת זו הממשיכה להיות מסורה למשפחתה. סתירה נוספת היא בין הפרשנות של הורות טובה כיכולת "לשחרר" ובין הנטייה לדאוג ולעזור.

אנו מצטרפות לחוקרות הגורסות כי ציוויים אלו והציפיות הנגזרות מהם נתונים לפרשנות, ולעיתים אף לפרשנויות מנוגדות, וכי אפשר לגייס אותם כדי להקנות משמעות לפעולות או להשתמש בהם אסטרטגית בנייהול משא ומתן עם הילדים, הנכדים וקרובי משפחה אחרים. לפני שנפתח בתיאור המחקר שלנו, נציג את הכוחות הכלכליים והתרבותיים שבמסגרתם מתעצבות הציפיות ההדדיות, המנוגדות לעיתים, בחברה בישראל.

ההקשר הישראלי

סבות ומחקר על סבות בישראל

הספרות על סבות בישראל מלמדת אותנו שהסבים מהווים חלק אינטגרלי מחיי המשפחה של ילדיהם הבוגרים ומשפחותיהם. תפקיד הסבות חשוב ומשמעותי הן לסבים עצמם הן לבני המשפחה האחרים (לבנשטיין, 2003; 2015; Lowenstein & Katz, 2003; Lavee & Katz, 2003). כך למשל, במחקר שבחן את הקרבה הרגשית שבין הורים וילדיהם הבוגרים קיבלה ישראל את הציון הגבוה ביותר בהשוואה לספרד, גרמניה, אנגליה ובריטניה (Katz et al., 2003). גם היקף העזרה של הסבים בטיפול בנכדים גבוה בישראל יחסית למדינות אחרות (Lowenstein et al., 2007). נוסף על העזרה בטיפול, סבים עוזרים לענות על הצרכים הפיננסיים של המשפחה הצעירה. במחקר שנערך עבור עיתון כלכליסט נמצא כי מרבית ההורים בישראל, מכל השכבות החברתיות, מסייעים כלכלית לילדיהם הבוגרים במידה רבה (צוריאל הררי, 2013).

תופעה רחבת היקף זו עדיין לא משכה כראוי את תשומת ליבו של המחקר, בכל אופן לא את זו של המחקר הסוציולוגי. מעטים במיוחד הם המחקרים האיכותניים שבדקו את מתן העזרה מנקודת הראות של הסבתות או הסבים בכלל. יוצא מהכלל הוא מחקרה של סילביה פוגל-ביזאוי שבחן כיצד ה"בבושקה", הסבתא הרוסייה בישראל, מכוונת מודל סבתאי חדש המחבר את המורשת הסובייטית עם התרבות הישראלית (Fogiel-Bijaoui, 2013). מחקר אחר, שעסק במשפחות רב-אתניות, בחן ניגודים בין סבתות רוסיות ובין מודלים אתניים אחרים של סבתאות (Lomsky-Feder & Leibovitz, 2009). יש לציין גם שתי עבודות תזה, האחת של אפרת רביד (2013) והשנייה של חוה בלום (2019), שעסקו במשמעות הסבתאות ובעבודת הטיפול של סבתות, וייתכן שאלו הן סנוניות המבשרות מגמה חדשה.

הגירעון הטיפולי בישראל

מיעוט המחקרים העוסקים בסבות מפליא במיוחד לאור העובדה שבישראל הגירעון הטיפולי גדול מאוד, משום שבגלל שיעור ההשתתפות הגבוה של נשים בשוק העבודה ובגלל היעדרם של פתרונות מערכתיים לטיפול בילדים, העזרה בטיפול היא קריטית וחינונית במיוחד (חסון ובזוגלו, 2019).

שיעורי התעסוקה בישראל של נשים בכלל, ושל אימהות לילדים צעירים בפרט, גבוהים ביחס למקובל במדינות ה־OECD (2020). שעות העבודה בשוק העבודה הישראלי רבות יותר מאשר במרבית מדינות ה־OECD (2022), ייצוגן של נשים במקצועות פרופסיונליים תובעניים גדל, וכך גם שיעור הנשים המועסקות בענפים ובעיסוקים שבהם השכר נמוך וחוזר העבודה שעתי בדרך כלל ונטול כל גמישות (בנימין, 2012; פוגל-ביזאוי, 2005). במקביל, מערכות הטיפול הפורמליות לילדים מצומצמות, וכך גם העזרה להורים צעירים. למעשה, ישראל נמצאת בקבוצת המדינות שבהן עלות מסגרות הטיפול בילדים היא הגבוהה ביותר (הולר וגל, 2011), ורמת ההשקעה הציבורית במסגרות לילדים מתחת לגיל שלוש היא מהנמוכות. שיעור התינוקות במעונות ציבוריים נמוך, וכך גם שיעור ילדי הגנים ותלמידי בתי הספר היסודיים בצהרונים (אלמגור-לוטן ווייסבלאי, 2011; חסון ובזוגלו,

2019). אין מדיניות המעודדת מעונות יום במקומות העבודה (פיכטלברג-ברמץ, 2004), והיקף ההטבות למשפחות צעירות בדמות הטבות מיסוי וקצבאות ילדים הוא הנמוך ביותר במדינות ה-OECD (ברנדר וסטרבצ'נסקי, 2014).

את כל אלה יש לראות כחלק מתהליך צמיחתו והתבססותו של המשטר הניאו-ליברלי בישראל. צעדיו הראשונים אמנם נעשו באמצע שנות השמונים, עם ההכרזה על התוכנית לייצוב המשק, אך יישומן של הרפורמות הניאו-ליברליות החל בראשית שנות האלפיים והן כללו קיצוץ חריף של ההוצאה הציבורית, קיצוץ חד בגמלאות הרווחה ובייחוד בקצבאות ילדים, בדמי אבטלה ובהבטחת הכנסה, וצמצום חד של תקציבי השירותים החברתיים (בנימין, 2012; פוגל-ביזאוי, 2005; פילק ורם, 2004). אין פלא אפוא שבעשור הראשון של שנות האלפיים החלו הורים צעירים להזדקק ביתר שאת לעזרת הוריהם. מיכל גרא-מרגלית, מנכ"לית שדולת הנשים בישראל, ניסחה את הדברים בבהירות:

הורים צעירים אינם מסוגלים לעמוד בדרישות שוק התעסוקה בישראל, לעבוד משרה מלאה ולהגיע לאסוף את הילדים חמש פעמים בשבוע ב-16:00. בעקבות המצוקה הזאת, סבים וסבתות אינם מתבקשים סתם לסייע בטיפול בילדות ובילדים באופן מזדמן, אלא עומדים בפני דרישה או אילוץ מובנה לטיפול קבוע בנכדים ובנכדות. (גרא-מרגלית, 2017)

זוהי גם התקופה שבה אנו עדים לצמיחת השיח הער על סבתאות כפלטפורמות התקשורת; תפקיד הסבתא הופך מורכב ונתון לציפיות מנוגדות, כפי שנסביר כעת.

משפחתיות ותהליכי אינדיווידואליזציה

מחקרים מראים כי אף שהחברה הישראלית עברה שינויים גדולים, המשפחה הייתה ועודנה מרכזית ויציבה יותר מאשר ברוב המדינות המתועשות המפותחות. כך נמצא במחקר משנת 1980 (פרס וכץ, 1980) וכך נמצא גם עשורים מאוחר יותר (פוגל-ביזאוי, 2020; Lavee & Katz, 2003). המשפחתיות מתבטאת במדדים דמוגרפיים, בדפוסי התנהגות, בעמדות ותפיסות. בהשוואה למרבית מדינות ה-OECD, שיעורי הנישואים בישראל גבוהים, שיעורי הגירושים נמוכים, גיל הנישואים נמוך ומספר הילדים גבוה. גם שיעור הילדים עד גיל 17 המתגוררים עם שני הורים הוא גבוה (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020). הדבר בא לידי ביטוי גם בפרקטיקות משפחתיות כמו קשר קרוב עם בני המשפחה המורחבת: בסקר שנערך ב-2009, 60% מהנשאלים ענו שהם מקיימים קשר טלפוני עם בני המשפחה כמעט מדי יום ו-72% ענו שהם נפגשים עם המשפחה לפחות פעם או פעמיים בשבוע (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2011). מחקר השוואתי מצא שיחסים הדוקים בין הורים לילדים בולטים במיוחד בישראל (Katz, 2009). בקרב קשישים בישראל הקשרים עם המשפחה הם מקור חשוב לשמחה ולמשמעות, "משהו לחיות עבורו" (Halperin, 2009).

גם מבחינה תרבותית יש למשפחה חשיבות בציבוריות הישראלית, והתפקידים במשפחה הם גורמים מרכזיים בזהותו של הפרט (כתריאל, 2001) ובמיוחד בזהותו של נשים כאימהות (פרידמן, 2011), הן ברמה האישית הן ברמה הלאומית; מאפיין זה מחדד עוד יותר את חלוקת התפקידים המסורתית (הרצוג, 2006). עם זאת, יש לזכור ש"פולחן הביתיות"

המעלה על נס את תפקיד עקרת הבית במשרה מלאה לא אומץ בישראל (יזרעאלי, 2001). להפך, למרבית הנשים, ובכלל זה גם לאימהות לילדים קטנים, יש לגייטימציה לעבוד בשכר במשרה מלאה, כפי שאפשר ללמוד משיעורי ההעסקה הגבוהים שלהן יחסית לאימהות צעירות במדינות אחרות (OECD, 2020), אבל המשימות הביתיות והטיפול בילדים עדיין אמורים להיות בראש סדר העדיפויות שלהן (לביא ואחרות, 2018). עדות נוספת למרכזיות של המשפחה והמשפחתיות בישראל היא העובדה שהמאבקים הגדולים ביותר של קהילת הלהט"ב, בחתירתה אל המרכז החברתי נסבו סביב הזכות למשפחה, לזוגיות מוכרת בחוק ולהורות (Kama, 2011).

עם זאת, בעשורים האחרונים מתחוללים תהליכי גלובליזציה וניאו-ליברליזציה, ובהם גם תהליכים שעיקרם עלייה של תפיסות אינדיווידואליסטיות המעמידות את הפרט במרכז ומפחיתות מחשיבות הקולקטיביות והקהילתיות. הפרט מורשה ואף מצופה לפעול באופן אוטונומי ולעצב את חייו בהתאם לצרכיו, לרצונותיו ולתשוקותיו, ובכלל זה לקבוע את הדפוס המשפחתי המתאים לו. כך במדינות אחרות (באומן, 2007; Beck & Beck-Gernsheim, 2002) וכך גם בישראל (גודמן ותבורי, 2010; פוגל-ביזאוי, 2020). גם המדדים הדמוגרפיים, למעט שיעורי הילודה והגירושים, מעידים על ירידת מה במרכזיות המשפחה: גיל הנישואים עולה, גיל הולדת הילד הראשון עולה, ושיעור הרווקים עולה. כמו כן, אפשר לראות ניצנים ראשונים של התנגדות ל"חובת" ההולדה וביטויים של סירוב להרות ולהפוך לאימהות (דונת, 2011). נראה שאין האחד בא על חשבון השני, והמשפחה, גם אם היא משנה את צורתה, עדיין שומרת על מקומה מסיבות אינדיווידואליסטיות. כך למשל טוענת סיגל גולדין, שמצאה כי המשפחתיות בכלל והרצון להיות הורים בפרט עדיין עומדים במרכז ההווה, אבל כעת הם נתפסים כמפתח לאושר ולמימוש עצמי (גולדין, 2008).¹

בהתבסס על הספרות העוסקת בסבות ועל בחינה מקרוב של ההקשר הישראלי, מחקר זה מבקש להבין כיצד המשתתפות מפרשות ומסבירות את מעשה הסבתאות שלהן – את האידיאולוגיה, הפרקטיקות והסתירות הפנימיות שלו. מודל הסבתאות שלהן ישמש לנו עדשה להבנת מבני עומק ותהליכים המתרחשים בחברה בישראל.

מתודולוגיה

שיטה

השתמשנו בשיטה איכותנית פרשנית המתאימה להבנת הפרשנות של אנשים לתופעות ולהתנסות ולחוויה שהם עצמם עוברים (Creswell, 2012), במקרה זה לחויית הסבתאות. בעקבות שרי ראסל, הטוענת שכל מחקר הוא "דרך לספר סיפור" (Russell, 2007, p. 173), ביקשנו לבחון אילו סיפורים מספרות הנשים על עצמן ועל הסבתאות שלהן.

1 לפיתוח הרעיון שלפיו אין לראות ביחס שבין אינדיווידואליזם לקולקטיביזם משחק סכום אפס, וכי השניים משולבים וניזונים זה מזה, ראו ינקלביץ, 2020.

איסוף הנתונים

הנתונים נאספו בעזרת ראיונות עומק מובנים למחצה. סוג זה של ראיון אפשר למשתתפות להעלות את נושא הסבתאות גם בלי שנשאלו עליו, ולכשעלה – המשיכה המראיית את השיחה בנושא והעלתה שאלות נוספות הנוגעות להיבטים שונים של "להיות סבתא". מיקום הראיונות נקבע לפי נוחותן של המראיינות, לרוב בבתיהן, ואורכם היה בממוצע בין שעה וחצי לשעתיים. כל הראיונות הוקלטו בהסכמתן של המראיינות ותומללו לאחר מכן. המראיינות אותרו באמצעות פנייה לארגוני גמלאים ולמחלקות כוח אדם ומועדוני ותיקים של חברות גדולות, וכן על ידי פנייה ישירה של המחברת השנייה לנשים שנראו בטווח הגילים המתאים, שנעשתה במקומות ציבוריים. דרך נשים שהסכימו להתראיין אותרו מראיינות נוספות בשיטת כדור השלג.

מאפייני המשתתפות

בסך הכל רואיינו 20 נשים יהודיות, שמתוכן 18 מתגוררות בערים בצפון המדינה ושתיים במרכז. כולן למעט אחת הגדירו עצמן חילוניות, וכולן היו בגילי 58-75. טרם פרישתן לגמלאות הן היו מועסקות בשכר, רובן ככולן בסקטור הציבורי, במגוון דרגות, מקצועות וענפים. מכאן שהכללת הממצאים תוגבל לנשים בעלות מאפיינים דומים. כל המשתתפות חיו בזוגיות הטרנסקסואלית. 17 מתוכן היו נשואות בעת הראיון ושלוש היו גרושות. לכולן היו ילדים. מהראיונות עלה של 17 מהן היו נכדים.

ניתוח הממצאים

נקטנו את השיטה המקובלת במחקר הפנומנולוגי שלפיה הניתוח הוא תהליך של פירוק מכלול הידע למקטעים ואז איסופם וארגונם מחדש במטרה להבין את משמעותם (Creswell, 2012; Denzin & Lincoln, 2008). ביצענו ניתוח בשלבים, כפי שמציע אמדאו ג'ורג'י (Giorgi, 1997): קראנו את כל התמלולים, ואיתרנו את כל הקטעים המתייחסים ישירות או בעקיפין לנושא הסבתאות ואת ההקשר שבו נאמרו הדברים. אלה נותחו על בסיס קריאה רוחבית של כל הראיונות וחילוץ תמות מרכזיות. ביצענו גם קריאה אנכית כדי לאתר סתירות וחוסר עקביות בתוך הראיונות, ולזהות את הרטוריקה שבה השתמשו המשתתפות כדי להסביר את עבודת הסבתאות שלהן.

כאן המקום להוסיף הבהרה מתודולוגית חשובה: הניתוח שלנו נעשה בשתי רמות. האחת היא האמיק – חילוץ התמות וניתוחן כפי שעולה מהדברים שנאמרו בראיונות. השנייה היא האתיק – הבנה שאנו מגיעות אליה מתוך התבוננות בהקשר הרלוונטי, בניסיון להבין מהיכן הדברים נובעים ואילו השלכות יכולות להיות להם. זה השלב שבו אנו עושות פוליטיזציה לתמות, כלומר רואות אותן כתמות פוליטיות הפועלות בעולם. כך למשל, הטיעון שלנו בדבר הקשר שבין מתן העזרה של הסבתות ובין שחרור המדינה ממחויבויותיה איננו מצוי בפשט של הראיונות; כשהן מטפלות בנכדים, הן אינן חושבות שהן נותנות (או לא נותנות) לגיטימציה לניאו-ליברליזם. את הקשר אנחנו מסיקות מתוך עיגון הממצאים בהקשר הספציפי והבנת משמעויותיו הפוליטיות. על כך אנו מרחיבות בפרק הדיון.

אתיקה

לכל המשתתפות הובטח כי האנונימיות והפרטיות שלהן יישמרו בקפידה. כדי לא לחשוף את זהות הנשים, כל המובאות מופיעות בשמות בדויים. המחקר אושר על ידי ועדת האתיקה של המכללה האקדמית גליל מערבי.

ממצאים

המשתתפות דיברו על היותן סבתות ועל הסבתאות שלהן גם בלי שנשאלו על כך, ובכלל זה גם משתתפת שאין לה נכדים, שדיברה על הסבתא שהיא רוצה להיות. הן דיברו על כך כאשר התבקשו לספר על חוויה חיובית בפרישה מן העבודה; דבריהן על האופן שבו הן מבלות את זמנן לאחר הפרישה היו שזורים בסיפורים על הקשר עם הנכדים, והתשובות לשאלה על היחסים עם הילדים לאחר הפרישה הוקדשו ברובן לתיאור אופני הסבתאות שלהן, כמה הן עוזרות להם וכיצד.

לכל המשתתפות היו כמה ילדים, רובם הורים בעצמם, ומדבריהן עלה בבירור שכולם זקוקים במידה כזו או אחרת לעזרה בטיפול בילדיהם הצעירים. הצורך בעזרה היה הנושא הדומיננטי שעלה בכל הקשר שבו דיברו על היחסים עם הילדים. סוגי העזרה שתוארו היו שונים בין המשתתפות, ולעיתים גם בין ילדים של אותה משתתפת. הדפוס השכיח היה טיפול משלים במקום צהרון או אחר-צהרון, גן או בית ספר. חלק מהמשתתפות סיפרו שבאופן קבוע או מזדמן הן אוספות נכד מהגן או מהמשפחתון ושוהות איתו עד בוא אחד ההורים. רובן גם עמדו לרשות ילדיהן כאשר עלה צורך מידי. היו כאלה שהנכדים שהו בביתן בסופי שבוע, או מדי פעם, או כאשר ההורים יוצאים לחופשות.

זיהינו שלוש תבניות שבהן המשתתפות דיברו על העזרה והסבירו אותה: האחת היא היענות לציווי האימהי, השנייה היא אימוץ הציווי האינדיווידואליסטי, והשלישית כורכת את השניים לבלי התר.

"צריך לעזור לכולם": הציווי האימהי

כאמור, כמעט כל המשתתפות דיברו על כך שילדיהן הבוגרים זקוקים לעזרה. לעיתים זה היה ההקשר היחיד שבו דיברו עליהם. כאשר דיברו על היחסים איתם, הן הזכירו את העזרה שלהן בטיפול בנכדים. ציפי, למשל, בתשובה לשאלה "מה הפרישה עשתה לקשר שלך עם הילדים", ענתה: "תראי, יש לי בן ושתי בנות", והחלה מייד לפרט כיצד היא עוזרת לכל אחד מהם. ליאורה, בתשובה לאותה שאלה, דילגה על אזכור הילדים והחלה מייד לדבר על הסבתא שהיא: "אני לא סבתא רגילה, [...] אני סבתא שיושבת על הרצפה, מספרת סיפורים...". כך שהקשר עם הילדים והאימהות שלהן מתווכים באמצעות מתן העזרה לילדים.

אף שלא נשאלו, הן מסבירות מדוע הן עוזרות. ליאורה אמרה: "אני משתדלת לעזור. לבת הקטנה יש ארבעה בנים, הגדול במיוחד בעייתי, אז אני משתדלת לעזור שם". חדוה סיפרה גם כן: "עכשיו יש לנו הזדמנות לנסוע יותר [כל שבועיים], ונוסעים [מחיפה] לירושלים לבת ליומיים שלושה, לעזור לה, כי שניהם עובדים, ויש להם שלושה ילדים קטנים. [אז]

עוזרים כמה שאפשר. כמה שאפשר". ואלנה אף הגדילה לעשות ואמרה שפרשה כדי שתוכל לעזור לבתה ולכלתה (כך אמרה; לכלתה, לא לבנה).

האמירות "צריך לעזור" ו"מוכרחים לעזור", שחזרו בגרסאות שונות אצל רוב המרואיינות, הן אמירות כלליות המתארות מצב קיים שמתורגם באופן ישיר ומיידי להבנה שהדוברת היא זו שצריכה להגיש את העזרה – זה המובן מאליו. אפרת אמרה:

אני יותר זמינה אליהם, בוודאי. קודם לא יכולתי לעזור להם בכלל כמעט. [...] אבל אני בשמחה עוזרת להם, אין לי בעיה עם זה. ידעתי שאם הם הולכים ללמוד אז מוכרחים לעזור, והסבתא השנייה גם כן עוזרת. [...] ויש לי שמונה נכדים [מונה אותם], אז שמונה נכדים זה הרבה עבודה, צריך לעזור לכולם.

אפרת, כמו רבות אחרות, אומרת כאן דבר נוסף: העזרה שהיא יכולה להגיש עכשיו, אחרי שפרשה מהעבודה, מספקת לה הזדמנות ל"תיקון" של האימהות שלה. קודם לכן, כאשר עבדה, הייתה עסוקה מדי ולא יכלה לעזור לילדים כאשר נזקקו לה, ועתה היא יכולה לפצות אותם על האימהות הפגומה שלה. כך אומרת גם ליאורה:

מאז שאני מכירה את עצמי, כל השנים, תמיד הייתי בעבודה, עבודה, עבודה... ואני מוכרחה להגיד, במיוחד הבת בגדולה שלי, היא תמיד אמרה: "ואיפה את היית? תמיד היית בעבודה". אני לא הייתי עם הילדות [שלי]. הייתה לי מטפלת והיא טיפלה בהן, וזה לא יפה, בהרבה דברים.

למשתתפות היה ברור שילדיהן זקוקים לעזרה והיה להן ברור שהן צריכות לעזור, כי זה מה שאימהות עושות. הן ממשיכות כעת את עבודת האימהות, וכך גם מתאפשר תיקון לאלה מהן שהרגישו שלא היו אימהות טובות דיין. כך האימהות ממשיכות את עבודת האימהות, שבשלב זה בחייהן ובחיי ילדיהן הבוגרים פירושה עבודת סבתאות, grandmothering: לעזור בטיפול בילדים של ילדיהן.

מחקרים מראים כי אנשים הופכים לסבים כאשר אינם עוד "הורים פעילים", כלומר כאשר אין להם ילדים קטנים לטפל בהם. אולם כאן ניכרת אימהות פעילה מסוג אחר, כזאת שמתבצעת באמצעות סבתאות פעילה.

"מגיע לי את החופש להקדיש לעצמי": הציווי האינדיווידואליסטי

לצד האמירות הקובעות ש"צריך לעזור", דחו המשתתפות את מודל הסבתא העומדת באופן קבוע לרשות ילדיה ומתאימה עצמה לדרישותיהם. ריטה, למשל, הבחינה את עצמה ממי שדיברו במונחי צרכים של אחרים, וגייסה מונחים מתחום הסיפוק והמימוש העצמי:

אני לא, אני לא מוצאת את עצמי נורא בעניין הסבתאות. אני לא סבתא כזו, זה לא ממלא אותי. [...] תראי, הדבר הזה של סבתא שיושבת על המדף וכשצריך מורידים אותה, אז זה לא בדיוק... והבת שלי גדלה עם זה, אין כל כך אפשרות שזה פתאום יהיה אחרת. וגם היום, אם זה לא מתאים לי – אני אומרת.

אלה הכינה את הילדים מראש לכך שלא תעזור הרבה:

אני זוכרת את עצמי מגיל צעיר מאוד עם שלושת הילדים חוזרת ואומרת להם כמו מנטרה: אל תביאו לי את הילדים שלכם כשיהיו לכם, אני סבתא עובדת. הורדתי את זה מהפרק עוד אז. לא, לא, לא, ממש לא סבתא במשרה מלאה. אם הם צריכים עזרה, אם הם נוסעים לסופשבוע, אז... אבל לא על בסיס קבוע. בשום אופן לא.

כדאי לשים לב למספר הרב של הפעמים שאלה אומרת את המילה לא, כאילו היא נהנית לגלגל אותה על הלשון.

אך המשתתפות חשות שהזכות לאוטונומיה, הכרוכה בזכות לסרב לדרישות של אחרים, דורשת הסבר. והמשתמע מדבריהן הוא שזכות זו היא תמורה לכך שהן מילאו את חלקן בחוזה המגדרי (2019, Berkovitch & Manor), שתבע מהן עבודה ושירות של אחרים, וכעת הן פורעות את השטר. חוה אמרה: "כל השנים הייתי בשביל הילדים, בשביל הבעל, בשביל המשפחה, בשביל העבודה, כן? ואיפה אני?" העבודה הקשה שעשתה במהלך השנים מקנה לה עתה את הזכות לחופש ולשחרור, וגם את היכולת לסרב לבקשות של אחרים.

יתרה מזו, חוה אינה מסתפקת בשיח אינדיווידואליסטי אלא קושרת אותו לשיח של יציאה מעבדות לחירות. חירות, לדידה, משמעה שאינה משועבדת עוד לצרכים של אחרים. לשאלה אם הפרישה שינתה את יחסיה עם הילדים, ענתה: "אני לא מוכנה להיות עבד עוד פעם". כדי להבין את התשובה יש למלא את הפער שבינה ובין השאלה. בפער הזה מצויות ציפיות מובנות מאליהן שאין כל צורך לציין אותן – ציפיות שעם הפרישה חוה תעזור יותר לילדיה; לציפיות הללו היא מסרבת. בהסבר לדבריה היא הוסיפה להשתמש במונח עבד: "זאת אומרת, הייתי עבד לעבודה, עבד למשפחה, הייתי עבד... אני גמרתי להיות עבד". מבחינתה של חוה, זה הזמן שבו היא יוצאת מעבדות לחירות ועכשיו "מגיע לי את החופש להקדיש לעצמי".

אחד המאפיינים החשובים של העידן החדש הוא השליטה בזמן. הזמן עכשיו שייך למשתתפות. אלה אמרה:

הכי משמעותי זה השליטה שלי בזמן, בלוח הזמנים ובתכנים של הזמנים. זה מבחינתי הכי משמעותי. אני אדון לפעילויות שלי. זה מה שהכי עושה לי כף. אני חושבת שהמסגרת הזו חנקה אותי תמיד, והייתי שם כל כך הרבה שנים. אני הכי מרוצה, ואני מגדירה את זה כך, מהשליטה שלי בזמן ובתוכן של הזמן. זה הכי הכי.

כך, בשם השיח האינדיווידואליסטי, הן דורשות את הזמן שלהן וקובעות כי "it's Me time". ויש להן הרבה מאוד מה לעשות בזמן הזה: הן מספרות על שורה של פעילויות פנאי – קורסים, הרצאות, חוגים, טיולים, סדנאות ופעולות התנדבות – וחשוב להן להדגיש זאת, כפי שאומרת חוה:

מעולם לא היה לי יומן, חוץ מהיומן שהיה לי במשרד. עכשיו אני מסתובבת עם יומן בתיק. וכל מה שמבקשים ממני או מודיעים לי אני אומרת רגע, אני פותחת את היומן ורושמת. והיומן שלי מלא... היומן שלי מלא. אני מאוד עסוקה, כל הזמן.

כל אלה יוצרים את מודל הפרישה הפעילה, מודל המקודם על ידי אנשי מקצוע, רשויות וגופים עסקיים הרואים בו את הדרך האופטימלית לחיים שלאחר הפרישה (McMinn, 2009) ואשר עולה בקנה אחד עם מודל הסבתא החדשה, שבניגוד לקודמתה היא מעמידה את רצונותיה וצרכיה מעל אלה של אחרים.

השיח האימהי והשיח האינדיווידואליסטי: שיחים סותרים או מאפשרים זה את זה?

קריאה לרוחב ולאורך הראיונות לימדה אותנו כי הן השיח האימהי הן השיח האינדיווידואליסטי מופיעים בראיונות של כל המשתתפות. כולן משתמשות במונחים הלוקחים מתחום המשפחה כשהן נענות לצו האימהי וכולן גם מדגישות ערכים אינדיווידואליסטיים, מבקשות אוטונומיה ומעמידות את עצמן במרכז. האם הן מיישבות בין שני השיחים, וכיצד? לכאורה אפשר לומר שהמשתתפות מאמצות את השניים וחיות עם הסתירה ביניהם, כמו עם סתירות אחרות שקיימות אצל כולם, בוודאי בכל הנוגע לחיי המשפחה. אבל מבט מקרוב מראה שהן יוצרות יחסים מורכבים יותר ביניהם, ועושות זאת בעזרת שתי תמות נוספות שעולות מדבריהן: האחת היא ההנאה, ה"כיף", בלשונן, והשנייה היא השליטה והיכולת לבחור מתי לעזור וכמה. שתי התמות האלה משמשות להן מנגנונים שיחניים ליצירת חיבורים בין השיח האימהי לזה האינדיווידואליסטי.

ההנאה מהסבתאות הייתה נושא משותף ובלוט שהופיע בדברי המשתתפות. הן התייחסו לסבתאות כאשר התבקשו לתאר חוויה חיובית בחייהן לאחר הפרישה, ונטו לשתף פרטים על הנכדים, לספר אנקדוטות עליהם, להתגאות בהישגיהם ולספר עד כמה השלייה במחיצתם גורמת להן הנאה. דניאלה, למשל, סיפרה כי עצם העובדה שהיא סבתא משמחת אותה: "כשהייתי צעירה והיו אומרים את המילה סבתא נבהלתי. מה פתאום סבתא. נבהלתי מהמילה הזו. והיום כשליהי [הנכדה] כשקוראת לי סבתא, מה זה הלב קופץ לי משמחה". הן ציינו כי הן שמחות על כך שכעת, עם הפרישה, יש להן זמן חופשי והדבר מאפשר להן לעזור לילדים ולבלות יותר עם הנכדים. כמעט כולן השתמשו במילה כיף. כך למשל אמרה תמר: "יצאה מתכונת כזו שאנחנו פה בשביל כיף, בשביל חיבוקים נישוקים, ביקורים". בקשרים הטובים עם הנכדים הן רואות מחמאה, הישג שהן מתגאות בו. כך אמרה אלה כשסיפרה כיצד התייעצה עם נכדתה לגבי בגד שקנתה:

היא אמרה לי סבתא, את מגניבה [צוחקת]. חשבתי, זה כמו קשר חברות כזה, זה נורא כיף. היא מיוחדת הילדה הזו. הם גרים בחיפה [מציינת את שם השכונה], והיא גם מצלצלת לפעמים שהיא צריכה שאני אבוא איתה לפעמים במקום ההורים לבית הספר. זה תמיד כבוד לי, בטח, מה, איזו שאלה?

לצד ההנאה, המשתתפות מדברות גם על הקושי הכרוך בהן. הן מדגישות את ההקרה ואומרות כי הן עוזרות למרות הקושי, כי זה מה שאימא צריכה לעשות. זהו השיח האלטרואיסטי; אולם בה בעת, באופן פרדוקסלי, הן מדגישות עד הן נהנות ואומרות כי ההנאה מאפשרת להתגבר על הקשיים. הן מפיקות הנאה מהידיעה שהן עוזרות ומההקרה הכרוכה בכך, ומשתמשות בהנאה כדי להפחית מהקושי ולהראות שהוא אינו נורא כל כך.

התמה השנייה שעלתה היא, כאמור, השליטה. המרואיינות חזרו והדגישו בכל הזדמנות שהבחירה אם לעזור היא שלהן ושהן השולטות בהיקף העזרה, בזמנים ובאופן העזרה. הן עוזרות "כי צריך" אבל גם כי הן רוצות, והדברים יכולים להופיע באותו משפט. יש להן סדר עדיפויות משלהן, שהן קבעו ושלפיו הן פועלות. לא משנה כמה זמן הן נמצאות בפועל עם הנכדים – החשוב הוא שהן יכולות לומר שהעזרה ניתנת בתנאים שלהן ולפי לוח הזמנים שלהן. זה מכפר על הקושי, וזה גם מה שבמידה רבה תורם להנאה.

ריטה אמרה ש"מנצלים אותי בלי סוף", אבל כשנשאלה על הצדדים החיוביים שבפרישה סיפרה שהיא נהנית עכשיו בלי להיות לחוצה, לוקחת את הזמן, יכולה לעשות מה שהיא רוצה ויכולה לעזור, וקבעה ש"הנכדים והילדים זה מספר אחד" ומכך נגזרות בחירותיה. אצל דבי אנחנו עדים לשיח המשלב קושי, שליטה, הנאה וגאווה בקשר עם הנכדה. היא סיפרה:

לפעמים זה קשה, אני הולכת לשם שלוש פעמים בשבוע, אבל זה בהחלט כף. יש לי איתה קשר טוב, אם אני משכיבה אותה לישון כי אימא שלה [כלתה] חוזרת רק בעשר בערב, וכשאימא שלה חוזרת אנחנו עוד יושבות ומקשקשות, ואם היא מתעוררת אז היא קוראת "סבתא" ולא "אימא" וזה כף נהדר. אפשר גם לנסוע לעשות כל מיני דברים, תחושה של חוסר לחץ. את יכולה להחליט מה שאת רוצה, את יודעת.

תמר הדגישה כי היא שומרת על גבולות ואמרה ש"אנחנו פה רק ל-S.O.S. אנחנו לא הבייביסיטר", אבל כשקוראים את תמליל הריאיון כולו נוכחים לדעת שהנכדים באים אליה בקביעות פעם בשבוע כשהם חוזרים מבית הספר. היא הסבירה ש"זו לא עבודה": היא קוראת, שרה ומשחקת עם הילדים, "וזהו". אחר כך סיפרה שלפעמים היא ובעלה גם עושים בייביסיטר בלילה, ולפעמים כשצריך גם משאירים אצלם את הנכדים ללילה. ככל שהתארך הריאיון כך התגלה שהיא, או היא ובעלה, עושים עוד ועוד. גם אופן הסיפור חשוב: תמר אינה מציגה בבת אחת את כל העזרה שהיא נותנת אלא מגלה את הפרטים טיפין טיפין, כדי שלא ייווצר הרושם שזה הדבר היחיד שהיא עושה. היא גם שוזרת לתוך דבריה קביעות שלפיהן זה "כלום, לא ביג דיל", ואף יותר מכך – העזרה גורמת לה הנאה, שאמנם אינה מבטלת בהכרח את הקושי, "זה קשה", אבל "זה גם כף, כף גדול". בהמשך הדברים היא מטשטשת עוד יותר את ההבחנה בין רצון וצורך: "אני צריכה לעזור לה [כלומר לבתה], אני מרגישה שאני רוצה לעזור". כלומר, אמנם "צריך", אבל אין פירוש הדבר שהעזרה ניתנת בניגוד לרצונה; אם צריך לעזור, היא רוצה לעזור.

מדובר בשני ציווים תרבותיים – זה האינדיווידואליסטי היוצר את "הסבתא החדשה הפעילה", וזה המשפחתי האימהי היוצר את "הסבתא הישנה" שממשיכה להיות "האם הטובה". הן מאמצות את שניהם, והאחד מאפשר את השני. כך הן מחלצות את עצמן מעמדת הקורבן שהן מייחסות לסבתות ששוקעות לגמרי בעבודת הסבתאות, ומבחינות עצמן מסבתות "אנוכיות" שדואגות רק לעצמן. הן מוסיפות למלא את הציווי האימהי, אבל בתנאים של הציווי האינדיווידואליסטי.

דיון

הממצאים העולים מניתוח הראיונות מציגים תמונה מורכבת. העזרה שסבתות מושיטות לילדיהן הבוגרים באמצעות עבודת טיפול בנכדים ניתנת בזירה גועשת ורוויית סתירות, כפי שמצטייר גם בתקשורת ובתרבות הפופולרית. אך אין מדובר רק במפגש בין רצונות מנוגדים, תחושות מחויבות וזכאות, ציפיות, תסכול ואהבה. כל אלה אכן קיימים ומניעים את הדינמיקות המשפחתיות, אך יש להבינם גם כתוצר של מפגש בין אידיאולוגיות משפחתיות וכלכליות, בין תהליכי אינדיווידואליזציה וניאו-ליברליזציה, בין כלכלה פוליטית ובין אהבת אם, מסירות, וגם שאיפה למימוש עצמי ורצון "ליהנות מהחיים כל עוד אפשר".

הצגנו שלוש תבניות חשיבה. הראשונה בהן הייתה ההכרח לעזור, או הציווי האימהי. "צריך לעזור" ו"חייבים לעזור כמה שאפשר" היו היגדים ששבו והופיעו בניסוחים שונים, והמשתתפות אכן עוזרות ככל יכולתן. הצורך בעזרה הוא פועל יוצא של גירעון טיפולי, תוצר של שוק עבודה תובעני ושל היעדר פתרונות בני השגה לטיפול בילדים. בחברה הישראלית המשפחתית, הגירעון הטיפולי מתורגם לציפיות מצד הורים צעירים כלפי הוריהם שלהם שיטו כתף ויתגייסו למלאכת הטיפול. ציפיות אלו מובנות מאליהן, כפי שעולה מהאמירה הפשוטה "צריך לעזור". התרגום של ה"צורך לעזור", תחת המגבלה "כמה שאפשר", מתאפשר על ידי תחושה ברורה של מחויבות הורית והבנה שהורים מחויבים לספק את צורכי ילדיהם בלי קשר לגילם של האחרונים או לסטטוס המשפחתי שלהם. במקרים רבים הצורך בעזרה ובתמיכה אף גדל כאשר הילדים בוגרים, מפתחים קריירה, נישאים ומביאים לעולם ילדים. בתקופה זו היחסים עם ההורים מתהדקים, והקן שהתרוקן (למשך תקופה קצרה למדי) שב והופך צפוף.

להתגייסות לעזרה שתכסה על הגירעון הטיפולי יש השלכות על המשפחתיות, מדיניות הרווחה ושוק העבודה. ראשית, הדרישה המופנית כלפי הסבתות והסבים – תוצר הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית, האחראית במידה רבה על הגירעון הטיפולי – מחזקת את התביעות כלפיהם ואת התלות של ההורים הצעירים בהוריהם. אלה נענים לציפיות מהם, אם כי לא תמיד במידה מלאה ולא תמיד בשמחה. כך הופכת למעשה המשפחה המורחבת ליחידה משפחתית שרלוונטית גם היא להבנת החלטות אישיות ותהליכים דמוגרפיים וכלכליים. חוקרות נוהגות לציין את הדת ודתיות, הסכסוך הישראלי-פלסטיני והחשש מהפרת המאזן הדמוגרפי כגורמים האחראים למרכזיות המשפחה בישראל (דונת, 2011; פוגל-ביזאוי, 2020). אנו טוענות כי גם הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית היא גורם רלוונטי לחשיבות המשפחה והמשפחתיות של החברה בישראל. התלות בעזרה אמנם יכולה לגרום למתח, עוינות וקונפליקטים בתוך המשפחה, אבל גם לתחושות שייכות, אחריות ומשמעות. המשפחה המורחבת הופכת ליחידה רלוונטית להבנת החלטותיהם של בני משפחה בנושאי תעסוקה (למשל אם צעירה שמתלבטת אם לעבוד במשרה תובענית יותר, או סבתא שמתלבטת אם ומתי לפרוש מהעבודה), פריון (משפחה צעירה שמתלבטת אם להגדיל את המשפחה ומתי) ומקום מגורים (גם בקרב הורים צעירים וגם בקרב הוריהם).

חשוב לציין שבניגוד למקרה האמריקני, שבו הניאו-ליברליזם חובר לכוחות שמרניים הקוראים לחזרה ל"ערכי המשפחה" שמשמעם משפחה גרעינית המבוססת על מודל הגבר המפרנס והאישה המטפלת התלויה בו (Cooper, 2017), בישראל המודל שאותו מקדם

ועליו נשען הניאורליברליזם הוא כזה של משפחה שבה שני מפרנסים, אשר כפי שאנו מראות כאן, נשען על העזרה בטיפול (וגם על העזרה הכלכלית) של דור ההורים. שנית, ההתגייסות לעזרה והמשפחתיות תורמת לשחרור המדינה מהאחריות לספק פתרונות לטיפול בילדים. במקום לדרוש שינויים מבניים ותקציביים להקמת מערך של טיפול איכותי ובר השגה לילדים, כפי שביקשה לעשות מחאת העגלות קצרת המועד ב'2011, ההורים הצעירים מחפשים עזרה בספרה הפרטית – אצל הוריהם. ואלה נענים: האימהות באמצעות טיפול בנכדים, והאבות באמצעות עזרה כספית מתמשכת.² כך, המשפחתיות בישראל מובילה אנשים לחפש מענה למצוקות חברתיות בספרה הפרטית, וזו מרככת את הלחצים שהניאורליברליזם יוצר ובכך תומכת בקיומו.

שלישית, להתגייסות לעזרה יש השלכות גם על שוק העבודה. מה שאנו מתארות כאן הוא הגרסה הישראלית של "קריירה של שני אנשים" (dual-person career), מושג שחנה פפנק טבעה כבר בשנות השבעים (Papanek, 1973). הרעיה, שבעבר הייתה עקרת בית התומכת בקריירה של בן זוגה, עובדת כעת במשרה מלאה; אולם את תפקידה הקודם ממלאת הסבתא, המטפלת בהיקף שמשתנה לפי דרישה. הדבר מאפשר למעסיקים להציב דרישות הולכות וגדלות לזמנם של העובדים, ולהניח שלכל עובד – ובוודאי לכל עובדת – יש עזרה בבית. ואכן, בראיונות רבים בתקשורת שבהם נשים מצליחות מספרות את סיפור הצלחתן אפשר למצוא התייחסות, לעיתים אגבית ולעיתים מלווה בהכרת טובה, לעזרה שקיבלו מאימן במהלך הקריירה שלהן (ראו למשל ארד, 2021). ובאותו עניין, בהיעדר עזרה מהסבתא היכולת להסתדר עצמאית הופכת לפלא שדורש הסבר, כפי שמעידה כותרת הכתבה "איך מגדלים ילדים כשסבא וסבתא לא בסביבה" (פולק, 2009). או גורת חוסר אונים, כפי שעולה מהדברים בכתבה על איום בשביתה בבתי הספר ובגנים: "אין לנו סבתא, להמציא סבתא?" (פוקס, 2022).

נוסף על הציווי המשפחתי, תבנית מחשבה שנייה שהצגנו הייתה הציווי האינדיווידואליסטי. תבנית זו הופכת את הקערה על פיה. לצד המשפחתיות והאלטרואיזם האימהי, אינדיווידואליזם הוא הכוח התרבותי השני הנמצא בפעולה. בשם האינדיווידואליזם המרואיינות מספרות כי עתה הן עושות כרצונן ולא את מה שדורשים ומצפים מהן, ומציינות כי זוהי אפשרות שנפתחה בפניהן בשלב זה של מהלך חייהן (Berkovitch & Manor, 2019). אך השיח האינדיווידואליסטי הניאורליברלי הזה של עשייה מתוך בחירה מודעת, המעלה על נס את הרעיון שלפיו "זהו הזמן שלי" ("it's Me time"), עומד בניגוד לשיח המחויבות ההורית והמשפחתית ומבטא סירוב לעמוד בציפיות התפקיד של האם העוזרת לילדיה בכל עת שהם נזקקים לה. יש לשים לב שגם בשלב הזה של חייהן המרואיינות אינן מכריזות בפשטות על יציאה לעצמאות; הן נזקקות להצדקה, וזו נמצאת להן בנרטיב של מי שעשתה הכול – האישה שעבדה קשה בשכר, ואולי אף הייתה אשת קריירה, ובה בעת נשאה בעול הבית והמשפחה ו"הייתה עבד"; ועכשיו היא דורשת את מה שמגיע לה, את הזמן שלה. כך הניאורליברליזם, שיצר את הצורך בעזרה משפחתית, והאינדיווידואליזם, בן הלווייה שלו במופעו הנוכחי, גם מחלישים קשרי משפחה ומחויבויות משפחתיות וכך חותרים תחת האפשרות לספק פתרונות לבעיות שהם יצרו.

2 זהו נושא שלא דנו בו כאן: ממחקרנו עלה כי אף שברור שעזרה כספית ניתנת משני ההורים, האבות הם אלה שדיברו עליה.

זיהוי הסתירות בין השיח האימהי לשיח האינדיווידואליסטי הוא הצעד הראשון. הצעד השני הוא מציאת הדרכים לשילוב ביניהם. הראינו כיצד המשתתפות משתמשות בציוויים התרבותיים השונים כדי לייצר משמעות לפעולותיהן. הציוויים המנוגדים יוצרים קונפליקטים אבל גם מספקים כלים ליישובם גם אם לא לביטולם, כלים המאפשרים לחיות עם המתחים הללו. שתי תמות משמשות למשתתפות מנגנונים שיחניים שיוצרים חיבורים בין שני הציוויים: האחת – ההנאה והכיף שהן מפיקות מן העזרה שהן נותנות, והשנייה – היכולת לבחור ולשלוט בהיקף העזרה, בזמן ובאופן העזרה. מהלך זה מאפשר להן להמשיך למלא את התפקיד האימהי, אבל בתנאים של הציווי האינדיווידואליסטי ובעזרת הלגיטימציה שלו. כך הן מכוונות את עצמן כסובייקט אוטונומי, כסוכנות פועלות, ולא כקורבן של דרישות וציפיות. הן בשליטה; הן יעזרו, אבל בתנאים שלהן.

דברים אלו מתקשרים גם למושג העבודה השקופה. כאשר דנים בעבודה שקופה בהקשר של עבודת הטיפול בילדים, מתייחסים בדרך כלל לעבודת הטיפול של אימהות לילדים צעירים. בעזרת הממצאים העולים ממחקרנו אנו רוצות להרחיב את היריעה ולכלול גם את עבודת הטיפול של אימהות בילדיהן הבוגרים, שבשלב זה של חייהם מתבטאת במתן עזרה באמצעות טיפול בנכדים. לכן, אנו טוענות, העבודה השקופה נמשכת לאורך החיים ומשתנה במהלכם, שכן עבודת הטיפול של הסבתות נעשית בתנאים אחרים מאלה של אימהות לילדים צעירים, והן נענות למערכים אחרים של ציפיות והגדרות תרבותיות.

ואם מרחיבים את הגדרת המסגרת המשפחתית כך שתכלול גם את דור ההורים, כפי שטענו כאן, נוכל לעמוד על יחסי התלות בין העבודה השקופה לעבודה בשכר. העבודה השקופה, זו של הסבתות, תומכת בעבודה בשכר של הבנות שלהן. הדיון בכלכלה הפוליטית ובקשר שלה למשפחתיות מבהירים כיצד העבודה השקופה של הסבתות היא אחת מאבני היסוד של הכלכלה הניאו-ליברלית.

עם זאת, ניצני ההתנגדות שהראינו כאן, האופנים שבהם המשתתפות פירשו את הציפיות מהן והדרישות שהציבו בטרם יענו להן מעלים את האפשרות לסרב לציפיות ולו לרגע, וחלקן אכן נקט עמדה זו, גם אם במידה חלקית. רגע זה, קצר ככל שיהיה, חשיבותו בכך שהוא מעיד על אפשרות הסירוב: זהו הרגע שבו עבודת הטיפול הופכת משקופה ומובנת מאליה לנראית.

נושא התלות של המשפחה בעבודה השקופה, על מטעניה הרגשיים ושלל מורכבויותיה, נוכח יותר ויותר בזירה הציבורית ובשיח התקשורת, כפי שתואר בפתח המאמר. ההתייחסות הישירה לעבודת הטיפול וגם ההתייחסויות ההומוריסטיות אליה מערערות על שקיפותה (ראו גם איוור 1) ומאירות את מורכבותה. מתוך כך עולות שאלות באשר לקשרים שבין יחסים כלכליים ליחסים שאינם כלכליים, בין ההיבטים הכלכליים והרגשיים של היחסים המשפחתיים השונים, ובין אהבה, מסירות ועבודה בעידן הניאו-ליברלי.

איר 1 (יונתן וקסמן, כלכליסט)

לסיכום, מוקד המאמר איננו מדיניות כלכלית או שוק העבודה, ואיננו רוצות להפחית מחשיבות האהבה והמסירות שמפגניות הנשים שראיינו ואחרות. המאמר הוא על אהבה, מסירות למשפחה ורצון להגיש עזרה, על אוטונומיה ושאיפה לעצמאות, ועל הדרכים לגשר בין כל אלה. רגשות ורצונות אלו נעים בין העקרונות התרבותיים המארגנים את מהלך חיינו, והאופן שבו אנו תופסים אותם, ובין האילוצים המוסדיים הניאו-ליברליים שיוצרים צרכים ומעצבים אפשרויות למלא את הצרכים האלה. הן הצרכים הן דרכי המענה להם נובעים ומתבססים על קשרי משפחה: אהבה, מוסר וכלכלה אינטימית. כך, בתנאים מסוימים, אהבה, מוסר ומסירות אינם עומדים בניגוד לניאו-ליברליזם אלא שלובים זה בזה ומאפשרים זה את זה. אנדראה מולבאך (Muehlebach, 2013) הראתה כי מוסר, סולידריות וולונטריזם אינם עומדים בניגוד לניאו-ליברליזם אלא משמשים כלי הכרחי לרפורמות ניאו-ליברליות וללגיטימציה שלהן. כך הראינו גם אנחנו במאמרנו, אבל אף עמדנו על כך שמשפחתיות ואינדיווידואליזם פועלים זה נגד זה וזה לצד זה, יוצרים מתחים, וגם מתווכים בין הכלכלה הפוליטית הניאו-ליברלית ובין הכלכלה המוסרית האינטימית המבוססת על אהבה, על מחויבות, ועל האידיאולוגיה של "האם הטובה".

מקורות

- אלמגור-לוטן, אורלי, ואתי וייסבלאי. (2011, 13 בנובמבר). צהרונים: תפעול, סכסוד ופיקוח. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- ארד, דפנה. (2021, 25 באוגוסט). איך הן עושות את זה? נשים מצליחניות מספרות בכנות על האיזון העדין בין עבודה למשפחה. לאישה.
- באומן, זיגמונט. (2007). אהבה נזילה: על השבריריות של הקשרים האנושיים (בתרגום עמי שמיר). מאגנס.

- בלום, חוה. (2019). סבתא לא תבשל דייסה: שינויים בתפקיד הסבתאות בחברה הישראלית [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים].
- בנימין, אורלי. (2012). חקר מגדר בישראל בהקשר של ניאוליברליזציה מואצת והמאמץ לאתגרה. מגדר, 1.
- ברנדר, עדי, ומישל סטרבצ'נסקי. (2014). מדיניות הממשלה ביחס להורים צעירים. חטיבת המחקר, בנק ישראל.
- ברקוביץ, ניצה. (1999). "אשת חיל מי ימצא?" נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (1), 277-318.
- גודמן, יהודה, ועדו תבורי. (2010). בין טיפוח העצמי, סולידריות קהילתית ומחיקת האומה: קריאה פרגמטית של כינוסי עידן חדש בישראל. סוציולוגיה ישראלית, (1), 29-56.
- גולדין, סיגל. (2008). טכנולוגיות של אושר: ניהול פריון במדינת רווחה מעודדת ילודה. בתוך יוסי יונה ואדריאנה קמפ (עורכים), פערי אזרחות: הגירה, פריון וזהות בישראל (עמ' 157-173). מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- גרא-מרגלית, מיכל. (2017, 10 ביולי). סבתא חיה אוספת את הנכדים מהגן - ובקושי מצליחה לחיות. *TheMarker*.
- דוידוף, עודד (במאי). (ל"ת). פרק 3 [פרק בסדרת טלוויזיה]. בתוך הילה אלון, דפנה פרנר ושי אינס (מפיקים ראשיים), אבא משתדל. כאן 11 תאגיד השידור הישראלי.
- דונת, אורנה. (2011). ממני והלאה: הבחירה בחיים בלי ילדים בישראל. ידיעות אחרונות.
- הולר, רוני, וג'וני גל. (2011). סבסוד מסגרות לגיל הרך: ישראל בפרספקטיבה בינלאומית משווה. ביטחון סוציאלי, 87, 37-63.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2011). הסקר החברתי 2009 (פרסום מס' 1433).
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020, 23 בפברואר). משפחות בישראל - נתונים לרגל יום המשפחה.
- הרצוג, חנה. (2006). המשפחה הלוחמת: השפעת הקונפליקט הערבי-ישראלי על מעמד הנשים בישראל. בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 401-419). פרדס.
- השילוני-דולב, יעל. (2017). טכנולוגיות פריון חדישות: סוגיות חברתיות וביאותיות. האוניברסיטה הפתוחה.
- חברותא נס ציונה (2016, 15 ביוני). סבתא מודרנית בואי ללמוד כיצד להגיד לא ולהישאר בחיים [אירוע פייסבוק]. פייסבוק.
- חסון, יעל, ונגה ובוזגלו. (2019, ינואר). הגירעון הטיפולי בישראל: מי נושאות בנטל וכיצד ניתן לצמצמו? מרכז אדוה.
- יזרעאלי, דפנה. (2001). יחסי עבודה ומשפחה: המקרה של נשים במעמדות הביניים בישראל. בתוך טובה כהן (עורכת), "מעשה ידיה": אשה בין עבודה ומשפחה (עמ' 3-16). המרכז לחקר האישה ביהדות, אוניברסיטת בראיילן.
- ינקלביץ, אריאל. (2020). כינונו של עצמי תרפויטי יזמי בקרב אחוס"לים בני דור ילידי המדינה העוסקים בתרבות פיתוח העצמי [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].

- כתריאל, תמר. (2001). פיקניקים בשטח צבאי. בתוך מתת אדר-בוניס (עורכת), מכוא לאנתרופולוגיה: מקראה (עמ' 359-397). האוניברסיטה הפתוחה.
- לביא, עינת, סלביה פוגל-ביזאוי ואורלי בנימין. (2018). בין אימהות פטריאכלית לכינון אימהות פמיניסטית. ביטחון סוציאלי, 103, 6-25.
- לבנשטיין, אריאלה. (2003). יחסים בין-דוריים במסגרת המשפחה המזדקנת. בתוך ארנולד רוזין (עורך), הזדקנות וזיקנה בישראל (עמ' 629-640). אשל - האגודה לתכנון ופיתוח שירותים למען הזקן.
- פוגל-ביזאוי, סלביה. (2005). "אם טוב כל כך אז למה רע כל כך": ההיבטים המגדריים של הנאו-ליברליזם בשוק העבודה בישראל. בתוך אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים), חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עמ' 183-216). יד יצחק בן-צבי ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פוגל-ביזאוי, סלביה. (2020). האישי, הלאומי, הגלובלי - מבט עכשווי על המשפחות בישראל. מאזני משפט, יג, 1-27.
- פולק, מאיה. (2020, 26 ביולי). איך מגדלים ילדים כשסבא וסבתא לא בסביבה. מקור ראשון. פוקס, נינה. (2022, 22 ביוני). שביתה כללית בבתי הספר ובגנים: "נצטרך להמציא סבתא". Ynet
- פיכטלברג-ברמץ, אסנת. (2004). הסדרים לטיפול בילדים כגיל הרך. מנהל תכנון מחקר וכלכלה, משרד התמ"ת.
- פילק, דני, ואורי רם (עורכים). (2004). שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי. הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- פרידמן, אריאלה. (2011). מחוברות: אימהות ובנות. הקיבוץ המאוחד.
- פרס, יוחנן, ורותי כץ. (1980). משפחה ומשפחתיות בישראל. מגמות, כו(1), 37-55.
- צוריאל הררי, קרן. (2013, 27 ביוני). ערוץ החמצן הסודי של מעמד הביניים: יש לנו חשבון עם ההורים. כלכליסט.
- רביד, אפרת. (2013). איזו מין סבתא? השפעות תעסוקת סבתות בשוק העבודה על הבניית התפקיד בקרב נשים יהודיות ממעמד הביניים בישראל [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה].
- שיר, סמדר. (2006, 5 ביולי). המדריך השלם לסבתא הצעירה. Ynet
- שניר, אילנה. (2014, 5 במרץ). "לא צריך להרים על הידיים בכל בכי קטן". Ynet
- Cal israel. (2018, 18 במרץ). סבתא התפטרה? [פרסומת]. YouTube.
- Orageller. (ל"ת). אורה גלר, סכתולוגית - מתוך המקצוענים [וידאו]. YouTube.
- Aassve, Arnstein, Bruno Arpino, & Alice Goisis. (2012). Grandparenting and mothers' labour force participation. *Demographic Research*, 27(3), 53-84.
- Arber, Sara, & Virpi Timonen (Eds.). (2012). *Contemporary grandparenting: Changing family relationships in global contexts*. Policy Press.
- Attias-Donfut, Claudine, & Martine Segalen. (2002). The construction of grandparenthood. *Current Sociology*, 50(2), 281-294.
- Beck, Ulrich, & Elisabeth Beck-Gernsheim. (2002). *Institutionalized individualism and its social and political consequences*. University of Michigan Press.

- Berkovitch, Nitza, & Shlomit Manor. (2019). Narratives of Israeli women in retirement: Rewriting the gender contract. *Sex Roles, 80*(3–4), 200–217.
- Buchanan, Ann, & Anna Rotkirch. (2018). Twenty-First century grandparents: Global perspectives on changing roles and consequences. *Contemporary Social Science, 13*(2), 131–144.
- Can, Başak. (2019). Caring for solidarity? The intimate politics of grandmother childcare and neoliberal conservatism in urban Turkey. *New Perspectives on Turkey, 60*(1), 85–107.
- Chatzidakis, Andreas, Jamie Hakim, Jo Litter, & Catherine Rottenberg. (2020). *The care manifesto: The politics of interdependence*. Verso Books.
- Cherlin, Andrew, & Frank Furstenberg. (1986). *The new American grandparent*. Harvard University Press.
- Choi, Moon, Ginny Sprang, & Jessica G. Eslinger. (2016). Grandparents raising grandchildren. *Family and Community Health, 39*(2), 120–128.
- Cooper, Melinda. (2017). *Family values: Between neoliberalism and the new social conservatism*. Princeton University Press.
- Creswell, John W. (2012). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. Sage.
- Denzin, Norman, & Yvonna S. Lincoln. (2008). *Strategies of qualitative inquiry* (Vol. 2). Sage.
- Dolbin-MacNab, Megan L., & Loriena Yancura. (2018). International perspectives on grandparents raising grandchildren: Contextual considerations for advancing global discourse. *The International Journal of Aging and Human Development, 86*(1), 3–33.
- Dowling, Emma. (2020). *The care crisis: What caused it and how can we end it?* Verso.
- Fogiel-Bijaoui, Sylvie. (2013). Babushka in the holy land: being a Russian-Israeli grandmother in Israel today. *Journal of Comparative Family Studies, 44*(6), 725–739.
- Gerson, Kathleen. (2017). The logics of work, care and gender change in the new economy: A view from the US. In Berit Brandth, Sigtona Halrynjo, & Elin Kvande (Eds.), *Work–Family dynamics: Competing logics of regulation, economy and morals* (pp. 19–35). Routledge.
- Giorgi, Amedeo. (1997). The theory, practice, and evaluation of the phenomenological method as a qualitative research procedure. *Journal of Phenomenological Psychology, 28*, 235–260.
- Gray, Anne. (2005). The changing availability of grandparents as carers and its implications for childcare policy in the UK. *Journal of Social Policy, 34*(4), 557–577.
- Halperin, Dafna. (2015). Intergenerational relations: The views of older Jews and Arabs. *Journal of Intergenerational Relationships, 13*(1), 51–74.

- Hank, Karsten, & Isabella Buber. (2009). Grandparents caring for their grandchildren. *Journal of Family Issues*, 30(1), 53–73.
- Kama, Amit. (2011). Parading proudly into the mainstream: Gay & lesbian immersion in the civil core. In Guy Ben-Porat & Brian Turner (Eds.), *The contradictions of Israeli citizenship* (pp. 180–202). Routledge.
- Kanji, Shireen. (2018). Grandparent care: A key factor in mothers' labour force participation in the UK. *Journal of Social Policy*, 47(3), 523–542.
- Katz, Ruth. (2009). Intergenerational family relations and subjective well-being in old age: A cross-national study. *European Journal of Ageing*, 6(2), 79–90.
- Katz, Ruth, Ariella Lowenstein, Dana Prilutzky, & David Melhousen-Hassoen. (2003). Intergenerational family solidarity. In Ariella Lowenstein & Jim Ogg (Eds.), *Old Age and Autonomy: The role of service systems and integrational family solidarity* (pp. 165–192). Haifa University.
- Kemp, Candeca. (2004). "Grand" expectations: The experiences of grandparents and adult grandchildren. *The Canadian Journal of Sociology*, 29(4), 499–525.
- Lavee, Yoav, & Ruth Katz. (2003). The family in Israel: Between tradition and modernity. *Marriage and Family Review*, 35(1), 193–212.
- Lomsky-Feder, Edna, & Tali Leibovitz. (2009). Inter-Ethnic encounter within the family: Competing cultural models and social exchange. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(3), 107–124.
- Lowenstein, Ariella, & Ruth Katz (Eds.). (2015). Intergenerational family relations in the multicultural Society of Israel [Special issue]. *Journal of Integrational Relationships*, 13(1).
- Lowenstein, Ariella, Ruth Katz, & Nurit Gur-Yaish. (2007) Reciprocity in parent–child exchange and life Satisfaction among the elderly. *Journal of Social Issues*, 63(4), 865–883.
- Lumsdaine, Robin, & Stephanie J. C. Vermeer. (2015). Retirement timing of women and the role of care responsibilities for grandchildren. *Demography*, 52(2), 433–454.
- McMinn, Alex. (2009). Active retirement for healthier ageing. *Perspectives in Public Health*, 129(4), 158–159.
- Muehlebach, Andrea. (2013). *The moral neoliberal: Welfare and citizenship in Italy*. University of Chicago Press.
- OECD. (2020). *OECD database: LMF1.2 – Maternal employment rates*.
- OECD. (2022). Hours worked (indicator).
- Papanek, Hanna. (1973). Men, women, and work: Reflections on the two-person career. *American Journal of Sociology*, 78(4), 852–872.
- Qi, Xiaoying. (2018). Floating grandparents: Rethinking family obligation and intergenerational support. *International Sociology*, 33(6), 761–777.

- Russell, Cherry. (2007). What do older women and men want? Gender differences in the "lived experience" of ageing. *Current Sociology*, 55(2), 173–192.
- Shwalb, David, & Ziarat Hossain (Eds.) 2017. *Grandparents in Cultural Context*. Routledge.
- Szinovacz, Maximiliane E. (1998). *Handbook on grandparenthood*. Greenwood Publishing Group.
- Thang, Leng, Mehta Kalyani, Tsuneo Usui, & Mari Tsuruwaka. (2011). Being a good grandparent: Roles and expectations in intergenerational relationships in Japan and Singapore. *Marriage & Family Review*, 47(8), 548–570.
- Wearing, Betsy, & Christine Wearing. (1996). Women breaking out: Changing discourses on grandmotherhood? *Journal of Family Studies*, 2(2), 165–177.
- Wheelock, Jane, & Katharine Jones. (2002). Grandparents are the next best thing: Informal childcare for working parents in urban Britain. *Journal of Social Policy*, 31(3), 441–463.
- Zamarro, Gemma. (2011). *Family labor participation and child care decisions: The role of grannies*. RAND corporation Working Paper WR-833.

למגפה יש מגדר: עבודה שקופה בראי מחקרים בתקופת הקורונה

עמית קפלן, סוזי בן דורי וחנה הרצוג*

תקציר. תקופת הקורונה עונה על המאפיינים הסוציולוגיים של רגע קריטי (critical moment) – רגע הטומן בחובו פוטנציאל לשינוי הגדרות מצב חברתיות. המושג שימש אותנו כדי לבחון אם רגע משברי זה שעתק את ההסדרים המגדריים או שמא היה גם הזדמנות לשיבושם, ובאותה עת הוא שימש ככלי מתודולוגי שבאמצעותו בדקנו מה נחקר, כיצד, ומה עולה מהמחקרים. המאמר סוקר את ספרות המחקר הסוציולוגית על עבודה שקופה במרחב הביתי שפורסמה בשנתיים הראשונות של מגפת הקורונה, ובוחן את התמות המרכזיות העולות מן המחקרים הנסקרים ואת ההגיונות המארגנים שלהם. מן הסקירה עולות שלוש סוגיות עיקריות המעסיקות את המחקר: השפעת המגפה על חלוקת העבודה השקופה במרחב הביתי, ערעור והרהור על הדיכוטומיה בין הפרטי לציבורי, והשלכות המגפה על כלכלת הטיפול ועל הסיכוי להגדיר מחדש עבודה שקופה. בסיכומי של המאמר מובאות הצעות לכיווני מחקר עתידיים ולקידום מדיניות רגישת מגדר.

מילות מפתח: עבודה שקופה, עבודה ללא שכר, עבודת טיפול, עבודות בית, סקירת ספרות, רגע קריטי

חדר משלך, לסגור את הדלת ולכתוב. אבל לרובנו אין דלת.

אין דלת. הכתיבה שלנו צריכה להתרחש באותה פינת עבודה מאולתרת בסלון או במטבח, חשופה לטלפונים, מפגשי זום, מריבות אחים ושלוש ארוחות ארוכות ביום. גרוע מזה, הכתיבה שלנו צריכה להתרחש אחרי יום עבודה בשכר ועוד יום עבודה ללא שכר בבית. (בסקין, 2020)

תקופת הקורונה עונה על המאפיינים הסוציולוגיים של רגע קריטי (critical moment) (Quandt & Wahl-Jorgensen, 2021; Winship, 2004), רגע הטומן בחובו פוטנציאל לשינוי

* ד"ר עמית קפלן, בית הספר לממשל וחברה, המכללה האקדמית תל אביב יפו

סוזי בן דורי, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

פרופ' חנה הרצוג, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

אנו רוצות להודות לעורכת כתב העת סוציולוגיה ישראלית אלכסנדרה קלב על קריאה מעמיקה של המאמר ועל הערותיה החכמות; ולרכזת המערכת דנה שי ולעורכת הלשונית לידר ארצי על עבודתן המעולה.

הגדרות מצב חברתיות. כריסטופר וינשיפ מדמה את הרגע הקריטי לרגע חשיפת מערומי של המלך בסיפור "בגדי המלך החדשים". בהשראת דימוי זה, המאמר מתייחס לרגע קריטי משברי כאל כלי קונספטואלי שיכול לחולל שינוי חברתי ובה בעת משתמש בו ככלי מתודולוגי לבחינת מה שנחקר, כיצד, ומה עולה מהמחקרים. בחרנו "לראיין" את הספרות: לסקור מה פורסם בספרות המחקר הסוציולוגית על עבודה שקופה במרחב הביתי – עבודה שאינה מוגדרת באופן פורמלי כעבודה ושאינה זוכה להכרה או לתגמול כספי – בתקופת הקורונה, לבדוק מהן הסוגיות העיקריות שהעסיקו את החוקרות והחוקרים בשנתיים הראשונות של המגפה, ולהבין מהם ההגיונות המארגנים של ספרות זו (Gamson, 1992; Goffman, 1974). לשם כך סקרנו את מאגרי המידע Sociological Abstracts ו־Google Scholar וחיפשנו מחקרים שפורסמו בכתבי עת מדעיים בין ינואר 2020 לינואר 2022 לפי הצטלבות מילות המפתח unpaid work, housework, care work ו־invisible work עם COVID-19. המאמר מנתח 31 מאמרים שעלו בחיפוש! סקירתם וחילוץ הסוגיות המרכזיות בהם התבססו על נושא המחקר, שאלת המחקר, אוכלוסיית המחקר, המדינה שבה הוא נערך, שיטת המחקר, תיאוריות ומושגים מרכזיים בו, וממצאים עיקריים.

מטרת הסקירה היא לדון בסוגיות שעלו מקריאת ספרות זו מתוך התייחסות למגפה כאל רגע קריטי. הסקירה נפתחת בהבחנות כלליות על חקר עבודה שקופה בעת מגפת הקורונה, העולות מהמחקרים שסקרנו. לאחר מכן אנו דנות בשלוש סוגיות שעלו בספרות זו, ולבסוף מסכמות בהצעות לכיווני מחקר עתידיים.

מחקר על עבודות שקופות בעת הקורונה: הבחנות כלליות

מסקירת שדה המחקר עלו שלוש הבחנות עיקריות. ראשית, באשר למושג עבודה שקופה, השיח האקדמי הרווח העוסק בעבודה השקופה הנעשית במרחב הפרטי משתמש על פי רוב במונחים כגון unpaid work, housework, care work, ורק לעיתים רחוקות נעשה שימוש במושג עבודה שקופה. ייתכן שלא בכדי. הצימוד בין מושג העבודה ובין שחר (הרצוג, 2022) מותיר את הדיון על המרחב הביתי בתוך שדה המונחים הללו, ומתוך כך הוא מטשטש את אי־השוויון העמוק המובנה בהסדרים החברתיים הקיימים של חלוקת העבודה בין הספרה הציבורית לספרה הפרטית. אנו סבורות כי השימוש במושג עבודה שקופה בדיון הזה הוא פעולה פוליטית חשובה המתגרת את החשיבה הבינרית המבחינה בין המרחב הפרטי לציבורי. תקופת הקורונה אופיינה בטשטוש הגבולות בין מקום העבודה ובין הבית, ובהעברת האחריות על שירותי החינוך והרווחה מן המדינה אל המרחב הביתי. לאור זאת היה אפשר לצפות שמושג העבודה השקופה יקבל מקום מרכזי יותר במחקר, אלא שסקירת המחקרים חושפת כי לא כך היה: המונח כמעט אינו מופיע במפורש בספרות העוסקת במרחב הביתי. כלומר, גם בתנאי המגפה לא אותגר השיח המטשטש את אי־השוויון. למעט יוצאי דופן (Phillips et al., 2020), התייחסויות המחקר לעבודה שקופה באותה עת נגעו לעבודה בזירת

1 מחקרים ודוחות בעברית שעסקו בתקופה זו בעבודה שקופה דרך מילות המפתח נכללו אף הם בסקירה, במטרה לבחון את הנעשה במחקר המקומי. התמקדנו ב־31 מאמרים מאחר שהגענו לרוויה – מאמרים נוספים חזרו על אותם דברים ועסקו באותן סוגיות.

חברתיות ציבוריות, למשל עבודה אקדמית שקופה (Couch et al., 2021) או "עבודת אהבה" בתוך עבודת ההוראה במהלך המגפה (Rio Poncela et al., 2021; Smith, 2020). אף שהמונח "עבודה שקופה" נעדר מהמאמרים הנסקרים, נעשה בו שימוש בסקירה זו.

שנית, הרצון לייצר במהירות ידע מחקרי בעקבות השינויים הדרמטיים שהביאה עימה המגפה בא לידי ביטוי במטרות המחקרים. מרביתם ביקשו להציג תמונת מצב של חלוקת העבודה המגדרית בעת המשבר כדי לענות על השאלה החשובה אם זו התערערה באותה תקופה, ואם כן – באילו אופנים. נראה שהדחיפות הביאה את החוקרות והחוקרים לשאול קודם כול שאלות תיאוריות בעיקרן, למשל כיצד השפיעה המגפה, והם נטו פחות לעסוק בחדשנות תיאורטית. הדיון התיאורטי היה מצומצם יחסית, וברובו הוא נעשה בעיקר משתי פרספקטיבות – כלכלית ומגדרית. הראשונה מסבירה עבודה ללא שכר על בסיס עקרון הרציונליות והיתרון היחסי, ואילו השנייה מעוגנת בהבנה סוציולוגית של מגדר במסגרת יחסי כוח והבניה חברתית, ורואה בעבודה ללא שכר מנגנון אכיפה מחדש של גבריות ונשיות (Chauhan, 2021). לעומת שתי הפרספקטיבות הרווחות האלה במחקר, כלכלניות פמיניסטיות מקדמות גישה שמציעה אתגר תיאורטי חדש: התייחסות למגפה כאל רגע שמזקק את קווי השבר המרובים תחת מדיניות ניאו-ליברלית, ממוגדרת ומוגזעת.

מבחינה מתודולוגית, רוב המחקרים שנעשו בתחום היו כמותיים. חלקם היו מחקרי אורך של תמונת מצב לפני המגפה ואחריה (İlkkaracan & Dunatchik et al., 2021; Chauhan, 2021; Meraviglia & Dudka, 2021; Memiş, 2021; Jessen et al., 2021), חלקם התבססו על סקרים ייחודיים (Oreffice & Quintana, 2021; Craig & Churchill, 2021a, 2021b; Chung et al., 2021; Domeque, 2021; Yaish et al., 2021; Borah Hazarika & Das, 2021), בחקר מקרה, בתצפיות בזום, בניתוח נרטיבי (Clark et al., 2021; Couch et al., 2021; Leiblfinger et al., 2021; Pandey et al., 2021; Smith, 2022) או בשיטות מחקר מעורבות (Chauhan, 2021). מאפיין מעניין נוסף של המחקרים הללו הוא שרבים מהם נכתבו במשותף על ידי צוות של חוקרות וחוקרים. נדמה כי הבהילות להגיב בזמן אמת למגפה הביאה את המחקר להתמקד בצילום המצב ולהישען על כלים מתודולוגיים מוכרים. הציפייה כי שינוי חריף כמו מגפת הקורונה, רגע קריטי, יוביל לשינויי עומק בתאוריות על אי-שוויון ובשיטות המחקר לא התממשה לעת עתה.

לבסוף, מרבית המחקרים נעשו במדינות מערביות והתמקדו במשפחות הטרונומטיביות, במיוחד במשפחות של זוגות הטרוסקסואליים, של שני מפרנסים עם ילדים במשק הבית (Craig & Churchill, 2021a; Dunatchik et al., 2021; Pandey et al., 2021). קבוצות חברתיות שנמצאות בעמדות שוליים, כגון מהגרי עבודה, משפחות להט"ביות, משפחות יחידניות ובעלי מוגבלויות נחקרו פחות. גם הטיה זו במחקר עשויה לנבוע מנגישותן של הקבוצות הנחקרות, והיא מזמינה מחקר עתידי שיתמקד בהשפעת המגפה על קבוצות חברתיות שנעדרו מן המחקר עד כה. מחקרים מעטים עסקו בנעשה בהודו (Borah Hazarika & Das, 2021; Chauhan, 2021; Islam, 2021), בנגלדש, טורקיה ומדינות אסיה והאוקיינוס השקט (İlkkaracan & Memiş, 2021; Sarker, 2021).

מחקר על עבודות שקופות בעת הקורונה: סוגיות מרכזיות

מעבר להבחנות הכלליות שתוארו לעיל, סקירת המחקרים העלתה כי רובם התמקדו בהשלכות המגפה על חלוקת העבודה השקופה במרחב הביתי, בהשלכותיה על ההגיונות המרחביים של תפיסת העבודה ובהשלכותיה על כלכלת הטיפול. שלוש סוגיות אלו במחקר נדונות להלן.

השלכות המגפה על חלוקת העבודה השקופה במרחב הביתי

המחקרים שסקרנו אשר בחנו את השפעת המגפה, ובפרט את השפעת הסגרים, על עבודת הבית ועל עבודת הטיפול במרחב הביתי מעלים מסקנה ברורה: המגפה אמנם שינתה כליל את חיי היומיום של רבות ורבים ברחבי העולם והביאה לגידול ניכר בהיקף העבודה במרחב הביתי, אבל היא לא הביאה לשינוי של ממש באי-השוויון בחלוקה המגדרית של עבודה זו, וחלק מהמחקרים אף מצאו כי אי-השוויון הזה התרחב. ככלל, מרבית המחקרים – אלה שבחנו את היקף העבודה השקופה במהלך הסגרים עצמם ואלה שהשוו את היקף העבודה השקופה בנקודות זמן שונות (לפני המגפה ובתקופת הסגרים) – מצאו כי נשים ביצעו יותר מגברים את עבודות הטיפול ועבודות הבית במרחב הביתי וחשו כי הן האחראיות העיקריות לביצוען (הרצברג-דרוקר ואחרים, 2021; קריכליכץ ושמיר, 2021; Borah; Hazarika & Das, 2021; Clark et al., 2021; İlkkaracan & Memiş, 2021; Jessen et al., 2021; Oreffice & Quintana-Domeque, 2021; Sarker, 2021; Smith, 2022; Waddell et al., 2021; Yaish et al., 2021). מחקרים אחרים הראו כי נשים וגברים כאחד הגדילו במידה דומה את היקף הזמן המוקדש לעבודות הבית והטיפול, כך שבסופו של דבר נשמר אי-השוויון הקיים ושוכפל דפוס אופייני לתקופה שקדמה לקורונה (Chauhan, 2021; Chung et al., 2021; Oreffice & Quintana-Domeque, 2021). גם במקרים שבהם נשים וגברים הגדילו במידה דומה את היקף הזמן שהקדישו לעבודת הטיפול, נשים הקדישו זמן רב יותר מגברים לעבודות הבית ונשאו באחריות הכוללת הממוגדרת לעבודות הבית והטיפול, והקדישו זמן גם ללמידה בבית (homeschooling) (Craig & Churchill, 2021b; Dunatchik et al., 2021). כאשר נבחנה סוגיה זו, רוב המחקרים – ללא קשר למתודולוגיה שהתבססו עליה – שרטטו תמונה דומה, חוצת מעמד, מיקום פרופסיונלי ואזור גיאוגרפי, גם כאשר מדובר במשפחה שבה שני בני הזוג עובדים בשכר (Dunatchik et al., 2021; Hazarika & Das, 2021; Oreffice & Quintana-Domeque, 2021; Smith, 2022).

על אף דפוס כללי לא שוויוני זה, נשאלה השאלה באילו תנאים גדלים אי-השוויון המגדרי ועומס העבודה השקופה המוטלת על נשים ובאילו תנאים הם מצטמצמים. למשל, אחדים מהמחקרים הראו כי אי-השוויון והעומס המוטל על נשים גדולים יותר בקרב הורים (Ruppanner et al., 2021), אימהות לילדים צעירים, אימהות יחידניות (Yavorsky et al., 2021) ונשים נשואות (Chauhan, 2021). אולם אפשר לזהות גם מצבים או הקשרים חברתיים שבהם אי-השוויון המגדרי עשוי להצטמצם (Ruppanner et al., 2021; Yavorsky et al., 2021). כך למשל, המחקר של אפרת הרצברג-דרוקר ועמיתיה (2021) מציג הצטלבות של מגדר ומעמד בישראל ומסביר באמצעותה כיצד במקרים שבהם נשים הרוויחו שכר שווה לזה של בני זוגן (או יותר), גברים הגדילו בעת המגפה את מספר השעות

שהם מקדישים לטיפול בילדים (אך לא את היקף השעות שהם מקדישים לעבודות הבית). מחקרה של היג'ונג צ'אנג ועמיתותיה על אנגליה (Chung et al., 2021) העלה כי היכולת לעבוד מהבית עשויה לשנות במידת מה את חלוקת הנטל הממוגדרת כאשר מדובר בבני זוג הטרוסקסואלים שעובדים בשכר: אבות שעבדו מהבית דיווחו שהם מעורבים הן בעבודות הבית הן בטיפול בילדים, ועוסקים בכך יותר מאשר בעבר. ממצא דומה עלה גם במחקר על טורקיה (Oreffice & Quintana-Domeque, 2021). מחקרים אלו מעלים שאלה מעמדית בעיקרה – מי יכול ויכולה לעבוד מהבית.

מחקרים בחנו גם את ההשלכות של אי-השוויון בחלוקת עבודות הבית והטיפול והעלו תמונה ברורה ועצובה שמראה כי למגפה יש מגדר. נמצא קשר בין חלוקת עבודה לא שוויונית ובין מתח נפשי ופגיעה בבריאותן של נשים ובשביעות הרצון שלהן מהקשר הזוגי (Borah Hazarika & Das, 2021; Oreffice & Quintana-Domeque, 2021; Ruppner et al., 2021; Borah, 2022; Yaish et al., 2021; Smith, 2022); עבודתן בשכר צומצמה וסיכוייהן לקידום נפגעו (Borah Hazarika & Das, 2021; Clark et al., 2021; Meraviglia & Dudka, 2021; Yavorsky et al., 2021); נשים איבדו יותר מגברים את מקורות הכנסה שלהן עקב אובדן מקום העבודה או צמצום היקף המשרה שלהן (Oreffice & Quintana-Domeque, 2021; Yavorsky et al., 2021); נשים עבדו שעות רבות יותר מגברים כדי לעמוד בנטל העבודה המשולש – בבית, בשוק העבודה ובעבודת הטיפול (Smith, 2022); ומאחר שכך, עמדו בפניהן הזדמנויות מוגבלות להשתתפות פוליטית וחברתית (Chauhan, 2021). הנתונים מישראל מעידים על מגמות דומות (חסון ובן-אליהו, 2020; חסון ואחרות, 2021). זאת ועוד, כפי שעולה מתיעוד אישי של נשים בעוני בישראל, מורכבות המגפה החריפה את מצבן והובילה לשקיעה ולהחמרה מבחינה חומרית, רגשית וסימבולית (לוי ואחרות, 2021). אם כן, המגפה כרגע קריטי לא שינתה את חלוקת העבודה השקופה במרחב הביתי, ואפילו הרעה את מצבן של נשים.

השלכות המגפה על ההגיונות המרחביים של תפיסת העבודה

חלק מן המחקרים עסקו בהגיונות המרחביים של עבודה בכלל ושל עבודה ללא שכר בפרט, ובחנו באיזו מידה המגפה – שהרחיבה מאוד את היקף העבודה בשכר מהמרחב הביתי בקרב נשים וגברים גם יחד – מאתגרת את ההיגיון המארגן של ההפרדה בין הספרה הציבורית לזו הפרטית. הסתופפותן של שתי אלה יחד תחת אותה קורת גג עשויה לזמן כיוול מחדש של המושגים פרטי וציבורי עד כדי ערעור הדיכוטומיה ביניהם; האם המעבר ל"עבודה גמישה" (flexible work/labour), "עבודה מרחוק" (remote labour) או "עבודה מהבית" הצליח לשנות את התפיסות הרווחות לגבי ההבחנה המגדרית ההיררכית בין המרחב הציבורי לפרטי?

התמונה העולה מן המחקרים מאשררת את התובנה הסוציולוגית כי לא הבית הפיזי כמקום הוא שיוצר את חלוקת התפקידים המגדרית, אלא תבניות החשיבה העמוקות הממגדרות את חלוקת התפקידים. תבניות אלו נותרו על כנן חרף המגפה והשתכפלו בתוך המרחב הביתי. אף שבמשך חודשים רבים נמצאו רוב בני ובנות הבית במרחב הביתי, תבניות החשיבה המארגנות את היחסים בין גברים ונשים אכפו שוב את הגיונות ההפרדה ואת ההיררכיה הנלווית להם גם כאשר אלה נדרשו להתארגן מחדש. כך, אף שמגפת

הקורונה גרמה במובנים מסוימים למיקור פנים של "עבודה" אשר בימים שבשגרה היא מתנהלת במרחב הציבורי, ההיגיון המארגן של החלוקה המגדרית נשמר: נשים הן שנדרשו "להחזיק יחד" את המרחב המשפחתי, שהפך מורכב, דחוס ועמוס יותר במהלך הסגרים, ובה בעת להציג דרך מסכי הזום נראות של עובדות שמחויבות למשרתן כנדרש מתפסית העובד האידיאלי (Yavorsky et al., 2021; Couch et al., 2021; Chauhan, 2021), ואף חוו רגשי אשם בנוגע לאימהותן (Smith, 2022). כאשר שני בני הזוג עבדו מהבית, נמצא כי אבות סימנו גבול ברור בין עבודת הטיפול הביתית לעבודה בשכר ועסקו פחות בעבודת טיפול, בהשוואה לאימהות שעבדו מהבית (Dunatchik et al., 2021). המרחב הביתי התארגן מחדש סימבולית וחומרית ויצר מפה מרחבית חדשה של משק הבית. המפה התוותה את הדינמיקה של היחסים בין הציבורי לפרטי ושרטטה מחדש את החלוקה ביניהם בתוך המרחב הביתי (בסקין, 2020). במפה המרחבית החדשה הוקצה למרחב הציבורי חדר פרטי עם דלת, זמן העבודה בו היה רציף (ואולי אפילו נתפס כמקודש) והוא אויש בדרך כלל על ידי הגבר, ואילו האישה האם נטתה להתמקם לרוב במרכז הבית, במטבח או בחדר האורחים, ומשם ארגנה את עבודתה בשכר סביב עבודת הטיפול והחונכות של הילדים. הדפוס הזה ממשיך את הנטייה השגורה בארגונים להקצות משרדים פרטיים ומרווחים לתפקידי ניהול שנתפסים כגבריים ומרחבים פתוחים וקטנים לתפקידים שנתפסים כנשיים (Couch et al., 2021; Waismel-Manor et al., 2021). יש מקרים שבהם הפרטי כלל אינו מאפשר לציבורי להיות חלק ממנו או להתנהל במחיצתו, ותובע מנשים להתמסר למחויבויות המשפחתיות. כך למשל, מחקרה של טל מלר (2021) מעיד כי הערבוב בין הספרה הפרטית לציבורית וטשטוש הגבולות בין הגדרות המצב של כל ספרה מסבירים את הקושי של סטודנטיות ערביות-פלסטיניות להקדיש זמן ללימודים (ובמיוחד ללמידה מרחוק) כאשר הן נמצאות במרחב הביתי, ומקעקעים את מחויבותן לתפקידים המשפחתיים. כלומר, הרגע הקריטי של המגפה אמנם היה יכול לזמן אפשרויות לשינויים, ושינוי מרחבי דרמטי אכן התחולל, אך בשלב זה לא נראה כי הוא הוביל לשינוי ההיררכיה בין הפרטי לציבורי, בין גברים לנשים ובין עבודה בשכר לעבודה ללא שכר.

השלכות המגפה על כלכלת הטיפול

כלכלניות פמיניסטיות מבקרות זה כמה עשורים את שקיפותה של עבודת הטיפול לכלכלה הקפיטליסטית, עובדה שמדירה אותה מהמדדים הכלכליים הרשמיים לצמיחה כלכלית כמו ה-GDP (חסון, 2022). מגפת הקורונה זימנה דיון של חוקרות פמיניסטיות בכלכלת הטיפול וקריאה לדמיון מחדש של מושג הערך (Smith, 2022; Bahn et al., 2020). קריאה זו התאפשרה במיוחד לאור ההכרה הציבורית (ולו הרגעית) בערכה של עבודת הטיפול, שהעוסקות בה נתפסות בשגרה ככוח עבודה שקוף. כך למשל, עבודתם של מהגרי ומהגרות עבודה המטפלים בקשישים זיכתה אותם בשיח הציבורי בזמן המגפה בדימוי של גיבורים, משום שהמשבר חשף את נחיצותם ואת הערך החברתי הגבוה של עשייתם – מתן טיפול חיוני שהקל מאוד על העומס במערכות הבריאות ובשירותים הסוציאליים (Leibfingler et al., 2021; Pandey et al., 2021). זאת ועוד, כלכלניות פמיניסטיות טוענות כי השפעתם של הסגרים וכללי הריחוק החברתי שנהגו באותה תקופה הפנו את המבט לעבודה השקופה

של סבתות וסבים, שנתפסת בשגרה כתמיכה בין-דורית מובנת מאליה שאינה מוגדרת כעבודה (ברקוביץ ומנור, 2022). הבידוד והסגרים במדינות הצפון הגלובלי בתקופת המגפה, שצמצמו את היקף הזמן שסבתות וסבים הקדישו לטיפול בבני משפחה, האירו את התרומה הרבה של עבודה שקופה זו לחיים הכלכליים והחברתיים. בחברות שבהן נפוצים משקי בית רב-דוריים, למשל בדרום אפריקה, הביאה מגפת הקורונה לעלייה בהיקף הזמן שהקדישו סבתות וסבים לטיפול בבני משפחה המתגוררים עימם; גם שם חשפה המגפה את תרומתם הקריטית מבחינה כלכלית וחברתית כאחד. תשומת הלב לעבודה השקופה של סבתות וסבים נושאת ערך נוסף – היא מאפשרת התבוננות על שכבת גיל זו כשכבה יצרנית בדיוק בשלב שבו הגיל ממלא תפקיד בהתהוותה של עבודה ללא שכר, כלומר עבודה שקופה (Cantillon et al., 2021).

העוצמה וההיקף של משבר הקורונה הבהירו את ההכרח להציב בדחפיות בקדמת הבמה את סוגיית כלכלת הטיפול גם ברמת המדיניות. המחקרים שסקרנו קוראים לשינוי מדיניות ולהכרה פורמלית בעבודת הטיפול כחלק בלתי נפרד מהמערכת הכלכלית המקדמת רווחה אנושית לכול (Lokot, 2021b; Craig & Churchill, 2020; Bahn et al., 2020; Smith, 2022; Ozkazanc-Pan & Pullen, 2021; & Bhatia, 2020). הם טוענים כי מדיניות כזאת צריכה גם להכיר במחיר הנפשי והבריאותי שגובה המגפה מנשים, להיות קשובה לקולותיהן ולהתייחס להצטלבות של אי-שוויון מגדרי, מעמדי ואתני-גזעי, ומתוך כך לבנות מערך של מענים מוסדיים – החל בתגמולים, חופשות מחלה ודמי הבראה וכלה בתוכניות התאוששות והחלמה מודעות מגדר (Ozkazanc-Pan & Pullen, 2021; Smith, 2022; Bahn et al., 2020; Lokot & Bhatia, 2020).

נראה אפוא כי המגפה הציבה את כלכלת הטיפול תחת זכוכית מגדלת, ולו לזמן קצר, וחשפה הן את חשיבותו וחיוניותו של המערך הטיפולי הן את העיוורון החברתי אליו. כעת נותר לראות אם המשבר יצר הזדמנות לקריאה פוליטית חדשה של כלכלת הטיפול, כזאת שתהפוך אותה לנראית במכוני מחקר, במסגרות פוליטיות ובמדיניות המדידה הרשמית. קריאה שכזו תסייע בפירוק הקשר הגורדי בין מגדר לעבודה שקופה ולעבודת טיפול.

במקום סיכום: חומר למחשבה

בחיבור זה הצגנו סקירה וניתוח של סוגיות המחקר הנוגעות לעבודה שקופה במרחב הביתי, עבודה שאינה מוגדרת באופן פורמלי ככזאת ואינה זוכה להכרה או לתגמול כספי, בעת משבר הקורונה. התבססנו על סקירת מחקרים שפורסמו בכתבי עת מדעיים בשנתיים הראשונות של המגפה. ביקשנו לבחון באיזו מידה המגפה כרגע קריטי, שהביא לסבל ולמשבר ברחבי העולם וניתן לראותו ככוח כופה ומאלץ (בן אליהו ולרר, 2015), הביאה לשינוי חשיבה, לשינוי מדיניות, לשינוי הסדרים חברתיים ולשיבוש הסדר המגדרי (Bahn et al., 2020).

המחקרים שסקרנו העלו כי במהלך מגפת הקורונה הפכו קירות הבית אטומים מעט פחות ואפשרו לעבודה הביתית השקופה – ערמת הכביסה, הכלים בכיור, הטיפול בילדים – להביק לרגע מבעד למסכי הזום. נחשף הערבוב האינסופי בין עבודה בשכר לעבודה שלא בשכר, על העומס הכלכלי, המנטלי והחברתי הכרוך בו והמאפיין את חייהן

של נשים רבות בלי קשר למגפה. עם זאת, הספרות שסקרנו מלמדת כי ככלל, מגפת הקורונה שימרה ואף העצימה את החלוקה המגדרית הלא שוויונית של העבודה הביתית השקופה, ושכפלה את ההיגיון המארגן של מרחב פרטי וציבורי גם כשהשניים הסתופפו יחדיו תחת קורת גג אחת. גם במחקרים שממצאיהם הצביעו על שינוי כלשהו, לא היה זה שינוי שמאתגר את הסדר המגדרי הקיים. מהסקירה מתברר כי המבנים החברתיים העמוקים המעוגנים בסדר החברתי הניאו-ליברלי, הקפיטליסטי והפטריארכלי של ימינו (בריייר-גארב ואחרות, 2017) הוסיפו להתקיים גם בעת המגפה.

מה אפשר ללמוד מכך על פוטנציאל השינוי העתידי? האם חשיפתה הפתאומית של הערבוביה בין כל ממדי החיים של נשים ואימהות עובדות בשכר (Couch et al., 2021) תוביל לאימוץ מדיניות שתכיר בעבודה השקופה שנשים עושות? האם ניצני השינוי שעליהם הצביעו חלק מהמחקרים, שהראו עלייה בהיקף הזמן שהקדישו חלק מהאבות לטיפול בילדים בתקופת הסגרים, יתפתחו לכדי שינוי מהותי יותר בעתיד? האם עצם ההתנסות של חלק מהאבות בעבודת טיפול אינטנסיבית תביא לשינוי בפרקטיקות היומיומיות, או שמא כוחות השוק הקפיטליסטי הניאו-ליברלי יבלעו את ניצני השינוי וינטרלו את השיבוש המגדרי הטמון בהם, בהמשך לטענותיה של ננסי פרייזר (2018)? וברוח דומה, האם הפניית הזרקור אל מידת התלות של המדינה בעבודות הטיפול, וחשיפת עומקם של אי-השוויון המגדרי בעבודות אלו ושל חוסר התמיכה המדינית במוסדות העבודה והטיפול, יובילו למדיניות חדשה של כלכלת הטיפול (Dunatchik et al., 2021)?

שאלות אלו חשובות גם לאור השינויים החלים בעולם העבודה, ובמיוחד משנראה כי דפוס העבודה מהבית הולך ומתמסד. ברטוריקת שוק העבודה מוצג דפוס זה לא אחת כ"עבודה מרחוק" או "עבודה גמישה", באופן שמשטש את ההיבטים המגדריים בדפוס עבודה המתנהל מהמרחב הביתי. אלה מחייבים דיון בקווי המתאר – המעמדיים, המגדריים, האתניים ואחרים – של עתיד העבודה מהבית: אילו צורות היא תלכש? כצד מתארגן המרחב הביתי? האם המעבר לעבודה מהבית יפעל כמנגנון שכר מפלה ממוגדר בעקבות "סטיגמת הגמישות" (Chung & van der Lippe, 2020)? כיצד עבודה מהבית קשורה לאי-שוויון מעמדי? למי היא מתאימה, ולמי לא? האם היא הופכת לתצורה חדשה של הכפפת הזמן הפרטי, הממוגדר, להיגיון הניאו-ליברלי של זמן עבודה בשכר? כיצד אפשר לפתח מדיניות מוכוונת לעבודה מהבית, שתתייחס להצטלבות מגדר, מעמד, אתניות, אזור מגורים וגיל ותגלה ערנות לפרקטיקות חדשות של פיקוח מעסיקים על עבודה מהבית? האם שינויים אלו ישנו לעומק את הסדר המגדרי, או שמא ישעתקו את ההסדרים המגדריים הקיימים? ובהינתן ההיבט המעמדי המאפיין עבודה מהבית, כיצד דפוס עבודה זה והדיון המחקרי בו רלוונטיים להבנת חיים של קבוצות כמו משפחות בעוני וחסרי דיור?

במחקרים שסקרנו מצאנו הטיה ברורה לחקר עבודה ללא שכר במרחב הביתי בקבוצות חברתיות דומיננטיות. קבוצות אחרות, כמו מהגרי עבודה, משפחות להטב"קיות, משפחות יחידניות, בעלי מוגבלות או מיעוטים אתניים ולאומיים לא נחקרו כמעט. בהקשר הישראלי יש לציין גם כי סוגיה זו בחברה הערבית הפלסטינית בישראל בצל הקורונה נעדרה כמעט מפרסומים אקדמיים, והמידע הקיים מבוסס על דוחות מחקר (אבגר ושוורץ, 2021; חדאד חאג' יחיא ואחרים, 2020). מחקר עתידי שיתמקד בקבוצות אלו עשוי להאיר סוגיות חדשות ולהעלות שאלות אחרות באשר להשפעתה של מגפת הקורונה על נושא העבודה השקופה.

הפוטנציאל הטמון ברגע הקריטי לשינוי או לשעתוק של הגדרות מצב קיימות – חלוקת עבודה מגדרית, תפיסות של פרטי וציבורי, ערך עבודת הטיפול השקופה – תלוי באופן ניהולו של המשבר. אפשר לשער כי התעלמות מהמשבר והגדרתו כמצב בר חלוף ישמרו את ההגדרות כהווייתן, ואילו התמודדות עם הרב-שכבתיות שלו עשויה להביא לשינוי ערכים, אמונות, ידע, תפיסות נורמטיביות ומדיניות ביחס להסדרים חברתיים (Winship, 2004). שינויי עומק הם תהליך ארוך ופתלתל, והשפעתם של אירועי הקורונה עשויים אולי לבוא לידי ביטוי בעתיד. אולם בעת כתיבת מאמר זה נראה כי אף שהקלפים עורבבו מחדש, בסופו של דבר הם חולקו שוב באופן דומה.

מקורות

- אבגר, עדו, ורמי שוורץ. (2021, 3 ביוני). החברה הערבית בצל מגפת הקורונה: ריכוז נתונים. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- בן אליהו, הדס, וזאב לרר. (2015). מפרקטיקה מגדרית לפרקטיקה של שוויון: מדריך למשתמשת. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- בסקין, סיון. (2020). חמש מאות פאונד, שלוש משמרות, תשעים שנה קדימה: הרהורים על חדר משלך במאה ה-21. אודות, 15.
- ברייר-גארב, רונה, דנה אולמרט, ארנה קזין ויופי תירוש. (2017). קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- ברקוביץ, ניצה, ושלומית מנור. (2022). "הסבתא הפעילה" ו"האם הטובה": סבתות ישראליות בין משפחתיות לניאו-ליברליזם. סוציולוגיה ישראלית, כג'(2), 203-224.
- הרצברג-דרוקר, אפרת, מאיר יעיש וטלי קריסטל. (2021). משפחה ועבודה בעת משבר הקורונה: הפגיעות הכפולה של נשים. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 143-151.
- הרצוג, חנה. (2022). לחשוב מחדש את מושג העבודה: שפה, ידע ומגדר. סוציולוגיה ישראלית, כג'(2), 12-32.
- חאדא חאג' יחיא, נסרין, איימן סיף ובן פרג'ון. (2020). החברה הערבית ומשבר הקורונה: נתוני כניסה, השפעות והמלצות ליציאה מחוקת (הצעה לסדר 31). המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חסון, יעל. (2022). עדיין שקופות: מגמות והתפתחויות בהערכת תרומתן של עבודות ללא שכר לכלכלה. סוציולוגיה ישראלית, כג'(2), 33-52.
- חסון, יעל, והדס בן-אליהו. (2020, יוני). מאחורי המספרים: השלכות הקורונה על נשים בישראל – תמונת מצב מס' 1. מרכז אדווה ומכון ון ליר.
- חסון, יעל, הדס בן-אליהו והגר צמרת. (2021, מרץ). מאחורי המספרים: השלכות מגפת הקורונה על נשים וגברים בישראל – תמונת מצב מס' 4. מרכז אדווה ומכון ון ליר.
- לוי, גל, חלי בוזחיש ששון, דנה קפלן, אביגייל ביטון וריקי כהן-בנלולו. (2021). בלי לחם מחמצת: רגילות משברית, תיעוד עצמי ונשים בעוני בזמן קורונה. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 175-181.
- מלר, טל. (2021). "חדר משלהן": למידה מרחוק בקרב סטודנטיות ערביות-פלסטיניות במכללות בגליל בעקבות משבר הקורונה. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 24-31.

- פרייזר, ננסי. (2018). כיצד אפשר לשבור את הברית הסמויה בין הפמיניזם לקפיטליזם הפיננסי. הזמן הזה. (במקור פורסם ב־2009).
- קריכלי-כץ, תמר, והילה שמיר. (2021). חלוקת עבודות הבית בין גברים ונשים בימי קורונה. סוציולוגיה ישראלית, כא(2), 152-162.
- Bahn, Kate, Jennifer Cohen, & Yana van der Meulen Rodgers. (2020). A feminist perspective on COVID-19 and the value of care work globally. *Gender, Work & Organization*, 27(5), 695–699.
- Borah Hazarika, Obja, & Sarmistha Das. (2021). Paid and unpaid work during the Covid-19 pandemic: A study of the gendered division of domestic responsibilities during lockdown. *Journal of Gender Studies*, 30(4), 429–439.
- Cantillon, Sara, Elena Moore, & Nina Teasdale. (2021). COVID-19 and the pivotal role of Grandparents: Childcare and income support in the UK and South Africa. *Feminist Economics*, 27(1–2), 188–202.
- Chauhan, Priyanshi. (2021). Gendering COVID-19: Impact of the pandemic on women's burden of unpaid work in India. *Gender Issues*, 38(4), 395–419.
- Chung, Heejung, Holly Birkett, Sarah Forbes, & Hyojin Seo. (2021). Covid-19, flexible working, and implications for gender equality in the United Kingdom. *Gender & Society*, 35(2), 218–232.
- Chung, Heejung, & Tanja van der Lippe. (2020). Flexible working, work–life balance, and gender equality: Introduction. *Social Indicators Research*, 151(2), 365–381.
- Clark, Serena, Amy McGrane, Neasa Boyle, Natasha Joksimovic, Lydia Burke, Nicole Rock, & Katriona O'Sullivan. (2021). "You're a teacher you're a mother, you're a worker": Gender inequality during COVID-19 in Ireland. *Gender, Work & Organization*, 28(4), 1352–1362.
- Couch, Danielle L., Belinda O'Sullivan, & Christina Malatzky. (2021). What COVID-19 could mean for the future of "work from home": The provocations of three women in the academy. *Gender, Work & Organization*, 28(S1), 266–275.
- Craig, Lyn, & Brendan Churchill. (2021a). Unpaid work and care during COVID-19: Subjective experiences of same-sex couples and single mothers in Australia. *Gender & Society*, 35(2), 233–243.
- Craig, Lyn, & Brendan Churchill. (2021b). Working and caring at home: Gender differences in the effects of COVID-19 on paid and unpaid labor in Australia. *Feminist Economics*, 27(1–2), 310–326.
- Dunatchik, Allison, Kathleen Gerson, Jeniffer Glass, Jerry A. Jacobs, & Haley Stritzel. (2021). Gender, parenting, and the rise of remote work during the pandemic: Implications for domestic inequality in the United States. *Gender & Society*, 35(2), 194–205.
- Gamson, William A. (1992). *Talking politics*. Cambridge University Press.

- Goffman, Erving. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Harvard University Press.
- İlkkaracan, İpec, & Emel Memiş. (2021). Transformations in the gender gaps in paid and unpaid work during the COVID-19 pandemic: Findings from Turkey. *Feminist Economics*, 27(1–2), 288–309.
- Islam, Asiya. (2021). “Two hours extra for working from home”: Reporting on gender, space, and time from the Covid-field of Delhi, India. *Gender, Work & Organization*, 28(S2), 405–414.
- Jessen, Jonas, Katharina C. Spiess, Sevrin Waights, & Katharina Wrohlich. (2021). *Sharing the caring? The gender division of care work during the COVID-19 pandemic in germany* (IZA DP No. 14457). IZA Institute of Labor Economics.
- Leiblfinger, Michael, Veronika Prieler, Mădălina Rogoz, & Martina Sekulová. (2021). Confronted with COVID-19: Migrant live-in care during the pandemic. *Global Social Policy*, 21(3), 490–507.
- Lokot, Michelle, & Amiya Bhatia. (2020). Unequal and Invisible: A feminist political economy approach to valuing women’s care labor in the COVID-19 response. *Frontiers in Sociology*.
- Meraviglia, Cinzia, & Aureore Dudka. (2021). The gendered division of unpaid labor during the Covid-19 crisis: did anything change? Evidence from Italy. *International Journal of Sociology*, 51(1), 64–75.
- Oreffice, Sonia, & Climent Quintana-Domeque. (2021). Gender inequality in COVID-19 times: Evidence from UK prolific participants. *Journal of Demographic Economics*, 87(2), 261–287.
- Ozkazanc-Pan, Banu, & Alison Pullen. (2021). Reimagining value: A feminist commentary in the midst of the COVID-19 pandemic. *Gender, Work, and Organization*, 28(1), 1–7.
- Pandey, Kritika, Rhacel Salazar Parreñas, & Gianne Sheena Sabio. (2021). Essential and expendable: Migrant domestic workers and the COVID-19 pandemic. *American Behavioral Scientist*, 65(10), 1287–1301.
- Phillips, Dominique, Gillian Paul, Majella Fahy, Linda Dowling-Hetherington, Thilo Kroll, Breda Moloney, Clare Duffy, Gerard Fealy, & Attracta Lafferty. (2020). The invisible workforce during the COVID-19 pandemic: Family carers at the frontline. *HRB Open Research*, 3.
- Quandt, Thorsten, & Karin Wahl-Jorgensen. (2021). The coronavirus pandemic as a critical moment for digital journalism. *Digital Journalism*, 9(9), 1199–1207.
- Rio Poncela, Ana María, Lorea Romero Gutierrez, Didier D. Bermúdez, & Marta Estellés. (2021). A labour of love? The invisible work of caring teachers during Covid-19. *Pastoral Care in Education*, 39(3), 192–208.

- Ruppner, Leah, Xiao Tan, Andrea Carson, & Shaun Ratcliff. (2021). Emotional and financial health during COVID-19: The role of housework, employment and childcare in Australia and the United States. *Gender, Work & Organization*, 28(5), 1937–1955.
- Sarker, Mou Rani. (2021). Labor market and unpaid works implications of COVID-19 for Bangladeshi women. *Gender, Work & Organization*, 28(S2), 597–604.
- Smith, Julia. (2022). From “nobody’s clapping for us” to “bad moms”: COVID-19 and the circle of childcare in Canada. *Gender, Work & Organization*, 29(1), 353–367.
- Waddell, Nina, Nickola C. Overall, Valerie T. Chang, & Matthew D. Hammond. (2021). Gendered division of labor during a nationwide COVID-19 lockdown: Implications for relationship problems and satisfaction. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38(6), 1759–1781.
- Waismel-Manor, Ronit, Varda Wasserman, & Orit Shamir Balderman. (2021). No room of her own: Married couples’ negotiation of workspace at home during COVID-19. *Sex Roles*, 85(11–12), 636–649.
- Winship, Christopher. (2004). Veneers and underlayments: Critical moments and situational redefinition. *Negotiation Journal*, 20(2), 297–309.
- Yaish, Meir, Hadas Mandel, & Tali Kristal. (2021). Has the economic lockdown following the COVID-19 pandemic changed the gender division of labor in Israel? *Gender & Society*, 35(2), 256–270.
- Yavorsky, Jill E., Yue Qian, & Amanda C. Sargent. (2021). The gendered pandemic: The implications of COVID-19 for work and family. *Sociology Compass*, 15(6), e12881.

ביקורות ספרים

פתח דבר

עורך מדור ביקורות ספרים דומה לדי ג'יי: הוא בוחר יצירות של אחרים ושזור ביניהן כך שיותר אנשים ייחשפו אליהן ויתרגשו מהן, ומשמעויות חדשות ייווצרו מן החיבורים ביניהן. השימוש שלו ביצירות גם מחולל בהן שינויים, מבליט חלקים חשובים ומעמעם אחרים. אך שלא כמו די ג'יי, בחמש השנים שבהן הייתי עורך מדור הביקורות של סוציולוגיה ישראלית פעלתי לרוב מאחורי הקלעים. השתדלתי שלא נחמיץ ספרים רלוונטיים בעברית ובאנגלית, ולפעמים גם בערבית, שיצאו בישראל ומוחוץ לה. שאפתי לגיוון בין הסוקרים, מכל בחינה – בין סוציולוגים ואנתרופולוגים, בין גברים ונשים, בין יהודים ופולסטינים, בין אשכנזים לעדות דומיננטיות פחות, בין המלמדים באוניברסיטאות והמלמדים במכללות, בין מרצים ותיקים ודוקטורנטים, בין תחומי מחקר מוכרים ונפוצים ובין תחומים מוכרים פחות וחדשים יותר. ניסיתי לשמור על רפלקטיביות מתמדת, לאתר ולעקוף את ההטיות שיצרו מיקומי בשדה וההיסטוריה שלי. היה לי חשוב שהביקורות ייצרו דיון ענייני ולא ביקורת אישית על כותבי הספרים, ושניתן יהיה ללמוד מהן לא רק על הספר, אלא גם על סדר היום של התחום שממנו צמח. דרשתי מהסוקרים והסוקרות לכתוב בשפה בהירה ונגישה ככל האפשר. דבר מזה לא היה מתאפשר אלמלא הגיבוי המלא והחשיבה המשותפת שזכיתי להן מאלכסנדרה קלב, העורכת הראשית של כתב העת, ואלמלא המקצועיות, האחריות והירידה לפרטים של דנה שי, רכות המערכת.

שלוש הביקורות הראשונות עוסקות במגדר. מיכל פרנקל שופכת אור על דוח חשוב בנושא הפיכת עבודתן השקופה של נשים לנראית. דלית שמחאי מתארת נשים מקטגוריה חדשה, חילונית מאמינות, שחקרה הגר להב. ליאת דאודי, המגדירה את עצמה כחילונית שומרת מצוות, כותבת על ספרו של ארי אנגלברג העוסק ברווקות בציונות הדתית. בתחום האתניות, אדנה זאוודו גביינש מבקר הנחות מחקר נפוצות לגבי ההגירה מאתיופיה דרך דיון בספרה של נעמי שמואל. דנה גרוסוירט קחטן כותבת על ספרו של זאב לרר על המיסוד הבירוקרטי של גזענות כלפי מזרחים במערכת המיון הצבאית. בהקשר מוסדי דומה, לימור פומרנץ-זורין מנתחת את המאמרים המקובצים בספר חדש בעריכתם של עפרה בן ישי ויגיל לוי העוסק בלגיטימציה לאלומות של הצבא, ומירב אמיר מתארת את מחקרה של אילת מעוז על המשטרה בשטחי הכיבוש. מוזנה עוייד-בשארה בוחנת את הזיקה בין מעמד השפה הערבית בארץ למסד הביטחוני באמצעות ספרו של יוני מנדל.

קבוצת הסקירות הבאה עוסקת בזיכרון והיסטוריה. חן משגב מפנה את תשומת ליבנו לספרה של הגיאוגרפית טובי פנסטר על ההיסטוריה המרחבית והאנושית של בתים מקומיים, ואילו ההיסטוריון עודד היילברונר בוחן את ספרו של גיא מירון על השתנות תפיסת הזמן והמרחב אצל יהודים גרמנים בשנים הראשונות של המשטר הנאצי.

המדור מסתיים בשתי סקירות מרתקות העוסקות בהתפתחויות עכשוויות: תמר ברקאי בוחנת ספר שעניינו אפשרויות ההתנגדות למשטר הניאו-ליברלי באקדמיה, ואילן תלמוד

מציג בפנינו את הצעותיו של אורי שוורץ לעדכון מונחי היסוד הסוציולוגיים לאור המהפכה הדיגיטלית.

מחליפי בתפקיד מן הגיליון הבא ואילך הוא ראמז עיד, אנתרופולוג ואינטלקטואל הקושר את המחקר האקדמי שלו למאבקים פוליטיים וחברתיים עכשוויים. אני מחכה בסקרנות לראות לאן יפתח ראמז את מדור הספרים.

תום פסח, עורך מדור ספרים

עמית קפלן, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ. **להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם)**. מכון ון ליר, שוות - המרכז לקידום נשים בזירה הציבורית, והמכללה האקדמית תל אביב-יפו. 2020. 248 עמודים

מיכל פרנקל*

ימי הקורונה, שכפו על כולנו את השיבה הביתה, הגשימו כמעט בן לילה את מטרתו של פרויקט המחקר הנרחב שניהלו עמית קפלן, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר גארב וגל ליפשיץ, וגילו לעין כול את ה"עבודות השקופות" - אותן משימות שאינן מוגדרות באופן פורמלי כ"עבודה" ואינן זוכות להכרה או לתגמול כספי, אף שבלעדיהן שגרת העבודה וחיי המשפחה אינה אפשרית.

העברת העבודה הביתה חשפה בפנינו את המאמץ העצום ואת הזמן הרב שנשים (בעיקר) משקיעות בניהול חיי היומיום מאחורי הקלעים ובשימון הגלגלים המניעים את השגרה, הן במקום העבודה הן בספֶרה הביתית. בעולם העבודה גילו המנהלים, "לפתע", את חשיבותה של העבודה הרגשית והחברתית שנשים מבצעות. תחושת הניכור והקושי בתקשורת, שעליהם דיווחו עובדים רבים במהלך משבר הקורונה, אולי הנכיחה עבורם את חשיבותה העצומה של אותה "עבודה שקופה", שמוצגת לעיתים כפטפט לא יעיל בפנית הקפה אבל הופכת את מקום העבודה למכיל יותר ואת עבודת הצוות לחלקה יותר. ביטויים קטנים ולא רשמיים של תשומת לב, שיחות עידוד פה ושם, חגיגות יום הולדת וציון פומבי של אירועים אישיים, שמופיעים כאילו יש מאין, מבלי שהארגון עצמו יקדיש להם מחשבה ומאמץ, נעלמו לפתע מסדר היום והותירו עובדים רבים בתחושת ניכור כלפי מקום העבודה שהיה להם לבית לפני הקורונה. חסרונו של יחס אישי מצד המנהלים הפך לפתע מורגש יותר, בהיעדר מערך התמיכה השקוף של התמיכה הרגשית מצידם של עמיתים ובעיקר מצידן של עמיתות לעבודה. מעניין לגלות שגם בעידן הפוסט-קורונה, שבו מתבקשים העובדים לחזור למקום העבודה כדי להבטיח את הזדהותם איתו ואת שיפור התקשורת ביניהם, העבודה הבלתי פורמלית של בניית עבודת הצוות והתמיכה הרגשית בה נותרת שקופה.

בספֶרה הביתית, העבודה הנרחבת והשקופה שנשים משקיעות בטיפול בצורכי המשפחה הפכה גלויה מאוד לעיני שותפיהן לניהול המשפחה. הנוכחות הכפויה בבית העלתה לסדר היום הציבורי את המטלות היומיומיות הרבות הנעשות מאחורי הקלעים של חיי הבית - העסקתם של ילדים שמסגרות החינוך שלהם נסגרו, חיבור לזום, עזרה בשיעורי בית, דאגה להורים מבוגרים, עזרה לשכנים שאינם יכולים לצאת מהבית, שירותי הסעדה וניקיון, ועבודה רגשית אינסופית בתקופה של חרדה קולקטיבית. מעסיקים ועמיתים לעבודה

* פרופ' מיכל פרנקל, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

נדרשו להתחשב באותן עבודות שנשים, שמבצעות אותן בדרך כלל, מתאמצות להסתיר ממעסיקיהן. אבל כרגיל, גם כאשר המשימות הבלתי מתוגמלות שקופות פחות, וגם כאשר גברים רבים החלו להיות נוכחים ביומיום בספרה הביתית, אותן משימות הוסיפו ליפול במידה לא פרופורציונלית על כתפיהן של נשים. ההכרה החברתית בחשיבותן לא הגדילה את התגמול החברתי או הכלכלי על ביצוען, ונשים – יותר מגברים – הוצאו לחופשה ללא תשלום כדי שיוכלו לבצע את המשימות הללו, שכעת הפכו לנראות, מבלי לפגוע ברווחיותן של מקום העבודה.

מרכזיותן הלא מדוברת של העבודות השקופות בעולם העבודה ובספרה הביתית כאחד, והקשר בינן ובין אי-השוויון המגדרי בעבודה, הם שעומדים בליבו של דוח המחקר הנרחב שפרסמו חברות מרכז "שוות" רגע לפני פרוץ המגפה. הדוח, שכותרתו להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל, מנגיש באופן קריא ובהיר את שיח המחקר על עבודות שקופות, ומניח תשתית תיאורטית ואמפירית לדיון הציבורי החשוב במשימות הבלתי מתוגמלות ובמחיר החברתי הגבוה שאנחנו משלמים כדי לא לתגמל נשים על ביצוען של משימות אלו. תשתית כזאת, טוענות המחברות בצדק, מאפשרת להבין טוב יותר את תפקידן של העבודות השקופות והממוגדרות, ואת פעולתן כחסם להשתלבות שוויונית של נשים בשוק העבודה הפורמלי ולקידומן בו.

פרויקט המחקר הנרחב והמקיף, שבו חברו יחד מרכז שוות, מכון ון ליר והמכללה האקדמית תל אביב-יפו, שילב מתודולוגיה כמותנית ואיכותנית על מנת למפות את סוגי העבודות השקופות המבוצעות בספרה הציבורית ובספרה הביתית ואת חלוקת העבודה המגדרית המאפיינת את ביצוען של עבודות לא מתוגמלות אלו. אף שנושא העבודות השקופות נדון בשיח הפמיניסטי מאז שנות השמונים, העבודה שלפנינו חדשנית בכמה היבטים. היא בוחנת עבודות שקופות במרחב הביתי ובמרחב הציבורי גם יחד, ומתוך כך מסמנת את הקשר בינן ובין אופני השתלבותן של נשים בעולם העבודה. בעידן שבו ההבחנה בין הבית למקום העבודה מיטשטשת והולכת – הן מבחינת מרחב, עם העלייה בהיקף העבודה מהבית, הן מבחינת הזמן המוקדש לשני תחומי החיים – הבחינה הסימולטנית של עבודות שקופות הנעשות בשתי הספרות מאפשרת דיון פרטני בקשרי הגומלין ביניהן. חידוש נוסף הוא ההבחנה הרגישה בין עבודות שקופות שעושות נשים בשני המרחבים ובין אלו שעושים גברים. בהקשר זה, הדוח מצביע על הבדלים מגדריים באופני התגמול החברתיים והכלכליים המוענקים לנשים ובין אלה המוענקים לגברים על העבודות השקופות לכאורה שהם מבצעים. השילוב בין מחקר איכותני המבוסס על ראיונות קבוצתיים ובין ניתוח כמותני המבוסס על ניתוח סקר נרחב שערכו החוקרות סייע לחברות הצוות לבחון כיצד נשים וגברים ממסגרים את המשימות שהם מבצעים בשתי הספרות, ולהציע מיפוי רחב ומדויק של חלוקת העבודה המגדרית בעולם המשימות הבלתי מתוגמלות.

בעולם העבודה מבחין המחקר בין עבודות שקופות הקשורות לתפקיד, שאותן מכנות הכותבות "מְזוּפָּר", לעבודות שאינן קשורות לתפקיד ומכונות "מְשֻׁפָּח". עבודות המזופר כוללות ארגון ותיאום פגישות, רישום פרוטוקולים בישיבות, הכנת חומרי רקע לדייונים וכדומה, גם כשמשימות אלו אינן נכללות בהגדרת התפקיד הרשמית של נשות המקצוע המבצעות אותן, וגם כאשר לא מצפים מגברים בתפקידים מקבילים לבצע אותן. רבות מהנשים שהשתתפו במחקר דיווחו על ציפייה שיבצעו את המשימות הללו ועל "ענישה"

הכרוכה בסירוב לבצען. עבודות המְשפּוּחַ כוללות תחזוק היחסים החברתיים בעבודה, למשל באמצעות איסוף כסף למתנות, קניית מתנות, ציון ימי הולדת, שמירה על סביבת עבודה אסתטית, ועבודה רגשית כגון תמיכה בעמיתים ובעמיתות. אחת המסקנות החשובות של המחקר היא כי "עבודה שקופה היא חלק בלתי נפרד ממושג העבודה בשכר". המחקר מוסיף אפוא נדבך חשוב להבנת מגדורם של תהליכי עבודה ולהבנת אי-השוויון המגדרי הטבוע בהם.

בספרה הביתית סוקר המחקר שורה ארוכה של עבודות שקופות בתחום תחזוקת הבית והטיפול במשפחה הגרעינית והמורחבת. בהקשר זה מעניינת במיוחד ההבחנה בין העבודות המבוצעות על ידי נשים, שהן יומיומיות, לא ניתנות לדחייה ושגרתיות, דוגמת בישול, גיהוץ, עזרה בשיעורי בית ותחזוקת היחסים עם המשפחה המורחבת, עם הרשת החברתית ועם מערכת החינוך, ובין העבודות המבוצעות בדרך כלל על ידי גברים. עבודות דוגמת תחזוקת המבנה והגינה, תחזוקת רכב המשפחה או ניהול חשבונות הבנק גם הן עבודות שקופות, אך בניגוד לעבודות ה"נשיות" הן נעשות בדרך כלל אחת לתקופה ובאופן שמאפשר תכנון מראש. כך, גם אם קיימת לכאורה חלוקת עבודה מגדרית הוגנת בביצוע העבודות השקופות הקשורות לספרה הפרטית, השפעתן של העבודות השקופות ה"גבריות" על ההשתתפות בעולם העבודה קטנה במידה ניכרת מזו של העבודות ה"נשיות".

אף שהמסמך שלפנינו מוגדר כדוח מחקר, הוא כתוב כספר לכל דבר ועניין. חלקו התיאורטי כולל סקירות תיאורטיות והיסטוריות חשובות על התפתחות ההבחנה בין הספרה הציבורית לזו הפרטית ועל העבודות השקופות בתוכן. קוראי וקוראות העברית ימצאו כאן סקירה בהירה ונגישה של הספרות העכשווית על מגדור עולם העבודה, שתהיה שימושית לסטודנטים ולמתעניינים מן הקהל הרחב. קהל חוקרי וחוקרות העבודה, המשפחה והשילוב ביניהן בישראל ימצאו בטקסט מידע עשיר וחשוב המאפשר לבחון את מגדורו של עולם העבודה באור חדש. חלקו האמפירי של הדוח פורש תשתית חשובה לעיצוב מדיניות ממשלתית וארגונית שתכיר במרכזיותן של העבודות השקופות ותתגמל אותן באופן הוגן. המחברות מציעות שורה ארוכה של רפורמות נחוצות בתחום זה. ההחלטה לפרסם דוח מחקר נרחב ומפורט בשפה העברית במקום להסתפק בפרסום מאמרים מקצועיים בלבד תהפוך את המחקר החשוב הזה, כך אני מקווה, לאבן דרך בחשיבה מחודשת על התגמול שהמדינה והמעסיקים מציעים לעובדות ולעובדים שעבודתם תהפוך משקופה לנראית.

הגר להב. חילונית מאמינות: סוציולוגיה של אמונה בנוף החילוני בישראל. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2021. 236 עמודים

דלית שמחאי*

את ספרה של הגר להב חילונית מאמינות: סוציולוגיה של אמונה בנוף החילוני בישראל קראתי כאשר הושק בישראל קמפיין אינטנסיבי שיזמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המעודד את אזרחי ישראל להיענות לסקרים שמופצים דרכה. "נתונים הם א"ב של כל החלטה בחיים", הבהירה פרסומת בטלוויזיה, ועברה מקפלת החלטות פרטיות לכאלה הנוגעות לשירות הציבורי. בשני ההקשרים נכללה בה התייחסות לסוגיות הקשורות בדת ובדתיות: יהודי חובש כיפה יושב בסלון ביתו ומתעניין במסעדות כשרות בחו"ל, ואילו בעזרת הגברים בבית כנסת מוצגת ההבחנה בין "כמה מתפללים כל יום בבית כנסת" ל"כמה רק בחגים".

הבחנה זו, בין "המתפללים כל יום" לאלה ש"רק בחגים", משקפת את ההיגיון שבבסיס הקטגוריזציה הנהוגה בלמ"ס ובשיח המדעי והציבורי בישראל, והיא זוכה לפרובלמטיזציה כבר בפתח ספרה של להב. הקטגוריזציה הרווחת, טוענת להב, יוצרת מעין רצף שבצידו האחד חילונים ובצידו האחר חרדים, ולאורכו ממוקמים המסורתיים והדתיים. אלא שרצף זה – שכולל כשלעצמו אתגרים מתודולוגיים רבים – נותן מענה חלקי בלבד למבקשים למפות את שדה האמונה בישראל. מעבר לכך שהוא מבוסס על קטגוריזציה שהולמת את העולם היהודי ומתקשה לבסס דיון משותף לכלל אזרחי ישראל, נשמטת ממנו הקטגוריה של חילונים מאמינים. החילונית, המובנית כקטגוריה אחידה לעומת דרגות שונות של דתיות, כוללת את מי שלהב מכנה "חילונים מאמינים". אלה, היא מעריכה, מהווים כרבע מכלל האוכלוסייה היהודית. זוהי קטגוריה חברתית גדולה שנשמטת מהמחקר ומהשיח הציבורי עקב מגוון הנחות אידיאולוגיות ופרדיגמטיות, ובמחקרה מתחילה להב להשלים את הידע החסר. המחקר שעליו מבוסס הספר כולל ראיונות עם 31 נשים יהודיות שמגדירות את עצמן חילונית מאמינות.

הספר נפתח בסקירת ספרות עשירה המשלבת בין סוציולוגיה של דת וחילונית, סוציולוגיה של החברה הישראלית, מגדר ומדעי הדתות. שלושת התחומים הראשונים נחקרים יחדיו לא מעט, והתיאולוגיה מוסיפה לדיון רובד פילוסופי שפותח ערוץ נוסף להבנה. השילוב בין ארבעת התחומים מזמין אותנו להנמיך את החומות המפרידות ביניהם, ולהכיר בכך שפירוק וחצייה של גבולות – גבולות דיסציפלינריים במקרה זה – עשויים לסייע להבנת מורכבות החוויה האנושית לסוגיה. חציית גבולות נוספת נידונה לאורך הספר באמצעות ההצצה לחיי המרואיינות, המפרקות את הדיכוטומיה שבין חילונית לאמונה. ממצאי המחקר מוצגים בספר בשני שערים. השער הראשון מתמקד ברקע החברתי של המרואיינות ובוהותן הארוגה בו כחילונית מאמינות. עולה ממנו תמונה מורכבת בנוגע לכוח ולהיעדרו ובנוגע לשייכות, קהילתיות ונפרדות. המרואיינות הן נשים פריבילגיות. מיקום

* ד"ר דלית שמחאי, החוג לשירותי אנוש והחוג הרב-תחומי, המכללה האקדמית תל-חי

זה מקנה להן כוח בפרויקט כינון זהותן, וזה אינו פרויקט פשוט. למול ההבחנה הרווחת בין חילונים לדתיים הן מציעות אלטרנטיבה שאין עבורה מילים, והיא נתפסת כאנומליה. האשכנזיות מביניהן, שגדלו בסביבה חילונית, מכניסות לעולמן את האמונה; המזרחיות, שבאות מבתיים שעל רצף הדתיות, מכניסות לעולמן את החילונית. אלה וגם אלה כופרות במובן מאליו בסביבתן הקרובה, מייצרות לעצמן תפיסת עולם חלופית ומשלמות על כך מחירים חברתיים, ובהם תיוג ותחושות כישלון ואשמה. בהיעדר קהילה או סצנה תרבותית משותפת, הן חוות בדידות שמובילה לשתיקה. מכאן שהאופציה התרבותית שנושאות איתן החילוניות המאמינות נאלמת ונעלמת לא רק מהמחקרים האקדמיים אלא גם מהחיים החברתיים. לצד הקשרים מעמדיים ועדתיים, שער זה מעוגן גם בניתוח פמיניסטי, המסמן את אופציית החילוניות האמונית כמקור עוצמה. המרואיינות אינן ממסגרות את המרכיב האמוני בחייהן בהקשר פוליטי בהכרח, אולם מהפרשנות שמציעה להב לדבריהן עולה בבירור שדרך האמונית מבטאת התנגדות לפטריארכיה ולאתגרים שהיא מציבה בפני המבקשות לגבש לעצמן חיים רוחניים בעלי משמעות וערך.

השער השני עוסק באמונתן של המרואיינות בנושא אופי פילוסופי-תיאולוגי יותר. לאורך הפרקים המכונסים בו מתמודדת להב עם הסתירה המגולמת כביכול בזהות שהיא חילונית ומאמינה גם יחד. את הידע שהיא מחלצת מהראיונות היא משלבת עם כתביהם של חוקר הדת ויליאם ג'יימס, א"ד גורדון ומרטין בובר ושל התיאולוגיות הפמיניסטיות מרי דאלי ודפני המפסון. המכנה המשותף לקבוצת הוגים מגוונת זו הוא שאת כולם, מלבד ג'יימס, להב מזהה כתיאולוגים פוסט-חילוניים, קרי כאלה שמסרבים להבניית הדיכוטומיה בין חילוניות לדתיות. שילוב תובנותיהם של הוגים והוגות אלו בניתוח הראיונות מסייע להבין את תפיסת עולמן של המשתתפות במחקר. הוא מבהיר גם שלצד ההקשרים המקומיים והעכשוויים של התפתחות הקטגוריה של חילונית-מאמינות, לאפשרות התרבותית הזאת יש שורשים עמוקים בעבר והם מתרחבים אל מעבר לקהילה היהודית בישראל.

הפרקים האמפיריים בשער זה עוסקים בחוויית האמונה של חילונית-מאמינות, חוויה המעוגנת ברגש. מסגור האמונה כרגש דוחק לשוליים מבחינתן את הצורך לבסס אמת תיאולוגית. הוא גם מדגיש את ההיבט האינדיווידואלי של הקיום האמוני. זהו רגש שמלווה בחוויית חיים הכוללת קשר קרוב ואינטימי עם מה שבדתות הממוסדות נוהגים לכנות "אלוהים".

הרגש והחוויה האמונית כרוכים זה בזה ונוכחים מאוד בחיי החילונית-מאמינות, אולם הם אינם מובנים מאליהם עבורן. הם אינם חלק מהביטוס שרכשו בילדותן, וגם לא בהכרח תולדה של אירוע דרמטי כמו הארה או התגלות. קיומה של האמונה מחייב תהליך מתמשך ומתמיד של "תחזוקה", הכולל התמודדות עם היסוסים, חיפוש מילים ושפת אמונה, אימון, בחירה בין מקורות השראה והתאמתם לתפיסת האמונה האישית של כל אחת ואחת. עבודת האמונה עשויה להיות קשה, מתסכלת ואינסופית. היא כוללת קריאה ולימוד, חיפוש משמעות באירועים יומיומיים והתבוננות עצמית. תוכני האמונה מגוונים, אך יש להם עיקרון משותף מעניין: האמונה היא אמונה בטוב. רוח של אופטימיות וחוסן עולה מדברי המרואיינות, המספרות כי הרגש האמוני נוטע בהן את הביטחון שהכול לטובה. תוכני האמונה שלהן, מגוונים ככל שהיו, מתלכדים לתפיסה מעצימה, לידיעה פנימית לגבי נוכחותו של הטוב בחייהן, ולאיימוץ החובה המוסרית לעשות טוב.

השילוב בין שיח ופרקטיקה אמונית ובין תחושת ביטחון וכוח נידון לא מעט בספרות העוסקת בכינונו של הסובייקט הניאו־ליברלי. היבטים מגדריים של סובייקטיביות זו נידונו גם הם. מחקרה של הגר להב מצטרף אפוא לדיון אינטלקטואלי ער ותורם לו תרומה חשובה. ספרה מקיף, מעמיק ומאתגר. את אנשי ונשות מדעי החברה להב מזמינה להתפלסף, ובתיאולוגים היא דוחקת לבחון הקשרים חברתיים ופוליטיים; אלה וגם אלה יוצאים נשכרים מאופיו האינטרדיסציפלינרי של הספר. אין ספק שהקטגוריה החברתית של חילוניות־מאמינות ראויה למחקרי המשך שבהם תיבחן ביתר פירוט, למשל, משמעותה של החילוניות.

ארי אנגלברג. רווקות מתמשכת בציונות הדתית: דתיות ואינדיבידואליזציה במודרנה המאוחרת. אוניברסיטת בר-אילן. 2020. 232 עמודים

ליאת דאודי*

מחקרים מהעשור האחרון על רווקות מתארים מושג שאיננו אחיד, אלא תלוי תרבות ומושפע ממגדר, גיל, מעמד, דת, אתניות, נטייה מינית, יכולת גופנית או נפשית, או צירי זהות אחרים של דיפרנציאציה חברתית (מג'דוב, 2021, עמ' 44-51; Lahad, 2017, pp. 1-25). המונח "רווקות מאוחרת" מתאר בדרך כלל צעירים שטרם נישאו, והסטטוס שלהם כיחידים אינו נחשב מקובל חברתית (Sharp & Ganong, 2011).

בין שרווקות מתקיימת מתוך בחירה ובין שהיא מתקיימת מתוך אילוץ, זוהי זירה מרתקת למחקר בקבוצה בעלת מאפיינים ייחודיים כמו החברה הציונית-דתית. הציונות הדתית מצויה במתח אידיאולוגי-תרבותי בין שמרנות למודרניות: מצד אחד היא מתקיימת בתוך החברה הכללית הלא דתית, ומצד שני היא שומרת על מובחנותה. בניגוד לחברה החרדית, למשל, שבה רווקות אינה מקובלת ותופעת הרווקות המאוחרת אינה רווחת (סלומון, 2018, עמ' 18-43), קבוצה חברתית זו נחשבת פרגמטית ואף מהפכנית בביקורתה כלפי סמכויות רבניות ובהתפשרותה בנושאים דתיים (קרנצ'לר, 2017).

ספרו של ארי אנגלברג עוסק בתופעת הרווקות במגזר הציוני-דתי בחברה הישראלית בהקשריה הרחבים: מעמד המשפחה והדת, הקהילה והפרט. לאור המציאות החדשה, שבה צעירות וצעירים אינם ממהרים לבוא בברית הנישואים, הוא בוחן ומנתח את ציפיותיהם לגבי זוגיות והתמסדות. עולם הרווקות הציוני-דתי טרם נדון אקדמית בהיקף כזה. הרווקות והרווקים העומדים בלב המחקר משתייכים ברובם למעמד הביניים הישראלי ומתגוררים בשכונות בדרום ירושלים ובמרכז ירושלים, בגבעת שמואל ובמרכז תל אביב. ריכוז אורבני זה מכונה "ביצת הרווקים", או בקיצור "הביצה".

ידע מוקדם על שדה המחקר, והשתייכות של החוקר לאוכלוסיית המחקר, משפיעים במידה רבה על מידת התקבלותו של החוקר בעולמם של המרואיינים ועל מידת שיתוף הפעולה שלהם, בפרט כשמדובר בנושא שמציף דילמות רגשיות, אתיות והלכתיות-דתיות. עובדה זו מעניקה לאנגלברג, כאנתרופולוג וכרווק החוקר את העולם שבו גדל, נקודת פתיחה מעניינת. הוא ראיין כ-50 רווקות ורווקים מן הזרם הציוני-דתי, מחציתם גברים ומחציתם נשים, בגיל 25 ומעלה, ואף הרחיב את היריעה וראיין נשים וגברים שהתגרשו ונישאו מחדש וגם נשים גרושות. המחקר התמקד במי שהזות כרווק או כרווקה משמעותית עבורם. מן הראיונות עולה שאף שהמרואיינים רואים בהקמת משפחה ובזוגיות יעד נכסף, הם מבקשים לקיים, לפחות במשך תקופה מסוימת, את מה שמכונה בספר "שלב הבגרות הצעירה", כלומר תקופת חיים שבה יגורו בדירות שותפים וישקיעו ביצירת רשתות

* ליאת דאודי, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

חברתיות למטרות תמיכה רגשית וביטחון חברתי. עם זאת, אף שהם משתמשים בביצת הרווקים ככפלטפורמה חברתית חשובה, רובם מבטאים חוסר שביעות רצון מסטטוס הרווקות.

ואולם אף שתופעת הרווקות מטרידה את הציבור הציוני-דתי, הרווקות והרווקים כמעט אינם משמיעים את קולם בספרה הציבורית. הספר משמיע אותו בפתחות, סוקר את נורמות החיזור המקובלות בקבוצה ואת המאפיינים של יחסי המגדר בה, וגם חושף את הביקורת של חבריה על יחסה של החברה הציונית-דתית כלפיהם. הטענה העיקרית בספר היא כי הרווקות המתמשכת בציונות הדתית אינה ייחודית לחברה זו, אלא היא מאפיין של תרבות מעמד הביניים המערבי במודרנה המאוחרת, ולפיכך היא נעוצה בערכים כמו אינדיווידואליזם ועיסוק גובר בעצמי, בזהות וביחסים. הרווקות והרווקים אמנם מעוניינים להינשא ולהקים משפחה בגיל צעיר, אך כפי שעולה מהספר, הם מעוכבים בידי ההפנמה של ערכי המודרנה המאוחרת, שהפכו להעדפות אישיות. לפיכך, תופעת הרווקות המאוחרת אינה משקפת קריאת תיגר על ערכי המשפחה הדתיים.

הספר כולל שמונה פרקים. המבוא מציג את תמונת הרקע של הציונות הדתית ומתאר את חשיבות מוסד המשפחה בתוכה. אנגלברג עורך בירור מושגי ודן באורתודוקסיה במודרנה המאוחרת, ולאחר מכן מציג נתונים על אוכלוסיית המחקר ועל השיטות: ראיונות עומק, ניתוח של כתבים והרצאות בנושא הרווקות, ותצפית משתתפת. שלושת הפרקים הראשונים בוחנים כיצד נוצרה תופעת הרווקות. הפרק הראשון סוקר את מוסד הנישואים ומושג האהבה הרומנטית מנקודת המבט של ההיסטוריה היהודית. הפרק השני עוסק בעמדות ציוניות-דתיות בנוגע לאהבה ולנישואים, ומנתח את יחסם של רווקות ורווקים להנחיות הרבנים. הפרק השלישי מתמקד בעולם הדייטים בין בנות ובני זוג פוטנציאליים, ובוחן את השפעות המודרנה המאוחרת – ובהן שינויים ביחסי המגדר, שאיפה לאינטימיות רגשית, ותרבות הצרכנות – על תהליכי החיזור של רווקות ורווקים דתיים.

שני הפרקים הבאים בוחנים את השלכותיה של תופעת הרווקות. הפרק הרביעי עוסק בסטטוס החברתי של הרווקים ובוחן את הקשר בין אידיאולוגיות הקשורות במעגל החיים ובין השתייכות למגזר הדתי בחברה הישראלית, כפי שהוא מתבטא בדפוסי חיזור ויחסי מגדר, גיל הנישואים הרצוי, הלחץ להינשא ועוד. הפרק החמישי עוסק בעולמם של הרווקים במעגלים החברתיים שלהם וביחס כלפיהם מצד הקהילות הציוניות-דתיות. בתוך כך אנגלברג מציין את קיומן של "משפחות חדשות", כאלה שנמצאות מחוץ להתנהלות הנורמטיבית ההטרסקסואלית, ובהן משפחות חד-מיניות או חד-הוריות. בהקשר זה אציין, כחברת הקהילה הלהט"ב קית וכחילונית מקיימת מצוות שאינה משתייכת לקהילות דתיות, שאפשר היה לתת בספר ביטוי נרחב יותר לעולמם של להט"בים דתיים רווקים, כחלק מהמגוון של נשים וגברים רווקים בישראל, שכן בישראל בת זמננו יש להט"בים דתיים המזוהים עם העולם הציוני-דתי ואף ארגונים להט"בים קיימים כאלה, ובהם "קולך", "בת קול" ו"כמוך". עם זאת, יש לזכור כי יותר מעשור חלף מאז ערך אנגלברג את הראיונות והתצפיות ששימשו בסיס לספר, וייתכן שאילו נכתב כיום היה ייצוג העולם הלהט"ב קי בו מקיף יותר.

פרקים שש ושבע עוסקים בהשפעת הרווקות המתמשכת על חיי הדת והאמונה של הרווקות והרווקים. הפרק השישי מתמקד בקשיים הניצבים בפני רווקים שרוצים לקיים

חיים דתיים מחוץ לחיק המשפחה ובמתח שבין נרטיבים תרבותיים סותרים המשפיעים על דתיותם. הפרק השביעי בוחן את אופני ההתמודדות עם אתגרים אלו. הפרק האחרון בספר שב אל הטענה המרכזית, בוחן את השינויים שחלו בתחום מאז נערך המחקר, ומציע כיוונים למחקר המשך.

תרומתו של הספר היא בהבלטתו את התמורות המתרחשות בעולם הציוני-דתי ובהן אימוצם הגובר של הלכי רוח ותפיסות מערביות, במיוחד בנושאי גוף, מיניות ורגש, בשעה שמוסד המשפחה עודנו מרכזי מאוד. אנגלברג פונה לציבור הציוני-דתי וקורא לו להעלות את קרנם של הרווקות והרווקים בקהילה, לקבל אותם כחברים מלאים בה ולהפחית את הלחץ סביב "בעיית הרווקות". השילוב בין הידע ההיסטורי והתורני של הכותב ובין הידע האנתרופולוגי-סוציולוגי שלו מניב היכרות מעמיקה עם העולם התרבותי והרגשי של החברה הציונית-דתית העכשווית ותורם רבות לתחום לימודי הרווקות, המשפחה והמגדר בישראל, ובכך חשיבותו הרבה.

מקורות

- מג'דוב, תוויבה. (2021). *רווקות מאוחרת בקרב נשים וגברים בחברה הפלסטינית בישראל* [חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב].
- סלומון, נחמי. (2018). *נשים רווקות בחברה החרדית: החוויה ומשמעותה* [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה].
- קרנצ'ר, מלאכי. (2017). תהליך החזרה בשאלה של דתיים לשעבר בישראל: היבטים חברתיים. *סוגיות חברתיות בישראל*, 24, 66-92.
- Lahad, Kinneret. (2017). *A table for one: A critical reading of singlehood, gender, and time*. Manchester University Press.
- Sharp, Elizabeth A., & Lawrence H. Ganong. (2011). "I'm a loser, I'm not married, let's just all look at me": Ever-Single women's perceptions of their social environment. *Journal of Family Issues*, 32(7), pp. 956-980.

נעמי שמואל. דורות של תקווה: מסורת והעברה בין־דורית עם העלייה מאתיופיה. פרדס. 2020. 258 עמודים

אדנה זאוודו גביינש*

אחד ממאפייניה המרכזיים של הגירה ממדינה אחת לאחרת הוא ההתמודדות היחידנית והקיבוצית עם הקשר תרבותי שונה. התערערות המובן מאליו אינה שמורה עוד לרגעים יוצאים מן הכלל, ועבודת הארגון והתחזוק של סדר הדברים אינה חבויה עוד מאחורי הקלעים. הדבר דומה לפעולה הבנאלית של פתיחת דלת סגורה: אנו מתמרנים בקלות את הגוף על חלקיו השונים. בתהליך לא מודע אנו מחשבים את המרחק, הזווית, המהירות והאנרגיה הנכונים, אוחזים בידיה, וכמו רקדן בלט או כדורגלן מיומן אנו עוברים בפתח הדלת. אך גם פעולה בנאלית זו, ברגעים יוצאים מן הכלל, כאשר התנאים אינם מוכרים, יכולה להיות כרוכה בעמל רב ולהוביל לתחושת דיסאוריינטציה. מחברת הספר דורות של תקווה, נעמי שמואל, מתרכזת בהיבט הזה של חוויית ההגירה, מתמקדת ביחידה המשפחתית ובאינטראקציה הבין־דורית בקרב מהגרים מאתיופיה, ובוחנת כיצד אלה מתמודדים עם שינוי והמשכיות בכל הקשור לצורה ולתוכן של המורשת התרבותית המארגנת את חיי המשפחה. במילותיה שלה, היא בוחנת "כיצד מורשת זו מעובדת ומשתנה עם המעבר והמפגש הבין־תרבותי" (עמ' 17).

שמואל היא סופרת ואתרופולוגית. באמתחתה יותר מ־13 ספרי ילדים, שרבים מהם עוסקים בחווייה האתיופית בישראל. דורות של תקווה הוא סינתזה של עבודות המוסמך (2010) והדוקטור (2017) שלה, והוא נסמך גם על תיעוד של קבוצות הורים ממוצא אתיופי שהמחברת הנחתה בעבר. הספר נפתח בפרק "מבוא אישי: לגדול על התפר הבין־תרבותי", המציג את הביוגרפיה של המחברת, שנולדה באנגליה להורים ממוצא גרמני ואנגלי, יהודי ונוצרי. בשנות העשרים לחייה השתקעה בישראל, ומאוחר יותר נישאה לישראלי ממוצא אתיופי.

הספר מבוסס על ניתוח נרטיבי של 50 ראיונות עם דוברי אמהרית שבאו לישראל בשנות השמונים והתשעים או שנולדו בישראל. המרואיינים והמרואיינות האלה מהווים 30 משפחות גרעיניות הקשורות ל־13 משפחות מורחבות. פרקי הספר מאורגנים לפי מסלול הגירה וחיים גנרי ראשיתו בחוויית הילדות והמשפחה באתיופיה, המשכו בהתמודדות עם ההקשר התרבותי החדש וסימומו בהקמה ובניהול של "בית אתיופי בישראל". לאחר המבוא האישי ופרק הקדמה מובאים 16 פרקים גדושים בדבריהם של מרואיינים ומרואיינות המתכתבים עם התמות המרכזיות בו: תקשורת מילולית ולא מילולית, מגדר, סמכות, זהות וייצוג.

הטענה המרכזית בספר היא שאופי התקשורת הבינאישית שצמחה בישראל במסגרת היחידה המשפחתית הוא הסמן למידת הצלחה של עיבוד היחסים והנורמות מארץ המוצא

* ד"ר אדנה זאוודו גביינש, עמית פוסט־דוקטורט, האקדמיה ע"ש פולונסקי ללימודים מתקדמים במדעי הרוח והחברה, מכון ון ליר בירושלים

ושל התאמתם להקשר החדש. עיבוד אידיאלי מאפשר קיום דו־תרבותי השוזר בהצלחה את הישן והחדש. הניתוח והדיון הנערכים בספר מתבססים על כמה מושגי יסוד שהמחברת מציגה: "דור המדבר" (דור 1), "הדור השוזר" (דור 1.5), "דור צברים" (דור 2); ועל שני טיפוסים אידיאליים של הורות – האחת "הורות מבוססת מעמד", המבטאת קיבעון וקושי להתמודד עם השינויים שבהגירה, ומשקפת הישענות על מנגנונים ונורמות מארץ המוצא שמייצרים קונפליקטים; והאחרת "הורות מבוססת קשר", המבטאת סתגלנות ויכולת לשנות ולשוזר יחדיו יסודות מתרבות מארץ המוצא ויסודות מההקשר החדש, ואשר באה לידי ביטוי בהתנהלות "דו־תרבותית", שמוצגת בספר כקיום מיטיב.

לקריאת הספר ניגשתי בהתלהבות קלה. מעטים הם המחקרים בישראל המעמידים במרכזם את מערכות היחסים בתוך ובין שלושה דורות של מהגרים מאתיופיה, ובוחנים את הצורות והמשמעויות החדשות של יחסים אלו שמתכוננות בישראל; ספר כזה עשוי להפיק תובנות כלליות על הגירה ואתניות, שארות ואינטראקציה בין־דורית, וגם תובנות ספציפיות על החוויה האתיופית. אך לצערי הרב הפוטנציאל הזה אינו ממומש, מסיבות שונות – חלקן כלליות ונוגעות לארגון ולעריכה, ואחרות מהותיות יותר. אציין בקצרה שלוש דוגמאות וארחיב על דוגמה נוספת, רביעית, הנוגעת ללב המחקר.

ראשית, דיאלוג עם ספרות רחבה ועדכנית יותר, דוגמת האסופה שערכה ננסי פונר (Foner, 2009), היה מאפשר לחשוב על מגוון טיפוסים רחב יותר של סגנונות הורות ושל יחסים בין־דוריים בקרב מהגרים. גם ספרה החשוב של אנט לארו (Lareau, 2011) היה עשוי לחלץ את המחברת מהבחנה נוקשה בין ישראל מערבית, ליברלית, מודרנית ואינדיבידואליסטית ובין אתיופיה ה"אחרת", ומשרשרת ההנחות שהבחנה זו נושאת עימה. ספרה של לארו, למשל, היה פותח פתח להבחנות מעמדיות ביחס לסגנונות הורות שונים ועוזר להבין טוב יותר את אופי היחסים בקרב מרואיינים ומרואיינות שהגיעו מרקע עירוני באתיופיה, ואת מגוון סגנונות ההורות בחברה הישראלית שאינם עומד רק על "הבדלים תרבותיים", ולהימנע מקביעות שגויות כמו זו הגורסת כי "בחברה המערבית מקובל שמבוגרים משחקים עם ילדים כחלק מתהליך החינוך והבניית קשר, אבל בתרבויות רבות בעולם [...] מבוגרים לא משחקים עם ילדים" (עמ' 42).

שנית, המגוון שבקרב הקהילה האתיופית קודם להגירה נעדר מן הספר. לפיכך, הפרופיל של המרואיינים והמרואיינות אינו מושווה לזה של המהגרים מאתיופיה, והשוואה כזאת חסרה גם בניתוח ובמסקנות. היהודים שהגיעו מתיגראי או וולקייט, למשל, הם דוגמאות לקיום דו־לשוני ודו־תרבותי (או תלת־לשוני ותלת־תרבותי) בארץ המוצא, כלומר קיום כזה לא נוצר רק עם המעבר לישראל.

שלישית, יש ערבוב לא ביקורתי ולא מנומק בין הקטגוריות העממיות לאלה האנליטיות, או בין האמיק והאתיק, שמשמשות את הניתוח והדיון בספר. לדוגמה, דור 1 מסווג כ"דור המדבר", ואין דיון בפער בין המשמעויות האידיאולוגיות השליליות שבהן טעון המונח העממי ובין מסקנות המחברת באשר לפוטנציאל החיובי הטמון בקטגוריה האנליטית. באותה קלות גם מתוארים קסים (כוהני דת) כ"רבנים", ואילו דאבו (מאפה לחם) מתואר כ"חלה מסורתית". אותו עניין בא לידי ביטוי בעקיפין גם בפרשנויות ובתרגומים לא מדויקים של מונחים באמהרית. אנו למדים כי "ילד מאומץ באמהרית נקרא אינְגְ'רה לְיֶגְג' – ילד של אינג'רה – כלומר האכילה המשותפת הופכת אותו לבן משפחה" (עמ' 29), אך זוהי פרשנות

מילולית שמחמיצה את התפקיד של "אינג'רה" כמטפורת יסוד שמסמנת מגוון משמעויות ויחסים, דוגמת אחריות אתית שאינה עומדת על קשרי שארות ביולוגיים. הדוגמה הרביעית היא הטיפול בצורות התקשורת הבינאישית שמביאים איתם המהגרים, וראוי להתעכב עליה משום שיש לה חשיבות קריטית לדיון העוסק ביכולתם לנווט בהצלחה בהקשר התרבותי החדש. המחברת קובעת כי "אופי התקשורת באתיופיה שונה בתכלית מהדיבור הישיר שאנחנו מכירים בישראל, וחשוב להבין אותה על מנת להיכנס לעולמם הפנימי של יוצאי אתיופיה" (עמ' 38). אופי תקשורת זה, לפי המחברת, מתבסס על המודל המוכר של "שעווה וזהב". בקצרה, "בחברה האתיופית (ובמיוחד האמהרית) קיים המושג של 'דיבור כפול', מה שידוע באמהרית כ'שעווה וזהב' - *samm - enna warq* - אמירה אחת שיש לה משמעות נסתרת הפוכה לחלוטין [...] סוג ערמומי ומבלבל של תקשורת". לדבריה, צורה זו של תקשורת תופסת את "מהות החינוך האתיופי בחיק המשפחה והקהילה" (עמ' 39).

הקביעה הזאת משותפת למחקרים רבים שנערכו בישראל על יהודי אתיופיה, וכמו במקרים קודמים, גם בדורות של תקווה כאשר מחפשים אחר הביסוס שלה מגיעים לספרו של הסוציולוג דונלד לוין *Wax & Gold* (Levine, 2014). חזרתי לקרוא שוב בספרו של לוין, המוסר לנו ניתוח מורכב ועשיר של היחסים הסמליים והביטויים הקונקרטיים הגלומים בדימויי שעווה וזהב בשלל הקשרים חברתיים ותרבותיים. מאז פורסם ספרו ב-1965, חוקרים כדוגמת מוחמד גירמה (Girma, 2011), מסאי קבדה (Kebede, 1999) ואחרים ביקרו והרחיבו את הניתוח של לוין, והוסיפו להאיר את המשמעויות והביטויים המגוונים של מערכת זו בשפת היומיום, בפילוסופיה האתיופית, בתיאולוגיה, בשירה ועוד. אולם בדורות של תקווה, כמו במחקרים קודמים, ספרו העשיר של לוין מצטמצם לכדי הקביעה שצורת התקשורת האתיופית-אמהרית היא "סוג ערמומי ומבלבל של תקשורת". התייחסות רצינית לספרו של לוין, שמתאפיין בניתוח זימלאני, היה מקדם את הספר בדרכים נוספות. לדוגמה, לאור הדיון של לוין בטיפוסים השונים של יחסי פרט וקבוצה בתרבות האתיופית-אמהרית ובאופנים שבהם אינדיווידואליות באה לידי ביטוי וזוכה להערכה, היינו עשויים ללמוד כי בניגוד לתפיסה המקובלת אצל רבים, ה"דיעה [ה]ברורה שהקהילה קודמת לרצון הפרט" (עמ' 29) בתרבות האתיופית-אמהרית איננה ברורה כלל וכלל.

דורות של תקווה עוסק בנושא חשוב, וקריאה ביקורתית בו מאפשרת היכרות מסוימת עם תהליכי ההתאמה של נורמות ויחסים במשפחה ושל היחסים בין הדורות השונים בקרב חתך מסוים של יהודי אתיופיה בישראל. הספר מלמד אותנו גם כי באשר ליחסים בין מהגרים ובין חוקרים וחוקרות באקדמיה, ההתמודדות עם התערעורת המובן מאליו אינה שמורה לראשונים, וכי על החוקרים להתייחס ברצינות לעמל הרב הכרוך בהבנה ובתמרון של יחסים אלו.

מקורות

- Foner, Nancy (Ed.). (2009). *Across generations: Immigrant families in America*. NYU Press.
- Girma, Mohammed. (2011). Whose meaning? The Wax and Gold tradition as a philosophical foundation for an Ethiopian hermeneutic. *Sophia*, 50(1), 175–187.
- Kebede, Messay. (1999). *Survival and modernization: Ethiopia's enigmatic present – A philosophical discourse*. The Red Sea Press.
- Lareau, Annette. (2011). *Unequal childhoods: Class, race, and family life*. University of California Press.
- Levine, Donald N. (2014). *Wax & gold: Tradition and innovation in Ethiopian culture*. University of Chicago Press. (Original work published 1965)

זאב לרר. הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2021. 220 עמודים

דנה גרוסוירט קחטן*

באפילוג ספרו כותב זאב לרר: "לו היו שואלים אותי אם הקב"א עדיין מפריד בצורה חריפה בין מזרחים ואשכנזים בצבא או אם השתוו הנתונים, הייתי משיב בכנות כי אינני יודע, ואינני בטוח אם משהו אחר יודע. [...]. בספר סיפרתי את סיפורה העצוב של פרקטיקת המיון של הצבא, סיפור שניתן ללמוד ממנו הרבה על אפליה וגזענות, על מזרחים ואשכנזים ועל יחסי כוח בארגונים בירוקרטיים – אך זהו סיפור ללא סוף ברור" (עמ' 199). ציטוט זה מגלם את מטרת ספרו של לרר, ובה בעת גם את חשיבותו ותרומתו.

הספר של לרר בוחן את ההיסטוריה של מערכת המיון של צה"ל במטרה לעמוד על הקשר בינה ובין מקומם של מזרחים ואשכנזים בצבא. תהליך המיון לצה"ל, טוען לרר, הפך ל"קופסה שחורה" – תהליך שנתפס כמובן מאליה וכאובייקטיבי. בשנות החמישים והשישים הוצג הקשר שבין נתוני המיון לצבא ובין המוצא באמצעות שפע של נתונים סטטיסטיים, טבלאות, גרפים, מסמכים ופרוטוקולי ישיבות; אך בשנות השבעים השתררה שתיקה מוחלטת סביב הנושא. חידושו של הספר הוא בדיון שהוא עורך בקורותיה של הקהילה המזרחית בצה"ל מזווית ראייה ארגונית בירוקרטית; בעוד הספרות הסוציולוגית הביקורתית טוענת לחלוקת עבודה אתנית בצבא (לוי, 2003; סמוחה, 1983; שושן-לוי, 2006), לרר מבקש לעמוד על השפעתה של הרשת הפסיכו-בירוקרטית ביצירתה של חלוקת עבודה כזאת. הספר חוקר בפרטי פרטים את ההיסטוריה של מערכת המיון הראשית של צה"ל ואת התפתחות הקב"א כפרקטיקה ארגונית אתנית. הוא מתאר כיצד הביורוקרטיה הצבאית סיווגה, מיינה והסלילה מזרחים ואשכנזים, כיצד חילקה ביניהם את העבודה, וכיצד השפיעו הפרקטיקות הביורוקרטיות על התהוותה ועל מעמדה של הקהילה הצבאית הן בצבא הן בחברה הישראלית.

בשיטתיות דקדקנית הספר מסביר כיצד מערכת המיון הצה"לית שהוצגה ונתפסה כאוניברסלית ואובייקטיבית שיקפה למעשה גזענות מוסדית. לרר אמנם אינו הראשון שטוען כי מערכת המיון אינה אובייקטיבית (לוי, 1996), אך ייחודו של הספר הוא בהתמקדות בפרקטיקה הארגונית ובפירוק תהליך הבנייה שלה בניסיון להבין כיצד פרקטיקה בירוקרטית משרטטת ומייצגת היררכיה של זהויות. לרר מראה את האופן שבו היגיון בירוקרטי משקף תפיסות חברתיות, והוא עושה זאת מבלי להתעלם משינויים שהתחוללו בחברה בתקופות שונות.

הפרקטיקה המיונית, טוען לרר, נבנתה ללא היגיון מיוני המכוון להתאים בין האדם לתפקידו, אלא התגבשה סביב הצורך הביורוקרטי לנבא מראש את מידת הפחת בכוח האדם. לפיכך מעולם לא נבחנו ביצועים צבאיים; תחת זאת נמדד הרקע החברתי. נוסף על כך, התיקוף של פרקטיקות המיון התבסס ברובו על "זיהום קריטריון", כך שפרקטיקת

* ד"ר דנה גרוסוירט קחטן, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

התיקוף הייתה מעגלית לחלוטין: הקב"א שימש להסללתו של החייל בהיררכיה הצבאית, ודרגותיו שימשו בתורן לתיקוף של הקב"א ושל מידת יעילותו. כלומר, הקב"א קבע אם החייל יישלח לקורס קצינים או לא, וכאשר הפך לקצין – קידומו שימש הוכחה ליכולת הניבוי של הקב"א. כך שלמעשה הקב"א מעולם לא היה בעל תוקף מוכח ולא ניבא ביצועים בתפקידים צבאיים.

לרר מחלק את סיפורה של פרקטיקת המיון באמצעות קב"א לשלוש תקופות. בתקופה הראשונה, שהחלה באמצע שנות השישים, התגבש הקב"א לכדי קופסה שחורה שקודדה זהויות מזרחיות ואשכנזיות על פי הסממן "איכות". בתקופה השנייה, שהחלה בשנות השבעים, נותר הקב"א על כנו, אך חודדה יכולתו לאתר מגויסים מזרחים בעלי פוטנציאל התנגדות – חיילים בעיתיים, בלתי מסתגלים, שאינם מציינים. בשנות התשעים, בתקופה השלישית, הפך הקב"א לסימולקרה – כלי שאינו מסמן דבר מלבד עצמו. בשלב זה לרר מראה כיצד הקב"א התרוקן מתוכן ומסומניו האתניים אינם ניכרים עוד, בעקבות הסרתם של הסמים שעמדו בפני קבוצות מודרות נוספות (כגון נשים) ואשר מנעו מהן השתתפות בתפקידים הנתפסים כתפקידי ליבה בצבא.

לטענתו של לרר, נקודת המבט של המזרחים הושתקה באמצעות מה שהוא מכנה "משטרי השתקה". כך שהיא לא הייתה בלתי ידועה; להפך, היא הייתה נוכחת והושתקה באופן פעיל. אמצעי השתקה אחד היה משטרי הצדקה שהציגו את המזרחי כמנוגד למערבי: למול המערביות שהוצגה כמודרנית והאשכנזיות שהוצגה כנורמטיבית, המזרחים הוצגו כסטייה מצערת שיש לתקן. משטרי ההצדקה שלרר מתאר ביקשו לתקן את המזרחים עצמם ולא את המערכת, אף שזו לא התאימה למיון עולים יוצאי ארצות ערב, שהגיעו לישראל עם שפה ותרבות שונות בהשוואה לתרבות המערבית. אמצעי השתקה נוסף היה קידוד האתניות ותרגומה לאיכות, כך שאשכנזים נתפסו כאיכותיים ומזרחים כלא איכותיים, מהלך שהיה בשימוש עד לתקופה השנייה. הן התקופה הראשונה הן התקופה השנייה מאופיינות בהתעלמות מטענות מפורשות בדבר ההשלכות הקשות של הקב"א על המגויסים ובהסטת הדיון אל הנושא הבירוקרטי. אמצעי ההשתקה האחרון שמציג לרר, שהופיע בתקופה השלישית, היה פיצולה של קבוצת המיעוט לכאלה שמשתלבים במסד הארגוני ולכאלה שמתנגדים לו. פיצול כזה לא רק מחלק את הקבוצה לשניים, אלא גם מחליש את כוחה.

לרר אינו טוען כי הכלים, הכללים וההצדקות היו מתוכננים. במקום זאת הוא מראה כיצד הם נאספו והורכבו יחד על ידי מספר מצומצם של שחקנים בשדה הבירוקרטי, ללא כל היגיון סדור, וכיצד תורגמו אינטרסים ושיקולים בירוקרטיים להגיון המיון גם כאשר סתרו אותו לחלוטין. לאורך השנים, שחקנים שונים הוסיפו כלי מיון שונים ממניעים שונים, אך הדבר התרחש ללא יד מכוונת, ללא רעיון מארגן, וברוב המקרים בעזרת הצדקה שנעשתה בדיעבד. לרר מדגיש כי כל העת עמדו לרשותם אלטרנטיבות מדירות פחות ושוויוניות יותר. עם זאת, הוא אינו מייחס לשחקנים שנאה, גזענות, שוביניזם או דעות קדומות, וכותב כי הנועו בידי הידע המקצועי-מוסדי המעשי שלהם. בנקודה זו נראה כי לרר מאמץ לכאורה את נקודת המבט הבירוקרטית, המקצועית, זו שנדמית אוניברסלית ואובייקטיבית, אף שמשטרי ההשתקה שהוא מתאר מעידים כי זו אינה עמדתו. הוא גם ממחר להדגיש כי אף שלא הייתה כאן פעולה מתוך כוונה רעה, שאלת האחריות – שהיא חשובה ורבת

משמעות - נותרה פתוחה: "כיצד קרה", הוא שואל, "שמתחת לחופת הכוונות הטובות והמוצהרות של המדינה ושל צה"ל ליצור מודל שירות שוויוני בצבא, צמחה והשתרשה פרקטיקה מפלה ומפרידה כמו הקב"א?" (עמ' 189). לאור עמדתו הביקורתית של לרר לאורך הספר היה מקום להדגיש, בוודאי בחלק זה, כי אין כאן מקריות אלא גזענות מוסדית, שאותם שחקנים בשדה הביורוקרטי לקחו בה חלק פעיל.

וכך הספר המפורט, המדוקדק, המדויק והשיטתי, שיורד לעומק הפרקטיקה הביורוקרטית שיש לה חשיבות והשלכות לא רק בתוך הארגון הצבאי אלא גם בחברה הרחבה, נותר "סיפור ללא סוף ברור". סיומו האמיץ של הספר בסימן שאלה הוא חשוב לאין שיעור, משום שעד היום הצבא מסתיר בקנאות רבה את נתוני כוח האדם שלו על מאפייני הזהות שבהם, ובכלל זה אשכנזיות ומזרחיות. אני מסכימה עם עמדתו של לרר כי אין הצדקה להסתרה זו, ומכאן שסיומו של הספר בסימן שאלה מותיר פתח לדיון, ויתרה מזו, הוא קורא להמשיך ולדון בסוגיית האתניות בחברה הישראלית ובהשלכות שיש לה עד היום על חלוקת העבודה ועל ההיררכיות החברתיות בצבא ומחוצה לו.

מקורות

- לוי, יגיל. (1996). מדיניות מלחמתית, יחסים בינעדתיים והתפשטות פנימית של המדינה: ישראל 1948-1956. תיאוריה וביקורת, 8 (קיץ), 203-223.
- לוי, יגיל. (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. ידיעות אחרונות.
- סמוחה, סמי. (1983). שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל. מגמות, כח(2), 169-206.
- ששון-לוי, אורנה. (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. מאגנס.

עפרה בן ישי ויגיל לוי (עורכים). חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאלימות הצבאית בחברה בישראל. פרדס. 2021. 263 עמודים

לימור פומרנץ-זורין*

המלחמה שניטשת באירופה מאז פלישתה של רוסיה לאוקראינה הביאה אל המסכים את מראות ההרס והקטל שמשיתה האלימות הצבאית על קורבנותיה. שלא כמו מרבית הסכסוכים הצבאיים המתרחשים כל העת בנקודות שונות בעולם, הממעטים ללכוד את תשומת הלב של המערב, המלחמה באוקראינה זעזעה את המערכת הבינלאומית, וזו נדהמה מנכונותה של רוסיה לתקוף מדינה שכנה ולהפר את היציבות והשלום באירופה.

גם בישראל הפכה המלחמה באוקראינה למוקד סדר היום הציבורי. אבל בשעה שהדיון במלחמה עסק בעיקר במהלכיה ובהשלכותיה המקומיות (למשל מדיניות החוץ של ישראל וכניסתם של פליטים אוקראינים לישראל), העיסוק המפורש בהשוואה בין התוקפנות הרוסית באוקראינה ובין מדיניות ישראל כלפי הפלסטינים, או בהשלכות האפשריות של המלחמה על מעמדה הבינלאומי של ישראל, היה דל יחסית (ראו למשל בייקר, 2022; רפפורט, 2022; שומסקי, 2022). האלימות הצבאית הרוסית, שהחריבה ערים אוקראיניות ועקרה מיליונים מבתיהם, לא נקשרה בדעת הקהל הישראלית עם האלימות שמפעילה ישראל ברצועת עזה אחת לכמה שנים בסבבי לחימה חוזרים ונשנים, לא כל שכן עם האלימות הכרוכה בשליטה המתמשכת בשטחים.

חוסר היכולת של החברה הישראלית להישיר מבט אל האלימות הצבאית המופעלת בשמה ולדון בה הוא נקודת המוצא של הספר חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאלימות הצבאית בחברה בישראל. הספר הוא ניסיון ראשון מסוגו בסוציולוגיה הישראלית לדון במנגנוני הלגיטימציה המשמשים להצדקת האלימות הצבאית בישראל עד כדי טשטושה והכחשתה.

הספר מקבץ תשעה מאמרים שנחלקים לשלושה שערים. שני המאמרים בשער הראשון מוקדשים להמשגת הלגיטימציה לאלימות, והם עושים זאת מפרספקטיבות שונות מאוד שמציעות קריאות שונות של הלגיטימציה ושל הספר כולו. מאמרו של יגיל לוי מבוסס על מסורת המחקר הסוציולוגי של האלימות והלגיטימציה לאלימות. לוי מגדיר את הלגיטימציה הפוליטית לאלימות כ"מערכת מובנית חברתית של נורמות, סמלים, ערכים ואמונות המוחזקות על ידי קהילת האזרחים, אשר מקבלת את השימוש הרשמי של המדינה באלימות צבאית (או את איום השימוש בה) כנגד אויב חיצוני כהעדפה אסטרטגית נורמלית, נרחבת ומתמשכת" (עמ' 24). על בסיס הגדרה זו מבחין לוי בין שתי מערכות של לגיטימציה – זו הפוליטית החוץ-צבאית וזו הפנים-צבאית, כלומר מערכת האמונות, הנורמות, הסמלים והאמונות שחיללים ומפקדים מחזיקים בה – וממפה את מקורות הפער המובנה ביניהן.

הגדרותיו הבהירות של לוי והדיון שלו בפער בין שתי מערכות הלגיטימציה לאלימות צבאית מספקים מעין מפת דרכים למגוון כיווני מחקר, וחלקם באים לידי ביטוי בספר. במונחיו של לוי, רוב המאמרים בשער השני מוקדשים לייצור הלגיטימציה הפנים-צבאית.

* לימור פומרנץ-זורין, דוקטורנטית בתוכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן

חלקם עוסקים בהתהוות הלגיטימציה לאלימות ברמת הסוכנות. כאלה הם למשל המאמר של ניר גזית ואראלה גרסיאני על תפקידם של התנאים המבצעיים המקומיים שבהם פועלים החיילים בעיצוב הלגיטימציה לאלימות, והמאמר של עדנה לומסקי־פדר ואורנה ששון־לוי על הלגיטימציה המשתמעת שנשים מעניקות לאלימות הצבאית מתוקף מאבקן לשוויון מגדרי. מאמרים אחרים עוסקים בגיוס לגיטימציה פנים־צבאית באמצעות ניתוח של פרקטיקות צבאיות. נטע גל־נור מצביעה על התמורות שחלו בשיח הלגיטימציה של מפקדים והפיכתו משיח "חברתי" לשיח "ארגוני־מקצועי", באמצעות ניתוח מאות דפים קרביים שנכתבו בשנים 1948-2014; איתמר שחר דן בפעילויות ההתנדבות שמבצעים חיילים וחיילות במסגרת שירותם הצבאי ("התנדבות מגויסת") ובאופן שאלה משמשות מנגנון לייצור קוהרנטיות מוסרית. עפרה בן ישי כותבת על השימוש של הצבא במונח "קטלניות" כדי לגייס לגיטימציה, ומאמרה שונה משאר המאמרים שנזכרו כאן, משום שהוא אינו מתמקד בייצור לגיטימציה פנים־צבאית אלא בניסיונו של הצבא לעצב את מערכת הלגיטימציה הפוליטית החוץ־צבאית.

בניגוד ללוי, שמאמץ לצורך הגדרותיו השקפה סובייקטיבית של לגיטימציה, שאינה עוסקת בשיפוט הנורמטיבי של מוסריות הפעולה האלימה ואינה מתעכבת על השאלה מהי אלימות, הדיון של אריאל הנדל פותח בערעור על הלגיטימיות של העיסוק בלגיטימציה לאלימות. לתפיסתו, לגיטימציה לאלימות היא סוג של אלימות, משום שהיא נוטה להתמקד רק באלימות "מתפרצת", כלומר באירועים של אלימות גופנית שחורגים מהנחיות הצבא ומנוהלי הצבא, ולכן היא מסתירה חלק ניכר מהאלימות הקיימת, שהיא אלימות מערכתית. את האלימות המערכתית קשה לזהות, משום שמקורה בפעולה היומיומית והשגרתית של מערכת שלמה של מוסדות, חוקים, פרקטיקות ושחקנים שנהנית מלגיטימציה חברתית ועל כן אינה נחשבת אלימה. אופייה החמקמק של האלימות המערכתית אינו מבטל את השפעותיה המזיקות על קורבנותיה, ולכן הבנת האלימות צריכה להיעשות, לדעתו, בראש ובראשונה מזווית הקורבן.

טענות אלו חותרות במידה רבה תחת הרציונל המוצהר של הספר, שעניינו חקר הלגיטימציה לאלימות מתוך התמקדות במוסדות ובסוכנים מבצעי האלימות. לטעמי, הערעור הזה מעניק לספר ממד חשוב מאוד, משום שהוא מציב בפני הקוראים והקוראות חלופה תיאורטית שמרחיבה את גבולות הדיון באלימות צבאית ומעשירה את הקריאה במאמרי הספר. העושר המושגי שמספק מאמרו של הנדל אינו מתמצה רק בהבחנה בין סוגי אלימות, אלא גם בניחות תפקידה של האלימות בהבניית הזהות הישראלית. לתפיסתו, התחזקות המרכיב האתנו־לאומי ותפיסות מוסר פרטיקולריות בחברה הישראלית הפכו את הפעולה האלימה – במיוחד כשהאלימות היא "רגילה" ולא מתפרצת – לאמצעי של התבדלות וכינון זהות. בהקשר זה הנדל מכיר בחשיבותה של שאלת הלגיטימציה, שכן השגרת האלימות והנטורליזציה שלה הן המצע לייצור הזהות העצמית והקולקטיבית. תובנה זו משתקפת בחלק מהמאמרים בשער השני, העוסקים בלגיטימציה לאלימות מזווית הסוכנים והמוסדות מבצעי האלימות (במיוחד במאמרים של עפרה בן ישי ואיתמר שחר, אך גם באלה של ניר גזית ואראלה גרסיאני ושל עדנה לומסקי־פדר ואורנה ששון־לוי), אבל היא מתגלמת באופן המובהק ביותר במאמרי השער השלישי, המוקדשים למשא ומתן החברתי על הלגיטימציה. מיעוט המאמרים בנושא זה מעיד על השתיקה האופפת את האלימות

הצבאית ואת היותה non-issue מבחינה ציבורית. יתרה מזו, גם מאמרה של איה בר עוז על השיח החברתי בפרשת אלאור אזריה וגם מאמרו של סטיוארט כהן על שיח הלגיטימציה בציונות הדתית מאירים את התנאים הייחודיים שבהם האלימות הצבאית מעצבת בכל זאת שיח ציבורי, ואת התכלית שהדיון הזה משרת. בשני המאמרים, האלימות הצבאית העומדת במרכז הדיון היא זו המתפרצת ולא זו המערכתית; ושניהם מראים כי הדיון על האלימות הצבאית הוא בעיקרו זירה למאבקים פנימיים בחברה הישראלית (או בסקטור מסוים) בין תפיסות אידיאולוגיות שונות שאינן קוראות תיגר על הלגיטימציה לאלימות. ראוי היה שסוגיית הלגיטימציה הפוליטית לאלימות הצבאית, התהליכים החברתיים והתרבותיים שבבסיסה והשלכותיה יקבלו מקום נרחב וביטוי מפורש יותר בספר.

באפילוג החותם את הספר מצביעה ניצן רותם על המפנה הפרדיגמטי בחקר יחסי צבא-חברה שהספר מגלם, וממשיגה את השיזור העכשווי בין האלימות ובין הלגיטימציה לאלימות כביטוי של שינוי בעקרונות המארגנים של יחסים אלו בישראל. המבט האינטגרטיבי שהיא מציגה וההקשרים התיאורטיים שהיא נסמכת עליהם מעשירים ומעוררי מחשבה.

לסיום, הספר מציע תרומה יקרת ערך למחקר הביקורתי של יחסי צבא-חברה בישראל, בהציבו את האלימות הצבאית ואת הלגיטימציה לאלימות כתופעות בעלות חשיבות רבה להבנת החברה הישראלית. לאור התמונה העולה ממנו, קשה להניח שהספר יעורר דיון ציבורי בסוגיות הנדונות בו בעתיד הנראה לעין, אך הפרספקטיבות התיאורטיות והידע שהוא אוצר בתוכו מספקים לקהילת המחקר תשתית הכרחית להבנת מגוון הביטויים וההשלכות העכשוויים של המיליטריזם הישראלי.

מקורות

- בייקר, אלן. (2022, 16 במרץ). מלחמת רוסיה-אוקראינה: האם ישנן השלכות משפטיות ופוליטיות על ישראל? המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה.
- רפפורט, מירון. (2022, 1 במרץ). תסתכלו על פוטין, תראו את ישראל. שיחה מקומית.
- שומסקי, דימיטרי. (2022, 6 באפריל). באוקראינה תקום מדינת פלסטין. הארץ.

אילת מעוז. חוק חי: שיטור וריבונות תחת כיבוש. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2020. 235 עמודים

מירב אמיר*

"בסיפור ההצלחה המסחרר שהוא הכיבוש", קובעת אילת מעוז במבוא לספרה, "המשטרה היא דווקא מרכיב כושל" (עמ' 14). ואכן, מחוז יהודה ושומרון (ש"י) של המשטרה, האמון בעיקר על שיטור אוכלוסיית המתנחלים, הפך למסמן מובהק של כישלון. זו אינה רק עמדתם של ארגוני זכויות אדם; מבקר המדינה, משרד המשפטים, הצבא ואף המשטרה עצמה הגיעו לאותה המסקנה. לאור הקונסנזוס הזה נדמה כי הספר מתפרץ לדלת פתוחה, אך לא כך הוא הדבר. מבקרים אלו רואים את כישלונה של משטרת מחוז ש"י ככשל אופרטיבי, כזה שניתן לתיקון בעזרת רפורמות, תקצוב, הכשרה ותוכניות ייעול. חוקרים ביקורתיים גם יציעו על הכשל המבני שבמשטרה, מערכת שנועדה לספק פתרון לבעיה (עבריינות ופשיעה) שאת מקורותיה (עוני, הזנחה, ועוינות כלפי הסדר הקיים) אין ביכולתה לתקן. הסברים אלו אינם מספקים את מעוז. כישלון של משטרת ש"י, היא טוענת, הוא כישלון פרודוקטיבי.

פרודוקטיביות הכשל השיטורי בשטחים נובעת מטיבה של העבריינות שאותה אמורים לשטר, ומתפקודה של אלימות זו במפעל ההתנחלות. בניתוחה נשענת מעוז על המסגרת האנליטית של הקולוניאליזם התיישבותי, פרספקטיבה שהפכה לא מכבר דומיננטית במחקר הביקורתי על פלסטין/ישראל. לורנצו ורציני (Veracini, 2010), למשל, מראה כי האלימות המתנחלית היא תנאי האפשרות של הקולוניאליזם התיישבותי. אלימות זו, לפי פטריק וולף (Wolfe, 2001), עשויה לקבל צורות שונות, והיא לא תמיד מגולמת בהתפרצויות בוטות כדוגמת אלה של נוער הגבעות, אך היא לעולם רכיב הכרחי; תולדה של משחק סכום האפס הטריטוריאלי שעליו מושתת מפעל ההתנחלויות. לפיכך, אלימות מתנחלים אינה הסרח העודף של תנועת ההתנחלות, שלטענת השמאל הציוני היא בעצמה הסרח העודף של הציונות. אין היא תופעה שניתנת למיגור ואשר נובעת ממחדל ממשי או מלהט אידיאולוגי או משיחי שיצא מכלל שליטה. היא גם אינה תולדה של מתחים פנימיים, משבר או אולי קרע של ממש בקרב תנועת ההתנחלות, או בין הממסד המדינתי למתנחלים. היא גם אינה תוצר לוואי אקראי ומצער של האנומליה השלטונית של הכיבוש ושל הריק השלטוני והאכיפתי שהוא מייצר. מעוז מוסיפה וטוענת כי יש לייחס אלימות זו גם למשילות הניאו-ליברלית המנחה את הקולוניאליזם ההתיישבותי הישראלי, משילות המתנערת מאחריות, מפריטה את סמכויותיה ומסמיכה את אזרחיה להשלים את הפערים שנוצרו מתוך כך באמצעות "יוזמה" ו"אחריות אישית". "לקיחת החוק לידים", היא כותבת, "היא תופעה קולוניאלית וניאו-ליברלית מובהקת" (עמ' 167).

בספר של הקולוניאליזם הישראלי, המשטרה הכושלת מייפה את כוחו של המתנחל האלים, פורע החוק, הוויג'לנטי (במילותיה של מעוז), וכך היא מאפשרת את התפשטותה

* ד"ר מירב אמיר, המחלקה לגיאוגרפיה בבית הספר ללימודי הסביבה, אוניברסיטת קווינס, בלפסט

של הקולוניה במרחב ואת הסגת האוכלוסייה הילידית. באמצעות השלטת טרור על הפלסטינים בשטחים, הוויג'ילנטי מאפשר את הרחבת ההתנחלויות, את הקמתם של מאחזים חדשים ואת ההשתלטות על אדמות חקלאיות נוספות. בה בעת, כשל זה גם מאפשר את ההתפשטות המרחבית של גופי השלטון: האלימות הוויג'ילנטית מזמנת את הכוח המדינתי בדמות השוטר שמגיע (תמיד באיחור) כדי להשליט מחדש את הסדר, המשרת את ההיגיון הקולוניאלי ומקבע את האחיזה הישראלית בטרטוריה. במרחב הסֶפֶר המשטרה מועדת להיכשל מכיוון שהמתנחל האלים אינו עובר על החוק; הוא החוק, "חוק חי", בלשונה של מעוז.

אף שאלימות מתנחלים מוצגת לא אחת כמכוונת נגד המדינה, במיוחד כשהיא מופנית נגד סממני השלטון, מעוז מראה שהריבונות הפורמלית הישראלית מתפקדת כאספירציה של האלימות הוויג'ילנטית, כמושא התשוקה שלה. אלימות זו, הכמהה אל המדינה, פועלת להנכיח את המדינה ולזרוז את סיפוחו של הסֶפֶר הפתוח. מהפרספקטיבה הזאת אפשר לראות שהתנועה של המפעל ההתנחלותי בסֶפֶר אינה רק מרחבית, אלא היא גם תנועה בזמן: האלימות הוויג'ילנטית מטרימה את המדינה שתבוא, ומקדמת את הופעתה של הריבונות הפורמלית.

כל אחד מחמשת פרקיו של הספר מתמקד בתקופה פורמטיבית אחרת במערך השיטורי בשטחים. שני הפרקים הראשונים עוסקים במה שמעוז מכנה "הפרה-היסטוריה של משטרת ש"י": מהעשורים המוקדמים של הכיבוש ועד לטבח במערת המכפלה, שהוביל להקמתה של משטרת ש"י. הפרק השלישי בוחן את תקופת אוסלו, ואילו שני הפרקים האחרונים עוסקים במה שמעוז כינתה במקום אחר "הכיבוש המאוחר" (מעוז, 2008): שני העשורים שחלפו מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה. המבנה הכרונולוגי של הספר עשוי לתת את הרושם שזוהי היסטוריה ארגונית של ממסד מחוז ש"י של המשטרה. אך דרך מעקב אחר האבולוציה של השיטור הישראלי בשטחים, מעוז חושפת למעשה את עיצוב הרבדים השונים של מערך השליטה הישראלי בכללותו, על תצורות הריבונות שלו, יחסי האלימות שבו, הגיונות הביטחון ומערכי ההגזעה שבסיסו. כך, החלוקה התקופתית חושפת את עלייתה ונפילתה של דוקטרינת ה"כיבוש הנאור" ששאפה "לתרבת" את הפלסטינים; את נטישת הניסיון לבצר את ההבחנה בין פלסטינים משני צידי הקו הירוק לטובת כרסום בקטגוריית המעמד האזרחי והחלפתה בקטגוריות גזעיות במאה ה-21; את הטשטוש ההולך וגובר בין אלימות לגיטימית ובלתי לגיטימית בסֶפֶר; ואת מחיקת הקו הירוק והתבססות ה"זמניות הקבועה" של השליטה הישראלית בשטחים. מבחינה זו, הניתוח שהספר מציג מתנער מהסד של מחקר מוסדי גרידא, ובוחן מערכת שאי-אפשר להבינה מבלי לראות את האינטגרציה בין הממסד ובין החוץ-מוסדי והאנטי-מוסדי. עם זאת, מעוז אינה נוטשת את הפרספקטיבה המוסדית. התעקשותה לשלב את זו בניחות מאפשרת לה להגשים את מה שניתוחים פוליטיים רבים שואפים לעשות, אך לא תמיד מצליחים: להראות את הרצף שבין ישראל הפורמלית ובין השלטון בשטחים, ולחצות בהצלחה את הקו הירוק.

נקודת המבט שהספר מציג מאפשרת להסביר בבירור את השניות שחשה תנועת ההתנחלות כלפי רעיון סיפוחה של הגדה המערבית, שניות שנחשפה בשלהי כהונת נתניהו. אין ספק שההתנגדות לסיפוח, שהתנסחה בעיקר כפרגמטית, נובעת למעשה במידה רבה מהחרדה שהסיפוח ייתר את היוזמה הוויג'ילנטית, יגביל את חופש פעולתה

ויכפיף את שחקניה לשלטון החוק. אך הניתוח של מעוז מראה גם כי לווּיג'ילנטי יש תפקיד פּנּטזמטי בקולוניאליזם הישראלי: בריבונות הבלתי מרוסנת שהוּיג'ילנטי מגלם יש חפיפה מלאה בין הזהות הלאומית ובין החוק. בגופו הוא מנכיח אפוא את האפשרות של יצירת אחדות מושלמת בין לאומיות יהודית לריבונות טריטוריאלית, אחדות שהמדינה הישראלית לעולם לא תצליח להגשים. אם כן, סיפוחה של הגדה יקריס לתוך מציאות דו־לאומית את האספירציה שעליה מופקד מפעל ההתנחלות כולו.

המחקר בספר מבוסס על עבודת התזה שמעוז כתבה בהנחיית פרופסור יהודה שנהב בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, אך הוא אינו נושא עקבות של סטודנטיאליזם. ההפך הוא הנכון. קריאה בספר מעלה את התהייה כיצד מעורבותה של המשטרה במערך השליטה הישראלית בשטחים הכבושים טרם זכתה לתשומת הלב הראויה בספרות הענפה שהכיבוש הישראלי מניב זה כמה עשורים. חוק חי לא רק משלים את הלקונה במחקר, אלא גם מצליח לעשות את מה שנדמה כמעט בלתי אפשרי בתוך שדה צפוף שכזה: הוא מעשיר את חקר הכיבוש בפרספקטיבה חדשה ורעננה. חשיבותו של הספר נובעת גם מעצם עיגונו של המחקר במסגרת הקונספטואלית של קולוניאליזם התיישבותי. ההיצע של מחקר הבוחן את פלסטין/ישראל מתוך מסגרת בעברית אינו רב, והדבר מקשה על הנגשתו לסטודנטים ולקהלים חוץ־אקדמיים. יש לברך את מעוז על החלטתה להביא את מחקרה לדפוס בעברית; זוהי בחירה שאינה מובנת מאליה באקלים אקדמי המתגמל חוקרים באופן בלעדי כמעט על פרסומים באנגלית.

מקורות

- מעוז, אילת. (2008, 10 באוקטובר). הפרטת מחסומים והכיבוש המאוחר. *מחסום Watch*.
 Veracini, Lorenzo. (2010). *Settler colonialism: A theoretical overview*. Palgrave Macmillan.
 Wolfe, Patrick. (2001). Land, labor, and difference: Elementary structures of race. *The American Historical Review*, 106(3), 866–905.

יונתן מנדל. שפה מחוץ למקומה: אוריינטליזם, מודיעין, והערבית בישראל. מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד. 2020. 282 עמודים

מוזנה עוייד-בשארה*

במדינה רב-לשונית כמו ישראל גדול למדי הסיכוי לשמוע ולדבר שפה אחרת, שאינה עברית. כאשר השפה ה"אחרת" היא ערבית, המתח עולה. אם נצא מחוץ לאזורים הטבעיים שבהם חיים ערבים, שבהם הערבית היא שפת אם, סביר להניח שיהודים וערבים גם יחד ירגישו מאוימים באותה מידה לשמע הערבית, גם אם מסיבות שונות לחלוטין. יהודים רבים יסכימו שהם עלולים לחוש איום, או במקרה הטוב אי-נחת או חוסר נעימות, ואילו ערבים רבים יסכימו שיהודי שמדבר ערבית מעורר תחושת איום בשל הסבירות שהוא סוכן מודיעין או שב"כ לשעבר. כיצד הוצאה השפה הערבית ממקומה ומהקשר הטבעי – שפת האם של האזרחים הערבים-הפלסטינים, העולם הערבי, וגם של היהודים-הערבים – ואיך הפכה לשפה מיליטריסטית המזוהה עם גורמים מודיעיניים וביטחוניים? יתר על כן, כיצד עוצב והתבסס שדה הוראת הערבית בארץ כשדה פוליטי, לאומי וביטחוני? אלה השאלות שיונתן מנדל מנסה לענות עליהן בספרו שפה מחוץ למקומה. את זאת הוא עושה באמצעות סקירה עשירה ומפורטת של מסמכים ארכיוניים המתעדים את הברית בין שדה החינוך לשדה הביטחון, שנוצרה עם כינון הגישה הפדגוגית להוראת הערבית בארץ מתחילת המאה העשרים ועד סופה. מאחר שמסמכים ארכיוניים רבים מן העשורים האחרונים עודם חסויים, מנדל משלב מחקר ביקורתי של ספרות אקדמית, ראיונות ומסמכים גלויים כגון פרסומים בתקשורת כדי לבחון לעומק את האופן שבו התעצב והתבסס שדה הוראת הערבית בארץ. הספר מתמקד בעיקר בתהליכים של לטיניזציה וביטחוניזציה של הוראת השפה, שהשפיעו עליה באופן מובהק וגרמו להפיכתה למה שמנדל מתאר כסוציולקט: שדה יהודי-ציוני שעוצב וגובש על מנת לשרת צרכים פוליטיים, לאומיים וביטחוניים. תהליכי הביטחוניזציה גרמו להוצאתה של הערבית ממקומה הטבעי והביאו להיווצרותה של הערבית הישראלית, כפי שקובעת כותרת ספרו הראשון (Mendel, 2014).

מנדל מכיר בחפיפה המובהקת בין שני הספרים ומבקש לחבר ביניהם דרך הרחבת המחקר הארכיוני: בספר זה הוא מתחיל בשלהי התקופה העותמאנית, כאשר החלו לבוא ארצה מלומדים יהודים גרמניים שהביאו עימם מסורת לימוד פילולוגית שרווחה באירופה. הפרק הראשון מתאר כיצד התבססה הגישה הפילולוגית של תרגום-דקדוק בהוראת הערבית וגרמה להרחקת הערבית מההקשר התרבותי והלאומי שלה, ובסופו של דבר הביאה ללטיניזציה של הערבית באקדמיה ובמערכת החינוך. השחקנים שהובילו את המפנה הפילולוגי היו ברובם מזרחנים יהודים יוצאי אוניברסיטאות גרמניות (ובהם, בין השאר, האבות המייסדים של המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית). אלה, מחד גיסא, תרמו – באמצעות העברת ידע מאירופה לארץ – לביסוס הוראת הערבית במדינה היהודית-הציונית הצומחת כחלק מהעולם המערבי המודרני, אך מאידך גיסא הביאו להדרה

* ד"ר מוזנה עוייד-בשארה, התוכנית לחינוך רב-לשוני, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב

ולמחיקה של הידע המקומי, הלא־אירופי, של דוברי הערבית הערבים והיהודים. הגישה הפילולוגית לא הפכה דומיננטית, כנראה לא בגלל תהליכי הניכור או מחיקת הידע הערבי בהוראת הערבית אלא משום שהתקשתה לתת מענה לצרכים הפוליטיים של התנועה הציונית בשנות הארבעים. בהוראת הערבית חל אז מפנה מהגישה הפילולוגית האירופית לגישה שמונעת משיקולים ביטחוניים, שמטרתה הייתה "להכיר את שפת האויב".

לזיקה הפוליטית והביטחונית בלימודי הערבית מוקדש חלק נכבד מהמחקר הארכיוני העשיר והמפורט שהספר מבוסס עליו, שבחלקו הוא נדיר וחסר תקדים בספרות הכתובה בעברית. מנדל בוחן שלוש תקופות קריטיות בהיסטוריה של המדינה: תקופת המעבר בין המנדט הבריטי להקמתה של מדינת ישראל, תקופת התרחשותן של מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, והשנים 1976-1986, שבהן התבסס הקשר ההדוק בין הוראת הערבית לחיל המודיעין, שהוקם בתחילתה של תקופה זו. התרומה התקדימית של חלק זה, לדעתי, היא האופן שבו מנדל חוקר אנקדוטות מרתקות שנוגעות לא רק למוסדות (כגון אגף המודיעין ומשרד החינוך) ולאישים היסטוריים (כגון שרי ממשלה ואנשי צבא ומודיעין בכירים), אלא גם לתמורות פוליטיות ומערכות צבאיות, להתפתחותם המקצועית של השחקנים החשובים בשדה ולהחלטות של ועדות הכנסת. המסמכים המתעדים את בניית השותפות בין ארגונים אזרחיים לארגונים צבאיים, והאופן שבו הוקצו משאבים להוראת הערבית בבתי ספר יהודיים כפועל יוצא של ברית זו שבין מערכת החינוך לצבא, מספקים תשובה ברורה לחוקרים, פוליטיקאים ואנשי חינוך שעדיין מתעקשים לדחות את הטענה על המיליטריזציה של הערבית.

הפרק החמישי של הספר מטריד אף יותר, כי בו מפנה מנדל את המבט אל מחוץ למערכת החינוך הפורמלית וסוקר שני מוסדות שבלטו בתחום הוראת הערבית בארץ, אשר שמותיהם נקשרו באופן אינהרנטי לערכים של שלום ופתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני: מרכז גבעת חביבה ואולפן עקיבא. פרק זה אמנם הופיע בספרו של מנדל *The Creation of Israeli Arabic* (2014), אולם יש חשיבות רבה לפרסומו בעברית של מחקר החושף את התכתובות בין הצבא וחיל המודיעין ובין שני מוסדות החינוך האלה, שעיקרן הבטחת מימון והקצאת משאבים שיבטיחו את המשך קיומם. דרך עיון במסמכים ארכיוניים מחזק מנדל את הטענה ששיקולים לאומיים וביטחוניים השפיעו על שדה הוראת הערבית גם מחוץ לבתי הספר הממשלתיים ואף הכתיבו את אופן התפתחותו. בפרק האחרון מחזיר אותנו מנדל למערכת החינוך דרך סקירה ממוקדת של ממצאים ממחקרים עדכניים ומראיונות שערך. הוא מציג גם רשמים שלו מדיונים בוועדות כנסת, שהשתתף בהם כדי לטעון נגד ביטול מעמדה הרשמי של השפה הערבית טרם אישורו של חוק הלאום. לאורך כל הספר עולה מבין השורות דאגתו הכנה של מנדל לנוכח התרחקותם של היהודים – בעיקר היהודים הערבים – מן הערבית, המתבטאת בכך שפחות מעשרה אחוזים מהיהודים (ובכלל זה דור שני ושלישי של יוצאי מדינות ערב) לומדים או דוברים ערבית כיום. האתגר החשוב שהספר מציב הוא חיפוש דרכי פעולה נגד מחיקתה של השפה הערבית, שקיבלה תוקף משפטי לאחר ביטול מעמדה הרשמי של הערבית בחוק הלאום ביולי 2018, מהלך שמנדל כותב כי עליו "להדהד ולהדאיג יותר ממחיקת שפות אחרות" (עמ' 12).

למניעת מחיקתה של הערבית יש חשיבות אדירה לא רק ליהודים אלא גם לערבים, ולכן חסר לי בספר הקול הערבי, שמנדל מספק רק במידה חלקית דרך אמירות של סאלם

ג'ובראן, תאופיק טובי וכמה פעילים ופעילות בגבעת חביבה. אין ספק שמאתגר לנתח את עמדותיהם של ערבים דרך ניתוח מסמכים ארכיוניים המשקפים את השיח המודיעיני-חינוכי, שכן קולם של הערבים נפקד משיח זה. אולם פרק המוקדש לנקודת המבט הערבית-פלסטינית היה עשוי להשתלב היטב בין הפרקים האחרונים של הספר, שאינם מתבססים על מחקר ארכיוני.

כתיבתו של מנדל נגישה ומעניינת, והספר עשוי לעורר את עניינם של קוראים שאינם באים בהכרח משורות האקדמיה או משדה הביטחון. למעשה, הספר מספק תובנות עשירות שיכולות לעורר מחשבה אצל אזרחי המדינה כולם, ובעיקר אצל יהודים-ערבים, העשויים לזהות בנרטיב המחקר המתואר בו גם את ההיסטוריה של מחיקת הערבית והידע על הערבית, שהם וקהילותיהם אחזו בחלק ניכר מהפקתו.

כדוברת ערבית וכאזרחית פלסטינית של המדינה, שחוקרת שפה לא רק ככלי להעברת מסר ותוכן אלא כמסר וכתוכן כשלעצמם, שפה מחוץ למקומה העלה אצלי את השאלה מה היה קורה אילו תשעים אחוזים מאזרחי המדינה היהודים היו דוברים ערבית ומכירים את השפה כפי שהיא חיה ונושמת בתוך מקומה. בטוחני ששאלה זו תעסיק גם את מנדל בעבודותיו הבאות.

מקורות

Mendel, Yonatan. (2014). *The creation of Israeli Arabic: security and politics in Arabic studies in Israel*. Palgrave Macmillan

טובי פנסטר. 'ארכאולוגיה' של כתובת: בית, היסטוריה ובעלות בתכנון העיר הישראלית-פלסטינית. פרדס. 2021. 275 עמודים

חן משגב*

רוחות הרפאים של עוללות ופשעים שהתרחשו במסגרת סכסוכים לאומיים לעולם אינן נעלמות. הן שוקעות ומשתתקות לתקופות ארוכות, ואז צצות במלוא עוצמתן ומפרות את מצבי הסדר והשלווה. ספר זה מאת הגיאוגרפית, האקטיביסטית וחוקרת התכנון טובי פנסטר עוסק ברוחות הרפאים של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, ובעיקר באלה שמקורן ב-1948 ובמלחמה העקובה מדם שהתחוללה כאן. במהלך המלחמה, שהייתה למעשה מלחמת אזרחים, ברחו וגורשו מאות אלפי פלסטינים מבתיהם. בה בעת הגיעו לכאן מאות אלפי מהגרים יהודים מאירופה וממדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, וחלקם התגוררו בבתיים של אותם פליטים פלסטינים. רוחות רפאים מאותה מלחמה התעוררו לאחורונה בעקבות סרטו של אלון שוורץ טנטורה והעדויות שהוצגו בו בנוגע לטבח שהתחולל במקום שבו שכן הכפר טנטורה, שנהרס וכיום שוכן בו קיבוץ נחשולים. בסמיכות מעניינת עלה לאקרנים הסרט העלילתי אימהות מקבילות של הבמאי הספרדי פדרו אלמודובר, העוסק גם הוא בסכסוך עקוב מדם – מלחמת האזרחים בספרד – וגם בו העלילה נסבה סביב קבר אחים שמיקומו ידוע אבל איש אינו רוצה לחפור אותו ולעורר את רוחות הרפאים של העבר.

אם כן, ספרה של פנסטר בא בעיתו, וגם הוא תוצר של מעשים שהוסתרו והושתקו במשך עשורים: סיפורו של בית ברחוב יפת ביפו, שאליו נקלעה המחברת לאחר שלא ביקרה בו במשך 40 שנה. הביקור בבית, שבו בילתה את שנות ילדותה המוקדמות, עורר את סקרנותה וגרם לה לדובב את אימה, לדבר על דברים שנשמרו בשתיקה במשך שנים רבות. הסיפור האישי והמשפחתי של פנסטר, הכולל פליטות, הגירה לישראל ומגורים בבית שתושביו הפלסטינים עזבו אותו זמן קצר קודם לכן, הוביל לגיבוש המחקר רב השנים שעליו מבוסס הספר. המחקר החל בהתחקות אחר ההיסטוריה רבת הפנים של אותו בית ביפו, שהופקע מבעליו הפלסטינים ב-1948 וניתן למגורים של כמה משפחות פליטים יהודים שהיגרו מאירופה, ובהם סבה וסבתה של המחברת; אחר כך הורחב המחקר לבתים נוספים ולערים נוספות.

סיפור הבית ביפו מופיע במלואו בפרק הראשון. הספר עוסק בהקשרים המרחביים, התכנוניים והנדל"ניים של בתים ואתרים רבים, בעיקר בערים יפו וירושלים. המחקר מתמקד במיקרו-גיאוגרפיה של כל בית ואתר במטרה להבין לעומק את ה"ארכיאולוגיה של הכתובת", כלומר לחקור היבטים ארכיוניים, תכנוניים, גיאוגרפיים ואנושיים הנוגעים לבעלות על הנכס ולזהות דייריו המתחלפים, ולגבש מסקנות ותובנות תיאורטיות ופרקטיות-תכנוניות. למען הגילוי הנאות אציין כי המחקר החל להתגבש לפני יותר מעשור,

* ד"ר חן משגב, המחלקה לסוציולוגיה, תקשורת ומדע המדינה, האוניברסיטה הפתוחה

בעת שפנסטר הייתה מנחת הדוקטורט שלי. במהלך השנים ראיתי כיצד הפרויקט הולך ומתרחב, ואף שלא השתתפתי בו מעולם עקבתי אחריו בעניין. כעת מתפרסם הספר המרשים והעשיר, הכולל מבוא וסיכום תיאורטיים ומתודולוגיים ופרקים המסכמים את התובנות מהבתים ומהאתרים שחקרו פנסטר ושותפיה. חלק ניכר מהפרקים הללו פורסמו בעבר כמאמרים, והם מובאים בספר בתמצית ובאופן נגיש יותר לקוראת המשכילה. הספר כולל גם שני פרקים המסכמים תובנות פרקטיות ופדגוגיות מקורס אקדמי שעירב סטודנטים במחקר.

אחת מתרומותיו החשובות של הספר לידע ולשיח הביקורתי בתכנון, בגיאוגרפיה חברתית ופוליטית ובהיסטוריה מרחבית של הסכסוך הישראלי-פלסטיני נעוצה בדיון הרפלקטיבי והמעמיק מאוד שלו באפשרויות לעקוף את מנגנוני ההסתרה והדחקה של העולות ההיסטוריים שנעשו כאן, ובעיקר לעקוף את "מנגנוני ההסדרה והחיסיון של חומרים ארכיוניים הקשורים לסכסוך הישראלי-פלסטיני" (עמ' 10), שכן ברמת הכתובת – או המיקרו-גיאוגרפיה – מנגנוני ההסתרה והחיסיון אינם פעילים באותה מידה כמו ברמות אחרות. מתודולוגיית המחקר מסתמכת בעיקר על ארכיונים קיימים ותיקי בניין, וכוללת התחקות אחר השינויים בבעלות על הנכסים וניסיון לאתר בעלים קודמים ואף לשוחח עימם ולערבם בפרויקט. משימה זו לא תמיד צלחה, גם בשל התנגדות מוצדקת לשיתוף פעולה של הבעלים המנושלים עם החוקרות – שיתוף פעולה שאינו מוביל מבחינתם להכרה בעוול ופיצוי. כך יצר המחקר "ידע אלטרנטיבי" – [ה]חושף היסטוריות חדשות ומחוקות ועושה דה־קולוניזציה של ידע – שיכול לשמש כלי חברתי להובלת שינוי" (עמ' 12, ההדגשות במקור). מתודולוגיה זו אינה חפה ממגבלות, שכן בסופו של דבר עליה להתמודד עם רוחות רפאים של ממש ועם סוגיות שבלב ליבו של הסכסוך: סוגיית הפליטים, סוגיית הבעלות על הרכוש הנטוש, נכסי "נפקדים", ואפילו שאלות עכשוויות של שימור ותכנון והאופן שבו אלה מנכיחים את העבר. הספר מתמודד עם המגבלות והבעיות בעזרת רפלקטיביות נחושה, מתאר את הקשיים וההתנגדויות שעלו במהלך המחקר, ומציג בכנות את יכולתו המוגבלת של המחקר לחולל שינוי חברתי ופוליטי של ממש, כמצופה ממחקר ביקורתי במדעי החברה. כך למשל הספר מתמודד עם השאלה אם ההצעות הפרקטיות המובאות בו הן בעצם "מנגנון נוסף של מחיקת העבר הפלסטיני? שהרי הרובד הרלוונטי ביותר – זה של רכוש וקניין פלסטיני שהולאם ופתרון פוליטי-מדיני לכך, אם בצורת שיבה פיזית ואם בצורת פיצויים על רכוש שהולאם – אינו מופיע כלל בספר" (עמ' 263). התשובה המנומקת מכירה במגבלות הגלומות ברעיון הארכיאולוגיה של הכתובת, אך הכותבת טוענת, ובצדק, כי "דווקא בגלל העובדה שגורם המחיקה החזק ביותר הוא התחדשות עירונית בעידן הנאו-ליברלי שהוא כה דומיננטי בפיתוח עירוני ישראלי, הצעתנו נובעת מהחשיבה שישום המתודה של ארכיאולוגיה של כתובת בפרויקטים של התחדשות עירונית יש בהם כדי למזער 'נזקי שיכחה' שפיתוח זה מביא מעצם טבעו כאקט של הרס ובינוי מחדש" (עמ' 263). יצירת הידע האלטרנטיבי והדה־קולוניזציה של הידע הם תרומה משמעותית וחשובה, ויש לומר – גם ייחודית וחריגה, של ספר זה.

הספר טוען אפוא כי החוקרות והחוקרים שהיו מעורבים בפרויקט הפכו "חוקרים־אקטיביסטים" (משגב, 2021). משום שהעלו אל פני השטח נושאים מושקטים ושנויים במחלוקת, וגם משום שיצרו מגע אישי עם בעלי נכסים פלסטינים מהעבר ועם דיירים

ובעלי בתים יהודים מהעבר ומהווה, חיברו ביניהם ואף קישרו בינם ובין אנשי תכנון, שימור ואקדמיה. לפי גישה זו, המוכרת בספרות כגיאוגרפיה אקטיביסטית, אנשי אקדמיה מתחומי חקר המרחב (למשל גיאוגרפיה, תכנון או אדריכלות) מנצלים את הידע האקדמי והמקצועי שלהם על מנת לקדם שינוי חברתי ופוליטי (ראו גם Ward, 2007; Routledge, 2009). גם הגישה הזאת, שאינה שכיחה בכתיבה האקדמית בישראל, והרצון לערוך מחקר שיתרום גם לשינוי חברתי ופוליטי, הם תרומות חשובות וייחודיות של הספר.

קשה לסקור אחד לאחד את פרקי הספר הרבים והמורכבים, משום שכל אחד מהם מעלה סוגיות חדשות ומושגים תיאורטיים רלוונטיים למקרה המבחן. על כן אתמקד כאן בפרק אחד מוצלח במיוחד – הפרק השני בחלקו הראשון של הספר, העוסק ב"פן. פרק זה, "פוליטיקה של הכרה בין אנטגוניזם לאגוניזם מגשר: שבטי ישראל 58, יפו", מבוסס על מחקר של רונן בן אריה וטובי פנסטר ועל מאמר של השניים שפורסם באנגלית. מוצגת בו סקירה תיאורטית מרתקת של "תכנון בערים של שונות" (עמ' 61-64), והוא דן בתהליכים עכשוויים של ג'נטריפיקציה ובמושגים תיאורטיים כמו אנטגוניזם ואגוניזם בהקשרם הפוליטי והאורבני. הפרק מנתח סיפור אורבני יפואי באופן מעמיק ומציע דרך רלוונטית לגישור על קונפליקטים מרחביים בערים שרוחות הרפאים של העבר מרחפות מעליהן כל העת.

פרקים אחרים בספר מציעים דיון עכשווי בסוגיות של ניאו-ליברליזם, שימור והנחת העבר. המסקנה העולה מהדיון הזה היא כי "ביטויים אלה משתנים בין כתובת לכתובת, אך המהות הקולוניאלית נשארת בעינה ומתבטאת בניצול כוחני, בנישול ובאי שוויון מרחבי-תכנוני מתמשך על בסיס אתנו-לאומי" (עמ' 257). זוהי מסקנה חשובה, אך עם זאת עולה השאלה אם ריבוי המושגים התיאורטיים אכן מאפשר לזקק בבהירות את אותה מהות קולוניאלית או לפעול לתיקונה כפי שהספר מבקש לעשות, כאמור. לטענתה של פנסטר, "כל אחד מהמושגים התיאורטיים רלוונטי לא רק למחקר על הכתובת המסוימת שבמסגרתה פותח אלא גם למחקרי כתובת אחרים" (עמ' 257). לטעמי, היה אפשר לצמצם במעט את המסגרת המושגית, לרכז אותה בסקירה התיאורטית שבפתח הספר ולהימנע מעומס המושגים לאורך הפרקים. נוסף על כך, בחלק מהפרקים היה אפשר לתת קרדיט רב יותר לתלמידי המחקר ולשותפים לו, שכן ברור לחלוטין כי פרויקט מחקרי כה גדול, מורכב ועשיר מחייב שיתוף פעולה בין חוקרות וחוקרים רבים. כך למשל בפרק 13, פרק חריג ומרתק העוסק ב"מרחבים מוזיקליים" וכתוב כולו בגוף ראשון, אך הסטודנטית שערכה את המחקר המתואר בו מוזכרת רק בהערת שוליים. לסיכום, מדובר בספר עשיר תיאורטית ואמפירית, מורכב מבחינת מגוון מקרי המבחן ונקודות המבט שהוא מציג, וחשוב וחיוני מבחינה חברתית, תכנונית ופוליטית. הספר תורם תרומה חשובה לספרות העוסקת בביקורת המרחב, התכנון והעיר בישראל-פלסטין, והוא בוודאי יפתח פתח למחקרי המשך מרתקים וחשובים.

מקורות

- משגב, חן. (2021). מושגים פוליטיים של מחאה, אקטיביזם וידע: מבוא תיאורטי. מפתח – כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית, 16, 3-18.
- Routledge, Paul. (2009). Activist geographies. In Rob Kitchin and Nigel Thrift (Eds.), *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 7–14). Elsevier.
- Ward, Kevin. (2007). Geography and public policy: Activist, participatory, and policy geographies. *Progress in Human Geography*, 31(5), 695–705.

גיא מירון. **להיות יהודי בגרמניה הנאצית: מרחב וזמן. מאגנס,**
מרכז מינרבה להיסטוריה גרמנית ע"ש ריכרד קבנר, ויד ושם.
2021. 296 עמודים

עווד היילברונר*

מחקריו של פרופ' גיא מירון עוסקים בהיסטוריה חברתית ותרבותית של היהודים הגרמנים בתקופה הנאצית ולפניה, בעיקר בשנים שקדמו למלחמה. ספרו החדש והחשוב מסכם את מחקריו בעשור האחרון, ומפתח תחום מחקר חדש שיש לשער כי ילווה עוד שנים רבות חוקרים העוסקים בנושא. התזה המרכזית של הספר היא כי בתנאי החיים שכפה המשטר הנאצי על הבורגנות היהודית הגרמנית, פיתחה זו תפיסות של בית, ביתיות, פרטיות ומרחב ציבורי שהיו שונות מהתפיסות המקובלות בעבר, ובעיקר היא פיתחה תפיסות חדשות של זמן ויחסו למרחב. מירון טוען כי תחת המשטר הנאצי השתנו בקרב יהודים גרמנים תפיסות בסיסיות של קיום, שהשפיעו אף על תפיסת העצמי הבורגני. יתרה מזו, גם אם אין הוא טוען זאת במפורש, ממחקרו עולה כי יהודי גרמניה יכולים לשמש מקרה מבחן מאיר עיניים של קבוצה בורגנית בדעיכה, הנאבקה להתאים את תפיסות הזמן המסורתיות וההרגלים הביתיים שלה להידרדרות התנאים המשפטיים, הכלכליים והחברתיים של קיומה.

מחקרו של מירון מתכתב מבחינה מתודולוגית ותוכנית עם כמה מחקרים חדשניים בתחום, ובראש ובראשונה עם מחקרה פורץ הדרך של מירון קפלן "בין כבוד לייאוש: חיים יהודיים בגרמניה הנאצית" (Kaplan, 1998), שהפנה את המבט אל החיים הפרטיים של יהודים, בעיקר נשים, תחת המשטר הנאצי. שורה של מחקרים בתחום נערכו בהשראת מחקרה של קפלן, ומתוכם אציין בעיקר את זה של סבסטיאן הובל (Huebel, 2021) – מחקר שהתפרסם לאחרונה וממשיך את מחקרה של קפלן, אך מתרכז יותר בגברים יהודים ובשינוי שחל בתפיסת הגבריות שלהם תחת המשטר הנאצי. שני מחקרים אלו, ורבים אחרים, ניזונו מהמחקר המרשים שערכה ההיסטוריונית הגרמנייה מוניקה ריכרץ (1994) כבר בשנות השמונים. בשלושה כרכים קיבצה ריכרץ, בעזרת חוקרים נוספים, עדויות של יהודים בני חמישה דורות המתארים את חיי היהודים בגרמניה במשך 200 שנה – מראשית האמנציפציה ועד שלילת זכויותיהם בגרמניה הנאצית.

מתודולוגית נסמך מחקרו של מירון על מקורות ראשוניים מן המשרדים הגרמניים המרכזיים באותה תקופה, בעיקר המשטרה על שלוחותיה השונות, וכן על מבחר עצום של יומנים, ספרי זיכרונות וכתבות מן העיתונות היהודית מאותה תקופה. חלק מן המקורות מאוגדים בכרכי הפרויקט הגרמני "רדיפתם והירצחם של יהודי אירופה", שהחלו להתפרסם בשנים האחרונות בעריכתם של קבוצת חוקרים גרמנית והארכיון הלאומי הגרמני (Bundesarchiv, 2008-2011). מירון רותם למחקרו את המושג ההידגריאני האוניברסלי

* פרופ' עווד היילברונר, המחלקה ללימודי תרבות במכללת שנקר, היחידה ללימודים כלליים באוניברסיטת רייכמן, והפקולטה לחקלאות באוניברסיטה העברית בירושלים

"היות בעולם" כדי לשחזר את המרחב ותחושת הזמן שחוו בני התקופה. לצידו של היידגר שורה על הספר משפט מפורסם של בן תקופתו, יוזף גבלס, שטען כבר בשנת 1934 כי "ליהודים יתאפשר להיעזב לנפשם אם ייסוגו בשקט ובצניעות לחדרם הפרטי" (Führer, 2010, p. 451). בעזרת אגודוקומנטים (יומנים, ספרי זיכרונות) משחזר מירון את האופן שבו הלך והתמוטט על יהודי גרמניה עולמם הבורגני וההבטוח בן מאה השנים עת נסוגו לחדרם הפרטי.

עבור היסטוריונים, חוקרי תרבות וסוציולוגים, מחקרו של מירון מעלה תרומה חשובה הן במישור התיאורטי הן במישור המעשי-ההיסטורי. מבחינה מושגית, מירון מנסה ומצליח לשחזר את תפיסת המרחב והזמן של הבורגנות האירופית שיהודי גרמניה היו בשר מבשרה (Heilbronner, 2004). ידוע כי התרבות הבורגנית הגרמנית, שספגה מכה חזקה לאחר מלחמת העולם הראשונה, ייצבה עצמה בתקופת רפובליקת ויימאר (Maier, 1975) ואף בשנים הראשונות של המשטר הנאצי (Föllmer & Swett, 2022). אולם, וכאן חידושו התיאורטי והתוכני של מירון, קבוצת המיעוט היהודית הבורגנית, שהייתה חלק בלתי נפרד מהבורגנות הגרמנית, לא יכלה לעמוד ברדיפות המשטר הנאצי. מירון ממחיש את ממדי המשבר של הבורגנות היהודית באמצעות תפיסת הזמן ותפיסת המרחב, מושגים שעומדים כיום במרכז השיח הסוציולוגי וההיסטורי. תהליך האמנציפציה וההתבוללות המורכב שעברו יהודי גרמניה מסוף המאה ה-18 ועד תחילת המאה ה-20 לווה בשינוי גדול ב"זמן חייהם". השפעת הזמן המסורתי-דתי היהודי פחתה ככל שהשתלבו במשטר הזמן הגרמני המודרני המתפתח, ותפיסת הזמן שלהם הותאמה לנורמות בורגניות. תהליך זה היה חלק מרכזי בהסתגלותם להביטוס הבורגני ובהשתלבותם בתרבות הלאומית הגרמנית. אולם המגמה הזאת נקטעה ב-1933; מאז ואילך, מדיניות הדרת היהודים ממעגל הזמן הגרמני הלאומי גרמה ליהודי גרמניה לאמץ מגוון אסטרטגיות – פוליטיות, קהילתיות ואישיות – כדי לארגן מחדש את משטר הזמן שלהם תחת השלטון הנאצי. מירון מתאר כיצד מאמצע שנות השלושים שבו היהודים והמציאו מחדש את מחזור הזמן היהודי, שאותו נזחו במידה מסוימת מאה שנה קודם לכן. לצידו של הזמן היהודי חיפשה הבורגנות היהודית אסטרטגיות חיים והישרדות, בעיקר לקראת סוף שנות השלושים, כאשר הורע מצבה. זמן "נחכה ונראה" ו"זמן המתנה" היו אסטרטגיות זמן חדשות שהופיעו בתגובה לרדיפות. מירון מדגים יפה חוויות אלו דרך יומנים, בעיקר של גברים בגיל העמידה, חסרי עבודה, שמעמדם החברתי המכובד נשלל מהם, וכך הוא ממחיש את אובדן יכולתם לשלוט על זמנם, על חייהם ועל עיסוקם בשעה שהיו נתונים בהמתנה ובזמן עומד מלכת.

לצד תפיסות זמן חדשות מציג מירון תפיסות מרחב חדשות שצצו בקרב הבורגנית היהודית בעידן הנאצי. הוא מנתח מגוון של מרחבים, שהבולט מביניהם הוא "המרחב הפרטי" שבמרכזו הבית – זהו הבית הבורגני, שעבר שינוי חד תחת המשטר הנאצי. הוא בוחן כיצד תצורות שונות של "בית", "ביתיות" ו"חמימות משפחתית-ביתית" השתנו בקרב גברים ונשים יהודים גרמנים והשפיעו על בניית העצמי. גם כאן מציג מירון תמונה ייחודית של בורגנות בדעיכה המנסה להמציא תפיסות מרחב חדשות במקום אלו הבורגניות המסורתיות; התפיסות החדשות התאפיינו ברגישות גוברת לפרטיות ולאינטימיות, בחיפוש אחר יציבות סביבתית, בצורך וביכולת לתכנן לטווח ארוך את שגרת הבית, ובחלוקת עבודה מגדרית בתוך משק הבית. נראה כי באופן טרגי, הבורגנות היהודית הגשימה יותר

מכל קבוצה גרמנית אחרת את אמירתו של ראש חזית העבודה הנאצי רוברט ליי "אין יותר אדם פרטי ברייך השלישי. אדם פרטי אפשר להיות רק בשינה" (Ley, 1938, p. 125). בשל נסיבות החיים החדשות נאלצו רבים מהיהודים לבלות זמן רב בתוך הבית. מירון מראה דרך יומנים, מכתבים ומאמרי עיתונות יהודית כיצד רבים התקשרו לפריטים ביתיים יקרי ערך שעברו במשפחותיהם מדורי דורות. בעקבות ספרה של מריון קפלן (Kaplan, 1998) מירון בוחן כיצד עוצבה מחדש חלוקת העבודה המגדרית המסורתית בבית ומתאר את הקושי של הגברים להסתגל לא רק להתחזקותה של האישה, האם והרעיה, אלא גם להיותם מובטלים בכפייה ולעיתים אף מושפלים על ידי סביבתם החברתית הגרמנית. יש לציין כמה נקודות חולשה, ואעמוד עליהן בקצרה. ראשית, מירון אינו מתעכב על החלוקות המבניות ועל חלוקה לפי גיל בתוך הבורגנות היהודית השוקעת. לעיתים נדמה כי התגובה למצוקה בקרב המעמד הבינוני הזעיר, הבורגנות גבוהה, הצעירים והצעירות, שומרי מצוות וחילוניים, ציונים, לאומנים גרמנים וסוציאליסטים, ותיקי מלחמת העולם הראשונה, "מישלינגן" (זוגות מעורבים, יהודים ונוצרים) – חד הם. לעומת זאת, מירון עומד לא פעם על ההבדלים בין מצוקות הבורגנות היהודית העירונית ובין אלה של זו (המצומצמת) הכפרית; אולם יודעים אנו ממחקרים רבים, רובם רגיונליים, כי בין שתי אלה היו הבדלים רבים בתגובותיהן לרדיפות הנאציות ובסיגול אורחות חיים חדשים תחת המשטר הנאצי (בורוט, 2017; צימרמן, 2013; 2012; Wildt, 2019; Nielsen). שנית, מירון מתעלם במידה מסוימת מה"שכנים" הגרמניים, שבעזרתם חוויית הזמן והמרחב החדשים, שנכפו בכורח הנסיבות על היהודים, לא באו לידי ביטוי לפחות עד סוף שנות השלושים, משום שהסביבה הגרמנית הקרובה תמכה בשכניה היהודים ואפשרה להם לשמור על בורגנותם המסורתית לפחות עד שנת 1938. נוסף על כך, כפי שהעירה מרי פולברוק לאחרונה (Fulbrook, 2019), יש לזכור שלא רק בקרב היהודים חל שינוי בתחום הפרטי. משפחות גרמניות שכללו בני משפחה שנתפסו כאסוציאליים (נכים, חולי נפש, קבצנים, הומוסקסואלים), וכמובן יחידים בעלי השקפות ליברליות או קומוניסטיות שנרדפו על ידי המשטר ולא רצו או לא יכלו להשתייך ל"קהילה העממית" (Volksgemeinschaft), חוו אף הם שינוי כפוי בתפיסות הזמן והמרחב. ברור כי מירון לא יכול היה לעסוק בספרו בהשוואה שכזאת, ואני רק מבקש להפנות את תשומת הלב לנקודה זו. אין בהערותי אלו כדי להעיב על הישגיו, ופריצת הדרך שלו במחקר תמשיך כנראה לתהדהד עוד שנים רבות בקרב חוקרי התחום.

מקורות

- בורוט, יעקוב. (2017). הפרקטיקה הדתית של יהודי גרמניה בימי השלטון הנאצי (1933-1938) והשתקפותה בעיתונות היהודית הגרמנית. יד ושם.
- צימרמן, משה. (2013). גרמנים נגד גרמנים: גורלם של היהודים 1938-1945 (בתרגום גדי גולדברג). עם עובד.
- ריכרץ, מוניקה (עורכת). (1994). אזרחים על תנאי: יהודי גרמניה – פרקי זכרונות 1780-1945 (בתרגום אברהם קדימה). מוסד ביאליק.

- Bundesarchiv, Institut für Zeitgeschichte and Lehrstuhl für Neuere und Neueste Geschichte der Universität Freiburg (Ed.). (2008–2011). *Die Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden durch das nationalsozialistische Deutschland 1933–1945* (Vols. 1–3). De Gruyter & Yad VaShem.
- Föllmer, Moritz, & Pamela E. Swett (Eds.). (2022). *Reshaping capitalism in Weimar and Nazi Germany*. German Historical Institute Washington & Cambridge University Press.
- Führer, Karl Christian. (2010). "Guter Lebenskamerad, nichtarisch, zw. Ehe ersehnt": Heiratsanzeigen als Quelle für die jüdische Sozial- und Mentalitätsgeschichte im nationalsozialistischen Deutschland 1933–1938. *Historische Anthropologie*, 18(3), 450–466.
- Fulbrook, Mary. (2019). Private lives, public faces: On the social self in Nazi Germany. In Elizabeth Harvey, Johannes Hürter, Maiken Umbach, & Andreas Wirsching (Eds.), *Private life and privacy in Nazi Germany* (pp. 55–80). Cambridge University Press.
- Heilbronner, Oded (2004). Das (bürgerliche) deutsche Judentum im Spiegel der deutschen Fachwissenschaft: Ein Forschungsbereich zwischen In- und Exklusion. *Historische Zeitschrift*, 278(1), 101–123.
- Huebel, Sebastian. (2021). *Fighter, worker, and family man: German-Jewish men and their gendered experiences in Nazi Germany, 1933–1941*. University of Toronto Press.
- Kaplan, Marion. (1998). *Between dignity and despair: Jewish life in Nazi Germany*. Oxford University Press.
- Ley, Robert. (1938). Unser Volk soll jung bleiben! In Robert Ley (Ed.), *Soldaten der Arbeit* (pp.121–138). Franz Eher Verlag.
- Maier, Charles. (1975). *Recasting bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany and Italy in the decade after World War I*. Princeton University Press.
- Nielsen, Philipp. (2019). *Between Heimat and hatred: Jews and the right in Germany, 1871–1935*. Oxford University Press.
- Wildt, Michael. (2012). *Hitler's Volksgemeinschaft and the Dynamics of Racial Exclusion: Violence against Jews in provincial Germany, 1919–1939* (trans. Bernard Heise). Berghahn Books.

Susan Gair, Tamar Hager, and Omri Herzog. **Compliance and Resistance Within Neoliberal Academia: Biographical Stories, Collective Voices**. Palgrave. 2021. 145 pages

תמר ברקאי*

ספרם של סוזן גייר, תמר הגר ועמרי הרצוג נשען על הנחה רווחת בספרות שלפיה השתלבות ההשכלה הגבוהה בכלכלה הניאו-ליברלית לוותה בשינויים יסודיים בתפיסת תפקידה של האקדמיה ובערך של ההשכלה, ביחסי הגומלין הפנים-ארגוניים במוסדות אקדמיים (בין סגל אקדמי לניהולי, בין סגל אקדמי לסטודנטיות וסטודנטים, ובין קבוצות מעמדיות בתוך הסגל האקדמי עצמו), במנגנוני היצירה וההערכה של ידע מדעי, ובטיבה של הסובייקטיביות האקדמית. לטענת כותבי הספר, בעקבות שינויים אלו האקדמיה אינה עוד אותה מסגרת קהילתית עצמאית יחסית, שהשכלה לספק סביבה תומכת ופורה למלומדות ומלומדים שעסקו במחשבה חופשית. בעיניהם, האקדמיה הפכה בעשורים האחרונים לשוק השכלה שבו ספקי השירות הם הסגל האקדמי, הלקוחות הם ציבור הסטודנטים, ואת כללי המשחק מכתוב המערך האדמיניסטרטיבי. כמתועד בספרות, וכידוע מן הסתם גם לקוראות סוציולוגיה ישראלית, לתהליכים אלו יש השלכות מרחיקות לכת על תנאי החיים ועל איכות החיים של נשות ואנשי סגל אקדמי ועל שגרת עבודתם, המאופיינת בין השאר בחוסר ביטחון תעסוקתי כרוני, בעומס גובר של הוראה ומשימות מנהלתיות, ובלחץ מתמיד לעמוד בסטנדרטים כמותיים של הוראה ו"פריזון עבודה".

אך אם התהליכים והנסיבות הללו כבר תועדו ונתחו לעיפה, ואם יש ממש בטענה שהגידול האקספוננציאלי במספר הפרסומים האקדמיים כרוך בהכרח באינפלציה של פרסומים, כותבות וכותבים וידע מדעי (פרנקל, 2018; Moosa, 2018), איזו הצדקה יכולה להיות לפרסומו של עוד ספר אקדמי שמציע ביקורת על האקדמיה הניאו-ליברלית (ולפרסום ביקורת על הספר הזה)? מלכודת זו לא נעלמה מעיני הכותבים, ובמובנים רבים הם משתמשים בה כבמנוע מתודולוגי ותוכני: "רצינו ספר שונה", הם מעידים, "רצינו להטיל ספק באופני הייצור והייצוג של ידע אקדמי [...]". חתרנו לאתגר את הסטנדרטיזציה של צורות הכתיבה האקדמית. ורצינו לפוגג את תחושות הבדידות והתחרות שמלוות את חיי היומיום שלנו באקדמיה" (עמ' 3).¹ כפי שעולה מניסוח ה-*raison d'être* של הספר, הרפלקסיביות שנוקטים הכותבים משוקעת בכל היבטיו, ובה טמונים עיקר חשיבותו וההצדקה לפרסומו.

ראשית, הספר מבוסס על הסיפורים הביוגרפיים של הכותבים מחוויותיהם באקדמיה בישראל ובאוסטרליה, מתוך הכרה בעמדתם הפריבילגית יחסית. עמדה זו מעידה על הצלחתם להתאים עצמם לכללי המשחק האקדמי, ובה בעת מאפשרת להם ליזום ולהשתתף בפרויקט כתיבה שאינו מציינת למדדי האיכות האקדמיים המקובלים. שנית,

* ד"ר תמר ברקאי, החוג ללימודים רב תחומיים, המכללה האקדמית תל-חי

1 הציטוטים כאן ובהמשך הם בתרגום הכותבת.

הספר מעוגן באפיסטמולוגיה פמיניסטית שלפיה הפניית המבט אל הניסיון האישי חושפת את התנאים ואת יחסי הכוח המבניים המאפשרים ומכוננים אותו. לפיכך, הביקורת על האקדמיה העכשווית, ועל האופן שבו היא משפיעה על מצבם הנפשי של חברי סגל ועל יחסיהם הבינאישיים בתוך האקדמיה ומחוץ לה, נפרשת ומתנסחת דרך המבט הרפלקסיבי של הכותבים. הם מתחקים (ומוליכים את הקוראות) אחר הגיוט המתסכל והמפרך, המאתגר והמכעיס לעיתים, בשבילים הפתלתלים והמתעתעים של מה שהם מכנים "המבוך האקדמי הניאו-ליברלי". שלישיית, התיאור הגדוש של מחשבותיהם והתלבטויותיהם לאורך כל שלבי התכנון והכתיבה של הספר אינו רק הסטת וילון המאפשרת הצצה אל מאחורי הקלעים, אלא חלק בלתי נפרד מהמאמץ העומד בלב הספר לפרק את הפרפורמטיביות הניאו-ליברלית. הכותבים חושפים בפני הקוראות את הפרטים הטכניים לכאורה הכרוכים בתהליך הכתיבה: הכרעות בנוגע לתוכנת העריכה, אופן ארגון הקבצים וחלוקת העבודה; אי-הסכמות על פרשנות הסיפורים האישיים של הכותבים ועל הייצוג שלהם בספר; ואף תהיות לגבי מיקום הספר על הרצף שנע בין ציות ובין התנגדות למשטר האקדמי הניאו-ליברלי. דוגמה בולטת לכך היא התייחסותם של הכותבים למשמעות הפוליטית של הבחירה לפרסם ספר ביקורת על האקדמיה הניאו-ליברלית בהוצאה שנחשבת לאחת היוקרתיות בשוק הגלובלי של ההשכלה הגבוהה.² ורביעית, כמעשה הברון מינכהאוזן שחילץ את עצמו ואת סוסו מביצה טובענית באמצעות משיכה בשערות ראשו, הבחירה המתודולוגית של כותבי הספר לכתוב את סיפוריהם כאוטו-אתנוגרפיה משותפת ומתוך דיאלוג סיפקה להם גם מרחק מההרגלים הניאו-ליברליים שלהם עצמם וגם קרבה מספקת אליהם; ושני אלה נדרשים כדי לחשוף את מה שהם מתארים כ"מניפולטיביות ודכאנות של הממשליות והמריתוקרטיה הניאו-ליברלית" (עמ' 117).

בהשוואה לספרים אקדמיים רבים, זהו ספר קצר וקריא מאוד. הפרק הראשון מציג סקירת ספרות תמציתית של תהליכי השינוי שעיצבו את העולם האקדמי העכשווי, ודן בהנחות המוצא האפיסטמולוגיות, בבחירות המתודולוגיות ובמסורות הכתיבה שעליהן נשען הספר. שלושת הפרקים הבאים עוסקים בפרקטיקות אופייניות לחיים האקדמיים – בנייה וניהול של קורות חיים לפי מדדי האיכות המקובלים; פרסום תחת הדרישה לתפוקה גבוהה; והאתגרים שמזמנת הוראה של כיתות הטרונגיות של סטודנטים שכוננו כלקוחות. כל אחד מהפרקים מורכב משלושת סיפוריהם האישיים של הכותבים, וביניהם שזורות שיחותיהם על משמעויות הסיפורים ועל אופני ייצוגן. בפרק האחרון שבים הכותבים לדון בשאלות שאותן הציבו בראשית הספר ושעימן הם מתמודדים לאורכו: האם יכול הסגל האקדמי להתנגד למשטר האקדמי הניאו-ליברלי באקלים הפועל תדיר להשתקתו ולנטרול יכולת הפעולה שלו, ואם כן – באילו אופנים הוא יכול לעשות זאת. שלא כמו בורדייה, שגרס כי כדי להגשים את השאיפה לחיים אינטלקטואליים יש לפרוש ממלכודת הדבש האקדמית (עמ' 122-123), הכותבים טוענים כי אפשר ואף נדרש מאיתנו לדייין אקדמיה אחרת, שגם בתנאי הסדר הקפיטליסטי העכשווי תצליח להיחלץ מתכתיבי המשטר הניאו-ליברלי. בהשראת מודל הגילדה האוניברסיטאית, שנוצר בבולוניה במאה ה-12 על ידי סטודנטים ומרצים שביקשו להגן באמצעותו על זכויותיהם האזרחיות ועל השאיפה שלהם

לידע, בפסקאות האחרונות בספר הם משתפים את הקוראות בדמיון שלהם את האקדמיה כקהילות של לומדות ומלמדות, החוקרות מרצונן את מה שמרתק אותן ומנהלות ללא חשש וללא מגבלות פוליטיות דיאלוג אינטלקטואלי משמעותי ומעשיר, המתקיים פנים אל פנים ולא במרחב וירטואלי. ואולם, אף שחזונם של הכותבים חותם את הספר בטון אופטימי, עיקרו של הספר – המתחקה אחר הדרכים הנימיות שבהן תהליכי המקרו ששינו את פניה של האקדמיה חוצים בשתי וערב את חיי היומיום האקדמיים של הכותבים – מטיל ספק באפשרות הממשית שיש לחברות וחברי סגל אקדמי להימנע משיתוף פעולה עם כללי המשחק הניאו-ליברליים.

זהו ספר חשוב, מעניין ומטריד (במובן החיובי של המילה). הכתיבה החשופה והקולחת כמו מזמינה את הקוראות להפנות בעצמן מבט רפלקסיבי אל עבודתן באקדמיה. לבסוף, תרומתו של הספר לספרות העוסקת בסתירות המבניות המכוננות את האקדמיה בעידן הנוכחי, ובפרט בניאו-ליברליזציה של ההשכלה הגבוהה, נעוצה ברפלקסיביות הרדיקלית שנוקטים הכותבים הן כאמצעי מתודולוגי, הן כפרקטיקת התנגדות.

מקורות

- פרנקל, מיכל. (2018). בין נתונים גדולים לבירוקרטיות קטנות: מדדים בינלאומיים וגבולות הידע הסוציולוגי על ישראל. סוציולוגיה ישראלית, יט(2), 33-35.
- Moosa, Imad A. (2018). *Publish or perish: Perceived benefits versus unintended consequences*. Edward Elgar Publishing.

Ori Schwarz. **Sociological Theory for Digital Society: The Codes that Bind Us Together**. Polity. 2021. 218 pages

אילן תלמוד*

בספרו הנהיר, החשוב והמעניין טוען אורי שוורץ שהמהפכה הדיגיטלית לא רק שינתה את אורחות חיינו אלא גם זעזעה את אמות הסיפים של התיאוריה הסוציולוגית, ושכתוצאה מכך זקוקה זו לבדק בית.

שוורץ טוען, ובצדק, שהמציאות הדיגיטלית מהווה אתגר לתיאוריה הסוציולוגית. התמורות במבנה החברתי חורגות מההתמחות של "סוציולוגיה דיגיטלית" ונוגעות לכל תחום בדיסציפלינה. אין תחום חברתי שלא הושפע מהדיגיטציה של החיים החברתיים: תקשורת, כלכלה, אמנות, ריבוד חברתי, בריאות, קהילה, סוציולוגיה פוליטית. חשוב לציין ששוורץ אינו שובר את הרצף של ההתפתחות התיאורטית בסוציולוגיה, אלא משתמש בתיאוריות קיימות על מנת לשנות מושגים תיאורטיים מהותיים. מבחינה זו, הספר הוא נקודת פתיחה מוצלחת לכל דיון תיאורטי העוסק בחברה בת זמננו.

הספר בוחן את הרלוונטיות של כמה מושגים תיאורטיים בסיסיים שהם חלק מאבני הבניין של התיאוריה הסוציולוגית הקלאסית והמודרנית, לאור הדיגיטציה של החיים החברתיים. הנחת היסוד של שוורץ היא שבניגוד להגדרות המצב של אינטראקציה סימבולית, ה"מצב" הדיגיטלי – יחידת הבסיס של הניתוח האינטראקציוני – כבר אינו מוגבל בזמן ובמרחב. האינטראקציה מתווכת המחשב עשויה להיות מורחבת יותר, זמינה לקהלים בלתי מוגבלים ועמידה על פני זמן. יתרה מזו, האינטראקציה הדיגיטלית יוצרת אובייקטים, ועל כן שוורץ מנסח מושג חדש: דואליות אינטראקציה-אובייקט, הפורצת את ההבחנה בין יחסים חברתיים ובין אובייקטים. בכך מתקשר שוורץ לזרם ה"פוסט-מצב", או ה"פוסט-חברתי", כפי שכינתה זאת הסוציולוגית קרין נורסטינה. דואליות אינטראקציה-אובייקט מסמנת את פריקת יחסי הגומלין החברתיים ממצבים קלאסיים, התחומים בזמן ובמרחב, וממקמת אותם במרחב הדיגיטלי בהקשרים רחבים ומממושכים יותר. במלים אחרות, הדיגיטציה יוצרת עולם חברתי המורכב מאינטראקציות, אך ללא מצבים תחומים. באופן דומה, שוורץ מבדיל בין הייצוג האפיסטמי של יחסים בתורת הרשתות החברתיות (במסורת הסוציולוגית) ובין הכינון האונטולוגי של חיינו על ידי רשתות חברתיות פרפורמטיביות, השולטות בחיינו דרך תיווך דיגיטלי. רשתות חברתיות אלו יוצרות באורח חסר תקדים קולקטיבים חברתיים חדשים, שאין להם זיקה לתפישות המסורתיות (המיושנות) של קולקטיבים מדומיינים. הקולקטיבים החדשים האלה מתממשים כאובייקטים של נתוני עתק, בין השאר בעזרת מעקב אלגוריתמי.

בהמשך, שוורץ מראה כיצד התממשות הרשתות החברתיות שינתה את ההון החברתי. הוא מפתח את המושג "הון חברתי מוכלל", ומראה באמצעותו כיצד השקעה בהון חברתי ניתנת להמרה משדה לשדה בכמה דרכים ומכוונת לתשואות עתידיות מסוגים שונים

* פרופ' אילן תלמוד, החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת חיפה

במגוון שדות חברתיים. הון חברתי מוכלל הוא בדרך כלל משאב שקל לנכסו ולתרגמו לתחום הכלכלי. פלטפורמות דיגיטליות הן בנק של הון חברתי מוכלל, הניתן להמרה למשאבים כלכליים. מבחינה זו, הון חברתי מוכלל, כמו כסף, הוא המטבע הבולט של החברה הדיגיטלית, וצבירתו מתווספת להיבטים אחרים של אי-שוויון.

בניגוד מוחלט לאי-הוודאות המאפיינת אינטראקציות של יחידים, הכוח הדיגיטלי מוצא לפועל על ידי אלגוריתמים המגדילים את ודאות השליטה במרחב הדיגיטלי. שוורץ בוחן לאור זאת את הגדרות מושגי הכוח בתיאוריה הסוציולוגית, ופוסל התייחסות לכוח כאל פוטנציאל או כאל מה שמופעל על ידי כוונה אנושית ספציפית. הכוח האלגוריתמי הוא ישות חומרית מובהקת, אובייקט בתנועה, המפר את הדואליות של פוטנציאל/ממשות ומארגן את החיים החברתיים דרך כללים קיברנטיים, ואלה יוצרים סוג חדש של משילות. שוורץ מחזיק בהבחנה בין עבודה (work) ובין עמל (labour). הפרדה מושגית זו מסייעת לו להסביר כיצד הכוח האלגוריתמי מנוצל על מנת לחמוס את מרחב החיים הדיגיטלי שלנו, כאשר ההבחנה בין פרטי לציבורי מיטשטשת. הפועל המודל של מרקס מנוצל על ידי המעסיק במקום עבודתו; ואילו במרחב הדיגיטלי, חוויות החיים שלנו נקטפות ונחמסות והופכות לפירות כלכליים המצטברים בידי מעטים. לעומת מודל הניצול הקלאסי, שבו הערך העודף מעמלנו נחמס במרחב העבודה, המובחן מן החיים הפרטיים, במרחב הדיגיטלי עמלנו נחמס מבלי שנכחנו בהכרח במקום עבודה. לדעתו של שוורץ, תהליך הניצול הכלכלי מתרחש גם כאשר המודעות לו אינה קיימת. מימוש הכוח האלגוריתמי אינו קשור אפוא לתודעה אנושית, אלא למרקם חומרי.

נראה לי ששוורץ עושה את מלאכתו נאמנה בהדגישו את האסימטריה של השליטה הדיגיטלית בחיינו ואת התמורות מרחיקות הלכת של שליטה זו, השזורה במרחב הקפיטליסטי. המשתמשת אינה ערה לִחֶמְס המובנה של מרקם החיים שלה, וגם הגורמים האמורים לפקח על פעילות האלגוריתמים במרחב הדיגיטלי אינם ערים לגמרי לצורך באסדרה, או שהם חסרי יכולת ורצון לעשות זאת. שוורץ מסביר כיצד נערך החמס המאורגן של הון חברתי ושל עמל, ומפיק תובנות על התמורות בהפעלת הכוח. עם זאת, הוא נוטה להמעיט בחשיבות הפעולה האנושית וההתנגדות החברתית, וגם בזו של משחקי כוח בתוך הזירה הדיגיטלית ומחוץ לה בין שחקנים שהאינטרסים שלהם שונים.

ספרו של שוורץ מתוחכם אך בה בעת קל לקריאה, ופונה לקהל רחב מתחומי הסוציולוגיה ותחומים סמוכים. הספר תורם לדיון התיאורטי המתמשך על העולם ה"פוסט-חברתי", וממוזג מקוריות, יצירתיות ובהירות.

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

English Abstracts

Volume 23 No. 2 • November 2022

Rethinking the Concept of Work: Language, Knowledge and Gender

Hanna Herzog

Abstract. This article proposes to rethink the meaning of the concept of work by investigating the changing social worlds that it encompasses. This is an etymological journey through the meanings of work and labour as they are manifested in the Hebrew and English languages. The article examines the place of women in these worlds, retrieves their silenced voices, and investigates their experiences and roles in redefining the concept of work. The etymological quest shows the way in which work is talked about and knowledge is accumulated about the social world and how the genderizing of the world of work has changed and/or has been reproduced in social and historical contexts. Although the routes to meaning are not uniform, nor are they necessarily linear, one of the findings is that there has been a transition from the concept of work as punishment and suffering to work as a basic component of defining and actualizing the humanity of women as an integral part of the definition of what a society is.

Keywords: Work, gender, segmental analysis (etymological), birth

Still Invisible: Trends and Developments in the Evaluation of the Contribution of Unpaid Work to the Economy

Yael Hasson

Abstract. This article offers an up-to-date review of the international literature on the measurement of unpaid work done mainly by women. The review focuses on the absence of unpaid work from the national accounts system and the calculation of gross domestic product while noting the limitations of the latter, among other things, from a feminist point of view. It then discusses theoretical and empirical developments, the challenges of collecting data on unpaid work, and the controversies regarding the allocation of monetary values to it. Also addressed are the analysis of unpaid work in feminist economic research, emphasizing the

consequences of economic crises, including the Covid-19 crisis, which appears to have widened the gender gap in the performance of unpaid work. Finally, the article points to arrangements promoted in different countries to compensate mainly for unpaid care work. However, these arrangements are still controversial and limited in scope.

Keywords: Unpaid work, GDP, economic policy, feminism

The Price of Invisibility: The Monetary Value of Unpaid Work – A Comparative Examination

Miri Endeweld and Amit Kaplan

Abstract. Despite the social importance of unpaid work in the domestic sphere, its monetary value and contribution are not included in official calculations of economic activity (GDP). This study aims to estimate the monetary value of this “invisible” work. Based on household expenditures survey and complementary data, we constructed a simulation in which invisible work hours and their value per individual were calculated in accordance with relevant social characteristics. We estimated that the monthly value of unpaid domestic work ranges from 4,100 NIS to 6,600 NIS (in 2018 prices), with women investing approximately twice that of men. Furthermore, the contribution of invisible work to the GDP would reach about one-fifth to one-third, with women and other disadvantaged groups contributing a larger share than their share in the population. The study highlights the gender blindness of existing indices, which devalues the economic contribution of women and other disadvantaged groups to society.

Keywords: Invisible work, valuing unpaid work, gender, GDP

Inequality in the Family in Paid and Unpaid Work: Do Family Policies Matter?

Haya Stier

Abstract. In order to increase gender equality, many countries have implemented policies to improve work-family balance. This paper examines how these various policies affected the allocation of time to paid and non-paid work, for women and men, and on gender equality in these two dimensions. Two types of policies are examined: those aimed at encouraging women's employment and those designed to increase the time fathers spend with their families. The study was based on the ISSP survey of Gender Roles conducted in 2012 including 30 OECD countries for which information on country-level policies was added. Using multilevel analysis, the findings show that policies affect women's and men's time allocation to paid work, and also women's time in housework. Policies directed at fathers had no effect on their time allocation to housework. The main contribution of the study is in showing how specific policies affect gender inequality in the division of labour.

Keywords: Division of work, housework, paid work, family policy

The Meaning of Changes in The State's Responsibility for Its Citizens for Women Workers in the Social Services: Precarity in the Public Sector and The Coercion to Provide Invisible Work

Einat Lavee

Abstract. Much literature has examined the meaning of welfare administrative reforms, both for state-citizen relations and for the public sector's performance. These changes are linked to other labour market trends, particularly in the context of the changing social contract between employers and employees. As a result, scholars have argued that many locations in the labour market have become precarious – characterized by unstable, unsafe and even oppressive work. An exception is employment in the public sector, which is considered relatively safe

and secure. The aim of this study was to examine the meaning of the reforms for the daily practices of public sector workers. An analysis of 214 in-depth interviews that focused on the interactions between workers who provide social services (welfare, education and health) and their clients, revealed that the workers provide a wide range of informal resources. The provision of these resources is invisible, as it is not recognized nor rewarded by the organization. The main research argument is that the provision of informal resources points to a diffusion of the oppressive elements of precarious work, which up until today were associated with nonstandard employment, also for direct employment in the public sector, and has fundamental gender implications.

Keywords: Precarious work, Invisible work, Public sector, Informal resources

Things Seen from Here Are Not Seen from There: Observations from The Margins of The Labour Market

Sigal Nagar-Ron

Abstract. In this article the term “invisible work” is used as an analytical tool to identify institutional mechanisms that reproduce Mizrahi women’s marginality in the labour market in southern Israel. The study depicts the ongoing efforts of Mizrahi women living in development towns to acquire an academic education, gain appropriate employment and become self-reliant citizens. The study is based on mixed methods: a survey (n=592) among women who live in Negev Development Towns (NDT) and in-depth interviews with 23 graduates of Sapir Academic College in southern Israel. The data reveals that in most cases, the women’s financial, physical, mental and cognitive efforts to acquire academic education as a means for social and economic mobility are doomed to failure. The study exposes the mechanism that reproduces ethno-gendered inequality at the intersection of class and space and reveals a new field – not yet identified in the literature as a field that manufactures invisible work – that of academic and of vocational training.

Keywords: Education, Mizrahi women, development towns, labour market

Robin Hood and Superwoman: The Gendering of Invisible Work in the Era of the Family-Friendly Organization

Hilla Cohen-Nissan and Michal Frenkel

Abstract. Two complementary discourses have aimed to challenge the liberal distinction between the public (and masculine) sphere and the private (and feminine) one: the discourse on “invisible work” and that of work-family reconciliation. Based on 31 interviews with female and male top managers in the Israeli Hi-Tech sector, this paper explores how the two discourses shape the reconciliation that work managers conduct for themselves and for others in the public and private spheres. We map out differences in the types of reconciliation work that men and women do in each sphere, and their attempt to gain social recognition for their contribution. Our analysis demonstrates how, despite the institutionalization and growing legitimacy of the work-family discourse in organizations, both reconciliation labour and their invisibility map remain extensively gendered.

Keywords: Work-Family balance, invisible work, emotional labour

His or Her Resources? The Division of Housework in Palestinian Families in Israel

Maha Sabbah Karkabi

Abstract. This article focuses on the way Palestinian families in Israel manage their household’s division of labour and childcare between spouses, and the way women’s and men’s education and employment challenge the gendered division of labour. While most studies have been carried out in economically developed societies, less is known about the phenomenon in the context of developing societies, in which significant changes in education have occurred while patriarchal norms regarding family and gender roles are maintained. Using data from the Israeli Social Survey (2009 and 2019), this paper uses logistic regression to examine the effects of the relative education of the spouses, employment status, wages, and attitudes of men and women on the gendered division of labour and childcare.

Moreover, this research analyses the way these relationships changed from 2009 to 2019. The main results show that there are still noticeable gender differences in housework performance and that change over time is slow. However, the results also demonstrate that in some cases, individual resources of women and men such as educational levels, women's employment status, and egalitarian gender role attitudes of men (to a greater extent than those of women) – might allow for a more equal division of labour within households.

Keywords: Education, gender equality, Palestinian society, division of labour

Colors of 'Invisible Work': Perceptions of Housework among Breadwinner Ultra-Orthodox Women in Israel

Yehudit Chassida

Abstract. The current study seeks to examine how Ultra-Orthodox women, as sole breadwinners in the household, perceive housework and care for their families. The study is based on interviews with Ultra-Orthodox women who are employed in the high-tech profession as a unique and small group in the Ultra-Orthodox community. The findings show that the perception of housework consists of a conflict between religious ideology and neo-liberal economic logic that creates 'colors' in the invisible work of housework in accordance with the perception of paid work. This conflict is reflected through three perspectives: descriptions of their daily routine, their perception of paid work, and their perceptions about their daughters' future. The analysis reveals that as the more these women are drawn to an economic logic, the more they perceive housework as invisible work and vice versa. The study's conclusions shed light on the concept of 'invisible work' at the intersection of tradition and modernity where the hand of tradition is stronger. But the strength of this tradition is exposed to long-term consequences, and may undermine traditional family by lowering the status of housework. The contribution of this study is reflected in the added meaning of the concept of 'invisible labour' through the intersection of the social position of Ultra-Orthodox women in Israel.

Keywords: Ultra-orthodox women, single breadwinners, invisible work, participation in workforce

The “Active Grandmother” and The “Good Mother”: Israeli Grandmothers between Familism and Neo-Liberalism

Nitza Berkovitch and Shlomit Manor

Abstract. Our research focuses on grandmothers’ childcare, vital but generally invisible work. Based on in-depth interviews with 20 retired Jewish grandmothers, we examine how they understand and negotiate the expectations that they will help shoulder or “cover” the “care deficit” resulting from neoliberal market practices and policy. We show how they maneuver between family ideologies and individualistic cultural imperatives, constituting themselves as subjects acting to determine the conditions in which they will meet expectations while challenging the invisibility of their work. We argue that neoliberalism adds a tier to strengthening the family and familism, that through the invisible work of grandmothers, serves as one of the cornerstones of the neoliberal economy and relieves the state of the need to support families with children. Thus, familism and individualism create tensions and mediate between the political economy and the intimate moral economy based on the love, commitment, and ideology of the “good mother.”

Keywords: Care work, familism, neo-liberalism, grandmothers

The Pandemic is Gendered: ‘Invisible work’ in Sociological Research during Covid-19

Amit Kaplan, Suzy Ben Dori and Hanna Herzog

Abstract. The Covid-19 pandemic corresponds to the sociological characteristics of a ‘critical moment’, which contains the potential to change the social definition of a situation. Does this critical moment re-entrench gender norms, or might it also offer opportunities to disrupt them? We use the term ‘critical moment’ as a conceptual tool that can lead a change in social situation definitions, and simultaneously as a methodological tool for examining what is researched, how and what emerges from the research. This review article seeks to understand what was

published in the sociological literature during the first two years of the pandemic regarding invisible work in the domestic sphere, the main issues discussed in these studies, and the organizing logic of this literature. Three main issues were at the heart of this literature: The effect of the pandemic on gender inequality in invisible work in the domestic space; challenging and reflecting on the dichotomy between private and public spheres; and a discussion of Covid-19's implications on the care economy and the opportunity of rethinking and redefining invisible work. We end by suggesting thoughts regarding future directions of research.

Keywords: Unpaid work, housework, care work, invisible work, Covid-19, literature review, critical moment

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علمية لأبحاث المجتمع في إسرائيل

الملخصات العربية

إعادة النظر في مفهوم العمل: اللغة والمعرفة والجندر

حانا هرتسوغ

الملخصات العربية

ملخص. تفتح الورقة البحثية إعادة النظر في مفهوم العمل من خلال تحليل المساحات الاجتماعية المتغيرة والمتجسدة في مفهوم العمل، ودراسة أستمولوجية معمقة للمصطلحات work و labour. تعرض الورقة البحثية مكانة النساء في هذه المساحات عبر استخراج اصواتهن الصامتة لمعالجة دورهن في إعادة تعريف مفهوم العمل. استنادا الى التحليل الاقطاعي نوقشت سيورة مفهوم العمل والإنتاج المعرفي الاجتماعي، والتغيرات التي طرأت على عملية جندرة المساحات العملية في السياقات الاجتماعية والتاريخية المختلفة. فالمفاهيم المتنوعة ليست بالضرورة خطية، بناء على ذلك، كشفت هذه الدراسة عن التحولات التي طرأت على مفهوم وتصور العمل منذ اعتباره عقابا ومعاناة الى إدراك اهميته كعنصر أساسي في تعريف وتحقيق إنسانية المرأة باعتبارها جزءا لا يتجزأ من تعريف المجتمع.

الكلمات المفتاحية: العمل، الجندر، التحليل القطاعي، الولادة

تقييم المساهمة الاقتصادية للعمل غير المأجور: اتجاهات وتطورات

ياجيل حسون

ملخص. تعالج هذه الورقة البحثية الأدبيات العالمية الحديثة التي تتناول قياس وتقييم العمل غير المأجور المعتمد على النساء بشكل أساسي. تفحص الورقة، من منظور نسوي، غياب الاعمال غير المأجورة في نظام المحاسبة الوطنية وحساب الناتج المحلي الإجمالي. كما تناقش الورقة البحثية التطورات النظرية والتجريبية، والتحديات التي تكمن بجمع بيانات تخص الأعمال غير المأجورة، والخلافات الناتجة عن تخصيص قيمة نقدية لها. تشير الورقة البحثية إلى دمج الأعمال غير المأجورة في البحوث الاقتصادية النسوية وتركز على عواقب الأزمات الاقتصادية، بما في ذلك أزمة جائحة الكورونا التي وسعت الفجوة الجندرية. أخيرا، تتناول الورقة البحثية بعض النماذج المستخدمة في بلدان مختلفة والتي ارتكزت بشكل أساسي على الأعمال غير المأجورة بالرغم من محدودية تلك النماذج والجدل الذي يدور حولها.

الكلمات المفتاحية: العمل غير المأجور، الناتج القومي الإجمالي، الاقتصاد النسوي، الفجوات الجندرية.

ثمن الشفافية: القيمة المالية للعمل غير المأجور - نظرة مقارنة

ميري إنديبيلد، عميت كابلان

ملخص. تتناول هذه الدراسة البحثية القيمة المالية للعمل غير المأجور المغيّب تمامًا عن حساب الناتج المحلي الإجمالي. استنادًا إلى مسح إنفاق واستهلاك الأسرة وبيانات مهمة أخرى، قمنا بقياس قيمة وعدد ساعات العمل غير المأجور الذي تمارسه المرأة مقارنة بالرجل داخل المنزل، وفقًا للخصائص الاجتماعية ذات الصلة. تتراوح قيمة العمل المنزلي من ٤,٠٠٠ شيكل إلى ٦,٨٠٠ شيكل شهريًا، حيث كشفت الدراسة أن النساء تعملن بالمنزل ضعف الرجال. كما أن قيمة العمل كانت أعلى بوسط الفئات المهمشة. بالإضافة إلى ذلك، تصل مساهمة العمل غير المأجور في الناتج المحلي الإجمالي إلى حوالي الخمس إلى الثلث، حيث أن نسبة مساهمة النساء والفئات المهمشة كانت أعلى نسبيًا من نسبتهم في التعداد السكاني. تُظهر الدراسة أن تغييب النوع الاجتماعي عن المؤشرات الحالية يقلل من قيمة العمل غير المأجور والمساهمة الاقتصادية للمرأة والفئات المهمشة الأخرى في المجتمع.

الكلمات المفتاحية: العمل غير المأجور، القيمة المالية للعمل غير المأجور، الجندر، الناتج المحلي الإجمالي

انعدام المساواة داخل الأسرة: بين العمل المأجور وغير المأجور

حاي شطاير

ملخص. تبحث هذه الدراسة في مدى تأثير السياسات الهادفة لتحقيق التوازن بين العمل والأسرة التي تقرها بلدان عدة، على الوقت الذي يقضيه الرجل مقارنة بالمرأة في سوق العمل والمنزل، ونسبة المساواة بينهما في كلا الحيزين. تفحص الدراسة نوعين من السياسات - الأولى تشجّع على عمل المرأة خارج المنزل والثانية تهدف إلى إشراك الرجل في العمل المنزلي. استنادًا إلى بيانات برنامج المسح الاجتماعي الدولي ISSP لعام ٢٠١٢ والتي تشير إلى مواقف عدة تجاه مفاهيم جنسانية واسبورية في ٣٠ دولة مختلفة من دول منظمة التعاون الاقتصادي والتنمية، وبناءً على تحليل متعدد المستويات، تكشف الدراسة أن السياسة التي تشجّع على توظيف النساء تأخذ بالحسبان ساعات العمل المأجور فقط، مما يؤثر بشكل مباشر على الوقت الذي تقضيه المرأة في ممارسة الأعمال المنزلية. بينما السياسة التي تهدف إلى إشراك الرجل في العمل المنزلي لا تؤثر إطلاقًا على ساعات عمله داخل المنزل. تساهم الدراسة في فحص تأثير تلك السياسات على المساواة الجنسانية التي تخص تقسيم المهام بين العمل المأجور والعمل غير المأجور.

الكلمات المفتاحية: تقسيم العمل، العمل المنزلي، العمل المأجور، السياسة الأسرية

بين انعدام الاستقرار في القطاع العام وضرورة توفير عمل غير مأجور: مسؤولية الدولة تجاه مواطنيها العاملين في الخدمات الاجتماعية

عينات لفيه

ملخص. تشير الأدبيات البحثية الى مفهوم اصلاحات الخدمات الاجتماعية والإدارية وتأثيرها على العلاقة بين الدولة والمواطن وطريقة العمل في منظمات الرعاية الاجتماعية بالقطاع العام. ترتبط هذه الإصلاحات بجوانب أخرى في سوق العمل، ومنها تغيير العقد الاجتماعي بين أصحاب العمل والموظفين. حيث تعتبر بعض الوظائف في سوق العمل، باستثناء وظائف القطاع العام الآمنة والعدالة نسبيًا، غير مستقرة وغير آمنة وحتى تعسفية. تتناول هذه الدراسة تأثير هذه الإصلاحات على عمل الموظفين والموظفات داخل القطاع العام. استنادا إلى ٢١٤ مقابلة معمقة تخص العلاقات بين الموظفين/ات في منظمات الخدمات الاجتماعية (الرعاية والتعليم والصحة) وزبائنهم/ن، كشفت الدراسة أن الموظفين/ات يزودون الزبائن بالعديد من الموارد غير الرسمية والتي تعتبر ممارسة شفافة، حيث لا يتم الاعتراف بها أو حتى مكافئتها من قبل الحكومة. تدعي الدراسة أن توفير الموارد غير الرسمية تشير إلى تغلغل الجوانب المسيئة الناتجة عن العمل غير المستقر، وعن التوظيف المباشر في القطاع العام الذي له جانب جندي واضح.

الكلمات المفتاحية: عمل غير مستقر، العمل الشفاف، القطاع العام، موارد غير رسمية

ما يُرى من هناك لا نراه من هنا: نظرة على هامش سوق العمل

سيغال نجار- رون

ملخص. تستخدم الورقة البحثية مفهوم العمل الشفاف كأداة تحليلية لتحديد الآليات الهيكلية التي تعيد إنتاج المكانة الهامشية للنساء الشريقات في سوق العمل في جنوب إسرائيل. تركز الورقة البحثية على الجهود المستمرة التي تبذلها النساء الشريقات اللائي تعشن في مدن التطوير للحصول على تعليم أكاديمي وعمل مناسب لكي تصبحن مواطنات مستقلات تُعلن أنفسهن وأسرهن. استنادا الى منهج البحث المختلط قمنا بمسح كمي للنساء الشريقات في خمس مدن تطوير في النقب (عد=5٩٢) وتحليل مقابلات معمقة مع ٢٣ امرأة حاصلة على درجة البكالوريوس من كلية سابير الأكاديمية واللائي نشأن وتسكرن في مدن التطوير في النقب. تُظهر النتائج أن النساء تستثمر جهودهن البدنية والعقلية والعاطفية والمالية من اجل الحصول على تعليم أكاديمي كذكرة دخول لسوق العمل وتُيل "وظيفة ثابتة" (وظيفة مستقرة بأجر عادل تسمح بين الأمومة والعمل خارج المنزل) كوسيلة لحراك اجتماعي نسوي. بالرغم من ذلك، وفي كثير من الأحيان، نرى ان تلك الجهود لا تؤدي ثمارها. حيث كشفت الورقة البحثية عن آلية استنساخ الإقصاء حين تتقاطع الإثنو قومية والجنس والطبقة

والمساحة في إسرائيل. تتمثل المساهمة النظرية في معالجة مساحات اجتماعية جديدة يُمارس بها العمل غير المأجور (على عكس ما ذكر بالأدبيات ذات الصلة) وهي مساحة الدراسات الأكاديمية والتدريب المهني.

الكلمات المفتاحية: التعليم، المرأة الشرقية، مدن التطوير، سوق العمل

روبن هود والمرأة الخارقة: جندرة الوظائف غير المأجورة في العصر الداعم للأسرة

هيليا كوهين نيسان، ميخال فرينكل

ملخص. إن الرغبة في تحدي القطبية بين الحيّز العام الذكوري والحيّز الخاص الانثوي، والتسلسل الهرمي بينهما، يقع في صميم خطابين اجتماعيين بارزين: خطاب العمل غير المأجور والخطاب التنظيمي الذي يتمحور حول الدمج بين العمل والأسرة. استناداً إلى مقابلات معمّقة مع ٣١ مديراً (نساء ورجال) في صناعة الهايتك في إسرائيل، سعينا إلى فهم الخطابين بحسب مفهومهم/ن الخاص والطريقة التي يطالبون بها موظفيهم بالتعرف على مساهمة العمل المنجز في كلا الحيّزين وتحدي القطبية بين العمل غير المأجور والمأجور. تظهر نتائج الدراسة أن تقسيم العمل لا يزال يؤثر على مفهوم الدمج بين الحيّزين (العام والخاص)، والأهمية الجندرية التي تتلقاها الوظائف غير المأجورة، والمطالبة بالاعتراف بمساهمتها الاجتماعية.

الكلمات المفتاحية: دمج بين العمل والأسرة، الوظائف غير المأجورة، العمل العاطفي

تقسيم المهام المنزلية داخل العائلات الفلسطينية في إسرائيل

مها كركبي صباح

ملخص. تفحص الورقة البحثية في كيفية تقسيم المهام المنزلية ورعاية الأطفال بين الأزواج داخل العائلات الفلسطينية في إسرائيل. وكيف يتحدى تعليم وعمل النساء، مقارنة بالرجال، التقسيم على أساس الجندي لتلك المهام المنزلية. ركّزت معظم الأبحاث التي عالجت هذه الظاهرة على المجتمعات داخل بلدان متقدمة اجتماعياً واقتصادياً، وتجاهلت تماماً المجتمعات التي تمر بمرحلة انتقالية نتيجة لارتفاع مستوى التعليم وبذات الوقت ما زالت تحافظ على الضوابط الأبوية داخل الأسرة. استناداً إلى نموذج الانحدار اللوجستي وتحليل بيانات اجتماعية من سنة ٢٠٠٩ - ٢٠١٩ لفحص العلاقة بين المستوى التعليمي والوضع المهني والاقتصادي لكل من الزوجين ومواقفهم/ن الخاصة تجاه الأدوار الجندرية، وبين التقسيم

العادل للمهام المنزلية ورعاية الأطفال، والتغيرات التي طرأت على تلك العلاقات مع مرور الوقت. تُظهر النتائج أنه لا تزال هنالك اختلافات ملحوظة بين الزوجين في أداء الأعمال المنزلية، حيث تبيّن ان حركة التغيير ما زالت بطيئة نسبياً. بالرغم من ذلك، وفي بعض الحالات، كشفت الدراسة عن الموارد الشخصية للرجال والنساء كمستوى التعليم الأكاديمي، والوضع المهني للمرأة، والمواقف المتساوية للرجال (أكثر من النساء) فيما يتعلق بالأدوار الجندرية في المجتمع، والتي سمحت بإدارة أكثر انصافاً في تقسيم المهام المنزلية.

الكلمات المفتاحية: التعليم، المساواة الجندرية، تقسيم المهام، المجتمع الفلسطيني

ظلال من العمل غير المأجور: تصورات النساء اليهوديات المتشدات للأعمال المنزلية

يهوديت حسيدا

ملخص. تركز هذه الدراسة على النساء اليهوديات المتشدات اللاتي تعملن بمفردهن وتصوراتهن المتعلقة بالأعمال المنزلية، ومدى شفافية هذه الوظائف بحسب المعايير الاقتصادية الغربية. يستند البحث إلى مقابلات مع نساء يهوديات متشدات تعملن في مجال الهايتك. حيث تظهر نتائج البحث أن مفهوم العمل المنزلي لدى هؤلاء النساء متضارب ويجمع بين الأيديولوجية الدينية والمنطق الاقتصادي النيوليبرالي، مما يتحدى القطبية المتواجدة بين الأعمال المنزلية والعمل المأجور. ينعكس هذا الصراع في ثلاث قضايا تخص هؤلاء النساء: جدولهن الزمني، مفهوم العمل المأجور، وتصورات تخص مستقبل بناتهن. كلما انجذبت هؤلاء النساء إلى المنطق الاقتصادي، أصبحت الأعمال المنزلية أكثر شفافية في نظرهن، والعكس صحيح. سلّطت نتائج الدراسة الضوء على مفهوم العمل غير المأجور والتقاطع بين التقليدي والحداثي. إن قوة التقاليد الاجتماعية واضحة، لكنها معرضة لعواقب طويلة الأمد تتحدى مؤسسة الأسرة التقليدية وتقلل من قيمة الأعمال المنزلية إلى درجة الشفافية الكاملة. تساهم الدراسة في طرح معاني عديدة لمفهوم العمل غير المأجور من خلال تقاطع المواقف الاجتماعية للنساء اليهوديات المتشدات في إسرائيل.

الكلمات المفتاحية: النساء اليهوديات المتشدات، المعيلات الوحيدات، العمل غير المأجور، المشاركة في القوى العاملة

”الجدّة النشطة“ و ”الأمّ الصالحة“: الجدات الإسرائيليّات بين الأسرة والنيوليبرالية

نيتسا بيركوفيتش وشلوميت مانور

ملخص. تدّعي الدراسة الحالية ان رعاية الجدات لأحفادهن هو عمل أساسي ولكنه شفاف لدى أصحاب القرارات وواضعي السياسات وأيضاً لمعظم الباحثين الأكاديميين. لذلك، استناداً إلى مقابلات معمّقة مع ٢٠ امرأة يهودية متقاعدة، تتناول هذه الدراسة كيفية تعامل الجدات مع التوقع المفهوم ضمناً بمساعدة ابنائهن البالغين ورعاية احفادهن وذلك نتيجة للسياسات النيوليبرالية ومتطلبات سوق العمل في العصر الحالي. تعالج هذه الدراسة كيفية التوافق بين الأيديولوجيات الأسرية وبين المفاهيم الفردانية لدى الجدات المتقاعدات اللواتي تستجبن لطلب الرعاية وبالتالي تتحدى شفافية عملهن. نحن ندعي أن النيوليبرالية، التي تخلق حاجة لمساعدة الجدات، تقوّي من مكانة الأسرة داخل المجتمع، مما تساهم في الحفاظ على الاقتصاد النيوليبرالي وتحزّر الدولة من الحاجة إلى دعم العائلات والاطفال (فالدولة تشجع على إنجاب الاطفال) وتسمح لسوق العمل بمطالبة الأهالي بساعات عمل أكثر والتزاماً متزايداً. وهكذا، فإن التوتر بين الحالة الأسرية والفردانية لدى الجدّة يزداد ويتوسط ثنائية الاقتصاد السياسي والاقتصاد الأخلاقي الحميم، القائم على الحب والالتزام وأيديولوجية ”الأمّ الصالحة“، والتي بدورها تطالب الجدّة الاعتراف بعملها الشفاف.

الكلمات المفتاحية: الرعاية، الأسرة، النيوليبرالية، الجدات

جندرة الوباء: العمل الشفاف خلال جائحة الكورونا

عميت كابلان، سوزي بن دوري، حانا هرتسوغ

ملخص. تُعتبر جائحة الكورونا فترة اجتماعية حرجة لديها القدرة على تغيير التعريفات والمفاهيم الاجتماعية. استخدمت الدراسات السوسولوجية مصطلح ”اللحظة الحرجة“ (Critical Moment) كأداة منهجية لوصف هذه الحالة وفحص الترتيبات الجندرية القائمة داخلها. بناء على ذلك استعانت الدراسة الحالية بمصطلح ”اللحظة الحرجة“ كأداة منهجية لمعالجة الدراسات التي تناولت العمل الشفاف في الحيّز الخاص ونُشرت خلال العامين الأولين من جائحة الكورونا. فحصت هذه الدراسة المحاور الرئيسية المنبثقة عن تلك الدراسات، وكشفت عن ثلاث قضايا رئيسية نوقشت فيها: تأثير الجائحة على تقسيم المهام في الحيّز الخاص، التحدي وإعادة النظر في ثنائية الخاص والعام، وتداعيات الجائحة على اقتصاد الخدمات الرعوية والفرصة لإعادة تعريف العمل غير المأجور. في ختام المقال، اقترحنا اتجاهات بحثية مستقبلية لتعزيز السياسات المراعية للنوع الاجتماعي.

الكلمات المفتاحية: عمل شفاف، عمل غير مأجور، رعاية، أعمال منزلية، مراجعة أدبية، لحظة حرجة

Israeli Sociology

Founded in 1998, Israeli Sociology is published in Hebrew twice a year. The journal serves as a platform for local research that maintains a dialogue with sociological scholarship around the world. The journal invites manuscripts from a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline, as well as review essays and research notes, all subject to a peer review process. The journal also includes an extensive book-review section that offers a wide-range view of the Israeli social science scene. Israeli Sociology was founded by the Department of Sociology and Anthropology at Tel-Aviv University and is supported by the Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and Anthropology at Tel Aviv University), by the David Horowitz Institute for Social and Economic Research and by the Israeli Sociological Society.

Editor: **Alexandra Kalev**

Book Review Editor: **Tom Pessah**

Editorial Assistant: **Dana Shay**

Instructions for Authors:

- Israeli Sociology invites submissions of manuscripts, from a variety of methodologies and with distinct theoretical and empirical contributions to Israeli sociology in particular and to sociology in general.
- Israeli Sociology will consider publishing only manuscripts that have not been published and are not under review elsewhere, in any language.
- The journal uses an anonymous peer review process.
- Manuscripts should include a cover page with the title of the manuscript in Hebrew and English, authors' name in Hebrew and English, address, phone number, e-mail address, and their academic or professional affiliation.
- Submissions should not exceed 9,000 words in length, including footnotes and bibliography and should include a 150-word abstract in Hebrew and English detailing the research question, method, findings and contribution.
- Manuscripts will be submitted in Word, font David, size 12, double space.
- Tables and graphs should be attached in the body of the manuscript where they should appear, and in an editable format. Pictures that appear in the body of the manuscript should also be attached in a separate image format.
- For manuscripts accepted for publication, it is the authors' responsibility to add internal links to in-text references, and to write the bibliography according to the APA rules, with full names of the authors of the sources.
- Manuscripts must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If the manuscript is accepted for publication, the authors must then submit a version in Hebrew.
- Manuscripts should be submitted by email to: socis@tauex.tau.ac.il

علم الاجتماع الإسرائيلي

مجلة علم الاجتماع الإسرائيلي هي مجلة علمية نصف سنوية، تأسست عام 1998 ومخصصة بالكامل للمقالات التي تتناول مجال علم الاجتماع باللغة العبرية. المجلة عبارة عن منبر للأبحاث العلمية المحلية التي تتواصل مع الأبحاث العلمية العالمية في مجال علم الاجتماع. تستقطب المجلة عددًا كبيرًا من المقالات العلمية المتنوعة من حيث المناهج البحثية والتوجهات النظرية التي تعكس التنوع في مجال علم الاجتماع. بالإضافة إلى ذلك، تُخصّص المجلة حيزًا واسعًا لمراجعات نقدية للكتب العلمية، حيث تُعرض فيه نظرة موسّعة لمشهد علم الاجتماع الإسرائيلي. أُسّست مجلة علم الاجتماع الإسرائيلي على يد قسم علم الاجتماع والانثروبولوجيا في جامعة تل أبيب، بدعم من معهد البحوث الاجتماعية (الذي أنشأه قسم علم الاجتماع والانثروبولوجيا في جامعة تل أبيب)، معهد دافيد هوروفيتس للبحوث الاجتماعية والاقتصادية ورابطة علم الاجتماع الإسرائيلية.

المحررة: ألكسندرا كاليث

محرر قسم الكتب: نوم بيسح

مساعدة التحرير: دانا شاي

تعليمات للمؤلفين/ات:

- تضمّ مجلة «علم الاجتماع الإسرائيلي» مقالات إمبريقية من مختلف المناهج البحثية ذات الإسهام النظري والإمبريقي الخاص بعلم الاجتماع الإسرائيلي، المحلي والعالمي.
- تُشرف هيئة تحرير المجلة على نشر مقالات لم تُراجعها أو تنشرها مجلات علمية أخرى بالعبرية أو بأي لغة أخرى.
- تخضع المقالات التي يتم إرسالها للمجلة إلى تحكيم أكاديمي سرّي من قبل قراء مختصين.
- يجب ألا يتجاوز عدد كلمات المقال المقدم للتحكيم ٩,٠٠٠ كلمة بما في ذلك الهوامش، قائمة المراجع الكاملة وملخص يحوي على ٥١ كلمة باللغتين العبرية والانجليزية، يشمل سؤال البحث، منهجية البحث، استنتاجات البحث وإسهامه.
- يجب كتابة المخطوطة في ملفّ Word بخطّ David، بحجم ١٢ وفراغ مزدوج بين السطور.
- إضافة صفحة العنوان باللغتين العبرية والانجليزية، وإدخال التفاصيل التالية: عنوان البحث، اسم المؤلفين/ات باللغتين العبرية والانجليزية، عنوان البيت، رقم الهاتف، عنوان البريد الإلكتروني والاختصاص الأكاديمي أو المهني.
- وضع الجداول والرسوم البيانية في مكانها الصحيح بحسب سياق البحث وبصيغة يمكن تعديلها. كما ويجب أدرج الصور الموجودة في البحث وإرفاقها بصيغة صورة منفصلة.
- في حال تمّ قبول المقال، على الكاتب/ة أو الباحث/ة إضافة المصادر داخل البحث وكتابة قائمة المراجع وفقًا لقواعد الـ APA، مع كتابة الأسماء الشخصية الكاملة لمؤلفي المصادر.
- كتابة المقالات باللغة العبرية فقط. حيث يمكن قبول المقالات باللغة الإنجليزية في حالات استثنائية فقط، مع إلزام المؤلفين/ات بترجمتهما إلى اللغة العبرية.
- يجب إرسال الورقة البحثية الى البريد الإلكتروني التالي: socis@tauex.tau.ac.il